

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series of «Philological sciences»
№ 2 (56), 2016**

Алматы

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№ 2 (56), 2016 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:

пед.ғыл.д., проф.

ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Б.Ө.Сманов**

Бас ред. орынбасары:

пед.ғыл.д., проф.

ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Ф.Ш. Оразбаева**

Ғылыми редакторлар:

филол.ғ.д., проф. **Т.С. Тебегенов,**

филол.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева**

Редакциялық алқа мүшелері:

филол.ғыл.д., проф. **Б.Әбдіғазизұлы,**

пед.ғ.д. **С.Б. Бегалиева,**

пед.ғ.д. **Р.Ә. Шаханова,**

филол.ғ.д., проф. **К.И. Мирзоев,**

пед.ғ.д., проф. **Ж.К. Балтабаева,**

проф. **Барри Пол Шерр** (АҚШ),

филол.ғ.к., доцент **Е.В. Казарцев** (Ресей),

филол.ғ.д., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),

филол.ғ.д., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),

п.ғ.д. **Н.И. Ишекеев** (Қырғызстан),

проф. **Спендель Джованна** (Италия),

проф. **Хатрани Алтынчач** (Түркия),

проф. **Мехмет Куталмиш** (Түркия),

PhD докторы, проф. **И.З. Белобровцева**

(Эстония),

пед.ғ.д. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Жауапты хатшы:

филол.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2016

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10109 - Ж

Басуға 30.06.2016 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 30,8 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 99.

050010, Алматы қаласы,

Достық даңғылы, 13.

Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің

«Ұлағат» баспасы

ТІЛ БІЛІМІ

Аббасов А. Көптілді терминологиялық сөздіктердегі негізгі сөздер.....	3
Абнасырова Р.Ж. Қазақстандағы қазақ-орыс көптілділігінің көрінісі.....	7
Айдарбек Қ.Ж., Сүйеркүл Б.М. Ғылыми дискурстағы кәсіби тілдік тұлғаның қалыптасуы жайында.....	12
Ақбердыева Б.Қ. Тілдегі семантикалық үдерістердің психологиялық негіздері.....	16
Ақкөзова А. Ә., Қайырбекова Ұ.С. Коммуникациялық бірліктердің сөйлеу актілер теориясындағы көрінісі.....	20
Әлиев И.Б. Сөз тіркестерін жасау және таратуы бойынша сандар әлеуеті.....	24
Ахметова Ж.Б., Задаева А.А. Көптілді білім беру ортаның педагогикалық кадрларды дайындаудағы ролі.....	29
Махметова Д.М., Бекмашева Б.Н. Жаңа терминологиялық сөздерді арнайы мақсаттағы ағылшын тілі сабағында үйретудің әдістері.....	33
Бисенбаева М.К. Этномәдени деректер –антропоэекті бағыт арнасында.....	38
Бөгенбаева Ә.Б. Креативті ойлаудың тіл дамытудағы маңызы..	43
Боранбаев С.Р. Қазақ мәдениетіне қатысты дереккөздер лексикасының зерттелуі жайы.....	48
Амирбекова А. Б., Бөбеева С.М. Электронды БАҚ және электронды қарым-қатынас ерекшеліктері.....	52
Джафарзаде М. В. Мюхибби «Дивандағы» фразеологиялық тіркестер.....	57
Егеубаева К. Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің даму сипаты.....	62
Еркегалиева Г.А. Синтаксистік синтагма және оның әлемдік лингвистикада зерттелуі жайы.....	66
Есенова Қ.Ө. Өзге тілді аудиторияда қазақ тілін оқыту барысында лингвомәдениеттанымдық біліктілікті қалыптастыру жолдары.....	70
Исаева Ж.И. Қ.Жұбанов және білім берудің жаңа парадигмасы (оқытудың жаңа технологиясы).....	75
Камалова А.С. Академиялық ортада код ауыстыру бірліктерін айқындау.....	80
Қайдарова Г. К., Сүгірова С. Е. Дыбыс тіркестерінің мәтін құраушы тілдік бірлік екендігі жайында қарастылуы.....	84
Молдашова Ф.Қ. Қазақ тіліндегі этномаркерленген тіл бірліктерінің трансляциясы.....	89
Немышева Г. С. Қазақ және ағылшын проксемикалық мінез-құлықтарындағы ұқсастық пен айырмашылықтар.....	93
Оңласынова Д.С. Дауыс тонының маңыздылығы.....	97
Садықбеков Қ. Мәмлүк қыпшақ тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесі (кітаб муқаддима әбу ләйс әс-самарқанди ескерткіші негізінде).....	101
Шнайдер В. А., Асқарова Н.С. Кірме сөздер есебінен жасалған күрделі сөздер.....	107

ӘДЕБИЕТТАНУ

Абитжанова Ж.А. Иминова З.А. М.Шаханов шығармалары тіліндегі метонимиялар мен кейіптеулердің қолданысы.....	111
Арғынбаева А.С. «Махаббат» және «Жек көру» өлең тұжырымдамасы және А.С. Пушкин «Сығандар» поэмасындағы сюжет оқиғасы.....	115
Ашимова М. Г. М.Мағауиннің «Коммунистік реализміндегі» көркемдік ерекшеліктері.....	120
Әбдікүлова Р. М. Ашық монолог құрылымы.....	123
Бұзаубағарова Қ.С., Зауқымбекова Т. Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімелеріндегі шеберлігі туралы.....	127
Дәуітәлі Г. Асқар Алтайдың «Туажат» романы.....	131

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки»

№ 2 (56), 2016 г.

Периодичность – 4 номера в год.

Выходит с 2000 года.

Главный редактор:

д.пед.н., проф. чл.-корр. НАН РК **Б.У.Сманов**

Зам. гл. редактора:

д.пед.н., проф. чл.-корр. НАН РК

Ф.Ш. Оразбаева

Научные редакторы:

д.филол.н., проф. **Т.С. Тебегенов,**

д.филол.н., проф. **С.Ж. Абишева**

Члены редколлегии:

д.филол.н., проф. **Б.Абдигазизулы,**

д.п.н. **С.Б. Бегалиева,**

д.п.н. **Р.А. Шаханова,**

д.филол.н., проф. **К.И. Мирзоев,**

д.п.н., проф. **Ж.К. Балтабаева,**

проф. **Барри Пол Шерр** (США),

к.филол.н., доцент **Е.В. Казарцев** (Россия),

д.филол.н., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),

д.филол.н., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),

д.п.н. **Н.И. Ишекеев** (Кыргызстан),

проф. **Спендель Джованна** (Италия),

проф. **Хатрани Алтынчач** (Турция),

проф. **Мехмет Куталмиш** (Турция),

доктор PhD, проф. **И.З. Белобровцева**

(Эстония),

д.п.н. **Чан Дин Лам** (Вьетнам)

Ответственный секретарь:

к.филол.н. **А.Д. Ибраева**

© Казахский национальный

педагогический университет им. Абая, 2016

Зарегистрировано

в Министерстве культуры и информации РК

8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 30.06.2016.

Формат 60x84 1/8. Объем 30,8 уч-изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 99.

050010, г. Алматы,

пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»

Казахского национального педагогического университета имени Абая

Джафарова Ш. Әзірбайжан және орыс ертегілерінің түрлері....	135
Джафарова А. Д. Ордубада фольклорлық қоршаған ортадағы бәйіттер.....	140
Жұматаева А. Несіпбек Дәутайұлы әңгімелеріндегі ұлттық характер.....	145
Ибраева А.Д. С. Асылбекұлы шығармаларының жазылу тарихы.....	150
Кәдірханова С. С. «Шора батыр» жырының зерттелуі жайында бірер сөз (қазақ, қарақалпақ, ноғай жырларының негізінде).....	155
Қамарова Н. С. Мақтымқұлының өміршең жырлары.....	159
Мәмбетов Ж.О. Мұрат Шаймаранның лирикасы.....	163
Мамедова Ш. В. Төңкеріске дейінгі әзірбайжан әдебиетіндегі әйелдер бейнесі.....	169
Орда Г., Қоспағарова Ә. Д. Досжанның хикаяттарындағы замана шындығы мен көркемдік ерекшелігі.....	175
Сарбасов Б.С. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырындағы жер-су аттары.....	179
Солтанбаева Т.С. Қазіргі қазақ прозасындағы мифтік образдар мен ертегі кейіпкерлері.....	183
Хамзин М. Б. Майтанов және қазақ әдебиеттану ғылымы.....	188
Хужахметов А.О. М. Муллакаева «Нәнэй» повесіндегі бейне трансформациясы.....	192

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бердалиева Т.К., Қайбалдиева Б.М., Қуанышбаева Ш.С. Ақпараттық білім беру кеңістігіндегі ІТ-технология.....	197
Жұмақаева Б.Д. Лирикалық шығармаларды оқыту арқылы оқушылардың таным белсенділігін арттыру жолдары (м.мақатаев өлеңдері мысалында).....	201
Қадырқұлов Қ.Ш., Садыкова Р.К. Етіс категориясын оқытудың көкейкесті мәселелері.....	206
Қайбалдиева Б.М., Мезгильбаева З.М., Қуанышбаева Ш.С. Кәсіби бейімделген ағылшын тілін үйретудің іскерлік коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру.....	209
Кудрявцева Е.Л., Жанпейісова Н.М. Халықаралық көпмәдениетті білім беру кеңістігінде желілік әрекеттесу перспективалары.....	212
Парманкулова Д.Р. Шет тілдерін оқыту үрдісінде жаңа технологияның қолдану тиімділігі.....	216
Сапарбаева Қ.Ж., Мыңбаева А.П. Аудиториядан тыс балалар әдебиеті курсы бойынша тіл мәдениетін дамыту.....	219
Тоғжанова Л.К. Тілдік емес жоғарғы оқу орнында орыс тілін оқытуда мәтіндердегі экономикалық терминдермен жұмыс жасау туралы.....	224

ЖУРНАЛИСТИКА

Баймолда Д. Журналистика саласына қатысты сөздік жасаудың маңызы.....	229
Сердәлі Б. К. Рг-медиа – баспасөз қызметінің бір саласы.....	233

АУДАРМАТАНУ

Жұмақаева Б.Д., Аманғалиева З.Т. Джек Лондонның «Киш туралы» әңгімесінің қазақ тіліндегі аударма нұсқалары.....	237
Оңгарбаева А.Т. Үштілділік шарттарында клише жасалған формулаларды аудару ерекшеліктері.....	242
Сейденова С.Д., Қоңырбекова Т.О. Экспрессивтік элементтерді көркем әдебиетте аудару жолдары.....	246

ҚАЛАМҒЕР ҚҰПИЯСЫНАН СЫР

Ибраева А.Д. Қуандық Түменбаевпен шығармашылығы жайында сұқбат	250
---	-----

Editor in chief

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Corresponding member of the Academy of the
Sciences of the Republic of Kazakhstan

B.O.Smanov

Vice of the chief editor:

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Corresponding member of the Academy of the
Sciences of the Republic of Kazakhstan

F.Sh.Orazbayeva

Scientific editors:

Doctor of Philological Sciences, Professor

T.S. Tebegenov,

Doctor of Philological Sciences, Professor

S.Zh.Abisheva

The editorial board members:

Doctor of Philological Sciences, Professor

B.Abdigaziuly,

Doctor of Pedagogical Sciences S.B.Begalieva,

Doctor of Pedagogical Sciences R.A. Shahanova,

Doctor of Philological Sciences, Professor

K.I. Mirzoyev,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Zh.K.Baltabayeva,

Professor Barri Pol Sher (USA),
Candidate of philological sciences., docent

E.V. Kazartsev (Russia),

Doctor of Philological Sciences, Professor

G.L. Nefagina (Poland),

Doctor of Philological Sciences, Professor

A.K. Kiklevich (Poland),

Doctor of Pedagogical Sciences N.I. Ishekeev
(Kurgyzstan),

Professor Spindel Djovanna (Italy),

professor Hatrani Altynchach (Turkey),

Professor Mehmet Kutalmish (Turkey),

PhD doctor, professor. I.Z. Belobrovtsava
(Estonia),

Doctor of Pedagogical Sciences Chan Din

Lam (Vietnam)

Executive Editor:

Candidate of philological sciences. A.D. Ibrayieva

Kazakh National Pedagogical
University after Abai, 2016

The journal is registered by the
Ministry of Culture and Information RK
8 May 2009. № 10109-ZJK

Signed to print 30.06.2016.

Format 60x84 1/8. Volume 14 – publ.literature.

Edition 300 num. Order 99.

050010, Almaty, Dostyk ave., 13

KazNPU after Abai

Publishing house «Ulagat»
Kazakh National Pedagogical University
after Abai

LINGUISTICS

Abbasov A. On head words and entries in multilingual terminological dictionaries.....	3
Abnassyrova R.Zh. The intercalation process in the Kazakh-russian bilingualism.....	7
Aydarbek K.Zh., Suerkul B.M. About the formation of a professional linguistic personality in scientific discourse.....	12
Akberdiyeva B.K. Psychological base of semantic process in language.....	16
Akkuzova A. A., Kaiyrbekova U. S. Communicative unity of theory voice units.....	20
Aliyev I.B. Potential of numerals on creation of phrases and their distributive opportunities.....	24
Akhmetova Zh.B., Zadayeva A.A. The polilingual edugational environment in preparation of pedagogical shots.....	29
Mahmetova D.M., Bekmasheva B.N. Using visual aids for teaching terminological lexis in ELSP classroom.....	33
Bisenbaeva M. Ethnic and cultural heritage in the anthropocentric direction.....	38
Bogenbaeva A.B. The role of creative thinking in language development.....	43
Boranbaev S. R. - Research lexis sources of written heritage of Kazakh culture.....	48
Amirbekova A.B., Bobeeva S.M. Electronic media and e - FEATURES.....	52
Jafarzadeh M. V. The verbal idioms in Muhibbi's "Divan".....	57
Egeubayeva K. The character of development collocation in Kazakh language.....	62
Yerkegaliev G.A. Syntactic syntagm and its study of linguistics in the world.....	66
Esenova K.O. Ways of formation cultural linguistics education in learning the kazakh language in foreign audience.....	70
Issayeva Zh.I. K. Zhubanov and new learning paradigm (new technology innovation).....	75
Kamalova A.S. Identifying code-switching units in an academic field.....	80
Kaidarova G.K., Sugirova S.E. Sound combinations in the sound composition and combination ability.....	84
Moldashova F.K. Translation of ethnically marked language units of kazakh language.....	89
Nemysheva G.S. Similarities and differences in Kazakh and English proxemic behavior.....	93
Onglassynova D.S. The significance of tone and voice.....	97
Sadykbekov K. Vowel letters systems in mamuk-kipchak language.....	101
Shnaider V.A., Askarova N.S. Compound word derived from borrowed words.....	107

LITERATURE

Abitzhanova Z.A. Eminova Z.A. Application in M. Shakhnov's work an embodiment and a metonymy.....	111
Argynbaeva A.S. "Love" and "Hate" as a concept and story events in the poem, AS Pushkin "Gypsies".....	115
Ashimova M. G. Artistic features in the M.Maguin's "Communist realisme".....	120
Abdikulova R. M. The structure of open monologue.....	123
Buzaubagarova K., Zaukimbekova T. Mukhtar Auezovs early novels literature masterhood.....	127
Dauitali G. Askar Altai's novel "Tuazhat".....	131
Jafarova Sh. The typological signs of Azerbaijan and Russian tale motives.....	135
Jafarova A. J. Bayati In The Ordubad Folklore Environment.....	140
Zhumatayeva A. National character in the stories Nesipbek Dautay.....	145

Ibraeva A.D. The history of creation S.Asylbekuly.....	150
Kadir Khanova S.S. A few words are at research of epos of "Shor batur" (on the basis of Kazakh, karakalpak and Nogai eposes).....	155
Kamarova N. S. Viable songs of maktymkuly	159
Mambetov Zh. The lyrics of Murat Shaymaran.....	163
Mammadova Sh. Women images in pre-revolution Azerbaijani literature.....	169
Orda G., Kospagarova A. Modern artistic originality of truth and fiction feature story D.Doszhana.....	175
Sarbasov B.S. «The place names in the epic «Kozy Korpesh – Bayan Sulu».....	179
Soltanbaeva T.S. Mythical images and fairy-tale characters in the modern Kazakh prose.....	183
Khamzin M. B. Maytanov and kazakh literary criticism.....	188
Huzhahmetov S.A. The transformation of the images in the novel M. Mullakaeva "Nene".....	192

PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

Berdaliev T.K., Kaybaldieva B.M., Kuanyshbaeva S.S. IT-technologies The information and educational SPACE.....	197
Zhumakaeva B.D. Development of informative activity of pupils at wave lyrical work (for example M.Makataeva verses).....	201
Kadyrkulov K.Sh., Sadikova R.K.- Actual problems of teaching methods of voice category.....	206
Kaibaldiyeva B.M., Mezgilbayeva Z.M., Kuanyshbayeva Sh.S. Formation of business communication skills on teaching of professional oriented English.....	209
Koudrjavitseva E.L., Zhanpeissova N.M. Prospects of networking cooperation in international multicultural educational field.....	212
Parmankulova D.R. Efficiency of usage of innovative technologies in learning foreign language.....	216
Saparbayeva K.ZH., Minbayeva A.P. Extracurricular work culture of speech in children's literature.....	219
Togzhanova L.K. On working with economic terms in the context of teaching russian language in not language high school.....	224

JOURNALISM

Baimolda D. The importance of the dictionary in the field of journalism.....	229
Serdali B. K. PR-media as one of the press-service methods..	233

TRANSLATION

Zhumakaeva B.D., Amangaliyeva Z.T. Translation of «The story of Keesh»by Jack London in the Kazakh language.....	237
Ongarbaeva A.T. Transfer features clichéd formulas under trilingualism.....	242
Seidenova S.D., Konyrbekova T.O. Translation of elements of the expressivity in the literary text.....	246

INNERMOST THOUGHTS WRITER

Ibraeva A.D. Interviews K.Twmenbay.....	250
--	-----

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА

УДК 81.373.87

ON HEAD WORDS AND ENTRIES IN MULTILINGUAL TERMINOLOGICAL DICTIONARIES

Abbasov Abbas - candidate of philological sciences, Baku State University, dilchilik2001@gmail.com

Structural features of the dictionary article which is one of the important theoretical problems of lexicography are investigated in this article. The principles of the head words and entries are studied; controversial issues in the direction of lexicography theory are clarified in dictionaries of various types. Putting “head words” in different ways in separate dictionaries is drawn to the focus and causes that evoke such condition are tried to be clarified. The main composition and communication unit of the dictionary which is one of the specific genres of the information-data literature is a vocabulary article. Communication between the reader and dictionary goes on a Meta language. The vocabulary article is of universal character according to its composition, semantics, syntaxes, style and structure. Regardless of the type of dictionary, the vocabulary article has certain common features.

Key words: lexicography, dictionary, dictionary article, head word, lexicographic sign, vocabulary note.

Each dictionary is prepared to serve for a specific purpose. For example, in addition to the registration of area terms, the first bilingual dictionary covers the purposes of giving information about the translation and terminology of the other language. The use of the dictionary in translation process is of more importance and increases its efficiency. For the compiling of monolingual as well as multilingual terminological dictionaries, primarily, the principles of their preparation are developed. It is necessary to clarify the structure of the vocabulary article and determine its components in this process. It is important to prepare determination principles of the terminological dictionary type and work on the structure of the vocabulary article.

There are “universal dictionary” and “universal structure of entries” concepts in the lexicography theory. Units are always described in each dictionary. These units are called “**entries**”, “**bold words**” and “**head words**” in English and “**stichwort**” in German. The terminological variability is derived from the selection of naming motivation on different criteria. It is known that each described or explained unit of speech is given with the capital letter. And on the motivation basis it is «**заглавное слово**» in Russian and its loan (calque) translation - a lexicography term - “**baş söz**” in Azerbaijani. In a similar manner each word in a bold type is called a “**bold word**” term in the dictionary. The motivation is on the basis of the word’s colour. There are a lot of words and expressions in the Azerbaijani language formed by means of the loan translation. But this variant has gained its usage neither in Azerbaijani nor in Russian. Described units in the dictionary are listed by separating from each other with certain signes. In this regard, they create a consistent description of the items listed. The terms of (“vocabulary article”) «**словарная статья**» in Russian and again by the loan translation “**entries**” in Azerbaijani were formed according to motivation, on the basis of a normative function of the dictionary and paragraphs separation. As usual, in the lexicographical terminology of the Azerbaijani language the term “**entries**” is used. It is necessary to take into account that the term “**head word**” doesn’t exactly express the concept; because in this lexicographical position not only the words, but other linguistic units might be used. For example, morphemes, word combinations, proverbs and sayings, etc.

The arrangement of entries in an alphabetical order organizes the glossary of the dictionary. Saying the glossary, we mostly mean the left side of the dictionary. The glossary formation of different dictionaries is a particularly studied issue. When lexicography concretely deals with lexical units, the glossary problem is called the theory of compressing and minimizing of vocabulary.

All given information about entries is assembled on the right side of the dictionary. The information on the right side of the dictionary may be of different volumes depending on the dictionary type of course. For example, in dictionaries of frequency the information consists of figures only. There is a figure “**1**” before all words with one frequency. The volume of information given on the right side is more and enough comprehensive especially in academic explanatory dictionaries.

The term of “entries” and its opposite “vocabulary article” are more frequently used type in lexicographic researches. Besides that the term of “head word” usage at the same point is noted. As mentioned above, different definitions were given to the “head word” concept which is always standing on the left side of the dictionary. “Head word “ is a vocabulary element which is explained in the entry, printed with special distinctive type and established in accordance with the principles of each dictionary [3, c.32]. In our opinion the definition of the source has been studied in O.S. Akhmanova’s dictionary. In D.Rozental’s and M. Telenkova’s dictionaries head word has been taken into account as an explained word in the dictionary article [2, c.104].

H.Hasanov’s definition runs as follows: “Head word is a word or expression, description or explanation, writing or translation of which are given in the dictionary in an alphabetical order” [5, c.153]. In the definition, most likely, the word “for” is not included after “give a translation” as a result of a technical defect. The same time, if we take into account that dictionaries are not compiled according to the alphabet only, it is natural that head words have been left aside from this definition in ideographic and other types of dictionaries. There is no description and explanation or very limited in listed dictionaries referred to monolingual dictionaries either. Then “head word”’s could remain outside of D. Rozental and M. Telenkova’s definition in such a listed type of dictionaries. In our opinion, we can give such a definition to the “head word” concept: “Head word”- is a unit of glossary arranged in accordance with the rules set up in the dictionary, different from other words by italics and described or explained.

Lets look at the possible cases of italics distinctions of the head word. Of course these possible situations will cover the determination of the main scope of the different forms adopted in different dictionaries. It should be noted that, to the extent possible, it needs to consider it expedient to give priority to the association of selected samples from the dictionary with lexicography; because, in this case either the opportunity arises for the description of the certain problem on the sample or explanations of certain concepts of different sources have taken place in lexicography.

“ DICTIONARY COMPARTMENT – a group of words of the same root collected in a separate entry.

ENTRY- an article that explains and comments head word in the dictionary.

DICTIONARY CONTENT- the aggregation of all the words used in any dictionary. The main dictionary fond holds an important place in the dictionary content “ [3, c.153].

In the “explanatory dictionary of linguistic terms” the compilers have given head words in capital letters with the italics purposes. To separate head words from others a sign of dash is used. The sign of dash performs the function of the demarcation line which separates the head word from an explanation. It is not used in some dictionaries. It should be noted that the sign of dash is an idiographic sign taken from dictionaries compiled in Russian. It is known that instead of Russian words “есть” (“is”), or “являться” (“is”) the sign of dash is used. In this case dash performs the function of a predicate in the sentence. But in the Azerbaijani language materials the information coming after the sign of dash is always written with capital letter. For example, “Lexicographic words are “autosemantic” words belonging to the main parts of speech.

Lexicographic signs – are the conventional redundancies which are noted in entries and reflect their lexical, grammatical and stylistic characters. **Grammatical lexicographic sign** – is a lexicographic sign reflecting grammatical character of the word in the dictionary: conj. (conjunction), pron. (pronoun), part. (particle), adv. (adverb) and card. num. (cardinal numerals). **Stylistic-lexicographic sign** - means lexicographic sign that reflects stylistic character of an entry: anc. (ancient word), col.(colloquial), hum. (humour), book. (bookish). **Special lexicographic sign** – lexicographic sign reflecting the reference of the head word to any field of science or life: mar. (marine), opt.(optics), ec.(economy), m.(mining) [3, c.150].

In given examples, information coming after the head word is not molded as an entire sentence. There is no predicate. Despite this an addressee completes it up to a sentence. A dot after incomplete information is an associate indicator of the incomplete explanation. As it was mentioned above head word is an integral component addressed to the compiler in the dictionary communication. In above mentioned dictionary the author gives an answer to the question of “what is lexicographic sign?”. If the question in the act of the author’s speech is repeated then, conventional redundancies are answers which were noted in “lexicographic sign entries reflect its lexical, grammatical and stylistic characters” and there is a need of using this construction. The violation of an agreement according to the quantity arises from the dictionary specification in this construction. With the purpose of not repeating the head word and as well as expanding the volume of the dictionary article, the main component is noted being differed, and its explanation is formed in a certain syntactical structure, in a special case, in a predicative form which is imagined in the dictionary communication.

In cases when the sign of dash is not used to separate head word, a common sequencing is kept in writing. And the head word and its explanation are separated from each other by gaps or the intervals.

The head word with a capital letter and a point after it are also used. In this case the capital letter and blacken perform the function of italics. The point notifies the separation of words. For example, “dictionary. 1. Eng. Vacabluary, Fr. Vacabulaire, Gem. Wortschatz, Sp. Vocabulario. Collection of words of the given language, of territorial and social dialects; is that part of the common vocabulary of the language, which distinguishes the language of a particular writer, literary direction and etc.; compare. Active vocabulary, passive vocabulare” [1, c. 420].

A number of moments, connected with head words attract attention in Akhmanova’s dictionary. For example, in the example given above, a point was put after the head word, and Arabic number “1” was used after it. Then a compatible word is written with small, sidewise and italicized shortening words. Vocabulary information beginning with a figure “2” is given after the first explanation in the paragraph.

“2. (*lexicon). Eng. Dictionary, word-book; Fr. Dictionnaire; Ger. Worterbuch; Sp. Diccionario. A book, containing a systematic description of the dictionary (in the 1st sense): Academic dictionary, Accentuation dictionary, Dictionary of Idioms, Dictionary of foreign words, Historical dictionary, Multilingual dictionary, Normative dictionary, Orthographical dictionary, Pronouncing dictionary, Branchy dictionary, Polytechnical dictionary, Dictionary of synonyms, Reference dictionary, Terminological dictionary, Narrow branchy dictionary, Dictionary of the writer’s language. **Bilingual dictionary... Dialectological dictionary... Differential dictionary... Ideological dictionary... Monolingual dictionary... Paremiological dictionary... Foreign dictionary... Explanatory dictionary... Philological dictionary... Phraseological dictionary... Frequency dictionary... School dictionary... Encyclopaedic dictionary... Etymological dictionary...** [1, c. 421].

If we compare given materials after head words in two paragraphs, we can obviously see that different meanings are dealt about. In this case the translation of the word dictionary in other languages finds its reflection in distinctive terms. So, Arabic figures were used to show head words in unlike meanings. Such kind of arrangement of word-terms coincides with the arrangement of homonyms in the dictionary.

The terms given as head words in O.S. Akhmanova’s dictionary are translated into English, French, German, and Spanish as well. This is, in its turn, an obvious example of the dictionary, which functions both as a foreign dictionary, and explanatory one. Actually, this is a multilingual, explanatory and terminological dictionary. In that dictionary, the sign of point manifests itself directly in two cases after the head words. The first case has got the goal to separate homonymic meanings. The separation by the sign of point emerges in the second case during the references to another head word given as a dictionary unit. And this confirms the existence of different term variants.

The dominant term is explained in the dictionary. When the term has got different variants, one of them is selected as a dominant term due to its viability.

A number of information is included into entries. There can be a dominant term, term’s variant, row and dublet among that information. The compiling of terminological dictionaries goes on different levels. The viability is often observed in terms of the terminological dictionaries compiled for the first time. This is a naming of the same notion by different terms in the language. The term can’t have its synonym. But in any scientific text the term might have its substitution and dublet of course. And these, in their terms, may form variability in the terms.

The dominant term is always shown first in entries. Term’s domination carries out a subjective character; i.e. term domination depends on the compiler’s subjective opinion. The frequency of the term usage or processing option can be regarded as a domination indicator in authors’ text books and scientific literatures. Dominant and variants are included into entries as a collection. The principle of a certain sequence is preferable, if a term translation into other languages is considered in terminological dictionaries. For example O.S. Akhmanova had accepted the translation in English, French, German and Spanish sequence after the head word. There is no translation problem in explanatory dictionaries of Azerbaijani linguistic terms. This is an absolute explanatory dictionary. If one or more components of terms are loan-words, then their explanation might be given.

But full reflection of mentioned information in the entries makes certain difficulties. On the one hand, if it is connected with the expanding of text volume in entries, with the data collection for each variant on the other hand. In our opinion, it will be enough if etymological information is given for a more used option in comparison with dominant or other options.

Some researchers consider it right to give an explanation of two variants of the notion in entries: initial and contemporary options. In explanatory terminological dictionaries old or archaic terms and corresponding definitions are used depending on dictionary aim of course. Sometimes it is possible to be satisfied with the note about the obsolescence of the term.

Compiling of bilingual dictionary is rather simpler on the basis of known word, i.e. terminological corps of the original language; because, in such case, there is no need for terms selection. To achieve maximum data collection (main terms, its etymology, definition, option, dublet, archaic term, derived, wrong options and etc.) in the entries of such dictionaries is important to set a special terminological base relating to the field.

It is possible to compile monolingual or an explanatory terminological dictionary after compiling of bilingual dictionary, i.e. on the basis of words existing there.

1 Akhmanova O.S. *Dictionary of Linguistic Terms*. - Moscow: The Soviet Encyclopaedia, 1966 - 606 pp.

2 Rosenthal D.E., Telenkova M.A. *Directory-Dictionary of Linguistic Terms*. – Moscow: Prosvesheniye, 1976 - 543pp.

3 Adilov M.I., Verdiyeva Z.N. Aghayeva F.M. *Explanatory Linguistic Terms*. - Baku: Maarif, 1989 - 364pp.

4 Sadigova S. *Terminology of the Azerbaijani Language*. Baku: Elm, 2011, 380 pp.

5 Hassanov H.A. *“Theoretical Basis of the Azerbaijani Lexicography”*. Baku: SU publish, 1999, 336 pp.

6 Morkovkin V.V. *“Educational lexicography as a Linguistic and Methodological Discipline// Actual Problems of the Educational Lexicography”*. Moscow: The Russian Language, 1977, pp. 28-37.

Резюме

Аббасов Аббас - кандидат филологических наук, Бакинский Государственный Университет, dilchilik2001@gmail.com

Главные слова в многоязычных терминологических словарях

В данной статье исследуются структурные особенности словарей, которые являются одной из важных теоретических проблем лексикографии. Принципы главных слов и записей изучены в словарях различных типов, а также разъяснены спорные вопросы в направлении теории лексикографии в словарях различных типов. Распределение “главных слов” по-разному в отдельных словарях привлечено в центр внимания, а также причины таких распределений были разъяснены. Главная единица состава и коммуникации словаря, который является одним из определенных жанров литературы информационных данных, является статья-очерк словаря. Статья-очерк словаря имеет универсальный характер согласно своему составу, семантике, синтаксисам, стилю и структуре. Независимо от типа словаря у статьи-очерка словаря есть определенные общие черты.

Ключевые слова: лексикография, словарь, очерки словарей, главное слово, лексикографический знак, примечание к словарю.

Түйіндеме

Аббас Аббасов - филология ғылымдарының кандидаты, Баку мемлекеттік университеті, dilchilik2001@gmail.com

Көптілді терминологиялық сөздіктердегі негізгі сөздер

Бұл мақалада лексикографияның ең маңызды теориялық мәселелерінің бірі болып табылатын сөздіктердің құрылымдық ерекшеліктері қарастырылады. Негізгі сөздердің принциптері және әр түрлі сөздіктердегі жазбалар меңгеріледі, сондай-ақ әр түрлі сөздіктердегі лексикография теориясы бағытындағы даулы мәселелерді түсіндіріледі. Жекелеген сөздіктердегі түрлі жолдармен «кілт сөздердің» берілуі, сондай-ақ бөлу себептері түсіндіріледі. Негізгі бірлік құрамы және сөздіктің коммуникациясы ақпараттық мәліметтер әдебиетінің белгілі бір жанрының бірі болатын құрылғы-бап-эссе сөздік болып табылады. Сөздіктің мақала-эссесі негізгі оның құрамы, семантикасы, синтаксисі, стилі мен құрылымына сәйкес әмбебап сипатты болып келеді. Сөздіктің түріне қарамастан мақала-эссе белгілі бір ортақ ерекшеліктері бар.

Түйінді сөздер: лексикография, сөздік, сөздік очерктер, негізгі сөз, лексикографиялық белгісі, сөздікке қосымша.

ӘОЖ 811.512.122'246.2

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС ҚОСТІЛДІЛІГІНІҢ КӨРІНІСІ

Абнасырова Р.Ж. - *С.Демирель атындағы университеттің ассистент профессоры, филол.ғ.к.*
abnasyrova@mail.ru

Бүгінгі таңдағы қазақ және орыс тілтанымында стилистика, сөйлеу мәдениеті, тілдің әлеуметтік диалектілерінің саралануы мен дамуы зерттеушілер назарын өзіне аударып отыр. Оның басты себептерінің бірі – қоғамдағы қарқынды өзгерістер және ол өзгерістердің тіл қызметінде көрініс табуы. Осыған орай тіл білімінің міндеті: біріншіден, тілде көрініс тапқан беталыстарды анықтау; екіншіден, айқындалған жаңа тілдік құбылыстарды сарапқа сала отырып, іріктеу және талдау; үшіншіден, мұндай тілдік ерекшеліктердің орын алуына себеп болған факторларды көрсету; төртіншіден, бұл өзгерістерді тілдің дамуымен байланысты жүзеге асатын тілдік ерекшеліктері ретінде тану, қабылдау немесе басқаша бағалаудың ғылыми негіздемесін жасау болып табылады.

Қазіргі қазақстандықтардың сөйлеу тілінде көп ұшырасатын, тіпті кейбір жағдайларда «сөйлеу нормасы» ретінде қалыптаса бастаған жаңа тілдік көріністер міндетті түрде лингвистикалық талдауды қажет етеді. Бұл қостілділік пен көптілділікке қатысты келелі мәселелерді анықтау барысында тіл үйретудегі интерференцияға қатысты туындаған көптеген сауалдардың өз шешімін табуына септігін тигізеді.

Мақалада жүргізілген бақылау нәтижесі және сауалнама қорытындысы бойынша қазақ-орыс қостілділігінің көрінісінің деңгейі берілген.

Түйін сөздер: әлеуметтік лингвистика, қостілділік, интерференция, интеркаляция, кірме сөз.

Қазіргі Қазақстан жерінде қазақ-орыс, қазақ-ағылшын, қазақ-түрік және т.б. қостілдіктің түрлі қыры даму үстінде. Аталған құбылыстың пайда болуы мен қалыптасуын сипаттап, болашағын бағдарлау үшін тіл білімі мен әлеуметтану ғылымын бірлесе қарастыруымыз қажет. Екі тілдің қарым-қатынасы негізінде тіл айырмашылықтарына байланысты тілдің нормадан ауытқуы жиі кездесетін құбылыс. Қазақстанда қазақ тілінен орыс тілінің қолданылу аясының жоғары болғандығынан, қазіргі күні де екі тілдің тең дәрежеде қолданылып жүргендігіне байланысты қазақша ауызекі сөйлеу тілінде орыс сөздерін араластырып қолдануды байқаймыз. Бұл құбылыс тіл білімінде интеркаляция құбылысы деп аталады.

Әлеуметтік лингвистиканың қарастыратын күрделі мәселесі – тілдік орта. Тілдік орта халық тілінің өмір сүруінің қажеттілігін теориялық-практикалық мәнін, әлеуметтік қызметінің сан-салалы қызметін атқарады. Осы ортадағы қостілділердің қазақша сөйлеу барысында аталған интеркаляциялық бірліктерді қаншалықты деңгейде қолданылатындығын анықтау мақсатымен кірістірілген байқау әдісі жүргізілді. Осы бақылау барысында қазақша сөйлеу тілде қазақтардың интеркаляциялық бірліктерді көп қолданылатындығы анықталды. Қолданыс аясы жоғары бірліктердің қатарына *ремонт, зарплата, аптека, зонтик, магазин, остановка, шашлык, телевизор, пробка, холодильник, шампунь, очки, порошок* т.б. есім сөздерді қосуға болады. Аталған бірліктерге қосымша *конкретно, всегда, случайно, вообще, именно, срочно, пожалуйста, уже, спокойно, даже, еще, пока* тәрізді интеркаляцияға ұшыраған сөздерді де байқаймыз.

Аталған бірліктерді қостілділердің қазақша сөйлеуде сөз арасына не себепті пайдаланатындықтарын білу мақсатымен біз сауалнама жүргізуді жөн көрдік. Сауалнамаға жалпы 500-дей адам қатысты. Респонденттер: С. Демирел атындағы университет оқытушылары және осы университеттің инженер, филология факультетінің қазақ тобының студенттері. Сонымен қоса, Алматы қаласындағы №124 орта мектептің мұғалімдерінен және №8 балабақша қызметкерлерінен алынды. Зерттеу жұмысында бақылауға алынған А. және Қ. отбасының мүшелеріне де сауалнама қосымша таратылды.

Сауалнама жалпы 23 сұрақтан тұрады. Сұрақта мектепті қай тілде бітіргендігіне және орыс тілі мен қазақ тілін білу деңгейінің қаншалықты екендігіне үлкен мән бердік. Жауап берушілердің бәрі қазақ тілін өте жақсы біледі, 80 пайыз қостілді ортаға қарай екі тілде де сөйлейді. Орыс тілін мүлдем түсінбеймін деп жауап бергендер болған жоқ. Жауап берушілердің 20 пайызы орыс тілін еркін түсінемін, оқимын, сөйлеуде және жазуда қиналамын десе, 80 пайыз қостілділер орыс тілінде түсіну,

сөйлеу, оқу, жазу еркін екендіктерін жазған. Сауалнамаға қатысқан қостілділердің жасаралық айырмашылықтары бар, атқаратын қызметтері де әр басқа. 17 мен 27 жас аралығындағылардың Алматыға келгендеріне 1 жыл мен 5 жыл болса, қалған жастағы жауап берушілер Алматыда тұрғандарына 10 жылдан аса уақыт болғандар.

Сауалнамада бақылау барысында байқалған күнделікті қоғамда қостілділердің ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылатын заттық мағынаны білдіретін интеркаляциялық бірліктер (*аптека, пешеход, ремонт, магазин, реклама, документ, зарплата, пробка, пиво, шашлык*) мен үстеу сөз табы және қыстырма интеркаляциялық бірлік жазылып, (*короче, вообще, или, случайно, всегда, конкретно, срочно, пожалуйста*), осы сөздердің ауызекі сөйлеу тілінде қазақша атауын атайсыз ба немесе орыс тіліндегі интеркаляциялық бірліктерді дәл осы қалпында қолданаңыз ба? – деген сұрау қойылды. Интеркаляциялық бірліктерді қолданылу жиілігі сауалнамаға жауап берушілердің туылғаннан алған тәрбие мен орта мектепте алған тәрбиенің қай тілде болғандығымен тығыз байланысты. Жас мөлшері жағынан әр түрлі респонденттердің заттық мағынаны білдіретін интеркаляциялық бірліктерді қолданылу жиілігін 1-ші кестеден қарастырып көрейік.

Кесте 1 – Қазақ ауызекі сөйлеу тілінде заттардың орысша атауының қолданылуы (%)

	Жиі қолданамын				Кейде қазақша аудармасын, кейде орыс тіліндегі сөздерді араластырып қолданамын				Мүлдем қолданбаймын			
	17-27 жас	28-38 жас	39-49 жас	50-ден асқ.	17-27 жас	28-38 жас	39-49 жас	50-ден асқ.	17-27 жас	28-38 жас	39-49 жас	50-ден асқ.
Мектепте қазақ тілінде білім алғандар	67,1	83,4	63,6	25	27,6	16,6	27,2	75	5,3	-	9,2	-
Мектепте орыс тілінде білім алғандар	80	63,7	100	50	20	36,3	-	50	-	-	-	-

Мектепте қазақша білім алғандар ішінде зат есімдердің орысша атауын жиі қолданушылар 28 бен 38 жас арасындағы қостілділер, олардың 83,4 % сөйлеу тілінде заттық мағынадағы интеркаляциялық бірліктің орысша атауын қолданады, қазақша атауын қолданамын деген жауап берушілер бұл топта өте аз.

17-27 жас аралығындағы қостілділердің 5,3 %, ал 39-49 жастағы қостілділердің 9,2 % қазақ тілінде сөйлеуде орыс сөздерін араластырмауға тырысады.

28 бен 38 жастағылар мен 50 жастан асқан қостілділер аталған интеркаляциялық бірліктердің орысша атауын не жиі қолданады, не әр кезде әрқалай қолданады, олардың арасында орысша атауын мүлдем қолданбаймын дегендер жоқ.

Ал орыс мектебін бітірген қостілділердің арасында заттық мағынадағы «кірме сөздерді» 39-49 жас аралығындағы сауалнамаға жауап берушілердің 100 % қазақша сөйлеу тілде зат есімді интеркаляциялық бірлікті араластырып сөйлейтіндерін айтты. Бұл жерде «кірме сөздердің» қазақша атауын ғана атайтын респонденттер жоқ.

2-ші кестеде респонденттердің сауалнамада берілген үстеу сөз табы және қыстырма «кірме сөздердің» жас ерекшелігіне қарай қолданылу жиіліктері көрсетілген.

Кесте 2 – Қазақ ауызекі сөйлеу тілінде орыс үстеу мен қыстырма сөздердің қолданылуы (%)

	Жиі қолданамын				Кейде қазақша аудармасын, кейде орыс тіліндегі сөздерді араластырып қолданамын				Мүлдем қолданбаймын			
	17-27 жас	28-38 жас	39-49 жас	50-ден асқ.	17-27 жас	28-38 жас	39-49 жас	50-ден асқ.	17-27 жас	28-38 жас	39-49 жас	50-ден асқ.
Мектепте қазақ тілінде білім алғандар	62,7	62,5	63,6	25	35,1	33,3	22,7	58,3	2,1	4,2	13,7	16,7
Мектепте орыс тілінде білім алғандар	76	27,2	71,4	50	24	63,6	28,6	50	-	9,2	-	-

Қазақ тілінде білім алған респонденттер арасында интеркаляциялық бірлікті жиі қолдануы 17-27, 28-38, 39-49 жас аралығындағылардың пайыздық мөлшері шамамен ұқсас. Бір қызығы, аталған сөздерді мүлдем қолданбаймын деп жауап берушілер жас ерекшеліктеріне қарай келтіріледі: 50 жастан асқандар 16,7 %, 39-49 жас арасындағылар 13,7 %, 28-38 жас аралығындағылар 4,2 %, ал 17-27 жас аралығындағылар 2,1 %. Осыған орай, мынадай қорытынды жасауға болады: қазақ мектебін бітіргендердің арасында үстеулік мағына мен қыстырма сөзді интеркаляциялық бірліктердің жастар тілінде қолданылуы жиі.

Мектепті орыс тілінде бітірген қостілділердің аталған сөздерді жиі қолданатындары 17-27, 39-49 жастағылар, 28-38 жастағылардың бұл сөздерді мүлдем қолданбаймын деп жауап берушілер – 9,2 %. Қалған жастағылар мүлдем қолданбаймын деп айта алмайды, жиі немесе сирек қолданады.

Зерттеу барысында орыс тілінде орта білімді алғандар ғана емес, қазақ тілінде білім алған қостілді адамдар да күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде интеркаляциялық бірліктерді жиі қолданады және оларды қолдану аясының түрлі болуы тілұстарманның жас ерекшеліктеріне байланысты болып келеді.

Мысалы: сауалнама қорытындысы бойынша қазақ тілінде білім алғандардың жас ерекшеліктеріне байланысты интеркаляциялық бірліктерді қолдану деңгейі төмендегідей:

- 17-27 жас аралығындар: 45 %,
- 28-38 жас арасы – 52,8 %
- 39-49 жас арасы– 51,4 %
- 50-ден асқандар – 25 %

Қазақ тілінде білім алған қостілділер арасында 28-38, 39-49 жас арасындағылар аталған бірліктерді жиі қолданады.

Орыс тілінде білім алған қостілділердің интеркаляциялық бірліктерді қолдану нәтижесі:

- 17-27 жас арасы – 53,3 %
- 28-38 жас арасы – 30,3 %
- 39-49 жас арасы – 61,8 %
- 50-ден асқандар – 41,6 %.

Ал орыс тілінде білім алған қостілділердің арасында интеркаляцияға ұшыраған бірліктерді жиі қолданатыны 39-49 жас арасындағылар.

Бұл жерден шығатын қорытынды қоғамда көп уақыттан бері аталған лексемалардың орысша атауы қолданылып келгендіктен, жастарға қарағанда орта жастағы қостілділер осы қалпында қолдануды әдетке айналдырған. Мысалы, *телевизор, холодильник, пылесос, самолет* сияқты сөздердің баламаларын терминком бекіткенімен сөйлеу арасында аталған қостілер баламаларын бірден айта алмайды, қажет уақытында аталған бірліктердің қазақша баламасы емес, орысша атауы бірден ойға келеді.

Ал жалпы әлеуметтік ортада интеркаляцияның көрінуі лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларға байланысты:

- өз тілінде лайықты баламаның жоқтығы;
- аударманың нақты және дұрыс еместігі;
- тілдегі кейбір лексикалық интерференцияның кірме сөз ретінде ана тілінде сол қалпында қалу қажеттігі;
- қоғамда орыс тілінің кең қолданылуынан «кірмелердің» сөз арасында әдетке айналып кеткендігі;
- тілді меңгеру деңгейіне байланысты;
- сөйлеуші өз сөзін бақылауға алмайтындығы;
- бөтен сөздерді қолданып сөйлеуі сол тілді меңгерудің бір кезеңі деп танылуы.

Ақпарат берушілер сауалнамада аталған сөздерді қазақ ауызекі сөйлеу тілінде орысша атауын қолдану себебін төмендегіше түсіндіреді:

- әдетке айналып кеткен – 61%;
- аудармасы нақты емес – 20%;
- аудармасын білмеймін – 11%;
- адамның өзіне талап қоя білмеуінен – 3%;
- аудармасы қолданысқа толық енгендіктен – 3%;
- еліктеуден – 1%;
- себебін білмеймін – 1.

С. Демирел атындағы университеттің түрік-қазақ қостілді азаматтарына қосымша осы сауалнама жүргізілді. Олардың тәрбиесі бала кезінен түрікше және мектепті түрік тілінде оқыған. Ана тілдерін жетік біледі, қазақ тілін жақсы түсінеді және еркін сөйлей алады, ал жазудан қиналады. Орыс тілін білу деңгейлері төмен, жаңа үйреніп жүр. Отбасында және достарымен түрік тілінде сөйлеседі. Алматыда жүргендеріне 10 жылдан асқан және аталған университетте оқытушы болып қызмет атқарады. Сауалнамаға жауап беруші аталған заттық мағынадағы интеркаляцияға ұшыраған тілдік бірліктің орысша атауын кей кезде қолданамын, себебі қоршаған ортада бұл сөздер өте жиі айтылады деп жауап берді. Ал сауалнамадағы мысалда келтірілген үстеу мен қыстырма сөздердің кейбірінің қазақша баламаларын білмейтіндіктен, кей кезде қолданады екен. Күнделікті өмірде мұндай сөздерді жиі естисіз бе? деген сұраққа өте жиі естимін деген жауап айтты. Респонденттер аталған бірліктердің көбіне түрікше атауын атайды, кей кездері орысша атауын да қолданады. Бұған бірден-бір себеп интеркаляциялық бірліктердің барлық адамдар тілінде ұшырасуы және басқа қостілділердің де ортаға қарай бейімделуге тура келуімен байланысты.

Жалпы, сауалнама жүргізуіміздің мақсаты қазақ ауызекі сөйлеу тілінде орыс тілінің сөздері қаншалықты қолданысқа ие екенін байқау болатын. Жоғарыда көрсеткеніміздей, қазақ сөйлеу тілінде кейбір сөздердің орысшасын атайтындардың пайыз саны тек қазақ сөздерін қолданатындардың пайыз санынан көбірек және бұл сөздерді тек орыс тілін жетік білетіндер ғана емес, орыс тілін білу деңгейі төмен қостілділер де қолдана беретіндігі анықталды. Бұл бөгде элементтердің өте жиі қолданылуының бірден-бір себебі қоршаған ортада бұлардың орысша атауы өте жиі айтылуында, яғни мысалда кездестірілген атаулардың қазақша аудармалары күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде толық қолданысқа ене қоймаған. Кейбір *шампунь, магазин, очки, телевизор, аптека, шашлық, ремонт, пробка, пешеход және т.б.* тәрізді зат есімдер қолданыстың жиілігінен қазақ тілінің сөзіне айналып кеткен тәріздес. Бұл сөздердің аудармалары дәл осы қалпында қала бергені де дұрыс деген жауап берушілер де кездесті. Әрине, бұл сөздерді кірме сөзге айналдыру үшін қазақ тілінің дыбыстық нормасына сәйкестендіруіміз қажет.

1 Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н. Ж., Смағұлова Ж. С. *Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов.* – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 391 б.

2 Хасанов Б. *Ана тілі – ата мұра (қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны).* – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.

3 Карлинский А.Е. *Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции: автореф. дисс. д-ра. филол. наук.* – Киев, 1980. – 48 с.

4 Абнасырова Р.Ж. Қазақ-орыс қостілділігіндегі интеркаляция көрінісі. – Алматы: СДУ, 2014.

5 Маймакова А.Д. Двужычие: родной язык и неродной. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология» сериясы, №3 (41), 2012.

Резюме

Абнасырова Р.Ж. – Университет имени С.Демиреля, к.ф.н, ассистент проф.

Проявление казахско-русском двуязычия в Казахстане

Иноязычные вкрапления в речи современных казахов, которые очень часто стали осознаваться как привычное явление, переходящее в норму, требуют специального лингвистического анализа. В процессе определения многих вопросов, возникающих в условиях двуязычия и многоязычия, такой анализ позволяет решить важные проблемы в обучении языку, связанные с интерференцией и интеркаляцией.

В связи с этим в настоящее время актуальным представляется систематическое изучение влияния второго языка на родной язык и, в частности, воздействия русского языка на казахский разговорный язык: исследование мотивированных/немотивированных отклонений от устоявшейся нормы, проявляющихся на фонетическом, морфологическом и синтаксическом уровнях, а также порождающих их факторов.

Языковой материал, представленный в работе, и результаты, полученные в ходе исследования, отражают уровень речевой культуры общества и показывают степень чистоты современного казахского языка, что позволяет определить необходимость развития лингвоэкологии как отдельного направления.

Ключевые слова: двуязычие, интерференция, интеркаляция, устная речь, фонетическая интеркаляция, морфологическая интеркаляция, синтаксическая интеркаляция

Summary

Abnassyrova R.Zh. – Suelyman Demirel University, cand.of phil.sc., assist.prof.

The intercalation process in the kazakh-russian bilingualism

Appearance and development of new terms in the oral language of the Kazakhstani people, and the fact that they are even becoming “speaking norms” need close linguistic analyses. While analyzing the problems connected with bilingualism and poly-lingualism we will be able to find solutions of many problems connected with the interference in language teaching.

The influence of the second foreign language on the mother tongue, the negative affect of the Russian language on the Kazakh spoken language, especially, linguistic and/or non-linguistic shift of speech norms, which appear in different phonetic, morphological and syntactic levels, and the factors that bring to such shifts need a thorough scientific investigation.

Being a register of the speech culture of the society, the linguistic factors and results that were brought forward in the research will help us evaluate the present conditions of the language, the level of its purity and the directions of the lingua-ecology.

Key Words: bilingualism, interference, intercalation, lexical intercalation, intercalation phonetic, grammatical intercalation.

ӘОЖ 81:001.4

ҒЫЛЫМИ ДИСКУРСТАҒЫ КӘСІБИ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖАЙЫНДА

Қ.Ж.Айдарбек - *А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., доцент, e-mail: aidarkar_10@mail.ru*

Б.М.Сүйеркүл - *А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., доцент, e-mail: akbotakoz@mail.ru*

Мақалада когнитивтік терминтаным саласы үшін өте өзекті болып табылатын мәселе таңбалық қызмет ретіндегі ғылыми дискурс барысындағы кәсіби тілдік тұлға қалыптасуы қарастырылып, терминденудің когнитивтік тетігі талданады. Сондай-ақ, мақалада дискурста тілдік таңба мағына мен мән-мазмұнның, сөйлеудің жасалуы мен қабылдануының, мәтін (жүйелі таңба) мен мәнмәтіннің (жеке таңба) тұтастығында көрініс беретіні, сол себепті де таңбаның ең қарапайым құрылымы дискурс құрылымымен сәйкес келуі қажеттілігі дәлелденеді. Сонымен, жұмыста дискурс тілдік таңба дамуының когнитивтік механизмі ретінде де, когнитивтік-коммуникативтік процес ретінде де түсінілетіні, яғни процес өнімі мен социумын металингвистикалық қызметінің (лингвистер мен терминологтар қызметінің) нәтижесі де болып табылатыны айқындалады.

Түйін сөздер: дискурс, ғылыми дискурс, сөйлеу жағдаяты, кәсіби тілдік тұлға, когнитивтік-коммуникативтік процес, терминдену, когнитивтік тетік.

Қазіргі кезде тіл жүйесін зерттеуде адресант пен адресат, сөйлеу актілері, коммуникация теориясы, прагматика т.б. өзекті мәселелер қатарына жатқызылуда. Осыған орай тілдік бірліктерді, мәнмәтін мен мәтінді, дискурсты когнитивтік және прагматикалық аспектілерде зерттеу маңызды болып келеді. Н.Д.Арутюнова, Е.С.Кубрякова, Г.Г.Бүркітбаева, З.Ш.Ерназарова, Н.Уали, К.Садирова т.б. тілші-ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, дискурс ұлттық танымның айқын көрінісі, функционалдық ерекшеліктерге толы сөйлеу қызметінің нәтижесі деген пайымдау жасаймыз. Сонымен бірге дискурс - сөйлеу жағдаяты барысындағы адресат пен адресанттың танымдық көзқарасы, білімі, әдет-ғұрпы, сөйлеу тактикасы, сөйлеу жанры мен сөйлеу стратегиясымен сәйкестігін айқындайды. Е.С.Кубрякованың анықтауынша, «дискурс сөйлеу қызметінің ақырғы нәтижесі ретінде белгілі бір аяқталған формаға ие болады ... мәтін тек оны қабылдаушы адамның ағымдағы санасына енгенде ғана дискурс деп аталуға ие бола алады» [1, б.137]. Дегенмен тіл білімінде дискурс анықтамасының мәселесіне қатысты бірыңғай қалыптасқан көзқарас жоқ.

Мәселен, прагмалингвистикада дискурс қарым-қатынасқа қатысушылардың бір-біріне әсер етудегі интерактивті әрекеті мен қарым-қатынастың вербалды емес түрлерінің коммуникативтік түрлерін пайдалану деп түсінілсе, лингвостилистикада дискурс арқылы қарым-қатынас регистрі анықталып, функционалды стильдер сипаты зерттеледі, ауызша және жазбаша сөйлеудің, оның жанрларының аражігі қарастырылады. Ғалым Н.Уәлидің зерттеуі бойынша, «автор интенциясының тілдегі коммуникативтік сапасы қаншалықты, айтылған/жазылған сөз қабылдаушының көкейіндегі сол жағдаят туғызатын эмоциялық әсерді қозғай алды ма, реципент ақпаратты дұрыс интерпретациялап, қабылдаушымен арадағы екі жақтық интеракция, жанды байланыс орнай алды ма, міне, осыны анықтауға болады. Психологиялық тұшымды байланыс болған жерде қашықтыққа қарамастан диалог күшейеді» [2, б.260].

«Әр ұлттың дискурста түсу әрекетіндегі айырмашылық өздеріне ғана тән өмір тәжірибесі мен білім дағдысы, олардың сөйлеу жанрларына, сөйлеу тактикасы мен сөйлеу стратегиясына сәйкестігі, өзі таңдаған коммуникативтік рөлді қалай атқарғанына байланысты болады», - деп санайды зерттеуші Қ.Садирова [3, б.178]. Т.М.Николаева дискурстың анықтамасын былайша келтіреді: “1) өзара байланысты мәтін; 2) мәтіннің ауызекі сөйлеу формасы; 3) диалог; 4) жазбаша не ауызша сөйлеу қалпы» [4, б.117]. Дискурс пен мәтін арақатысы мәселесіне қатысты белгілі ғалым Н.Уәлидің пікірі төмендегідей: «Субъектінің сөз әрекетінің, яғни тілді қарым-қатынас үшін қолдану әрекетінің нәтижесінде дискурс/мәтін құрастырылады. Басқаша айтқанда, сөйлеуші/жазушы сөз бірліктері арқылы айтылым (высказывание), дискурс/мәтін жанр түрінде белгілі бір мағынаны тілдік бірліктер арқылы кодқа салынады, ал тыңдаушы/оқырман сол аталым, дискурс, мәтін түрінде тілдік бірліктер арқылы кодқа салынған мағыналарды (ой мен сезімді) ашады, тіпті тілдік кодты ашып қана қоймайды, сөз әрекетінің нәтижесі болып табылатын коммуникативтік бірліктердің мән-мағынасын интерпретациялайды» [2, б.260].

Осымен байланысты дискурс ұғымының коммуникациямен тығыз байланысты екендігін аңғаруға болады. Бұл мәселе жөнінде дискурстың тілдік табиғатын арнайы зерттеген ғалым Қ.Садирова былай деп жазады: «Дискурстың өзі коммуникациядан пайда болады. Мәтін сол коммуникацияның нәтижесі. Коммуникативтік жағдай болу үшін тіл мен сөз (сөйлеу) әрекетке енеді. Тілде тұрғанда мәтін ешкімге арналмаған, ал ол дискурста түскенде авторға ие болады және қабылдаушыға, яғни қалайда біреуге бағытталады. Дискурсты тіл мен сөз/сөйлеу қатар өрілген тұста коммуниканттар арасында диалогтық сипатта пайда болатын айтылымдар тізбегі немесе сөйлеу тізбегінің кесіндісі десек, мәтін сол тілдік әрекет нәтижесінде туындаған өнім, туынды. Бірақ ол келесі бір сөйлеу актісінде басқаша сипатта жандану (қолдану) қабілетіне ие, сол сәттің өзінде оның бойында бастапқы пайда болған коммуникативтік жағдай ұшқындары сақталады, дегенмен оның өзі қайта туғызушының мақсатына, ниетіне байланысты өзгеріске ұшырайды» [3, б.180]. Яғни дискурс дегеніміз – коммуникативтік оқиға және онда тек тіл ғана емес, сонымен бірге коммуникация процесінде орын алатын ментальды құбылыстарда көрініс береді. Мәселен, белгілі орыс ғалымы Н.Д.Арутюнова: «Дискурс экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени және т.б. факторлар жиынтығынан тұратын байланысты мәтін; оқиғалы аспектіде алынған мәтін», - деп көрсетеді [5, б.17].

Біздің зерттеуіміз үшін жалпы дискурс ұғымының емес, «ғылыми дискурс» құбылысының анықтамасы маңызды. Алғаш рет бұл терминнің анықтамасы ғалым Н.Уәлидің монографиясында беріледі: «Ғылыми дискурста бағалаушылық мағына публицистика, көркем әдебиет, сөйлеу тілі дискурстарынан өзгеше болады. Автор белгілі бір құбылысқа объективті баға беруге тырысып, ғылыми көзқарасын білдіреді. Мұндай баға рационалды, ал сөйлеу тілі публицистика, көркем әдебиет дискурстарында бағалаушылық мағына эмоционалды-экспрессивті сипатта болады. Ғылыми мәтінде сөз желісі логикалық жүйеге бағынады, өзара бірімен-бірі байланысты ақпараттар баяндалады, сөз саптау, баяндау түрінде болып, дәлдікке ерекше мән беріледі» [2, б.265]. Ғалым ғылыми дискурстың басқа дискурстарға қарағанда тілдік сипаты өзгеше болатынын айта келіп, онда төмендегідей ерекшеліктер барын атап көрсетеді: «Бірінші жақтық тұлға бейтараптанады, баяндаушы көбіне ырықсыз етіс тұлғасында болады: *жасалды, көрсетілді, анықталды, айқындалды* т.б. Бұлай болу себебі ғылыми мәтіндегі сөз нақты ситуациядағы сөзден, я болмаса жалпы тілдік мағынасынан дерексіздену арқылы өзгешеленуге тырысады. Құбылыстың, заңдылықтың объективтілігін көрсету, өзінің ой-пікірін субъективті етіп көрсетпеу үшін автор ғылыми мәтінде өзін-өзі шеттету тәсілін жоғарыда айтылған прагматикалық құралдардың көмегімен жүзеге асырады. Сондай-ақ, *деп айтуға болады, деп бағаланады, осылай деуге негіз бар* т.б. тәрізді тілдік құралдар авторды «тасалаудың» ғылыми дискурс прагматикасына тән тәсілдердің бірі. Осындай тілдік тәсілдер арқылы автор өзін салғырт субъекті ретінде көрсетуі мәдени этикалық мәнділік болып табылады. Әсіресе ғылыми-техникалық коммуникацияда тілдік емес (бейвербалды) семиотикалық жүйенің элементтері, атап айтқанда, әртүрлі формулалар, символдар, кестелер, схемалар, сызбалар т.б. жиі кездеседі. Мұндай субкодтар ғылыми ақпарат алмасудың қосымша графикалық тәсілдеріне жатады» [2, Б.265-266].

Сонымен дискурсты тілдік тұлғаны қалыптастыратын таңбалық қызмет ретінде қарастыру когнитивтік терминтаным үшін аса маңызды, өйткені бұл процесте зерттеушілердің назарында терминденудің когнитивтік механизмдері болады. Жалпы алғанда дискурс моделі тілдік таңбаның дамуы жеке тұлғаның қызметі барысында жүзеге астынын көрсетеді, яғни жеке тұлғаның өз дамуымен баланыстырылады. Дискурста тілдік таңба мағына мен мән-мазмұнның, сөйлеудің жасалуы мен қабылдануының, мәтін (жүйелі таңба) мен мәнмәтіннің (жеке таңба) тұтастығында көрініс береді, сол себепті де таңбаның ең қарапайым құрылымы дискурс құрылымымен сәйкес келуі қажет. Дискурс тілдік таңба дамуының когнитивтік механизмі ретінде де, когнитивтік-коммуникативтік процес ретінде де түсініледі, яғни процес өнімі мен социумың металингвистикалық қызметінің (лингвистер мен терминологтар қызметінің) нәтижесі де болып табылады.

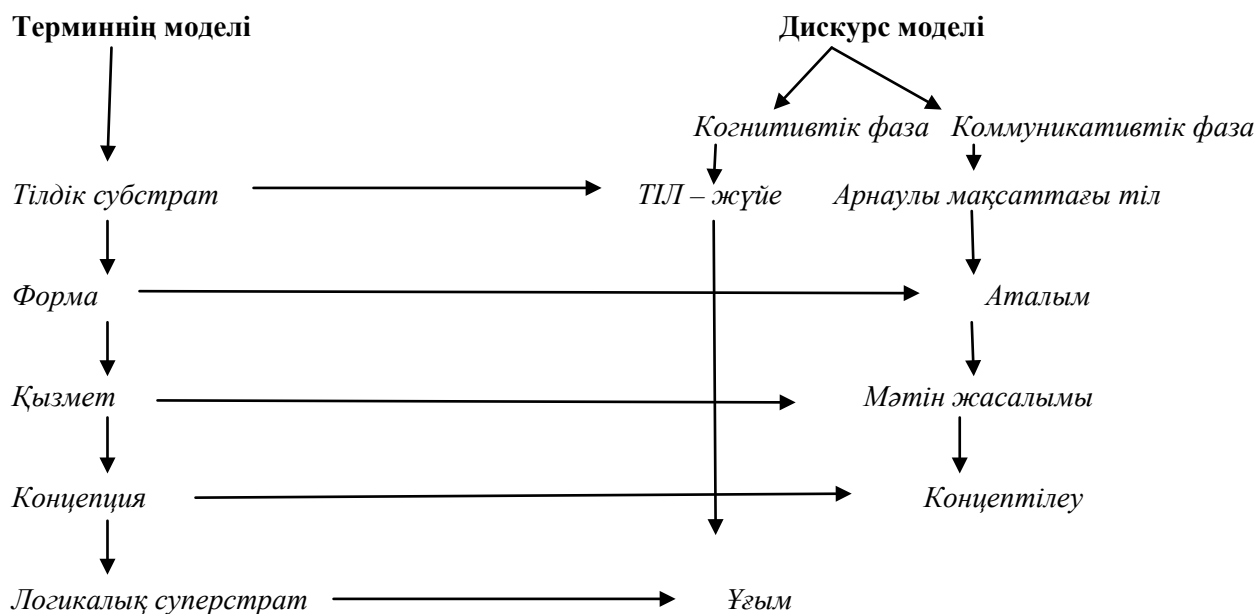
Кез келген арнаулы қызметтің даму үрдісі оның теориялық пайымдауларында айқын көрініп, белгілі бір ғылым мен білім саласының қалыптасуымен байланыстырылады. Сондықтан да таңбаның дискурстағы дамуы терминдену құбылысымен теңестіріледі. Басқаша айтқанда, когнитивтік терминтанымның пәні терминдену құбылысы болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде, терминолог-ғалым В.М.Лейчиктің терминнің кешенді моделіне ерекше назар аудару қажет. В.М.Лейчик өзінің зерттеулерінде: «терминнің тілдік табиғаты туралы емес, табиғи-тілдік субстраты жөнінде сөз ету

керек, себебі термин аса маңызды белгілерге термин болғаннан кейін ғана ие болып, өзінің табиғи-тілдік субстратына қарама-қарсы қойылады», - деп көрсетеді [6, б.89]. Ғалымның пайымдауынша, «лингвистика үшін термин тек функционалдық бірлік, егер терминнің анықтамасына терминтаным тұрғысынан келетін болсақ, онда мүлдем басқаша болады: себебі термин лексикалық бірлік, тіл бірлігі ретінде беріледі, сондықтан біз термин белгілі бір табиғи тілдің лексикалық бірлігі негізінде жасалады деген тұжырым жасауымызға толық негіз бар, яғни тілдің лексикалық бірлігі терминнің табиғи-тілдік субстраты болып табылады деуімізге әбден болады» [6, б.90]. Ал терминнің арнаулы ұғымдарды белгілеуге мүмкіндік беретін белгілері оның логикалық суперстратын құрайды.

Қазіргі ғылыми парадигмаларда таным процесіндегі субъектінің белсенділігіне ерекше назар аударылады. Яғни концептілеу ойлауға тән категориялар негізінде емес, адам жасаған теориялық ұғымдар мен схемалар негізінде жүзеге асырылады. Сондықтан да ғалымдар сөз ететін теорияланаған әлем ақиқат болмыс туралы білім мен сол кезеңге сәйкес білім деңгейіне байланысты. Осыған орай теорияланған әлем элементтері логикалық ұғымдардан емес, теориялық нысандардан тұрады.

Терминологиялық зерттеулерде термин «терминдер арнаулы ұғымдарды белгілейтін құралдар ретінде өздерінің мазмұндық құралымдарында қисынды да, арнаулы да ұғымдардың белгілерін көрсетеді. Бұл қисынды ұғым белгілері терминнің мазмұндық құрылымында орын алады дегенді білдіреді. Сонымен термин дегеніміз – күрделі көп қабатты құрылым, оның астыңғы қабаты қисынды суперстраттан құралады. Ал бұл құрылымның өзегін ерекше концептуалды, функционалды және формалды құрылымдардан тұратын терминологиялық маңыз құрайды» [7, б.71]. Осымен байланысты қазіргі таңда терминологиялық зерттеулерде әлеуметтік критерийлерге, арнаулы ойлау, ғылыми концепциялармен терминнің сәйкестігі сияқты концептілеуге басты назар аудару қажеттілігі аса маңызды болып саналады.

Антропоцентризмге (жеке қызметтік бағыт) негізделген когнитивтік терминтанымда терминнің жоғарыда келтірілген моделі дискурс моделі ретінде қарастырылады, ал оның компоненттері жеке тұлғаның таңбалық қызметінің кезеңдері ретінде сипатталады:



Бұл кестеден байқағанымыз, тілдік субстрат ғаламның концептуалдық бейнесіне жол ашады. Яғни мән-мағына мен ұғымның қалыптасуына алып келеді. Олар өз кезегінде білімнің мәтін жасалымында объективтенуін қамтамасыз етеді. Мәтін ықшамдалуы екінші тілдік таңба (екінші аталым) жасалуын жүзеге асырып, терминологиялардың толығын қамтамасыз етеді. Ал терминолог-маманның кейінгі металингвистикалық қызметі терминологияны реттеуге бағытталып, терминді терминологиялық жүйеге, арнаулы мақсаттағы тілге енгізу болып табылады.

Терминологиялық маңыз ғаламның концептуалдық бейнесіне жол ашатын когнитивтік-коммуникативтік процес ретінде анықталуы мүмкін. Бұл ретте логикалық суперстрат когнитивтік аспектіде концепция жасалымынан бұрын болатын предикатпен, коммуникативтік аспектіде мәтамәтінмен (репрезентативтік қызмет), аталымдық аспектіде екінші таңбамен сәйкес келеді. Келесі металингвистикалық кезең (терминологияның реттелуі) дискурстың нормативтік аспектілерімен айқындалады.

Соңғы кездері терминологиялық зерттеулерде терминология «ғылыми шығармашылық процес» ретінде анықталып жүр (Л.М.Алексеева). Терминологияның кешенді жүйе ретінде анықталуы, оның екі құрамын ажыратып беруге негіз болады: терминжасам және терминнің тіркелуі. Терминнің тіркелуі білім қалыптасуының соңғы кезеңі болып саналады. Ал бұған дейінгі когнитивтік процестің кезеңдері, яғни ғылыми концептілердің пайда болуы мен қалыптасуы міндетті түрде терминжасам процестерінде өтеді. Сондықтан да терминжасам терминологиялық бірлік жасалымының ең бір динамикалық кезеңі болып саналады. Өз кезегінде терминжасам екі сапектіде қарастырылады: концептуалдық және функционалдық. Концептуалдық аспектіде терминжасамның мазмұны айқындалады, яғни мәтін сипатындағы терминологиялық бірліктің құрастырылу процесі (ғылыми білімнің вербалдануы). Бұл процес тілде бар, дайын тілдік бірліктер негізінде жүзеге асады.

Функционалдық аспектіде терминжасам терминденудің амал-тәсілі ретінде сипатталады. Бұл ретте терминдену таза механикалық процес ретінде емес, табиғи тіл сөзінің терең концептуалдық өңдеуден өткізетін кешенді процес секілді анықталады. Осы тұрғыдан келгенде, термин ғылым тілінің негізгі қызмет етуші бірлігі ретінде анықталып, тек дайын тілдік бірлік емес, жеке шығармашылық акт барысында жасалған сөз, яғни таным процесінің нәтижесі де, амал-тәсілі де болып табылады. Дискурстың ішкі тетігі ассоциативтік тетікке негізделеді. Осымен байланысты, К.Қ.Садирова: «...айтылымның түзілу негізінде жатқан түпкі ой, ойлау әрекеті мен ойлау үрдісінің өнімі саналатын семантикалық түсінік - жалпы ойдың пайда болуы мен оның өзара түзіліп тілдік бірліктерге еншіленіп, дискурста көрініс табуының және қабылдаушыда дұрыс қабылдануының негізі», - деп көрсетеді [8,б.55].

Яғни қызмет барысындағы әрбір субъект, қызмет процесіндегі әрбір жеке тұлға екі бірдей роль атқарады: «өзге» нысанда «өзіне» тиістісін танып, басқаша айтқанда жекелік дүние арқылы әлеуметтікті игереді және сол жекелік дүниені әлеуметтік арқылы дамыта түседі. Сондықтан да адамның қызметтік табиғаты мен әлеуметтік маңызы (жеке тұлға) семиотикалық қызмет қалыптасуына негіз болады.

Сонымен ғылыми дискурс дегеніміз – кәсіби тілдік тұлғаны қалыптастыратын арнаулы саладағы вербалды қызмет. Яғни таңбаның коммуникативтік даму процесінің когнитивтік тетігі (бұған терминденудің де тікелей қатысы бар). Сондықтан да дискурс терминжасам мен терминнің тіркелуі сияқты процестерден тұратын тілдік таңба дамуының (терминденуінің) көпкомпонентті, күрделі процесі болып саналады. Сонымен бірге терминжасам когнитивтік және коммуникативтік фазалары, ішкі және сыртқы жақтары бар күрделі процес. Бұл процес барысында кәсіби жеке тұлғаның дамуы мен оның әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттестікте жүзеге асуы камтамасыз етіледі.

1 Кубрякова Е.С. *Части речи с когнитивной точки зрения*. – М., 1997. – 327 с.

2 Уәли Н. *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил. ғыл. д-ры дис.: 10.02.02*. – Алматы, 2007. – 330.

3 Садирова К.Е. *Көп пропозициялы дискурс*. Ақтөбе, 2008.

4 Николаева Т.М. *От звука к тексту*. – М.: «Языки русской культуры», 2000. – 680 с.

5 Арутюнова Н.Д. *Наивные размышления о наивной картине мира // Язык о языке / Под общ. рук. И под ред. Н.Д.Арутюновой*. – М.: «Языки русской культуры», 2000. – С.7-19.

6 Лейчик В.М. *О языковом субстрате термина // Вопросы языкознания*. – 1986. – №5. – С. 87-97.

7 Лейчик В.М. *О некоторых современных способах словообразования // Особенности словообразования в терминосистемах и литературной норме*. – Владивосток, 1983. – С. 70-87.

8 Садирова К.Қ. *Дискурстың семантикалық құрылымының семантикалық түсінік компоненттеріне байланысы//Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №1(47), 2014. – Б.55-58.*

Резюме

К.Ж.Айдарбек – *Главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтурсынова, д.ф.н., доцент, e-mail: aidarkar_10@mail.ru*; **Б.М.Сүйеркул** - *Главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтурсынова, д.ф.н., доцент, e-mail: akbotakoz@mail.ru*

О формировании профессиональной языковой личности в научном дискурсе

В данной статье рассматривается научный дискурс как знаковая деятельность, в которой происходит формирование профессиональной языковой личности, что особо актуально для когнитивного терминоведения, а также анализируется когнитивный механизм терминологизации. Вместе с тем, в статье утверждается, что в дискурсе языковой знак определяется в единстве значения и содержания, в порождение речи и восприятию, текста (системный знак) и контекста (отдельный знак), поэтому доказывается, что самая простая структура знака должна соответствовать структуре дискурса. Таким образом, в статье обосновывается вывод о том, что дискурс нами определяется и, как когнитивный механизм развития языкового знака и, как когнитивно-коммуникативный процесс, т.е. и как продукт процесса и как результат металингвистической деятельности социума (деятельности лингвистов и терминологов).

Ключевые слова: дискурс, научный дискурс, речевая ситуация, профессиональная языковая личность, когнитивно-коммуникативный процесс, терминологизация, когнитивный механизм.

Summary

Aydarbek K.Zh.- Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Ph.D., Associate Professor, e-mail: aidarkar_10@mail.ru; **Suerkul B.M.**- Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Ph.D., Associate Professor, e-mail: akbotakoz@mail.ru

About the formation of a professional linguistic personality in scientific discourse

The *article* reveals the problem of *formation* of the professional linguistic personality which is especially actual for a cognitive terminology in the scientific discourse as a sign activity, and also the cognitive mechanism of a terminologization is analyzed. However, the article states that in the discourse the linguistic sign is determined by the unity of meaning and content, in the generation of speech and perception of the text (systemic character) and context (a single character), so it is proved that the simplest sign structure must conform to the discourse structure. Thus, the *article substantiates* the conclusion that we define discourse as the cognitive mechanism for the development of language sign and as a cognitive-communicative process, ie, and as the product of a process and as a result of the society metalinguistic activity (activity of linguists and terminologists).

Keywords: discourse, scientific discourse, speech situation, professional linguistic personality, cognitive and communicative process, terminologization, cognitive mechanism.

ӘОЖ 894.342

ТІЛДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Б.Қ. Ақбердыева - *Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, ф.ғ.к. bakberdieva@bk.ru*

Мақалада сөздердің арасындағы ассоциациялық байланыстар психоллингвистика тұрғысынан қарастырылып, аталған семантикалық құбылыстың зерттелуіне шолу жасалып, тіл біліміндегі орны дәйектеледі.

Психоллингвистика негізінен мағынаның ассоциацияларын эксперимент арқылы зерттеумен айналысып, сөздің мағыналық құрылымын айқындауды мақсат етеді. Ассоциациялар туралы жаңа көзқарастар экспериментальды зерттеулердің пайда болуына жол ашты. Мұнда адамның лексиконының ішкі құрылымын тексеру, айқындау қолға алынады. Еркін ассоциацияларды пайдалана отырып жүзеге асырылатын эксперимент сөздердің бір-бірімен байланысын, адам санасында орналасу тәртібін зерттейді. Оның мәні: адам оған берілген стимул сөзге есіне бірінші түскен сөзбен немесе сөз тіркесімен, нақты айтқанда, реакция сөзбен жауап беруі керек. Сол мезеттегі адам санасында болып жатқан байланыстар, құбылыстар ассоциациялық сипатқа ие болады.

Түйін сөздер: психоллингвистика, ассоциациялық байланыс, семантикалық өріс, ассоциациялық өріс, сөз-стимул, сөз-ассоциат.

Ғасырымыздың 50-ші жылдары лингвистика мен психологияның түйісінде жаңа ғылым – психоллингвистика пайда болды. Бұл бағыт сөз мағынасының психологиялық жағымен шұғылданды. Яғни қабылдау, әңгімелесу, индивидтің жеке қасиеттері т.б. толып жатқан психологиялық мәселелер мен семантикалық ара қатынасын анықтаумен айналысты. Ауызекі сөйлеу актісіндегі мағынаның құрылымдық сипаты, психологиядағы мағына рөлі т.б. мәселелер бұл ғылымның маңызы жоғары екенін көрсетті. Көбіне, психоллингвистика жеке адамдар мен әр түрлі деңгейдегі адамдарға психоллингвистикалық эксперименттер жасау арқылы мағына табиғатын анықтауға тырысты. Шетел психоллингвистикасының негізін салушы ғалымдар Т.Слама-Кзаку, Г.Хауэс, И.Осгуд, М.Миллер, Р.Кейсли, Дж.Диз, У.Ламберт, Н.Моор, С.Ервин, Х.Поллио және т.б. Психоллингвистика негізінен мағынаның ассоциацияларын эксперимент арқылы зерттеумен айналысқандағы мақсаты, сөздің мағыналық құрылымын айқындау. Бұл саладағы жұмыстар тілдерді, сол тілдердің диалектілерін өзара салыстыру, сұрақ-жауап түрінде анкета жүргізу т.б. психологиялық эксперименттер арқылы жүзеге асты. Бұл бағытта мына екі аспектіден қаралды: мағына – объективті, психикалық факт ретінде не мағына сөлеушінің санасына байланысты субъективті факт ретінде. Сөздердің мағыналық құрылымының компоненттеріне жекелей эксперименттер жүргізі отырып, олардың психологиялық ерекшеліктерін ашты. Адамның психо-физиологиялық сөйлеу тіліндегі өзгерістерін айқындады. Бұл бағыттың негізгі жұмысы синтагматикада жүзеге асуда, сол себепті оның шұғылданатын мәселесінің ауқымы қазіргі таңда өте кең көлемде екенін айтқан жөн.

Психоллингвистика – бұл экспериментальды ғылым, дәстүрлі лингвистика байқау әдісі арқылы дайын мәтінді тексерсе, психоллингвистика сол мәтіндердің құрылымдық жағынан түзілу үдерісін тәжірибе жүргізу арқылы анықтайды. Мұнда ең бастысы, тілді адамнан бөліп қарау емес, керісінше, тілдің адамның сөйлеу қызметінде қолданылуы [1,441б.].

Психоллингвистика дәстүрлі тілтанымда жинақталған теориялық материалдарды жоққа шығармайды, керісінше, оны өз тәжірибесінде пайдаланады. Ол қарастыратын басты, маңызды мәселелердің бірі - адамның сөздік қорының түзілуі. Ең алдымен, адамның тілді қолданудағы психологиялық іс-әрекеттердің жұмысын қарастыру, яғни адам не себепті сөзді түсінеді, неліктен кез келген сөзді айту арқылы оған сол мезетте жауап бере алады - міне, осы сұрақтардың жауабын сөздік қордың реттелуі, тәртібі, жүйесінен іздеу керек [2,8б.].

Сөздік қор (лексикон) белгілі бір тәртіпке келтірілген жүйе, онда алынған ақпарат сұрыпталып, екішеліп, орын-орнымен орналасқан. Сондықтан қажетті ақпарат өте оңай алынады. Тілші-ғалым Е.С.Кубрякованың айтуына қарағанда бұл жүйенің негізінде ассоциациялар жатыр. Бірақ ассоциациялар бір сөзде әртүрлі болуы мүмкін [3,99б.].

Тілдегі семантикалық үдерістерді психологиялық жағынан түсіндірудің қажеттілігіне алғашқылардың бірі болып ХІХ ғасырда көңіл аударған неміс ғалымы – В.Вундт болды. Оның негіздемесінде сөздердің мағыналарының ауысуының төрт түрлі: тарихи, логикалық, этикалық, теологиялық көзқараста қарастыру керек дейді. Ол тілдегі семантикалық құбылыстарға психологиялық тұрғыдан қарау ең дұрыс сенімді, тексерілген түрі деп есептейді [4, 78б.].

Сөздердің мағыналарының өзгеру заңдарын В.Вундт жалпы ассоциативті байланыстар заңы деп есептейді. Оның үш түрі бар. Біріншіден, бұл байланыс ұқсастығына, іргелестігіне (кеңістік пен уақыт) және қарама-қайшылықтығына қарай болып бөлінеді. В.Вундт семантикалық өзгерістерді регулярлық, сингулярлық (жеке) деп жіктейді. Біріншісі – жалпыпсихологиялық уәждермен шектеседі, бұған ассимилятивті өзгеру (ауысулар) жатады. Мысалы: дене мүшелерінің атауын басқа заттарға теліп айту – үстелдің аяғы, домбыраның құлағы, терезенің көзі т.б. компликативті (белгілі бір сезім органдары немесе сезімдермен байланысты сөздердің басқа сезімдік қабылдау аумағында қолданылуы) жарқын дауыстар, суық түсті бояулар т.б. яғни адам ыстық оттың жалыны қызыл, қызғылт екенін, суық мұздың түсі көкшіл, жасыл, қара көк екенін бала күнінен біледі, тіліміздегі түсі суық, өңі жылы деген тіркестердің төркіні осыған барып саяды; эмоционалды (сөз ұқсас эмоция шақыратын затқа таңылады, сондай-ақ мағынаның ассоциациялық қоюлануы) – анықтағыш өзіне өзі бірге жиі қолданылатын анықталғыш мүшенің мағынасын таңдап алады. Екінші типтегі ауысулар жеке, өзіндік себептері бар семантикалық үдерістерді қамтиды. Мысалы: белгілі бір заттардың жасалған, шыққан жерінің атауымен аталуы және т.б.

Дж.Диз, ассоциациялық байланыстарды лексиконның қалыптасуының негізі ретінде түсініп, жеке тұлғаның жеке сөйлеу тәжірибесіне сүйене отырып қарастыруды ұсынады. Ғалым ассоциациялардың пайда болу үдерісі адамның когнитивтік қызметін қамтамасыз етеді дейді [5,53б.]. Ассоциациялар туралы жаңа көзқарастар экспериментальды зерттеулердің пайда болуына әкелді. Мұнда адамның

лексиконының ішкі құрылымын тексеру, айқындау қолға алынады. Еркін ассоциацияларды пайдалана отырып жүзеге асырылатын эксперимент сөздердің бір-бірімен байланысын, адам санасында орналасу тәртібін зерттейді. Оның мәні: адам оған берілген стимул сөзге есіне бірінші түскен сөзбен немесе сөз тіркесімен, нақты айтқанда, реакция сөзбен жауап беру керек. Сол мезеттегі адам санасында болып жатқан байланыстар, құбылыстар ассоциациялық сипатқа ие болады.

Тілдік жүйедегі сөз өзінен басқа сөздермен ассоциативтік байланыста болады. Олар тілді қолданушылардың санасында бір-бірімен тығыз байланысты элементтердің бірлігі немесе қарама-қарсы мағынадағы қатынастар түрінде сақталады. Бұл бірлікке немесе тұтастыққа бір грамматикалық класқа кіретін сөздер жатады. Сөйлеушінің санасындағы сөздердің бір-бірімен қарым-қатынасының сипаты парадигматикалық ассоциациялардан анық байқалады.

Парадигматикалық қатынастарға: синонимия, антиномия, гипперонимия, гипонимия жатады. Ф. де Соссюрдің айтуынша ассоциациялық байланыс тек қана бір-бірімен парадигматикалық байланыстағы сөздердің қатарында туады [6,43б.]. Келтірілген сөздің семантикасы – оның синтагмалық, парадигматикалық байланыстарының бірлігімен анықталатындығы белгілі болды.

Парадигматикалық байланыс – тілде, ал синтагматикалық болса сөйленімде өмір сүреді. Синтагматикалық байланысқа – сөйлеу қызметінің синтаксистік заңдылықтары жатады. Сөз-стимул сөз-реакциямен синтаксистік қатынасқа түсіп, сөз тіркесін немесе сөйленімнің негізін құрайды.

Синтагматикалық ассоциацияны сөз табының категориялары бойынша бөлуге болады. Мысалы: зат есім-сын есім, зат есім-етістік т.б. дос-кездесу, дос-үш, дос-жақсы және т.б.

Сөз-ассоциат – бұл тек қана заттардың, құбылыстардың атауы ғана емес, сонымен қатар олар адамды қоршаған әлемнің бір бөлігі, адам санасында сәулеленуі арқылы олар сол халыққа ғана тән, сол халықтың мәдениетімен шектелген ерекше қасиеттерге ие бола бастайды [7,64б.].

Сонымен ассоциация белгілі бір тілде сөйлеушінің рухани-танымдық игілігі болып саналады. Ол адамның сөйлеу қабілетін көрсететін тіл жүйесінің тереңінде жатқан мағыналардың байланыстарын бере алады. Сөзде екі мағына бар: біріншісі, объективті-этимологиялық жақын мағына, ол заттың белгісін көрсетеді, екіншісі, субъективті алас мағына мұнда заттың белгілері көп болады. Сөздің бірінші мағынасы ойдың біздің санамыздағы мазмұны. Егер біз субъективті мағынаны алып тастасақ, сөзде дыбысталу, сыртқы форма және этимологиялық мағына қалады, ол да форма, яғни сөздің «ішкі формасы» [8,45б.]. Ол ойдың мазмұнының санаға қарым-қатынасын білдіреді, нақтырақ айтсақ, адамның өз ойының өзіне қалай елестеуін көрсетеді.

Ассоциациялық қатарлар әрбір адамда әр түрлі, яғни адамның дүниетанымы, оның тіл қолданысындағы атаулар құрылымы мен олардың арасындағы қарым-қатынастарға байланысты жеке, ерекше болады. Ассоциация сипатына сол адамның жасы, жеке басындағы ерекшеліктері, географиялық жағдайлары, мамандығы, және т.б. әсер етеді. Ал ұлттық ұжымдық сана немесе этностық санада ассоциация тұрақты болады, өйткені сөздер арасындағы байланыс ұдайы қайталанып отырады.

Тіл біліміндегі концептілік мәнге ие доминанттар ұлттық танымдық қорда орын алатын мәдени ақпараттық мазмұнға ие тілдік таңбалар жүйесі болып табылады. Олар ақиқат дүние мен бейақиқат дүние фрагменттерін адам санасында ұялатушы объективті басты тілдік құрал. Поэтикалық контекстегі концептілердің көркем бейнеленуі ұлт дүниетанымында клгнитвтік модель қалыптастыратын символдық, когнитологиялық, ассоциациялық ерекшеліктерді көрсетеді [9].

Қорыта айтқанда, сөйлеуші мен тыңдаушының ойлары тек сөзде ғана тоғысады. Белгілі бір сөзді айту үстінде сөйлеушілердің ойлары бірдей болмайды, себебі олар көз алдында тұрған бір затты өз таным-түсініктерінің деңгейінде ғана қабылдайды. Адамдар бір-бірімен заттардың белгілерін жеткізу арқылы емес, бір-біріндегі түйсік, елестерді, ұғымдарды қозғау арқылы, рухани аспаптарының пернелерін дөп басу арқылы түсініседі. Соның өзінде бір нәрсе туралы әр адам әр түрлі ойлайды. Сөз тек ойлау құралы емес, адамның өзін-өзі тануының бірлігі, сондықтан ол адамдар арасында саналы байланыс орнатады.

Адам ойының құдіретті күші сөздің адам санасындағы бейнелерді қозғауында емес, жандандыруында, адамның өз тарихи жадысының бай қорын пайдалануына жағдай жасауында деп есептеу керек. Осы тұрғыдан алғанда, тілдің терең құрылымдарында жатқан ассоциациялық байланыстардың негіздерін анықтап, зерделеу жұмыстарын одан әрі жалғастырып, тереңдету қажет.

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь. Языкознание //Под ред. В. Н. Ярцевой. - М.: Советская энциклопедия, 1990.-683с.
- 2 Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1989.-181с.
- 3 Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи.-М.:Наука, 1991.-240с.
- 4 Вундт В. Проблемы психологии народов. - М.: [Академический проект](#), 2010. - 136 с.
- 5 Залевская А. А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психолингвистических исследованиях. - Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1978.-88с.
- 6 Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. М.: Едиториал УРСС, 2004. (Лингвистическое наследие XX века). - 256 с.
- 7 Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. – Калинин: Калинин. гос. ун-т. 1977. - 83 с.
- 8 Ғиздатов Ғ.Ғ. Тілдік және когнитивтік үлгілердің арақатынасы. ҚР ҒМ-ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1996. №4.
- 9 Жиренов, С.А. Тілдегі эпитеттердің лингвокогнитивтік табиғаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы. Филология сериясы = Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая. – Алматы, 2011. – № 2 (36). – 16-18 б.

Резюме

Б.К.Акбердыева – доцент кафедры казахского языка и литературы КГТУИ имени Ш.Есенова, к.ф.н., ассоц. профессор bakberdieva@bk.ru

Психологические основы семантических процессов в языке

В статье рассматриваются ассоциативные связи между словами с психолингвистической точки зрения, дается обзор исследований названного семантического явления, указывается его место в языкознании.

Цель статьи заключается в исследовании при помощи эксперимента ассоциаций значений на основе психолингвистики, в определении семантической структуры слова. Новые взгляды на ассоциации открыли путь к образованию экспериментальных исследований. Здесь в качестве объекта исследования взяты проверка, определение внутренней структуры лексикона человека. Путем использования свободных ассоциаций и осуществления связи между собой экспериментальных слов, исследуется порядок и расположения в сознании человека. Смысл этого: человек должен ответить на данное ему слово-стимул первым пришедшим ему на ум словом или словосочетанием, а точнее, словом-реакцией. Связи, явления, которые происходят в тот момент в сознании человека, носят ассоциативный характер

Ключевые слова: психолингвистика, ассоциативная связь, семантическое поле, ассоциативное поле, слово-стимул, слово-ассоциат.

Summary

Psychological base of semantic process in language

В.К.Аkberdiyeva - Caspian State University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov
Candidate of philological sciences, associate professor, bakberdieva@bk.ru

Abstract: The article concerns the problem of association of words according to psycholinguistics. Psycholinguistics is the experimental way of research of semantic and its aim is to clearly semantic structure of words.

New view of association opens the way to research. The aim of researches is to clear the internal structure of human lexics. It investigates connection of experiment words and situation of it in human mind. It means that one must answer which he thinks first. At that moment every events, changes in one's mind is associational form.

Key words: psycholinguistics, asocial connection, semantic area, words-stimule, words-association

ӘОЖ 81'374

КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ АКТІЛЕР ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аккузова А.А. – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ 6D021300 – Лингвистика мамандығының І курс PhD докторанты, a.a.a.1990@mail.ru; Қайырбекова Ұ.С.* – *Қазақстан инженерлі-педагогикалық Халықтар достығы университеті ф. э. к., доцент*
Ғылыми жетекші: Манкеева Ж.А. – ф.э.д., профессор, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

Мақалада коммуникациялық бірліктердің сөйлеу актілер теориясындағы көрінісі жайлы сөз қарастырылады. Сөз – сөйлеу кезінде жасалмайды, даяр тұрған тұтас бірлік ретінде жұмсалады. Ол даяр күйінде сөз тіркесінің немесе сөйлемнің құрамында қолданылады. Еркін сөз тіркесі мен сөйлем – сөйлеу кезінде құрастырылса, сөз – өзінен күрделі бірліктер: сөз тіркесі мен сөйлемнің құрамына бұрыннан бар даяр қалпында енеді. Қазіргі лингвистиканың маңызды ерекшелігі ойлау, тіл және танымның біртұтас когнитивтік тілдік кешен ретінде қарастырылуымен айқындалады. Коммуникативтік бірліктердің бұл түрінде қазақ ділінің дүниетанымы, өмірлік көзқарасы, тыныс-тіршілігі көрініс тауып, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырады. Шындық өмірдің көрінісін саналы түрде танудан сөз құдіретіне сену қалыптасып, сенім мен шынайы ойлаудың бірлігін анықтайтын коммуникативтік бірліктер дүниеге келген.

Түйін сөздер: коммуникация, коммуникативтік, мәтін, семантика, антропоэзектік сипат, коммуникативтік бірліктер, ақпарат.

Контаминациялық қатынас сөйлеу кезіндегі сөйлемдердің семантикалық, логикалық байланысын анықтап, дикурстық ақпараттың мәнін ашуға мүмкіндік жасайды. Дискурстық ақпарат баяншының санасында кодталып, бір автордан шығады. Т.Ермекова өзара субъект предикаттық қатынасқа негізделген, белгілі бір дәрежеде дербестігі бар, бірақ өзінің алдындағы не өзінен кейінгі сөйлеммен мағыналық әрі интонациялық тұтастықтағы шындық болмыстың өзі не оның бір сапасы туралы сөйлеуші ойының тілдік бейнесі үйлесімділік, ортақастық, параллельдік, жүйелілік қағидаттарына сүйенетінін айта келе, тілдік компоненттердің басты ерекшелігін «бір автордан шығатындығында» деп көрсетсе [1, 13 б.], В.Дресслер бір автордан шығатын сөйлемдердің байланысы туралы «мәтін ішіндегі сөйлемдер ортақ элементтердің негізінде байланысады. Мұндай байланыстың екі түрі бар: когезия және когеренттілік» деп атайды [2, 111-137 б.]. Ғалымдардың тұжырымы коммуникативтік мақсаты ортақ сөйлемдердің байланысу жолдарын көрсетеді. Бұл семантикалық, қисындық жақтан үйлесім тауып, семантикалық тұтастықта жұмсалатын сөйлемдерге тән қасиет болып табылады. Бірінші сөйлемдегі ақпараттың мазмұны екінші сөйлемде жалғасын тауып, олардың коммуникативтік мақсаты дискурстық ақпарат беруге негізделеді. Сондықтан мәтін ішіндегі сөйлемдер дискурстық ақпарат беретін коммуникативтік бірліктер қатарын түзеп, коммуникативтік сыңарлар ретінде жұмсалады. Дискурстық ақпарат сөйлемдегі ой тиянақсыздығының ашылуына басқа сөйлемнің ықпалын, сөйлемнің мәнмәтіне тәуелділігін көрсетіп, ой сабақтастығы мен мағыналық байланыстың арақатынасын саралайды. Коммуникативтік сыңарлар мәтін бөліктерін байланыстыру, мәтіннің ақпараттық, көркемдік деңгейін арттыру қызметтерін атқарып, мәтіннің бірбүтінділігін, байланыстылығын, қамтамасыз етеді. Тілдегі жекелеген дыбыстардың, сөздердің, морфемалардың, синонимдердің немесе синтаксистік конструкциялардың қатар тұрып, яки арасына бірді-екілі өзге сөздерді ғана кірістіре отырып қайталана жұмсалуды танытатын реприза тәсілі және қызметтері өзара ұқсас келетін, басыңқы сөйлемге немесе негізгі сөзге синтаксистік қатынасы жөнінен бірден бағынышты, тәуелді болатын элементтер тобын анықтайтын синтаксистік конвергенция тәсілі, мәтін құрамындағы синонимдер, бірыңғай мүшелердің қабаттаса жұмсалуды, параллель конструкциялардың қолданысы, анафоралық қатынастағы есімдікті субституция, көбінесе ғылыми мәтіндерде қолданылатын жалғаулықтар, катафоралық қатынастағы дейкистік есімдіктер, қыстырма, жалғаулық, тәуелдік жалғаулы сөздер мәтін құрамындағы коммуникативтік сыңарлардың байланысуын, дискурстық ақпараттың берілу жолдарын саралайды.

Дискурстық ақпарат когеренттілік байланыс негізінде де анықталады. Ол мәтінге тән тұтастылық категориясының мәнін анықтайды. Тұтастылық – сыртқы байланыстың ішкі байланысқа кірігуі. Сыртқы байланыс мәтінге қойылған тақырыптан басталып, тақырыптың қабылдаушының дүниетанымына, психологиясына әсер етуі. Ішкі байланыс – тақырып мазмұнын ашатын коммуникативтік бірліктердің семантикалық тұтастықта жұмсалуды.

Мәтін тақырыбын еркін, дербес, тұрақты қатынастағы тақырыптар түрінде топтастыруға болады. Еркін қатынастағы тақырыптар көркем мәтін мен ғылыми мәтіндерге тән. Дербес қатынастағы тақырыптарға библиографиялық көрсеткіштерде, кітапхана каталогтарында болатын, белгілі бір автордың шығармасы туралы хабар беретін тақырыптар жатады. Олардың әрқайсысы оқырман қолына жеке-жеке түскенде, мәтіннің тақырыбы еркін қатынастағы тақырыпқа ауысады. Тұрақты қатынастағы тақырыптар бата, жар-жар, сыңсу, айтыс, бесік жыры т.б сияқты этномәдени сипаттағы мәтіндерге тән. Еркін қатынастағы тақырыптарда мәтіннің идеясы, мазмұны әр түрлі болып, соған қарай тақырып таңдалса, тұрақты тақырыптағы мәтіндердің идеясы, мазмұны, коммуникативтік мақсаты біреу болады. Соған байланысты бірнеше мәтіндер бір ғана тақырыптың мәнін анықтайды.

Тілдің қисынмен, психологиямен, таныммен, коммуникациямен, мәдениетпен байланысы оның белгілі бір жүйесі бар жүйелік құрылым екенін дәлелдейді. Тіл жүйесіндегі қисын-грамматикалық (логика-грамматикалық) категория (И.И.Мещанинов), сезімдік таным (Ф.Н.Шемякин), ұлт тілі (Н.Г.Комлев) сияқты тіл мен ойлаудың бірлігін құрайтын категориялар тілдің құрылымдық жүйесімен байланысты айқындалды. Сол сияқты коммуникативтік бірліктер тілдің коммуникативтік қызметін анықтайтын тіл бірліктері ретінде тілдік қатынас пен құрылымдық тіл білімін өзара байланыстырады. Олардың байланысын сөйлем ішіндегі сөздердің жұмсалымы тұрғысында айқындау қажет. В.С.Юрченко: «Чтобы состоялся акт речевого общения, грамматическая структура (модель) предложения должна наполниться конкретным лексическим (вещественным) содержанием. Такое наполнение происходит в речи; оно приводит к образованию реальной коммуникативной единицы» дей келе, сөйлем мен оның құрамында жұмсалатын сөздердің ерекшеліктерін атап көрсетеді. Сөйлем инвариантты, құрылымдық, грамматикалық, ауани (виртуалды) болса, сөйлем құрамында сөздер нұсқалы (вариантты), глобальды, лексикалық, өзектендірілген түрде жұмсалатынын айтады [3, 144 б.]. Адамдар айтар ойын өзінің санасы жауап бере алатын нормаға сай жүйелейді. Бұл норманың тілдегі көрінісі сөйлемнің синтаксистік құрылымынан және сөйлем құрамындағы сөздердің байланысынан анықталады.

Сөйлем құрылымынан туындайтын коммуникативтік-грамматикалық категориялар біріншіден, қисындық бастауышқа негізделген сөйлемдердің арқылы сараланады. Ғалым Ж.Сәдуақасұлы: «Жақтық мәні құрылымындағы ілік, барыс септікті сөздерден байқалатын не мүлде көрінбейтін грамматикалық бастауышы жоқ, оны енгізуге де болмайтын бір құрамды сөйлем түрі» [4, 246 б.] деп атаған жақсыз сөйлемдердегі семантикалық инварианттар қисын-грамматикалық (логика-грамматикалық) жақтан ерекшеленіп, коммуникативтік бірліктердің коммуникативтік-грамматикалық сипатын айқындайды; екіншіден, сөйлемдегі ақпарат мазмұнының күрделенуі грамматикалық тәсілдер арқылы анықталады. Олардың екі түрлі жолы бар: 1) жай сөйлемдердің мағыналық жақтан өзара іліктес болуы; интонациялық тұтастыққа ие болуы; сыңарлардың бәріне қатысты ортақ мүшенің болуы; белгілі бір сөздің сыңар сайын қайталанып айтылуы; бірінші компонентте айтылған сөздің екіншіде есімдікпен қайталануы; сыңар баяндауыштарының бірыңғай жақтық, шақтық тұлғада айтылу арқылы коммуникативтік компоненттер іргелесе байланысу қабілетіне ие болып, олар мезгілдік, қарсылықты, себептік, шарттық, теңдік, айқындауышты, объектілік, телінбе, ауыспалы мәндегі коммуникативтік мағынаның мәнін анықтайды; 2) коммуникациялық компоненттер *да, де, және, сондай-ақ, сонымен қатар, әрі, ал* жалғаулықтары арқылы байланысып, мезгілдес мәнді білдіреді. *Сондықтан (сол үшін, сонан соң) сол себепті, өйткені (себебі, неге десең, ендеше)* жалғаулықтарымен байланысқанда себептестік мәнде жұмсалады. *Да, бірақ, дегенмен, алайда, әйтсе де, әйткенмен, сонда да* жалғаулықтары арқылы қарсылықты мәнді білдіреді. *Әйтпесе, болмаса* жалғаулықтарының қызметінен шартты мәнді, *да, де, ал* жалғаулықтары арқылы салыстырмалы мәнді анықтайды. *Я, мейлі, не, немесе, яки, я болмаса, не болмаса, әлде, мейлі* жалғаулықтары талғаулықты мәнді, *біресе, бірде, кейде* жалғаулықтары кезектестік мәнді білдіріп, коммуникативтік қажеттілікті өтейді. Шартты райдың *- са, - се; -са, -се + да /де; - ма + й; - ма + й + ынша/ ме+ й+ інше: - а, -е; -а, - е, - ма + й; -галы/ -гелі, -қалы/ келі; -ғанша /-генше, - қанша/ кенше; -ысымен, - ісімен; - п: - - ма + й, - а, - е; - гандай, - де + п, - ма, ме + ган/ ген + да, де* (болымсыздық жұрнақ + есімше + жатыс септік); *- ган+ мен* (есімше+көмектес септік); *-ган/ ген + на/не* қарамастан (есімше + барыс септігі); *- ган/ген + да, де* (есімше+ жатыс септігі); *- ган/ ген, қан/кен + кезде, шақта, соң, сайын; -ар/ ер + да/ де; - ган / ген, қан / кен+ га/ге, қа/ке дейін, шейін; - ган/ген, қан/ кен + нан/нен, дан/ден кейін, бері былай; -ган + дықтан; - ган + соң - га/ ген + да/де* формасы негізінде шарттылық, қарсылықты, мезгіл, түсіндірмелі, салыстырмалы, үлестес, себеп, амал, үлестестік мақсат мәнді [5] коммуникативтік мағынаның мәні анықталады.

Сөйлем құрамындағы сөздердің байланысуынан қалыптасатын коммуникативтік-грамматикалық категориялар жеке сөздер мен сөз тіркестерінің құрылымы тұрғысында анықталды. Ж.А.Жакупов синтаксистік бірліктердің көп қырлы сипатын логикалық, құрылымдық, семантикалық, коммуникативтік аспект тұрғысында анықтады [6]. Осыған орай коммуникативтік-грамматикалық категория сөз тіркестерінің коммуникативтік аспектісі тұрғысында екі түрлі құрылымға жіктеледі: 1) грамматикалық байланыстың семантикалық үйлесімділікке тәуелді екенін қамтамасыз ететін сөздердің байланысуы; мысалы, *жоғары – төмен, алды – арты, оң – сол* сөздері кеңістік пен жанды заттың арасындағы ассиметриялық байланысты білдіретіндіктен *жоғары, төмен* сөздері сөздің *қарады, ұшты, қойды* т.б. етістіктерін өзінен-өзі қажет етеді. *Алды, арты* сөздері *қарады, жүрді* етістіктерін, *оң, сол* сөздері *бұрылды, қарады* етістіктерін талап етіп, барыс септік жалғауы арқылы байланысады. Олар іс-әрекеттің алты түрлі бағытын білдіретін коммуникативтік семантиканың мәнін анықтайды; 2) арнайы морфологиялық көрсеткіштердің сөз бен сөзді байланыстыру қызметі. Атау септігі мен жіктік жалғаулар арқылы байланысқан сөздердің үдерістік мағынада жұмсалуды, ілік септік пен тәуелдік жалғаулар арқылы байланысқан сөздердің иелік мәнді мағынада жұмсалуды, барыс септік жалғауы арқылы байланысқан сөздердің бару бағытындағы мағынада, табыс септік жалғауы арқылы байланысқан сөздердің тура объектілік мағынада, жатыс септік жалғауы арқылы байланысқан сөздердің заттың орнын білдіру мағынасында, шығыс септік жалғауы арқылы байланысқан сөздердің шығу бағыты мағынасында, көмектес септік жалғауы арқылы байланысқан сөздердің ортақ іске жұмылдыру мағынасында жұмсалудың әр түрлі коммуникативтік семантиканың мәні анықталады.

Қарым-қатынастың түрлері көп. Тілдік қатынас – тіл арқылы байланыс, сөйлеу тілі арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы. Ең алдымен, ерекше орын алатын тілдік қатынастың негізгі мазмұны, мәні, мағынасы болып табылатын – хабарды іс жүзінде асырушылар, хабарға тікелей қатысушылар. Олар мынадай құрамнан тұрады:

1. Белгілі бір ақпаратты, деректі хабарлайтын – баяншы.
2. Ақпаратты жеткізетін – тұлғалар.
3. Ақпаратты, не деректі – қабылдаушы [7].

Тілдік коммуникация ақпаратты игерушілердің сыртқы болмыспен тікелей қарым-қатынасынан туындайтын деректер негізінде адам танымымен байланысты болып, адамдар арасындағы ақпарат алысудың үдерісін анықтайды. Профессор Б.Хасанұлы атаған «жалпы қатынас атаулының тіл арқылы жүзеге асатын түрі» [8, 4 б.] тілдік коммуникация болып табылады. Сөйлеу актісінде бұл үдеріс дыбыстық тіл және тілдік емес амал-тәсілдерді қолдану арқылы жүзеге асады. Дыбыстық тіл вербалды және суггестиялық коммуникацияның түрлерін, тілдік емес амалдар бейвербалды және тактикалық коммуникация түрлерін саралайды.

Қазіргі тілтанымның маңызды ерекшелігі ойлау, тіл және танымның біртұтас когнитивтік тілдік кешен ретінде қарастырылуымен айқындалады. Тіл мен ойлаудың байланысы тілтанымдық философияның негізін құрайды. Объективтік шындық, яғни табиғи құбылыстар туралы ұғымның сөз арқылы, ал пайымдаудың сөйлем арқылы тілмен жеткізілуі тіл мен ойлаудың бір қырын танытса, ойлау үдерісінің іштей сөйлеумен байланысы екінші қырын айқындайды. Ал, ойлаудың сеніммен байланысы оның үшінші ерекшелігі болып табылады. Сенім мен ойлаудың байланысы шындық өмірдің адам санасында ұзақ сақталған тілдік көрсеткіштерін айқындайды. Сенім ойлаудың ерекше типі ретінде тілдегі ділділіктің (ментальділіктің) маңызды көріністерін ашуға қызмет атқарып, суггестиялық коммуникацияның қалыптасуына ықпал етеді. Суггестиялық коммуникация сенім туралы түсінікті үлгілейтін коммуникативтік бірліктердің тілтанымды-когнитивтік ерекшеліктерін қарастырады. Шындық өмірдің көріністерін саналы түрде тану және ғаламды мифологиялық түрде тану мен түйсіну барысында суггестиялық коммуникацияға негіз болатын коммуникативтік бірліктер қалыптасты. Коммуникативтік бірліктердің бұл түрінде қазақ ділінің дүниетанымы, өмірлік көзқарасы, тыныс-тіршілігі көрініс тауып, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырады. Шындық өмірдің көрінісін саналы түрде танудан сөз құдіретіне сену қалыптасып, сенім мен шынайы ойлаудың бірлігін анықтайтын коммуникативтік бірліктер дүниеге келген. Олардың тілдегі көрінісі бата-тілектерде айқын орын алады. Ғаламды мифологиялық тұрғыда танудан сөз киесіне табыну қалыптасып, сенім мен мифологиялық ойлаудың нәтижесін көрсететін коммуникативтік бірліктер қалыптасқан. Олардың тілдегі көрінісі дүниенің мифологиялық бейнесін айқындайтын аңыз әңгімелерден, діни наным-сенімнен қалыптасқан тілектерден айқындалады.

Коммуникативтік бірліктердің когнитивтік сипаты және олардың танымдық үлгісі тіл – ой – қоғам үштігіне негізделіп, тілтаным мен когнитологияның бірлігінен туындайды. Мұнда коммуникативтік бірліктер жалпы тіл табиғатын, қызметін, өзге құбылыстармен байланысу ұстанымдарын айғақтайтын деректер ретінде тұтас бір халықтың ойлау-пайымдау қабілетін айқындап, пәлсапалық таным ұғымдарымен тығыз байланыста зерделенеді. Олар нормативті грамматикалармен қатар тілдің жаңа қырына зер салып, оның ішкі идеялық философиясын тануға қажетті байланыстың уәжділігін анықтайды.

Коммуникативтік бірліктер тілдің антропоэкеттік сипатын талдап қарастыруға, коммуникация тілтанымындағы тың мәселелердің өзектелуіне әсер етеді. Алуан түрлі ұғымдардың тілтаным шеңберінде қолданыс табуын айқындайтындықтан, пәлсапалық, қоғамдық, психологиялық ізденістерге арқау болады. Олар қазіргі тілтанымдағы пәнаралық шекаралардың ғылыми тұтастығын қамтамасыз етіп, адамзат болмысын ерекше қабылдауға, қоғамдық қатынастарды жан-жақты түсінуге, ғылыми зерттеудің мүмкіндіктерін жаңа бағытқа жұмылдыруға ықпал етеді.

Коммуникативтік бірліктер адам болмысын, оның физиологиялық, психологиялық табиғатын пайымдап түсіндіруге мүмкіндік беретін тілдік қолданыстар ретінде адамзат атаулыға тән тіл мен ойлау арақатынасын байланыстырады. Кез келген ой түйінінің астарында адамның табиғи қабілеті, жан-жақты тану әрекеті жатады. Адам заттар мен құбылыстарды көзбен көру және вербалды амалдар арқылы санасында бекітіп, кез келген нәрсенің жақсы келгені, ненің келгені, қандай жағдаят болғаны айқын көрінбей тұрады. Оның мәні мәтін құрамында келіп, коммуникативтік қызметке айналғанда толық айқындалады.

1 Ермекова Т. Құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы: «Полиграфия-сервис и К», 2008. – 330 б.

2 Дресслер В. Мәтін синтаксисі. – Шетел тілтанымындағы жаңа. – Бас. ҮІІІ. Мәтін тілтанымы. – М.: Прогресс, 1978. – 111-137 бб.

3 Юрченко В.С. Коммуникативтік деңгейдегі ойлау, тіл және сөйленім байланыстары жайында. // Тіл және ойлау. – М.: Наука, 1967. – 136-152 бб.

4 Садуақасұлы Ж. Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері (етістік бас мүшелі сөйлемдер): Филол.ғыл док-ры дис.: 10.02.02. – Алматы, 1997. – 305 б.

5 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. Жауапты ред. Е.Жанпейісов. – Астана, 2002. – 784 б.

6 Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы): Филол.ғыл. док-ры дис.: 10.02.02. – Алматы, 1999. – 225 б.

7 Айтенова Д.О. Диалог – этикетінің қатысымдық қызметі// Хабаршы. Абай атындағы ҚазҰПУ филология ғылымдар сериясы, 2007. т. №3 (21). – 64-66 бб.

8 Хасанұлы Б. Тілдік қатынас негіздері. – Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институты, 2006. – 86 б.

Резюме

Аккузова А.А. – КазНУ им. аль-Фараби, PhD докторант 1 курса по специальности 6D021300 –

Лингвистика, a.a.1990@mail.ru; **Кайырбекова У.С.** – Казахстанский инженерно-педагогический университет дружбы Народов к.ф.н., доцент

Научный руководитель: **Манкеева Ж.А.** – КазНУ им.аль-Фараби д.ф.н., профессор

Явления коммуникативных единиц в теории речевых актов

В статье рассматриваются вопросы о представлении в теории актов речи коммуникативных единиц. Слово – не образуется во время речи, а используется как готовая целая единица. Оно используется в готовом виде в составе словосочетания или предложения. Если свободное сочетание слов и предложение образуются во время речи, то слово – входит в состав словосочетания и предложения в готовом виде. Значимая особенность современной лингвистики определяется рассмотрением мышления, языка и познания как целого когнитивного речевого комплекса. В этих видах коммуникативных единицах отражается передаваемая из поколения в поколение на протяжении веков мировоззрение, жизненные взгляды, жизнедеятельность казахов. Из осознанного познания настоящей жизни формировалась вера в силу слова, появились на свет коммуникативные единицы, опережающие веру и объективное мышление.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативный, текст, семантика, антропоцентрическое описание, коммуникативные единицы, информация.

Summary

Akkuzova Ainur – 1th PhD students, a.a.a.1990@mail.ru; **Kaiyrbekova U.S.** – candidate of Philology, assistant professor

Scientific supervisor: **Mankeeva Zh.A.** – doctor of Philology, Professor, al-Farabi KazNU

Communicative unity of theory voice units

In article the question of representation of communicative units in the theory of the speech acts is brought up. A word is not formed during the speech, but used as ready whole unit. It is used in finished form as a part of a phrase or sentence. If a free combination of words and sentence are formed during the speech, then the word – is a part of the phrase and sentence in finished form. Significant feature of modern linguistics is defined by consideration of thinking, language and knowledge as whole cognitive speech complex. The outlook, vital views, the activity of Kazakhs transferred from generation to generation throughout centuries is reflected in these types communicative units. The belief in word force was formed of conscious knowledge of the real life, appeared communicative units, defining belief and objective thinking.

Keywords: communication, communicative, text, semantics, anthropocentric description, communication unit, information.

УДК 81.367.7

ПОТЕНЦИАЛ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ПО СОЗДАНИЮ СЛОВСОЧЕТАНИЙ И ИХ ДИСТРИБУТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Алиев Ильхам Бахыш оглы – Бакинский Государственный Университет,
dilchilik2001@gmail.com

В статье исследуются возможности числительных создавать словосочетания со словами, относящимися к другим частям речи. Исследование проведено на основе различных видов числительных. Установлено создание словосочетаний и составных слов с участием числительных, а также схожие особенности подобных соединений в принадлежащих к различным системам языках. Подтверждена разность частоты использования в тексте свободных словосочетаний числительного состава. Изучаются многогранные особенности применения определенных количественных числительных в составе словосочетаний. Приводятся образцы нумеративов в азербайджанском языке, которые используются при образовании количественными числительными словосочетаний с существительными. Они служат уточнению смысла. На основе статистического анализа выясняется, что наиболее часто употребляются свободные словосочетания с участием числительных первой десятки и числительных *on* (десять), *on beş* (пятнадцать), *iüçmü* (двадцать), *qırx* (сорок), *yüz* (сто), *mın* (тысяча). В результате научного анализа автор выявляет идентичность возможности числительных создавать словосочетания в азербайджанском, русском, английском и других языках.

Ключевые слова: числительное, словосочетание, составные числительные, словосочетания числительного состава, дистрибутивность.

Классификация частей речи осуществляется на основе деления входящих в словарный фонд языка слов по определенным принципам. Части речи классифицируются как структурно-семантические группы слов, отличающиеся друг от друга по смыслу, морфологическим признакам и синтаксической роли, комплекту морфологических и фонетических признаков, а иногда, типам словообразования и формообразования, синтаксическим функциям в составе словосочетаний и предложений [1; 2; 3]. Среди исследователей имеет место единство мнений в отношении предназначения числительного в качестве части речи. Эта особенность проявляется и в разделении числительных по смыслу. В языках мира, в том числе и в азербайджанском языке, числительные делятся по смыслу на две группы: 1) количественные и 2) порядковые. Возможно также и внутреннее деление количественных числительных: 1) определенные количественные числительные; 2) неопределенные количественные числительные; 3) приблизительные количественные числительные; 4) дробные числительные.

Применение определенных количественных числительных в составе словосочетаний имеет следующие особенности: 1) количественные числительные используются в качестве первого компонента определительных словосочетаний первого типа. Например: *on bir futbolçu* (одиннадцать футболистов), *qırx fənd* (сорок приемов), *yeddi mın yeddi yüz yetmiş yeddi dəli* (семь тысяч семьсот семь удайцов), *qırx gün* (сорок дней), *yeddi gün* (семь дней), *yeddi möcüzə* (семь чудес) и пр.; 2)

количественные числительные используются в качестве второго компонента определительных словосочетаний третьего типа, принимают аффиксы принадлежности и склоняются. Например: *oxuyanların ikisi* (двое из певцов), *quldurların onu* (десять из бандитов), *işçilərin iyirmisi* (двадцать из сотрудников) и пр.

При образовании количественными числительными словосочетаний с существительными, между ними используются определенные слова. Такие слова служат уточнению смысла и называются нумеративами. В азербайджанском языке к нумеративам относятся слова *nəfər, baş, ədəd, dənə, cüt, dəst, parça, tikə, qurtum, nüsxə, qəlib, gilə, cild, qatar, salxım, qaşığı, top, göz, şüşə, sətir, səhifə, vaqon, səbət, şiş, çuval, şələ, damcı, ovuc, kəlmə, sürü, böyük, kisə, sənək, litr, metr, santimetr, kiloqram, kilometr, hektar, kubmetr, dəfə, kərə, yol, ağız, qat* и пр. надо отметить, что в отличие от соединений числительного состава, нумеративные соединения более продуктивны в плане применения. Некоторые из нумеративов (*ədəd, dənə, cüt, cild, nüsxə* и др.) являются истинными. А некоторые из них, являясь существительными (*çanaq, kisə, çuval, səbət, ovuc, qarış, şiş* и др.), выполняют функцию нумератива при образовании соединения вместе с числительным. В современных языках такиенумеративы используются и в качестве независимых слов, и как нумеративы. Некоторые нумеративные слова (например, *cüt*), при использовании между числительными и словами, к которым они относятся, приносят иной смысловой нюанс. Например, *bir dənə öküz-bir cüt öküz* (один бык – пара быков).

Часть исследователей придерживается мнения, что применение разных количественных числительных подряд приводит к созданию примерных количественных числительных. Например, *üç-dörd* (три-четыре), *dörd-beş* (четыре-пять), *beş-altı* (пять-шесть) и пр. [4, с. 126].

Дробные числительные формируются на основе количественного числительного и числительного, обозначающего часть целого. При этом слово, выражающее количественное числительное, используется с аффиксом *-dan (-dən)* или *-da (-də)*, а числительное, обозначающее часть, используется без аффикса. Например, *beşdə üç* (три пятых), *ikidə bir* (одна вторая), *dördə bir* (одна четвертая) и др. З.Набиева высказывает мнение, что в дробных числительных часть, обозначающая большее, образуется принятием аффикса родительного падежа, а обозначающая меньшее – принимая аффикс относительности. В качестве примера она приводит такие соединения, как *beşin üçü* (три пятых), *üçün ikisi* (две трети) и пр. По нашему мнению, эти соединения являются не дробными числительными, а определительными словосочетаниями третьего типа.

В азербайджанском языке используются также и слова, обладающие смыслом дробного числительного. К таким словам относятся *yaqın* (половина), *yaqı* (пополам), *para* (часть), *çəgək* (четверть), *güb* (квартал), *faiz* (процент).

К неопределенным количественным числительным в азербайджанском языке относят слова *az, çox, xeyli, bir qədər, bu qədər, nə qədər, filan qədər*. Необходимость применения следующих за неопределенными количественными числительными слов с аффиксом множественности возникает во многих случаях: *çox adamlar* (многие люди), *çox şəhərlər* (многие города), *çox kəndlər* (многие села), *çox ağaclar* (многие деревья) и т.д.

Выражающие неопределенное количество слова выполняют в составе словосочетания ряд функций. Например, используясь в начале словосочетания, слово *az* создает смысл уменьшения в неопределенном количестве: *çox az* (очень мало), *az-az* (мало-мало), *xeyli az* (значительно меньше), *bir qədər az* (несколько меньше). Слово *bir*, в сочетании со словами *çox, az, bu qədər, o qədər, a slovohər*, в сочетании со словом *nə qədər*, еще более усиливают содержание неопределенности: *bir çox, bir az, bir o qədər* и пр.

В некоторых соединениях неопределенные количественные числительные переходят в другие части речи. Например, при использовании перед глаголами, они становятся количественными наречиями – *çox gülür; az yeuir* (много ест); *az işləyir* (мало работает); *xeyli getdi* (прошел довольно много), следуя перед прилагательными, изменяют интенсивность определения, а следуя перед наречиями, обозначают признак признака – *az düzlü* (малосольный), *çox yağlı* (очень жирный), *çox yaxşı* (очень хороший), *çox pis* (очень плохой) и пр. Порядковые числительные всегда являются определением для второго компонента в составе словосочетания. При самостоятельном использовании, порядковые числительные более близки к существительным, чем количественные числительные. Как правило, при этом они обозначают субъект или объект. По мнению З.Набиевой, по семантическому смысловому наполнению порядковые числительные занимают промежуточное место между существительными и прилагательными, т.е. соответствуют особенностям, с одной

стороны, существительного, а с другой, прилагательного. Однако, автор не указывает в чем заключается подобное соответствие.

У парно словных числительных есть и такие формы, которые формируются на основе повторения не одного, а разных числительных. Например, *üç-dörd* (три-четыре), *bir-iki* (один-два), *beş-altı* (пять-шесть), *yeddi-səkkiz* (семь-восемь) и т.д. Более всего, такие слова формируются посредством количественных числительных от одного до десяти по восходящей. Однако, немало при этом и исключений. Отметим также и то, что Ю.Сейидов называет парные слова морфологической категорией и указывает на их отличие от сложных слов [5, с.53]. Исследователи относятся к данному вопросу по разному. В словосочетаниях парные слова выступают в качестве одного компонента. Например, *beş-altı kilo* (пять-шесть кило, *iki-üç saat* (два-три часа) и др. «Гул прекратился и Шёвги продолжил свою речь, но теперь уже микрофон повторял его слова два-три раза, словно эхо».

Неопределенные количественные числительные получают посредством добавления к количественным числительным аффикса множественности *-lar, -lər*, а затем аффиксов *-ca, -cə və -la, -lə: yüzlərcə* (сотни), *minlərcə* (тысячи), *onlarca* (десятки). Например: *Kitabxanada yüzlərcə kitab vardır* (В библиотеке есть сотни книг). Указывается также и на их образование посредством последовательного повторения количественных числительных. По нашему мнению, в следующих подряд количественных числительных уменьшается степень неопределенности. «Невозможно, по ночам ложусь не раньше двух, трех, я, горемычный, должен отсыпаться пять-шесть часов в сутки или нет...»; «*Nəyə bir bəhanə tapıb özünü bu otağa salır, ara xəlvət olduqda Nəliyə bir-iki compliment deyir, bayramlarda, illah da səkkiz marta ilk hədiyyəni - bir plitka şokolad, bir dəstə gül, bir flakon tapılmayan ətir - indi kimin fərasəti nəyə çatırdı - Nəliyə gətirərdilər*» («Под разными предложениями каждый стремился попасть в эту комнату, сказать Нелли пару комплиментов, по праздникам, особенно, восьмого марта первым преподнести ей подарок – плитку шоколада, букет цветов, флакон редких духов – кто на что способен»). Субстантивировавшись, числительные участвуют в возникновении именных и глагольных соединений. В этом случае числительное, сохранив основной смысл, теряют некоторые особенности, т.е. отражают в себе наличие и слова, следующего за ними (которое они определяют по количеству). Другими словами, числительное меняется как существительное, принимая аффиксы множественности, принадлежности и падежа. Пример: 1. *Bir adam dördünün işini görür.* (М.Гусейн) (один человек выполняет работу четверых); *O surəti yetmiş beşə, sonra yetmiş endirirdi.* (Т.Эфендиев) (Он снизил скорость до семидесяти пяти, а потом до семидесяти); *Vicdan milyarddan qiymətlidir.* (С.Рагимов) (Совесть дороже миллиарда).

В художественных произведениях, особенно, в произведениях классиков, в некоторых случаях (в основном, в речи персонажей) следующие за количественными числительными существительные принимают аффикс множественности. Это преследует цель выпячивания отдельных частей целого. Например: *İçəri şəhərdə iki otaqları vardı* (Анар) (В Ичеришехере у них были две комнаты).

Следующее за количественным числительным слово может принимать аффикс множественности и в следующих случаях:

1. При однородных количественных числительных. Например: *İmtahanları dörd və beş qiymətlərlə başa çatdıraç* (Завершим экзамены с оценками пять и четыре).

2. Количественное числительное несет в себе смысл округленного числительного, части целого доводятся до внимания подчеркнута, создается, своего рода, образное выражение. Например: *Bakı milyon işıqları ilə göz qırğırdı* (А.Мамедханлы) (Баку моргал миллионом огней).

Количественное числительное обозначает понятие неопределенного количества и времени. Например: а) *Axşam saat doqquz radələrinde məşğələmdən mənzilimə qayıdırdım.* (С.Гусейн) (Вечером около девяти часов вернулся с занятия в свой дом); б) *Gecə saat on iki radələri idi.* (А.Шаир) (Было около двенадцати часов вечера).

В некоторых случаях аффикс множественности может принимать и слово, следующее за порядковым числительным:

1. При выражении параллельности времени, предмета и события. Например: а) *Birinci günlər Yaqut qızdırma içində sayıqlayırdı.* (А.Мамедханлы) (Первые дни Ягут бредила от жара); *İyirminci illərdə bütün mahala səs salan qaçaq Aslan igid olsa da, namərd adam idi* (И.Эфендиев) (Хотя гремевший на всю округу в двадцатые годы разбойник Аслан и отличался храбростью, был вероломным человеком).

2. При однородности порядковых числительных, составляющих первый компонент соединения. Например: а) *Yeni bağ birinci, üçüncü və beşinci mikrorayonların istirahət yerinə çevriləcəkdir.* (газета «Баку») (Новый парк станет местом отдыха первого, третьего и пятого микрорайонов).

Чаще используются с аффиксом множественности слова, следующие после неопределенных количественных числительных: *Müharibə illərində çox ölkələr, çox vilayətlər gəzmişdim, çox şəhərlərdə, kəndlərdə olmuşdum.* (Г.Мехтиев) (В годы войны я обошел много стран, областей, побывал во многих городах, селах).

В качестве числительных соединений предусматриваются соединения типа *beş yüz, on min, əlli beş, on dörd tipli*, где оба компонента выражены числительными. Это именные соединения, а конкретнее, их можно назвать «числительными соединениями».

Отнесение соединенных в смысловом и грамматическом планах двух и более имеющих лексическое значение слов (числительных) к числительным в качестве морфологической категории, включение в ряд лексических единиц, ошибочно. Это – словосочетания и отвечают всем требованиям этой синтаксической единицы.

Первой и главной отличительной чертой числительных соединений является то, что их компоненты одновременно выражены числительными. С другой стороны, целостность смысла этих соединений – количественная целостность также является характерной для соединений чертой. Это свободные соединения, однако, смысловая целостность, хоть и немного, но сближает их с фразеологическими единицами.

Соединения с числительным составом и их семантика обладают рядом качеств, которые связаны с особенностями их использования. Принятый первым компонентом соединения «*beşin yarısı*» (половина пятого) аффикс родительного падежа и аффикс принадлежности третьего лица во втором компоненте также служат формированию определенной информации. Здесь слово «*yarı*» (половина) относится именно к количественному числительному «*beş*» (пять), т.е. половина принадлежит пятерке. В подобном случае представляется, в первую очередь, дробное число. Это дробное число «*iki yarım*» (два с половиной) или «*iki tam onda beş*» (два и пять десятых). Доносимая словосочетанием информация относится к половине определенного количества. Независимо от того, к какой системе относится язык, подобная передача информации и пауза в процессе диалогической речи, закладывает основу формирования отношения адресата к первично переданной информации. Переданная информация не полна. Здесь отсутствуют сведения о реально произошедшем событии, о происходящем и будущем событии. Факт не находится в завершенной связи с действительностью в лингвистическом плане. Факт или событие не отнесены к действительности. На основе каждой синтаксической структуры можно создать более сложные и охватывающие больше слов синтаксические структуры. Однако ни одна из них не формируется в качестве предложения. Хотя в структуре и имеет место сближение с предложением, сближение в семантике и прагматике слабое и почти отсутствует. Передаваемая информация не сформировалась полностью и не проявляется актуализация. Если подойти к словосочетанию «*beşin yarısı*» в отмеченном аспекте, столкнемся с отличающейся ситуацией и содержанием. Предположим, словосочетание «*beşin yarısı*» прозвучало в следующем диалоге между двумя лицами:

«А: - *Saat neçədir?* (Который час?)

В: - *Beşin yarısı* (половина пятого)».

Рассмотрим другой диалог.

«*Müəllim: - Məsələnin cavabı neçə olacaq?* (Учитель: - Сколько получится в итоге?)

Şagird: - Beş böl iki. (Ученик: - Пять, разделить на два).

Müəllim: - beşin yarısı, iki tam onda beş» (Половина пятерки, два и пять десятых).

В представленных диалогах проявляются отличающиеся ситуации. В первом случае, сведение о том, который час, передается в виде не предикативного соединения. Адресат завершает переданную информацию в своем сознании: сейчас половина пятого. Значит, между изолированным словосочетанием и словосочетанием, являющимся продуктом определенного коммуникативного процесса, существует разница. Если взять в изолированном виде, словосочетание «*beşin yarısı*» выражает дробное числительное и это количество равно 2,5. А когда спрашивают про время, «*beşin yarısı*» обозначает определенный момент дня, точнее, 16-30.

Рассмотрим еще одну ситуацию.

«А» видит в руках у находящегося рядом «В» половину разрезанной пополам цифры пять и спрашивает:

-*Bu nədir?* (Что это?)

В: - *Beşin yarısı*» (Половина пятерки).

В приведенном случае речь о ничего не выражающем куске бумаги и половине изображения. Подобные случаи возможны при свободных словосочетаниях и числительного состава, и образованных из других частей речи. Значит, к словосочетаниям можно подходить в двух аспектах: 1) как к составному компоненту предикативной единицы, контекста или дискурса; 2) как к изолированному, не связанному с какой либо ситуацией и контекстом словосочетанию.

Связи между компонентами словосочетаний отмечаются, как правило, в следующем виде: 1) предикативная связь - *Beş adamdır* (Их пять человек). *Altı uşaqdır* (Их пять детей). *Üç kitabdır* (Пять книг). *İki saatdır* (Уже два часа); 2) объектная связь - *yüzə qane olmaq* (довольствоваться сотней); *üçü atmaq* (сбросить тройку); *yüzdə biri yuvaqlaşdırmaq* (округлить одну сотую); 3) атрибутивная связь - *iki sona* (две гурии), *üç gül* (три цветка); *beş tələbə* (пять студентов); 4) релятивная связь - *beş-beş vermək* (отдавать по пять), *on beş-on beş bağışlamaq* (подарить десять-пятнадцать) (*Beş-beş verər* (отдаст по пять), *on beş-on beş bağışlar* (подарит по пятнадцать); *Bu qılıqda çodur olmaz ay olmaz* (Кероглы).

В азербайджанском, русском, английском и других языках возможности числительных создавать словосочетания, по сути, идентичны. То есть, количество возможных свободных словосочетаний с участием числительного «два» должно быть равно количеству словосочетаний, которые можно создать с участием числительного «три». Например, если в каждом из свободных словосочетаний *iki kitab* (две книги), *iki ağac* (два дерева), *iki adam* (два человека) и пр. заменить числительное «iki» (два) на числительное «üç» (три), получим идентичные соединения, отличающиеся по количеству: *üç kitab* (три книги), *üç ağac* (три дерева), *üç adam* (три человека) и т.д. Отсюда можно сделать вывод о том, что каждая из входящих в разные смысловые виды числительного лексических единиц обладает одинаковыми дистрибутивными возможностями в создании словообразований. А частота использования свободных словосочетаний числительного состава в тексте различна. Статистический анализ показывает, что более употребляемы свободные словосочетания с числительными, входящими в первую десятку, а также имеющие в своем составе числительные *on* (десять), *on beş* (пятнадцать), *iyirmi* (двадцать), *qırx* (сорок), *yüz* (сто), *mü* (тысяча).

В индо-европейских языках существительные, обозначающие названия многих жидкостей, могут быть и в единственном, и во множественном числе. В них аффиксы множественности воспринимаются, более всего, не как формообразующие, а как словообразующие аффиксы. Если в индо-европейских языках определенное количество существительных отличаются по числительным, то в других языковых семействах, например, в палеоазиатской, самодийской, индейской все обозначающие жидкости существительные изменяются по числу. Учитывая это, Б.Уорф пишет: «Законы некоторых языков вынуждают нас выражать не обладающих никакими формами вещественными на те или другие конкретные формы словосочетаниями» [6, с.144]. Имеются в виду такие словосочетания, как *Glas of water* «стакан воды», *bag of flour* «мешок муки», *cup of tea* «чашка чая» и пр. А в индейских языках Америки совсем иная ситуация. Так, «в любой конкретной ситуации *water* «вода» обозначает определенное количество воды. Поэтому, если в определенных, конечно, случаях форма или сосуд не имеют особого значения, нет необходимости уточнять их смысл названиями сосудов или различных форм» [6, с.145].

Анализ показывает, что возможности числительных создавать словосочетания числительного состава обширны. Соединения числительного состава могут быть в виде словосочетаний и составными. Количество слов в соединениях изменчиво. Главная причина роста количества слов связана с наименованием числительного. Использование числительных выше ста, тысячи, десяти тысяч и т.д. увеличивает количество слов в составе. Наблюдаются также закономерности и в образовании числительным словосочетаний с другими частями речи или распространении в определенной окружности. А это требует исследования дистрибутивных возможностей числительных в более обширном плане.

1 Адмони В. Введение в синтаксис современного немецкого языка - Москва: 1955

2 Adilov M.I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. *Izahlı dilçilik terminləri lüğəti* – Bakı: Maarif, 1989

3 Грамматика русского языка. - Т. II - Москва: Издание АН СССР - 1955

4 Xəlilov B. *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası* – Bakı: 2000 - 280 s.

5 Seyidov Y. *Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri* - Bakı: Maarif, 1966 - 340 s.

6 Уорф Б. Л. *Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике - в. 1* – Москва: 1960.

Түйіндеме

Ильхам Әлиев Бахыш оглы - Баку мемлекеттік университеті, dilchilik2001@gmail.com

Сөз тіркестерін жасау және таратуы бойынша сандар әлеуеті

Мақалада сандардың басқа сөз таптарына қатысты сөздермен тіркес құру мүмкіндігі зерттеледі. Зерттеу сан есімнің түрлі түрлі негізінде жүргізіледі. Ол сандар мен тілдердің әр түрлі жүйелерде тиесілі, осы қосылыстардың ұқсас ерекшеліктері қатысуымен сөз тіркестерінің және күрделі сөздер құруы талданған. Еркін мәтіндегі сандық құрам сөз тіркестерінің пайдалану жиілігі арасындағы айырмашылық көрсетеді. Сөз тіркестерінің бір бөлігі ретінде белгілі түбегейлі нөмірлерін пайдаланудың жан-жақты ерекшеліктері зерттеледі. Әзірбайжан тіліндегі мөлшерлі сан есімдердің зат есіммен сөз тіркесуде пайдаланылатын numerativov үлгілері берілді. Олар мән түсіндіру болып табылады. Статистикалық талдау ең жиі Бес (он бес), iyirmi (жиырма), qırx (қырық), yüz (бір жүз), мин (мың) туралы, (он) бойынша ондықтың сандарымен және цифрларымен еркін комбинацияларды пайдаланылатынын көрсетеді. Ғылыми талдау нәтижесінде автор әзірбайжан, орыс, ағылшын және басқа тілдерде сандарымен құрамаларынан құру мүмкіндігін ашады.

Түйін сөздер: сандық, фраза, құрама сандар, сандық құрамы, тарату

Summary

Aliyev İlham – Baku State University, dilchilik2001@gmail.com

Potential of numerals on creation of phrases and their distributive opportunities

In article possibilities of numerals to create phrases with the words relating to other parts of speech are investigated. Research is conducted on the basis of different types of numerals. Creation of phrases and compound words with participation of numerals, and also similar features of similar connections in the languages belonging to various systems is established. Many-sided features of application of certain cardinal numbers as a part of phrases are studied. Samples of numerativ are given in Azerbaijani which are used at education by cardinal numbers of phrases with nouns. They serve specification of sense. Use frequency difference in the text of free phrases of a numeral of structure is confirmed. On the basis of the statistical analysis it becomes clear that free phrases with participation of numerals of the top ten and numerals of on (ten), on be ş (fifteen), iyirmi (twenty), qırx (forty), yüz (hundred), min (one thousand) are most often used.

Keywords: numeral, phrase, compound numerals, phrases of a numeral of structure, distributivity.

УДК 378

ПОЛИЯЗЫЧНАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Ж.Б. Ахметова – маг.пед.н., преподаватель,

А.А. Задаева – маг.пед.н., ст.преподаватель Казгосженпу zadaevaalmagul@mail.ru

В статье рассматривается и выявляется сущностная характеристика полиязычной образовательной среды, подразумевающей две составные части: образовательная среда – пространство, в котором обучаются и воспитываются обучающиеся, а полиязычная среда – это среда, в которой тесно взаимодействуют разные языки. Полиязычное образование нами понимается как целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязычной личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам.

Полиязычное образование открывает путь молодому поколению. Триединство языков было принято на основе образовательной системы нашей страны, потому что, это требование времени, века и общества.

Ключевые слова: полиязычие, образовательная среда, полиязычное образование, полиязычная среда, полиязычная личность.

В динамично меняющемся мире педагогическое образование приобретает все более актуальное значение: каждый учитель стремится работать над своим самообразованием всю жизнь. Знания, приобретенные в вузе, не всегда имеют свою длительную необходимость и требуют обновления уже через 5-6 лет. Причина состоит не только в постоянном изменении содержания образования,

образовательных программ, учебных планов и учебников, но и в изменении потребностей и ориентиров выпускников школ, желаний родителей и общества, т.е. социального заказа государства.

Особые требования к педагогической профессии появились в начале 21 века, и это понятно. В условиях обновления политической, экономической, социальной и культурной жизни общества, появления новых возможностей и пересмотра ценностей, у учителей возникает потребность и необходимость в изменении своего взгляда и отношения к системе педагогического образования для повышения своей конкурентоспособности и востребованности в мировом образовательном пространстве в соответствии с требованиями цивилизованного общества: «обучение в течение всей жизни».

Целью образования РК на современном этапе становятся не просто знания, но и формирование таких ключевых компетенций, как полиязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность и технократичность, которые должны вооружить молодежь для дальнейшей жизни в обществе.

Одним из важнейших условий реализации указанной цели является формирование полиязычной образовательной среды. Резолюция 12 ЮНЕСКО, принятая Генеральной конференцией в 1999 году, утвердила термин «полиязычное образование», означающий использование, по меньшей мере, трех языков, а именно родного языка, регионального или национального языка и международного языка в образовании. Поэтому в нашей стране наряду с казахским языком, имеющим статус государственного, и русским языком межнационального общения, важным средством, обеспечивающим умение взаимодействовать с представителями различных культур, выступает английский язык [2].

Полиязычное образование представляет собой целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, что имеет ключевое значение в формировании нового качества человеческого капитала страны. «Полиязычное образование – основа полиязычной и поликультурной личности [3].

В современной науке существует несколько подходов к определению языка. Часть исследователей считает, что он является составной частью культуры, вторая часть полагает, что язык – это форма реализации культуры, остальные предполагают самостоятельность языка как феномена. Не вдаваясь в подробности анализа имеющихся подходов, отметим, вслед за С.Г. Тер-Минасовой, что «язык – зеркало культуры, в нем отражается не только реальный мир, окружающий человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира» [4].

Таким образом, язык можно рассматривать, как существенный элемент культуры, транслируемый из поколения в поколение; как важнейший инструмент усвоения культуры; как явление культуры.

По мнению Г.Г. Нурдильдиной, «Языковая деятельность человека, в ходе которой происходит освоение материальной и духовной культуры с помощью выразительных средств самой культуры как основы социокультурного пространства личности, создает в свою очередь полиязыковое пространство сознательной человеческой деятельности (труд, познание, общение)» [5].

Содержащийся в коллективном сознании народа язык является той действительностью, к познанию которой призван приобщать обучающегося любой преподаватель, независимо от преподаваемой им дисциплины. Любой язык ставит нас перед необходимостью и одновременно дает нам возможность представлять континуум мироздания как множество разных вещей, которое поддается упорядочению при помощи системы идей, являющихся значениями слов. Эту задачу решает каждый человек, овладевая первым, родным языком. Овладевая полиязыковой культурой, человек тем самым расширяет свои возможности. Определяя полиязыковую культуру, как совокупность показателей, отражающих уровень распространенности «языков культуры» в языковом пространстве, а также уровень владения родным и не родными языками в пространстве конкретного социума, мы видим важный фактор решения многих социальных проблем современного образования в исследовании роли языковой культуры [5].

В этой связи следует отметить, что «...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство... Поликультурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана

позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности» [1].

Современную языковую ситуацию в Республике Казахстан исследователи характеризуют как экзоглоссную, несбалансированную, диглоссную и демографически неравновесную [6, с. 281]. На ее формирование оказывают влияние различные факторы географического, политического, экономического, исторического характера. Важным фактором, влияющим на языковую ситуацию, является численность этносов, проживающих в данном социуме. Нет сомнения в том, что на социальные функции казахского и русского языков, которые в языковом отношении доминируют в социально-коммуникативном пространстве страны, повлиял непростой исторический путь развития казахстанского общества, что в конечном счете привело к массовому распространению казахско-русского двуязычия в советские годы. В современном Казахстане наблюдается тенденция к формированию и развитию национально-казахского двуязычия под влиянием высокого статуса казахского языка как государственного. Более того, в связи с мировыми глобализационными процессами в республике активно взят курс на трехязычие – «попеременное использование трех языков в гетерогенном социуме представителями одного этноса» [7, с. 356].

На возрастание роли функционирования языков существенное влияние оказывает развитие казахстанской экономики, где языки выполняют функцию ее обслуживания. Трехязычие, как и билингвизм, обусловлено внешними, экстралингвистическими факторами, а именно:

- возможностью свободно выезжать в зарубежные страны;
- возможностью тесного международного сотрудничества;
- возможностью получить или продолжить образование за рубежом и др., что характеризует эпоху глобализации и является естественным спутником интеграционных процессов.

В связи с этим актуальной для казахстанского социума представляется идея полиязычного образования, впервые высказанная Президентом страны в 2006 году на Ассамблее народов Казахстана. В ежегодном Послании «Новый Казахстан в новом мире» (2007 г.) была предложена поэтапная реализация культурного проекта государственного уровня «Триединство языков в Республике Казахстан» [8]. Смысл данного проекта заключается в том, чтобы каждый казахстанец проникся идеей овладения тремя языками, а все уровни национальной системы образования создали для этого реальные условия. Конечная цель – способствовать прорыву экономики Казахстана, обеспечению его конкурентоспособности и успешному вхождению в мировое пространство [9].

Согласно исследованиям Б.Х. Исмагуловой, А.С. Базарбаевой и Ф.Т. Саметовой, проведенного в 2011-2013 гг., начиная с 2007 года, в казахстанском социуме произошли весьма ощутимые изменения. Так, среди казахоязычной студенческой молодежи при получении информации (при просмотре фильмов, телепередач, чтении газет) наибольшее распространение имеет казахско-русское двуязычие, что характеризует русский язык как один из необходимых каналов информации. Активное двуязычие, включающее говорение на русском языке наряду с родным казахским языком (при общении дома, с друзьями и близкими), уступает по частоте пассивному двуязычию, формирующемуся из восприятия и понимания чужой речи при просмотре фильмов, телепередач, чтении газет (максимальный цифровой показатель – 45%). Это тоже объективная закономерность, так как продуцирование речи (говорение) на другом (изучаемом) языке, как отмечают ученые, сложнее ее восприятия и осмысления. Годы независимости характеризуются появлением новой составляющей языковой ситуации в республике: английского языка и англоязычных казахстанцев. Так, 50% студентов Назарбаев Университета, 36% студентов КазНУ, 34% студентов КБТУ считают, что могут на нем общаться. Затрудняются в общении на иностранном языке около 80% всех опрошенных студентов и около 75% школьников. Возможно, студенты более ответственны и требовательны к себе, строги в самооценке, чем старшеклассники, которых характеризует свойственное детям стремление к завышению своих знаний и умений. В ходе исследования выявлено, что современная языковая ситуация характеризуется переменами в общественном сознании молодых казахстанцев, которые в непринужденной семейно-бытовой сфере и в сфере образования все чаще обращаются к русскому и иностранному языку (смотрят фильмы, телепередачи на двух языках 40% респондентов, на русском языке – 50%, на иностранном языке – 36% опрошенных) [9].

Приведенное исследование показало, что сегодня все студенты-первокурсники и школьники в обязательном порядке изучают эти языки с той лишь разницей, что студенты изучают либо русский язык (если обучались в школе на казахском языке), либо казахский язык (если в школе обучались на русском языке), школьники же изучают их одновременно. Любопытно, что и студенты, и школьники

одинаково самокритичны в оценке своих умений общаться на изучаемом языке. Так, считают, что свободно владеют казахским языком – 55,5% студентов КазАТК, 60% студентов КазНУ, русским языком – 60 % студентов КазАТК, 60 % студентов КазНУ, 77,7 % учащихся 11 классов сш № 141 г. Алматы [9].

По мнению многих специалистов, на позитивное отношение к изучению языков, их активному овладению способствуют как политико-идеологические, экономические, социальные и культурные факторы. Среди основных условий продуктивного усвоения двух и более языков является создание благоприятной языковой и речевой среды, в данном случае полиязычной образовательной среды. Поэтому уже в 2012-2013 учебном году в вузах начали вводить конкретные и эффективные меры по подготовке полиязычных учительских кадров. Новая модель образования стала строиться на трех языках. Именно такую задачу перед казахстанцами ставит Глава государства в ближайшей перспективе.

1 *Стратегия – Казахстан-2050: Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года // Электронный ресурс: URL: http://www.akorda.kz/ru/page/page_kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti---elbasy-n-a-nazarbaevtyyn (дата обращения: 23.03.2014).*

2 *Резолюция 12 ЮНЕСКО «Осуществление в мире языковой политики, основанной на многоязычии» 17 ноября 1999 года // Электронный ресурс: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001223/122341r.pdf>.*

3 *Мусаева К.С. Көптілді білім беру үдерісіндегі модульдік оқыту технологиясының тиімділігі // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Филологические науки», №3 (49), -А., 2014. -С.166-170.*

4 *Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово /Slovo, 2000. – 624 с.*

5 *Нурдильдина Г.Г. Поликультурное и полиязычное образование // Электронный ресурс: <http://collegy.ucoz.ru/publ/77-1-0-3520>.*

6 *Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. Э.Д. Сулейменова. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 330 с.*

7 *Хасанұлы Б. Языки народов Казахстана: от стратегии молчания к стратегии развития (социопсихолингвистические аспекты). – Алматы: Арда, 2007. – 384 с.*

8 *Новый Казахстан в новом мире. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 28 февраля 2007 года // Электронный ресурс: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-28-fevralya-2007-g_1343986887.*

9 *Исмагулова Б.Х., Базарбаева А.С., Саметова Ф.Т. Тенденции развития языковой ситуации в Казахстане за годы Независимости // Электронный ресурс: http://refio.ru/doc_7533a19601838c3567e9c_2dbff69a898.html.*

Түйіндеме

Ж.Б.Ахметова – пед.ғ.магистрі, оқытушы

А.А.Задаева – пед.ғ.магистрі, аға оқытушы, Қазмемқызпу zadaevaalmagul@mail.ru

Көптілді білім беру ортаның педагогикалық кадрларды дайындаудағы ролі

Түйіндеме: Мақалада көптілді білім беру ортаның екі құрамдас бөлігі: білім беру ортасы – білім алушылар оқытылатын және тәрбиеленетін кеңістік ретінде, ал көптілді орта әр түрлі тілдер қатынас жасайтын аймақ ретінде қарастырылады. Көптілді білім беру, ол – мақсатты, ұйымдастырылған, нормаланған үш тұғырлы оқыту, тәрбиелеу, дамыту үрдіс ретінде білеміз. Көптілді тұлға үш тілді бірдей меңгерген, адамзаттың әлеуметтік маңызды тәжірибесінің үзіндісі ретінде, тілдік білімде, тілдік қызметте, тілілік және ауыз екі тілдік қызметте және де эмоционалды-құнды қарым-қатынас ретінде қарастырылады.

Көптілді білім беру – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашу болып табылады. Егемен еліміздің болашақ бағдарының үштұғырлы тілдер саясатын негізге алып отырғаны – бүгінгі ақпараттық қоғамның және қашанда өз өктемдігін жүргізетін уақыт пен заманның талабы болып отыр.

Түйін сөздер: көптілділік, білім беру ортасы, көптілді білім беру, көптілді білім беру ортасы, көптілді тұлға.

Summary

The polilingual edugational environment in preparation of pedagogical shots

Akhmetova Zh.B. - master of pedagogical sciences, teacher

Zadayeva A.A. - master of pedagogical sciences, senior teacher

Kazakh state women's teacher training university zadaevaalmagul@mail.ru

Abstract: In article the intrinsic characteristic of the polylingual educational environment meaning two components is considered and comes to light: the educational environment – space in which are trained and brought up trained and the polylingual environment is an environment in which different languages closely interact. Polylingual education by us is understood as the purposeful, organized, normalized triune process of training, education and development of the individual as polylingual personality on the basis of simultaneous acquisition of several languages as "fragment" of socially important experience of the mankind embodied in language knowledge and abilities, language and speech activity and also in the emotional and valuable relation to languages and cultures.

Multilingual education opens the way to young generation widely. Trinity of Languages was adopted on the basis of the educational system of our country, because it is a requirement of time and century society.

Key words: multilingualism, educational environment, polylingual education, polylingual environment, polylingual personality.

УДК 378.02:37.016

USING VISUAL AIDS FOR TEACHING TERMINOLOGICAL LEXIS IN ELSP CLASSROOM

Mahmetova D.M., Bekmasheva B.N. - Senior teachers of al Farabi Kazakh National University

Djamilya_gab@mail.ru, bbekmasheva@mail.ru

The given paper discusses using visual materials in ELSP classroom for learning terminological lexis. One of the main problems of ELSP course is teaching terminological vocabulary. To solve this problem in their paper the authors propose to use visual materials at the lessons of ELSP when teaching terminological vocabulary. They consider that visual aids promote the quick and efficient memorizing of new terms than mechanical learning by heart. The authors confirm this statement by the experimental data given in the paper. The participants of this experiment were the first year bachelor degree students of the chemical faculty of al-Farabi Kazakh national University. For this experiment the authors decided to involve only two groups of intermediate level. In the first group we used visual aids for teaching new terminological vocabulary while in the second group we used mechanical learning by heart. The experimental data showed that the students with who we used visual aids were able to learn more words than the students with whom we didn't use them.

Key words: term, ELPS, visual aids, learning by heart, memory.

In the context of economic and political situation in the Republic of Kazakhstan the study of English becomes more and more important. One of the necessary requirements to all graduates when applying for a job is a good command of English. As Kazakhstan has recently become a full member of international market due to its achievements in political and economic arena. So today in Kazakhstan English is not only taught at schools but also at universities. The curriculum of each Kazakhstani university provides the study of English as a compulsory subject. This subject is studied at the first course. However as a distinct of the school level the university level implies the study of English for specific purposes (ELSP) being focused on mastering English intended for using only in a specific sphere. This means the study of a specific vocabulary and grammar which are peculiar for the given professional communication. ELSP as a study disciplines has a few following purposes:

1. to understand texts on specialty;
2. to talk on professional topics ;
3. to present reports in English at international conferences and symposiums;
4. to write scientific articles in English.

These aims are universal for every curriculum for ELSP in Kazakhstan. All these aims can be achieved through mastering specific vocabulary and grammatical structures that are often used by the participants of a certain professional communication. As the teaching practice shows students frequently face difficulties

when learning ELSP. Their main difficulty is vocabulary. It is connected with the fact that a student's memory can't process a large massive of word information that comes to his/her brain through mechanical learning by heart. But this technique not always gives positive results. For instance, if at the fourth lesson you ask students to reproduce the words learnt at the first lesson they will be able to remember only three or four words. People start remembering words only if they face these words in their professional activity every day. For example all chemists know the meaning of the English word "solution" because they often meet it in the texts on their specialty or every lawyer knows the meaning of the word "court" as it is connected with their professional activity. But what can we say about students who are not involved in any professional activity yet? How can they learn and remember a large massive of words on their specialty? This issue worries many teachers of English these days. Teaching vocabulary is one of the burning issues in teaching English. Many scholars emphasize the importance of vocabulary. For instance, according to McCarthy: "no matter how well the students learn grammar, no matter how successfully the sounds of L2 are mastered, without words to express a wide range of meanings, communication cannot just happen" [1]. Other scholars like Hammer also point out the importance of vocabulary by saying: "If language structure makes up the skeleton of the language, then it is the vocabulary that provides the vital organs and flesh". He also says that an ability to manipulate grammatical structures does not have any potential for expressing meaning unless words are used [1]. Visual materials being used in English classroom can motivate a student's desire to learn English and make the teaching process more interesting and informative for students. Besides it visual aids can promote to a better memorizing of words by students. As we know about real-life objects through our visual organs. We perceive the world around us with the help of visual memory that operates much better than any other type of human's memory. When we see an object its shape, size and color are immediately imprinted in our mind. That's why visual materials play a prominent part in teaching English as they fill our memory with information that is stored there for a long time.

The present article discusses using visual aids in teaching terminological lexis in ELSP classroom. The terms are known the main class of words which make up the vocabulary of any professional communication. Every professional communication sphere operates its own terminological units. Terms are the words or phrases being used in a certain professional field and denoting a scientific or social phenomenon, a piece of equipment, a substance, a liquid, a gas or other thing studied by science. As it has been said above the learning of vocabulary can be difficult for students. When translating a text on specialty they always have a necessity to consult a dictionary in order to make sure in their translation. However the dictionary not always available and in this case we have to rely on our memory which can let us down in very stressful moments for us. Visual aids not only enrich vocabulary but also train our memory. Using visual materials at the lessons can significantly enlarge the volume of our long-term memory making it more capable to process a large massive of information.

These days many exercises with visual aids were devised by the teachers of English. In this paper we want to show a few ones which are often used by us in ELSP classroom for the first year students of the Chemical Faculty at al-Farabi University. As an example we can give the following exercise.

Exercise 1: match the following pictures with the words in the box.





Petri dish, beaker, flask, test tubes, retort, pounder, mortar, funnel, electric beater, ventilating hood

The exercise given above was devised by the teacher to consolidate the lexis connected with laboratory equipment. There are given a few pictures of different pieces of chemical laboratory equipment. The names of these pieces of equipment are given in the box. In the paper we have decided to take only those pieces of chemical equipment which are often used in chemical experiments. The fulfillment of this exercises promoted a good memorizing of the pieces of chemical laboratory equipment by the students. Using their visual memory they were able to easily match the word in the box with the pictures. The students of chemical faculty see the objects given above in their laboratories. Due to everyday's visual contact with them their images are deeply fixed by their memory which can produce these images in necessary moments.

The similar exercise can be used for learning verbs which are used for the description of chemical experiments. For instance:

Exercise 2: match the following pictures with the verbs.



1



2



3



4



5



6

To carry out an experiment, to fume, to mix, to measure, to dilute, to pour.

This type of exercise is also aimed at consolidating scientific lexis namely verbs designating the stages of the experimental work on chemistry. These verbs are often met in scientific English articles and monographs on chemistry. So this task can be very efficient when translating scientific articles. This exercise can be used as a pre-reading task.

There is another type of exercise that is often used by us during exercises. This exercise is used to develop students' narrative skills. For instance:

Exercise 2: describe the following picture.



Students should describe the picture given above using scientific vocabulary studied by him for a few lessons. This type of exercise is usually give to the students of Intermediate and Upper-Intermediate levels as a part of mid-term test. This exercise allows a teacher to check how well a student learnt the vocabulary studied by him or her for 7 weeks. This exercise is aimed not only at checking vocabulary but also grammar because when a student describes a picture he or she should use grammatical structures to connect the words for creating a text. This exercise has given very excellent results, Firstly, all the students were able to easily reproduce all the words denoting the objects in the picture in the written form without consulting a dictionary, Secondly, the fulfillment of this exercise was very interesting for them. This colorful and funny picture quickly caught their attention. Looking at this picture they quickly remembered all the verbs which are used for expressing laboratory actions: like to measure, to boil, to leak off or run down, to burn, to heat. As a distinct of exercise 1 exercise 2 is a task that helps a student to fully demonstrate their language skills because here they play the role of the creators of English text which is a rather difficult task.

All the results achieved by us were presented in the form of two tables in the paper. For our experiment we chose two groups of the first year bachelor degree students of the chemical faculty. The level of the student was similar, intermediate. The first table shows the data which were obtained in the group where the teacher used visual material. At the end of each lesson the teacher arranged a game with the students. The aim of this game was to check how the students learnt the words studied at the previous lesson. We showed the students the pictures of the objects and asked them to tell the name of this object in English. At the first lesson we gave the students only 5 new terms which denoted the pieces of laboratory equipment. At the second, third and fourth lesson we were gradually increasing the amount of terms adding each time two new terms. In the second group we didn't use the pictures of the objects. We used in this group conventional teaching method for learning new vocabulary. It was a mechanical learning by heart. The amount of terms given each lesson by us was the same as in the first group. The second table shows the results obtained in the second group. For our experiment we took only first seven week of our course. The total amount of words was 17.

Table 1. the learning results obtained in the group where visual aids were used

Week	Amount of terms memorized by students
1 week	5 terms of 5
2 week	7 terms of 7
3 week	8 terms of 9
4 week	11 terms of 11
5 week	12 terms of 13
6 week	13 terms of 15
7 week	15 terms of 17

Table 2. the learning results obtained in the group where visual aids were not used

Week	Amount of terms memorized by students
1 week	5 terms of 5
2 week	4 terms of 7
3 week	5 terms of 9
4 week	7 terms of 11
5 week	5 terms of 13
6 week	9 terms of 15
7 week	8 terms of 17

As it is seen from the tables the progress in learning and memorizing new terms was different. The first table shows that the students with who the teacher used visual aids were able to learn more words that the student with who the teacher didn't use visual aids confirming the statements given above. So human's visual memory works much better allowing our brain easily process all information received from the world around us.

In conclusion one can say that the teaching technique of using visual aids can be applied not only for learning general vocabulary but also terminological vocabulary. The terms denote objects which belong to the real world but as a distinct of ordinary objects scientific objects designate the things which are referred to the world of science which is a part of our real world.

1 Dorela Kacauni Konomi. Using visual materials in teaching vocabulary in English as a foreign language classrooms with young learners. // materials of international conference: New Perspectives in Science Education. Available at <http://conference.pixel-online.net/NPSE/files/npse/ed0003/FP/0311-SERA209-FP-NPSE3.pdf> -

Резюме

Методы использования наглядных средств для изучения новой терминологической лексики на занятиях по английскому для специальных целей

Махметова Д.М. Бекмашева Б.Н. - старшие преподаватели КазНУ им. Аль Фараби
Dfamilya_gab@mail.ru, bbekmasheva@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается метод использования наглядных средств для изучения новой терминологической лексики на занятиях по английскому для специальных целей. Одной из главных проблем курса: «Английский язык для специальных целей» является обучение терминологической лексики. Для решения этой проблемы авторы предлагают в своей работе использовать наглядные средства. Они полагают, что наглядные средства способствуют быстрому и эффективному запоминанию новых терминов, чем механическое заучивание их наизусть. Для подтверждения этого тезиса авторы приводят в своей работе экспериментальные данные. Участниками эксперимента были студенты первого курса химического факультета Казахского Национального Университета им. аль-Фараби. Для эксперимента были выбраны две студенческие группы с уровнем Intermediate. В первой группе мы использовали наглядные средства, во второй группе они не были нами использованы. Как показали результаты эксперимента студенты, с которыми мы использовали наглядные средства на уроке при изучении новых терминов, выучили больше слов, чем студенты, с которыми не использовали наглядных средств.

Ключевые слова: термин, английский для специальных целей, выучивание наизусть, память.

Түйіндеме

Жаңа терминологиялық сөздерді арнайы мақсаттағы ағылшын тілі сабағында үйретудің әдістері

Махметова Д.М, Бекмашева Б.Н. – *әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің аға оқытушылары*

Djamilya_gab@mail.ru, bbekmasheva@mail.ru

Бұл мақалада жаңа терминологиялық сөздерді арнайы мақсаттағы ағылшын тілі сабағында үйретудің әдістері қарастырылған. «Арнайы мақсаттағы ағылшын тілі» курсының толық өткен кездегі ең негізгі мақсаттардың бірі студенттерге терминологиялық сөздерді тиімді жолмен үйрету. Бұл мақаланың авторлары өз жұмысында бұл мәселені шешудің жолы аталған сабаққа көрнекілік құралдар кеңінен пайдалану деп табады. Олардың ойынша жаңа термин сөздерді жаттағаннан гөрі көрнекі құралдарды қолдану тез және нәтижелі түрде есте қалдыруға көп көмегін тигізеді. Бұны дәлелдеу үшін авторлар өз тәжірибесінен мысалдар келтірген. Бұл тәжірибеге әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, химия факультетінің студенттері қатысқан. Ағылшын тілінің деңгейі Intermediate яғни, орташадан жоғары деген студенттердің екі тобы іріктеп алынған. Бірінші топқа біз жаңа атап өткендей көрнекі құралдар қолдандық, ал екінші топқа оларды көрсетпедік. Тәжірибе көрсеткендей арнайы мақсаттағы ағылшын тілі сабағында жаңа термин сөздерді үйретуде көрнекі құралдарды қолданған топ, оны қолданбаған топқа қарағанда үздік нәтиже көрсетті.

Түйін сөздер: термин сөздер, арнайы мақсаттағы ағылшын тілі, жаттау, есте қалдыру.

ӘОЖ. 811.512.122373

ЭТНОМӘДЕНИ ДЕРЕКТЕР –АНТРОПОӨЗЕКТІ БАҒЫТ АРНАСЫНДА

М.К. Бисенбаева – *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты*

Өркениеттің тоғысуы мен жаһандану құбылысы қоғам дамуымен қатар, ғылымға да біршама өзгерістер ала келді. Осыған орай, тіл білімінде адам мен қоғамға тікелей байланысты антропоэлектік бағыт басты орында тұрды.

Қазіргі тіл біліміндегі антропоэлектік бағыт тілдің адамның ойлау жүйесі мен іс-әрекетіне ықпалы, ондағы шындық әлемін көріп-танудағы ұлттық ерекшелік мәселесіне айрықша мән береді, сонымен қатар басты назар адамның тілге әсері, тілдегі әлем бейнесі және осы әлем бейнесін жасаудағы жеке ұлттық факторларға аударылады, өйткені тіл – халықтың ұлттық бейнесі, этнос болмысын танытудың аса маңызды құралы.

Мақалада халық тілінің дәстүрлі мәдениетінің көрінісі, дүниетанымының айғағы болып табылатын этномәдени деректі қабаты-этномәдени бірліктер, оның аймақтық сипатқа ие тармағының қазіргі антропоэлектік бағыт арнасындағы мән-мазмұны жайында сөз болады.

Тірек сөздер: этномәдени бірлік, лингвокультура, этнос, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, этнолингвистикалық арна, заттық мәдениет, рухани мәдениет.

Қазіргі тіл ғылымындағы антропоэлектік бағытта тілді тіл иесінің этникалық болмысымен байланыстыра, өзектестіре зерттеу басты мәселе болып отыр, өйткені халықтың мәдени өмірі, салт-дәстүрі, тіршілік көзі, ұлттық дүниетанымы мен мінез-құлқы т.б. белгілері жайындағы ақпарат тілдік таңба-деректер арқылы көрініс табады. Сол себепті тіл ғылымы этномәдени бірліктерді жеке дара күйінде зерттеуден гөрі оларды өзара байланысты этномәдени дерек көзі ретінде зерделеуге ден қоюда, өйткені қарым-қатынас субъектісі – белгілі мәдениет өкілі, тұтынушысы. Осыған орай, белгілі ұлттың дүниетаным көрінісі - мәдениетін оның тілі арқылы танып-білу тіл ғылымының басты мәселесі болып табылады [1,3-6].

Ә.Қайдардың пайымдауынша, «Этнос туралы осыншама мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады» [2,11-б].

Тілдегі жаңа бағыттарға қатысты мәселеге Б.Момынова: «Антропоэлектік парадигма бұрыннан белгілі, танымал классикалық әдістемелік зерттеулер сияқты таным объектісін зерттегеннен гөрі, таным субъектісіне, яғни адамға бет бұрады. Өйткені адам – тұлға, жай ғана ізгілікпен пен

қайшылықтардың жиынтық образы емес, ұлттық және әлеуметтік белгілерді бойына жинақтаушы тұлға. Сондықтан да *этнолингвистика, этнопсихология, этнопедагогика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика* – бәрі де адам санасы мен танымын, оның терең қатпарларын, таным мен сананың, ойы мен ойлауының тілі арқылы жарыққа шыққан нәтижелерін зерттейді», - дей келе, антропоцентризмнің ұстанымдарын:

- адам факторы – тілдегі негізгі фактор;
- тіл адамға, оның ойына және мінез-құлқына қалай әсер етеді; осы әсер адамның санасында қалыптасқан әлемнің тілдік суретіне нені қосады;
- адам өзі сөйлейтін тілге қалай ықпал етеді, жалпы ықпал ете алама?
- адамның лингвокреативті іс-әрекетін жүзеге асыру үшін тіл жүйесінің қай бөлігі ыңғайлы болып табылады немесе адам үшін қай бөлік ашық та қолайлы;
- жүйенің қай бөлігі адам ықпалына көп ұшырауы мүмкін;
- қай бөлік өзгерісті қабылдауға бейім[3,11-13-бб.]тәрізді мәселелерді саралай отырып, тілдің адамға, адамның тілге қатыстылығын көрсетеді.

Антропоэектілік ХХ ғасырдағы тіл ғылымы үшін жаңа бағыт саналғанымен, адамдардың қарым-қатынас қажеттілігі үшін пайда болған тілдің адаммен, адам факторымен байланыстылығы, тілдің өзі, тіл және сөйлеу мәселесі тәрізді ежелгі, байырғы мәселе қатарына жатады. Тек адам қоғамының даму дәрежесіне қарай, қазіргі тілдік қатынас, саяси, мәдени, экономикалық т.б. қатынастар қарқынды даму жолына түскен кезде, әр ұлттың ұлттық болмысы, сол ұлттық болмысын танытатын дәстүрлі өмір сүру дағдысын білу, зерттеу маңызды.

Ұлы Абай оны: «Жас бала анадан туғанда, екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар - *тәннің құмары* Біреуі білсем екен демеклік. ... «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – *жан құмары*, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» [4, 103-104-бб.] деп, дүниенің көрінген де, көрінбеген де сырын ашуға, танып білуге деген құштарлық арқылы «жан тамағын» таба алу адамзат баласына ғана тән қасиет екенін пайымдайды. Сол арқылы адам баласы өрісін ұзартып, ақыл-ойын, өмір сүрудің амал-тәсілін жетілдіреді, дүниетаным көкжиегін кеңейтеді деп түсінеді.

Қазақтың көрнекті жазушысы, этнограф Сәбит Мұқанов «Халық мұрасы» атты еңбегінде қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің бастауын дүниетаным мен тіл арқылы өрбіте отырып, «материалдық мәдениет» және «жан азығы» аталатын екі тармаққа бөліп қарастырады. Тән азығы – материалдық, жан азығы – рухани мәдениет, табиғаттың бойындағы әсемдікті, күш-қуатты адамның қажетіне сәйкестендіріп, қол өнері, не тіл өнері арқылы көріктендіріп жіберу деп есптейді. Материалдық мәдениетке: тұрақ жайы, ыдыстары, азығы, киім-кешегі, көлік тұрманы жатқызылса, «жан азығы», яғни рухани мәдениетке: фольклор, халықтық ән-би т.б. өнер, халықтық білім жүйесі, дін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып жатқызылады [5,209-б.].

“Жер жаралып, суаққалы” бері тіршілік иесі аталып келе жатқан адам баласының адам қоғамына айналып, әртүрлі этнос дәрежесіне көтерілуі - ұшы-қиырсыз тарихи дәуірлердің нәтижесі. Адам баласы осы дәуірлердің бәрінде сана-сезім, дүниетанымын дамыту мен қатар, өз қолымен жасаған дүниесін жетілдіру іздерін қалдыра отырып, осы күнге жетті. Осы жолдардан өту барысында әлеуметтік және табиғи ортада өмір сүрудің қыр-сырын үйренді, әдістерін, амал-тәсілдерін ойлаптапты. Бұлардың бәрі этникалық мәдениетті құрайды [6,209-б.].

Қазіргі қоғамда мәдениет ұғымы жайлы ойдың қалыптасу жолы да сан алуан белестерден өтті, әр ойшыл-ғалым сол белестерде өз қолтаңбасын қалдырды. Ж.Манкееваның пайымдауынша, «мәдениет – адам қызметінің ерекше тәсілі, шын мәнінде, мәдениет белгілі кезеңде пайда болып тұнып қалған құбылыс емес, мәдениет – тарихи даму үстіндегі процесс, өйткені мәдениетті тудырушы адамның таным әрекеті, ойлау қабілеті өсу, жетілуге бейім, мәдениет адамдардың өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілінен, сондай-ақ олардың материалдық және рухани байлықты жасауынан көрінетін қоғам мен адамның белгілі тарихи даму дәрежесі» [7,65-б.].

Мәдениет-қоғам иесінің, әлеуметтік ортаның ықпалына үйлеседі, оны қоғамдық фактор сомдайды. Мәдениет жеке этносқа тән белгілі табиғи әлеуметтік ортаға сәйкес қалыптасқан құбылыс екенін айта келе, академик Ә.Т.Қайдар өмір – тіршілік салты ортақ, ортақ дүниетаным, ортақ психология сияқты этносқа тән белгілердің бәрі сол этнос мәдениетінен көрініс табатынын, ал соның бәрін танып-білу құралы тіл екенін мәдениеттанушы ғалымдардыңтегіс мойындайтынын тағы бір түйіндейді, өйткені “мәдениет”- жеке адамның басынатән қасиеттерден басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар

бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым [2,13].

Адам қолымен жасалған мәдениеттің екі түрі: материалдық және рухани мәдениетті танытушы, жеткізуші күш – тіл, мәдениеттердің екеуі де тіл арқылы көрінеді. Осыған байланысты В.фон Гумбольдтің мәдениетті тілдің ішкі құрылымдық бөлшегі қатарында санауы тіл мен мәдениет арасындағы байланысты жақындата түсіп, этнос тұлғасын қалыптастыруға арқау болады. Ғалымның пікірінше, материалдық та, рухани мәдениет көріністері де халық тілінен орын алады және де, ұлттық нышанды танытушы, адам мен табиғатты жалғастырушы күш болып саналады, ең бастысы, мәдениет пен халықтық рух тілдің ішкі формасына тән, осыған орай “тіл-халық рухы, халық рухы тіл арқылы көрініс табады” деген белгілі тұжырымын жасайды [8,32-б.]. “Тіл-халық рухы” идеясы ұлт мәдениетінің құрамдас бөліктері: тіл иесі ұлттың мінез - құлық ерекшелігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмысы фольклоры сияқты “халықтық рух” иісі аңқып тұрған ерекшеліктерін танытушы құрал деген түйіндермен толығып, өзінің өміршеңдігін дәлелдеді.

Тіл арқылы мәдениетті тану лингвомәдениеттану пәнінен бұрын этнолингвистика ғылымында сөз болған, өйткені «Этнолингвистика - тілді мәдениетпен, этномәдени және этнопсихологиялық факторлармен байланыстыра қарастыратын тіл білімінің бағыты» деп анықталған [3, 272-б.].

«Этнолингвистика – синкретті және синхронды ғылым; оның себебі этнолингвистика этносты жан-жақты түсінуді, бейнелеуді міндет мақсатына айналдырады, сондықтан осы бағытта зерттеуге жол ашатын этнос ұғымына қатысты ғылым салаларын тірек етеді» [6, 206-б.] деп тұжырымдалса, Телия В.Н: «тілдің корреспонденциясы мен мәдениеттің өзара қатынасының синхронды түрін зерттейтін және сипаттайтын этнолингвистиканың бір түрі – лингвомәдениеттану» [9, 37-б.] деген пікірбілдіреді. Дәлірек айтқанда, лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың түйіскен тұсынан өрбіген, этностың тілі арқылы өрілетін мәдениетін зерттейтін ғылым саласы.

Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың жаңа да дербес бір саласы. «Тіл әлемінің» өзіндік табиғатын, даму заңдылықтарын толықта жан-жақты зерттеу барысында іштей жіктеліп, дүниеге келген антропоэекті бағыт парадигмасының: *элеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика психоллингвистика, паралингвистика, теоллингвистика, медиалингвистика* т.б. салалары тәрізді этнолингвистика – «этностаным» мен «тілтаным» ғылымдарының ортақ мәселесі шеңберінде тоғысу нәтижесінде пайда болған жаңа сала.

Ғалымдардың бір қатары этнолингвистика ұлт тілінің жалпы сипатында танылады деп анықтайды. Мәселен, Н.И.Толстой: «Этнолингвистика – халықтың рухани байлығының, менталитетінің, шығармашылығының бір-бірімен байланысын, бір-біріне тәуелділігін, астарластығын зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Ол халықтың ұлттық мәдениетінің көрнекті позициясындағы негізгі формаларының бірі болып табылады» [10, 181-190-бб.],- деп тұжырымдайды.

Этнолингвистика - о бастан-ақ екі ұдай объектінің, этнос және оның тілінің, ортасынан туындаған ғылым саласы. Демек, бұл этноспен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде сарапқа салып мойындау, «этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды» деген қағиданы нақтылы зерттеуге өзек ету деген сөз.

Осыған орай, Ә.Қайдар екі объектіні – «этнос» пен «тілді» – тым еркін, кең мағынада да, тар мағынада да қолданылады. Осыған байланысты ұсынып отырған концепциясында «этностың» орнына «этнос болмысы», «тілдің» орнына «тіл әлемі» деген термин-ұғымдарды қолдануды жөн көреді. Оның екі-үш түрлі себебін көрсетеді: біріншісі – «этнос» деген ұғымның ауқымы тым кең және барша жұртқа бірдей түсінікті еместігі; екіншісі – «этносты» тар мағынаға сыйғызып, жоғарыда көрсетілгендей, «мәдениет», «этнография», «мифология» т.б. осы сияқты ұғымдардың баламасына айналдыруға келмейтіндігі; үшіншісі – этнолингвистиканың этностың шығу тегін, қауым ретінде қалыптасу процесін ғана емес, сонымен қатар оның тілінде қалыптасқан деректер арқылы болмысын (яғни рухани, мәдени өмірін, салт-дәстүр, тіршілік-тірлік көздерін, ұлттық дүниетаным мен менталитетін т.т.) паш етуге мүдделі екендігін айтады.

Сонда, «этнос» және «этнос болмысы» деген ұғымдарды этнолингвистика тұрғысынан ғалым Ә.Қайдар: «Этнос» – өткен бір дәуірлерде дүниеге келіп, белгілі бір географиялық ортада қалыптасқан, мінез-құлқы ұқсас, діні де, тілі де бір, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы ортақ, өзінің ортақ тегін, туыстығын, тұтастығын сезіне білетін, сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық және халықтық дәуірлерді басынан кешіріп, бүгінде дербес ел болып отырған адамдар қауымы» деп тұжырымдаса, «Этнос болмысы» жайлы – этностың ұлттық бейнесі, тарихи

тұлғасы және ол туралы реальды шындық. Басқаша айтқанда: «этнос болмысы» дегеніміз – этностың сонау балаң кезінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешірген өмір-тіршілігінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадында сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай рухани-мәдени қазынасы» [2, 10-11],- деп көрсетеді.

Мәдениет тіл арқылы тарайды, ұғынылып жетіледі.«Этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың әрқайсысының өзіндік мақсаты мен міндеті болумен қатар, бір арнаға құятын тұсы басым, ол – тілі арқылы мәдениеті, мәдениеті арқылы тілі, мінез-құлқы, ұлт ретіндегі табиғаты ерекше көзге түсіп танылатын біртұтас организм – этнос» [6, 206-б.] деп, этнолингвистиканың мақсат-міндетіне қарай лингвомәдениеттанудың іргетасы қаланатынын айтады.

Тіл – тек мәдениетті танушы құрал ғана емес, тілдің бойында мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш анықталады. «Лингвомәдениеттану – этномәдени және этнопсихологиялық факторлар мен тілдегі ұлттық мәдени мағына компоненттерін тіл арқылы мәдениеттану бағытында зерделеп, тілдің дәл қазіргі қолданыс қызметін көрсететін ұлттық ерекшелігін ешбір идиологиясыз, заманға сай келбетін таныту. Бұл ретте *тіл-ұлт-мәдениет* дейтін үштік лингвомәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны болмақ» [11, 147-б.].

Этномәдени бірліктердің өркениетте, қоғамдық ғылымдармен қатар дамуын тілдік тұрғыдан сөз ету антропоэкті бағыт салаларының зерттеу нысанын нақтылай түседі. Осы жайт тұрғысында, сондай-ақ, көне тіл деректері лексикасында сөзжасам саласының қызметін арттыруда халықтың мәдени өмірімен байланысты екенін А.Салқынбайдың мына пікірі толықтырады: «Тілдік деректерді лингвомәдени аспектіде зерттеу – ең әуелі тілдер арасындағы жалпыадами гуманитарлық, мәдени, өркениеттілік қырларды айқындау болып табылады. Табиғаттағы, әлемдегі құбылыстар, қоғамдағы сана мен салт, бәрі де тілде көрініс табатындықтан, атау мен оның жасалу сипаты лингвомәдени аспектіде қарастырылады» [12, 41-б.].

Қазақ сөйленістерінің Оңтүстік аймағында көбірек сақталған *там* сөзі қазақ сөйленістерін екіге бөледі; бірінші – *там, үй, баспана*, екінші жағдайда – *там, мола бейіт*. Үй мағынасы Өзбекстан қазақтары, Жамбыл, Шымкент, Қызылорда, Алматы облысында кездеседі. Осы колхоздың адамдары түгелдей дерлік шифрлі *там* салуда (Қ-орда, Сыр.). Төрт *тамы* бар үйге кіріпті (Түрікм.Ашх.). Келтірілген мысалдардан *там* сөзінің баспана, үй мағынасы айқын аңғарылады. Көне түркі ескерткіштерінде *там* – қабырға (ДТС, 524). М.Қашқари сөздігінде: 1) есік тіреуіш; 2) қабырға; 3) үйдің төбесі, шатыры; 4) үй мағыналары көрсетілген (Қашқари, 3, 218), сөйленістерде *там* жалпы үй атауы емес, оның бір түрін "дымқыл топырақтан соғып жасалған түрі, қабырғасы" (Алм., Шел.) деген мағынасы да бар, ал *мола, бейіт* мағынасы, Өзбекстан, батыс қазақтарында кездеседі. "... бірі – тірінің, екіншісі – өлінің баспанасы сияқты" деп, Т.Айдаров *там* сөзінің баспана мағынасын ерекшелейді, көне тілдегі *қабырға, үй, баспана* мағыналары қайтпас сапарға аттанған адамға құрмет белгісін танытады. Көрініп тұрған кімнің *тамы* білесіз бе? (Ақт.Бұрғ.). Бұл Берғалидың ата-бабасының моласы, *тамдары* (ҚДТС, 1969, 316). Сөздің бірнеше мағынада әр аймақта көрінуі де оның көнелігінің о баста ортақ негізі болғандығының белгісі. Осы сөздің келесі варианты – *жай*, түркі тілдеріне ортақ. Кино *жайының* сыртында біреу көрінеді (Өзб.). Т.Айдаров оның қарақалпақ, өзбек, түрікмен тілдерінде *үй-жай* формасында қолданылатынын, Бұхара, Хорезм қазақтары тілінде осы мағынада кездесетінін көрсетеді [13, 40-41-бб.]. *Үй* мағынасында бұл сөз Шымкент сөйленісінде кең қолданыста (Осы *жайды* соңғы екі жылда салдым). Қазір аталған сөз қазақ әдеби тілінде сөзжасамдық мән алып келеді, оның уәждік негізі "орын, мекен, үй" ұғымы, осыдан *мұражай, саяжай, шипажай, әуежай* т.б. аталымдар жасалып, қолданысқа еніп отыр[6, 27-28-бб.].

Тіл мен ой немесе таным, тіл мен ұлт т.б. мәселелерді, айналып келегенде, ұлтты, ұлттың танымын құрылымдары арқылы тілдің табиғатын анықтауға байланысты қазіргі тіл білімінде жаңа бағытта қарастыратын енді бір саласы – когнитивті лингвистика. Когнитивтік лингвистика - когнитология мен лингвистиканың өзара тоғысуынан туындаған тоғыспалы пән. Танымның негізгі мақсаты - ғаламдағы құбылыстардың ішкі және сыртқы табиғатын адам санасы мен таным білігі жеткенше жетік меңгеру, соны суреттеу және оның қорытындысы ретінде адам баласы іс-әрекеттерінде, көрген, білген, түйсінген, таныған дүниесін өмірде өз қажетіне жарату деген сөз.

Сөйтіп, этнос болмысын зерделеп, айшықтап таныту мақсатын көздейтін антропоэкті бағыт салалары жүйелі тығыз байланысты, оны төмендегі сызбадан көруге болады.

Жоғарыда айтылғанның бәрі антропоэкті парадигма аясының кендігін көрсетеді, өйткені антропоэкті бағыттың тірегі – Адам және оның тілі күрделі құбылыс. Ал этнос болмысы антропоэкті бағыт салаларының тоғысында жүйелі түрде зерттеу нәтижесінде танылады.

- 1 Атабаева М.С. С.Жүнісовтың «Ақан сері» романындағы этномәдени бірліктер семантикасы//Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы «филология сериясы» 2013 ж. №1 (43). 5 б.
- 2 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 бет.
- 3 Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар. – Алматы: Арыс, 2009 – 160 б.
- 4 Абай Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. - Алматы: Жазушы, 1986. - 200 б.
- 5 Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 303 б.
- 6 Атабаева М. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: «Білім», 2006 ж, - 288 б.
- 7 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008. – 356 бет.
- 8 Гумбольдт В. Фон Избранные труды по языкознанию. Пер. с нем. – М.: ОАО НГ «Прогресс», 2000. – с. 400.
- 9 Телия В.Н. Русская фразеология. – М., 1996. – с. 217.
- 10 Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса //Ареальные исследования в языкознании и этике. Л.: Наука, 1983.
- 11 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
- 12 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
- 13 Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. - Алматы: Мектеп, 1975. - 184 б.

Резюме

Бисенбаева М. – докторант ҚазНПУ им. Абая

Этнокультурное наследие в антропоцентрическом направлении

Прикосновение цивилизации и развитие общества, феномен глобализации науки и привело к некоторым изменениям. В связи с этим, лингвистика и человеческое общество было непосредственно связано с антропоцентрическим направлением.

Язык современной лингвистики антропоцентрической ориентации влияет на мышления и действия человека, помогает увидеть истину мира в познании о национальных различиях, а также о том, как внимание человека к языку, языковой картине мира при создании мировой картины языка зависит от ряда национальных факторов, так как язык – фактор национальной принадлежности наиболее важное средство, чтобы показать существование этнических групп.

В статье речь пойдет о проявлении народной традиционной культуре, языке этно-культурного слоя, что свидетельствует о мировоззрении единиц региональных отделений которые сосредоточены в антропоцентрическом направлении

Ключевые слова: этнокультурная единица, лингвокультурема, этнос, этнолингвистика, лингвокультурология, этнолингвистические каналы, материальная культура, духовная культура.

Summary

M. Bisenbaeva - Abai KazNPU doktorant

Ethnic and cultural heritage in the anthropocentric direction

With development of society the touch of civilization and the phenomenon of globalization brought some changes into sciences. Concerning with it there was an anthropocentric direction which is directly linked to society and human in linguistics.

On present linguistics the anthropocentric direction values particularly the influence of language to human's thinking and actions, to see and know the issue of national peculiarities of the world of truth, as well as that the main attention pays to the effect of a person's attention to the language, the picture of world at language and to national factors in the creation of a national picture of the world, because the language is the most important tool to show the existence of ethnic groups and national image of people.

In this article the reflection of traditional culture of national language, ethnocultural unity which is evidence of cultural value of worldview, and its content on present anthropocentric direction in regional property are considered.

Key words: ethnocultural unity, linguaculturema ethnic, ethno-linguistics, linguistics, linguacultural, ethno-linguistic sphere, material culture, spiritual culture.

УДК 81 '23

КРЕАТИВТІ ОЙЛАУДЫҢ ТІЛ ДАМУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Бөгенбаева Ә.Б - Абай атындағы ҚазҰПУ 1-курс докторанты, g.aika_90@mail.ru

Мақалада креативтілік, креативті ойлау және креативті педагогика туралы түсінік беріледі. Автор студенттердің креативті ойлауы арқылы тілдік қатынасты дамыту – жоғары педагогикалық білім берудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, бұл мәселеге қатысты қазақстандық ғалымдардың еңбектеріне (Қ.Б.Сейталиев, Г.К.Ахметова, А.Д.Қайдарова, С.Т.Каргин, А.Қ.Рысбаева, А.С.Мағауова, Л.М.Нәрікбаева, Р.Б. Мұхитова, Т.С.Сабыров, Е.Ө.Жұматаева, Н.Асанов, С.Ә.Әбдіманапов) кеңінен тоқталады. Қазақ тілінде креативті ойлау әдісі, оның ерекшеліктері мен негізгі қағидалары, сөйлесімдік дағдыларына сай осы әдістің ұтымдылығы әлі де болса өз дәрежесінде толық қарастырылмағандығы айтылады. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік, әдістемелік жаңа проблемаларды зерттеуге арналған бұл еңбек – қазақ тіл біліміндегі алғашқы ізденістердің бірі екендігі дәйектеледі. Білім беру үрдісінде тілді дамыту көптеген сыртқы және ішкі факторлардың әсерінен болатындығы, ғылымда тіл дамыту мәселесі жан-жақты зерттелгенімен, оның креативті ойлау, пайымдау үдерісіне байланысты креативтілік сипаты нақты ғылыми тұжырымдар мен оны іске асырудың ұтымды амал-тәсілдері айқындалмағандығын айта отырып, қарастырған мәселенің өзектілігін жан-жақты талдаған.

Түйін сөздер: креативтілік, креативті ойлау, білім беру, тұлға.

Тұлғаның білімділігіне, адамдық капитал сапасына арқа сүйеу Қазақстан Республикасын әлемдік аренада жетекші орынға шығарды, ілгері дамушы мемлекеттер қатарына кіруге мүмкіндік берді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жедел экономикалық, әлеуметтік және саяси модернизациялану жолында» атты Қазақстан халқына жолдауында «Білімді дамыта алмаған ел ХХІ ғасырда құлдырауға ұшырайды» деп ескертеді [1].

Осыған байланысты білім беру үрдісінің басымдығы білім, білік және дағдыны механикалық тұрғыда беру емес, ақпараттық-интеллектуалдық ресурстарды өзбетімен алатын, талдайтын және қолданатын, идеяны қозғайтын, тез өзгеретін, дамытын және өзін-өзі жетілдіретін тұлғаны дамыту ісін жеделдету керектігін айқындады.

Бұл туралы Б.С. Гершунский, «білім беру» категориясының құндылығы – әрбір адамның шынайы және ажырамас құқығын тұлғаның дара ерекшелігін ескере отырып, білім алуын толық қанағаттандыруға мүмкіндік беретін білім беру саясатын жүзеге асырумен ерекшеленеді», – дейді [2].

Ал А.С.Күшкімбаева, «сыни ойлау техникасын меңгеруге қажеттілік әсіресе, адамзат қоғамы дағдарысқа, тұрақсыздыққа тап болған кезеңде өте керек. Сыни ойлау ұтымды ойлаудың түрі ретінде тиімсіз, құрылымсыз ойларды үндестікке, ретке келтіреді», – деп өз ойын тұжырымдайды.[8].

Сондықтан мұғалімнің кәсіби ойлау мүмкіндігі, яғни бүгінгі қоғам талап етіп отырғандай өзі дәріс беретін сабақтарды жетік меңгеруі және білім технологияларын, ақпараттық технологияларды даму үрдістерін қадағалап, оны өз тәжірибесінде қолданып отыруы үлкен рөл атқарады. Жалпы кәсіби ойлау мүмкіндігі психология ғылымында адамның жалпы ойлау заңдылықтарымен сәйкес келеді, осы тұста бүгінгі уақытта кең қолданысқа еніп отырған креативті маман, тұлға деген ұғымдарға байланысты креативтілік, креативті ойлау және креативті педагогика туралы түсінік бере кеткен жөн сияқты.

«Креативтілік» ұғымына сипаттама

№	Анықтама	Шығу көзі
11	«Креативтілік» (creatio) латын тілінен тікелей аудармасы – жасап шығару; жасырын күш; жасап шығаруға қабілеттілік. Креативтілік – өнімді әрекет етуге дайын болу, жаңалық ашуға дайындығын көрсететін индивидтің тұлғалық сапасы. Индивидтің жоғары нәтижелерге жетуге деген тұрақты мотивтерінің болуы.	Краткий психологический словарь. – М.: Политическая литература, 1985.
22	Креативтілік: шығармашылыққа қабілеттілік,	Оспанова Б.А. Научные основы

- жаңаша ойлау; тұлғаны сипаттайтын шығармашылық қабілеттердің деңгейі; адамның қалыптан тыс ойлауы; индивидтің жаңа идеяларды ашуға қабілеттілігі; шығармашылық, дарындылық деңгейі; тез арада тапқыр шешім қабылдай алу; интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейі; жаңаны қабылдай, түсіне алуға қабілеттілік; қалыптан тыс жағдаяттарды шеше алу.
- 33 **Креативтілік** – шығармашылық, жаңаны ашу, қалыптан тыс ойлау, тапқыр шешімдерді туғызуға қабілеттілік анықтайтын тұлғаның дара, тұрақты кіріктірілген сапасы. Тұрғынбаева Б.А. Андрагогика. – Алматы: Алатау, 2011. - 79б.
- 33.1. **Креативтілік** – белгілі бір процестердің жиынтығы, әрекет, процесс: жаңашылдық әрекет; адамның қажеттілігінен туындайтын табиғи процесс; білімнің жетіспейтінін сезінуден болатын дискомфорт (қолайсыздық), сезімталдық; 1) мәселені анықтау, шешімді іздеу, болжамдар ұсыну; 2) шешімнің нәтижесін жариялау, тұжырымдау. Тұрғынбаева Б.А. Андрагогика. – Алматы: Алатау, 2011. - 70б.
- 33.2. **Креативтілік** – пайдалы идеяларды туғызуға қабілеттілік: соны идеялар тудыру; оларды шешуге қалыптан тыс тәсілдерді пайдалану; белгісізге қарай табысты қадамдар жасау; адамның қарапайым ойлауынан жоғары тұрған ойлау арқылы жаңа идеялар туғызу. Тұрғынбаева Б.А. Андрагогика. – Алматы: Алатау, 2011. – 84б.
- 33.3. **Креативтілік** – ақпараттық, ағымдық процестерде байқалатын тұлғаның қасиеті: ақпараттық ішкі құрылымдарға енуі арқылы пайда болатын тұлғаның сапасы; гипотеза ұсынғанда шешімді іздегенде және оның дұрыстығын дәлелдеуде көрінетін қасиет. Тұрғынбаева Б.А. Андрагогика. – Алматы: Алатау, 2011. - 85б.
- 44 Креативтілік – Creatio – ойлап табу, жасап шығару. Ойлап табу қабілеттілігі, проблема мен жағдаятты жаңа өзгеше көзқараспен қарайтын шығармашылық қабілет. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – Алматы, 2002. – 256б.

Креативтіліктің кейбір анықтамалары іс-әрекет нәтижесі мен өнім ұғымында жүйеленсе, кейбіреулері тұлғалық құрал үдерісінің ұғымында жүйеленеді. Тағы бір автор креативтілікті сирек кездесетін қабілеттің арнайы түрімен, екіншісі, барлық дені сау тұлғалардың белгілі бір деңгейде иемденетін жалпы креативті қабілеттілігін назарға алады.

Көптеген зерттеулерде креативтілікке байланысты әр адамда бар психологиялық креативтілік механизмдар мен шығармашылық әлеуетке назар аударады. Бірақ, әр адамда әр түрлі сана мен сапа да кездеседі, сондықтан проблема деңгейі даму сатысына және байқау мүмкіндіктеріне байланысты деп қарастырады.

Креативтіліктің негізгі ұстанымдарының бірі – креативті ойлау. Адамдар іштен және сырттан қиялға әсер еткенде «ойлайды»; жоспарлағанда, сезімді білдіргісі келгенде «ойлайды»; проблеманы шешуге талпынғанда, қайта қарастырғанда «ойланады». Мұның барлығы – креативті ойлау полюстері логика және қиял болатын белсенділік, тұлғашылық және тұлғаралық қатынастың қорытындысы. Бұл белгілі бір талапқа жауап қайыру, яғни қабылдаудың объективті анықтамасы болып есептеледі.

Креативті педагогика мынадай әдістемелерді жинақтайды:

- шығармашылық сабақтары;
- техникалық туынды;

- психологиялық туынды;
- мәселені шешу шығармашылығы;
- шығармашылық бағыттағы оқыту бағдарламасы. [3].

Педагогиканың бүгінгі таңдағы жаңа нұсқасы, сонымен қатар осы уақытқа дейінгі келісім педагогикасына, міндеттеу педагогикасына ұқсамайтын студентті өз еркімен шығармашылыққа үйренуге, өз бетімен мәселені анықтап, шешім қабылдауға үйрету десе болады.

Креативті оқыту әдістемелері кез келген пәнге қолдануға мүмкіндік береді, ол үшін креативті оқыту әдістемесін жақсы меңгеру керек. Креативті оқыту бұл ғылымның студенттерді шығармашылық шешім қабылдауға, яғни мәселені зерттеуге, анықтауға үйретеді. Ол үшін оқытушының шығармашылық дайындығы мен шеберлік деңгейінің биік болғаны жеткіліксіз, сонымен қатар ол білгенін студенттерге жеткізе біліп, оларды нақты үрдісте толық қанды қатынасушы ретінде үйрете білуі міндет.

Басты міндет – кез-келген пәнді оқыту үрдісін шығармашылық туынды ретінде ұйымдастыра білу және оған барлық студенттерді жұмылдыру.

Осы тұрғыда креативті дәріс беру және ұйымдастыру шеберлігі бір мұғалімнен екінші мұғалімге берілуі, яғни сол деңгейде ұйымдастырылып, тиімділігі сақталады ма деген мәселе туындайды. Бұған толыққанды жауап жоқ. Дегенмен, оқытушылардың кәсіби дайындығы мен ойлау мүмкіндіктерінің өзара сабақтастығын қарастыру психология және педагогика ғылымдарының іргелі зерттеу жұмыстары болып табылады.

Жалпы креативтілік – жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндігі, өзгелерден ерекше ойлау және өз тарапынан шешім қабылдап, жаңа туындылар беруге бейімділігі деген пікір басымдық танытуда. Американдық атақты психолог – А. Маслоу – бұл жайлы «креативность – это творческая направленность, врожденно свойственная всем, но теряемая большинством под воздействием среды», – деп айтып кеткен. Алайда зерттеушілер Ж.Ф. Жаңбыров, Ш.М. Қаңтарбаева, З.Ж. Тұрсымбекова, Г.С. Көдекова «Заманауи мамандар дайындаудағы ата-дәстүр құндылығы» атты біріккен ғылыми мақаласында бұл пікірге толықтай келісу мүмкін емес екендігін айтып өткен. Авторлардың олай сенімсіздік таныту себебі: «дүниеге келген адамдардың барлығының ойлау, дүниетану және тапқырлық, шығармашылық мүмкіндіктері әрбір адамның қанымен де келеді деген пікірге тоқтала отырып, мына бір: «қазақ бабаларымыздың «текті және тексіз» деген сөздерінің түпкі ұғымын қарсы қоюға болады», – деген тұжырым жасайды. Өйткені олар бұрынғы ауыл ақсақалдары бір маңызы зор үлкен мәселелерді шешерде немесе қыз беріп, қыз алысарда, «текті» жерден бе, әлде «тексіз бе» деп сұраған және «ол тексізден не сұрайсың?» деген сөздері ел ауызында сақталған» деген дәйекті мысалды алдыға тартады.

Демек, аталмыш мәселені қарастыру барысында заманауи креативті тұлға немесе креативті маман дайындау үшін, авторлардың пікірлерімен келісе отырып, ұлттық құндылықтарымыздың ерекшеліктерін ескере отырып креативті ойлай алатын тұлға қалыптастыруда тектілік деген ұғымға тереңірек мән беруіміз қажет сияқты. Қазіргі күллі әлемдік жаһандану үрдісі қарыштай түскен кезеңде елімізді, жерімізді, халқымыздың тілін, ділін сақтап, жасампаз ұлттық болмысымызды сақтап қалғымыз келсе, өзіміздің дәстүрлі ұрпақтар сабақтастығындағы және ұлттық тәрбиедегі ата-салтымызды кеңінен қолдануға міндеттіміз.

Осы міндеттерді жүзеге асыру жолында атқарылатын іс-әрекеттердің негізінде студенттердің креативті ойлау қабілетін дамыту, ой-пікірінің белсенділігін қалыптастыру, танымдық қызығушылығын арттыру және болашақ мамандарды кәсіби креативті қызметке, үнемі ізденіске бағыттап отыру қажет.

Сонымен қатар, инновациялық білім беру ортасының жаңа типті мектептерде қалыптасу жүйесін Н.А.Әбішев, Т.А.Линчевская, Р.Р.Масырова, педагогикалық инновациялық білім беру жүйесіндегі жаңалықты ендіру туралы ғылыми білім саласы екендігін негіздеген, Н.Р.Юсуфбекова педагогикалық зерттеулердің әдістемесі мен әдіснамасын енгізуді, Ш.Т.Таубаева студенттерді инновациялық іс-әрекетке даярлау, К.Ж.Ажибеков болашақ мамандардың креативтігін қалыптастыру, Б.А.Оспанова, А.С.Швайковский студенттің креативтілігін дамыту мақсатында инновациялық технологияларды пайдалану, Т.Г. Галиев болашақ мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамыту, Е.И.Бурдина,

педагогтердің кәсіптік құзыреттілігін дамыту, Б.Т.Кенжебеков студенттің педагогикалық мәдениетін қалыптастыру, А.А.Молдажанова болашақ мұғалімдерді әлеуметтік-педагогикалық жұмысқа даярлау жүйесі, Г.Ж.Меңлібекова педагогтердің зерттеу мәдениетін қалыптастыру, З.А.Исаева, Р.Ш.Бектұрғанова, мұғалімдердің ақпараттық мәдениетін дамыту, С.Н.Лактионова, Ш.Т.Таубаева, мұғалімдерді шығармашылық әрекетке даярлау В.В.Шахгулари, Н.А.Гончарова, Р.Ш.Сыздықова педагогтердің шығармашылық әлеуетін дамыту логикасы, Б.А.Тұрғынбаева мәселелерінің түрлі қырлары зерделенеді, акмеологиялық тұғырға А.А.Деркач, Н.В.Кузьминаның зерттеулеріне негізделген психологиялық-педагогикалық ұстанымдарды зерделеп, өзіндік ғылыми тұжырымдар жасаған.

Педагогикалық білім беру бағытындағы жоғары оқу орындарында тілдік қатынасты дамытудың ғылыми теориялық оқыту сапасына талдау жасалғанда, көп жағдайда жүзеге асырылған оқыту моделдері пәндерді оқыту үрдісінде студенттердің креативті ойлауын толық көлемде ашуға мүмкіндік бермейді.

Бұл оқыту әдістемесінің пәндік сала бойынша білік пен дағдыны дамытуға бағытталғандығымен түсіндіріледі және студенттердің креативті ойларын дамыту мүмкіндіктерін әлі де болса жеткілікті дәрежеде ескерілмей келеді.

Біздің зерттеуіміз тілдік қатынасты негізге ала отырып, оқыту және тәрбиелеуде студенттердің креативті ойлауын дамыту мәселесіне арналғандықтан, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Оразбаева Фаузия Шамсиқызының «Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері» атты докторлық диссертациясын негізге ала отырып креативті ойлау тұрғысынан жан-жақты қарастыру.

Қазақ тілінде креативті ойлау әдісі, оның ерекшеліктері мен негізгі қағидалары, сөйлесімдік дағдыларына сай осы әдістің ұтымдылығы әлі де болса өз дәрежесінде толық қарастырылмаған. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік, әдістемелік жаңа проблемаларды зерттеуге арналған бұл еңбек – қазақ тіл біліміндегі алғашқы ізденістердің бірі болмақ. Білім беру үрдісінде тілді дамыту көптеген сыртқы және ішкі факторлардың әсерінен болатыны белгілі. Ең маңызды ықпал тілді дамыту ой арқылы жүзеге асады. Ғылымда тіл дамыту мәселесі жан-жақты зерттелгенмен, оның креативті ойлау, пайымдау үдерісіне байланысты креативтілік сипаты нақты ғылыми тұжырымдар мен оны іске асырудың ұтымды амал-тәсілдері айқындалмаған. Сондықтан біз қарастырып отырған креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамыту жұмыстың өзектілігін айқындамақ.

Креативтілікті қалыптастырудағы құрылымдық бөліктерге: аса сезгіштік, ой ұшқырлығы, жаңаға ұмтылушылық, шығармашылық қабілеттер, өзіндік ой-пікірлерде табандап тұра білу, қисынды ойлау, жаңаны сезгіштік, өзіне сын көзбен қарау, т.б. қасиеттер жатады. Болашақ мамандардың креативтілігін қалыптастыру мен дамытуда білім алушылардың бойындағы қабілет көздерін ашу және оны баламалы әдістер арқылы дамытуда жаңа методологиялық бағдарламалар, оқу-әдістемелік кешен қалыптастыру бүгінгі және болашақта атқарылар келелі істердің бастамасы. Болашақ маман иесінің қоғамдық бетбұрыстарға сай болуы, оның ғылыми-әдістемелік негізінің жоғары деңгейде қалыптасуымен тікелей байланысты.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, студенттердің креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамытудың теориялық-әдіснамалық негіздері анықталып, оларды жүзеге асырудың моделі мен әдістемелік нұсқаулары бірізге түсіріліп, жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үдерісіне ендірілсе, онда студенттердің креативтілік сапасын қалыптастырудың шешімі нәтижелі болмақ. Сондай-ақ тілдік қатынастың қолданыс аясын сыни тұрғыдан креативті көзқараста саралай алатын маман дайындауға да мүмкіндік арта түспек.

1 Послание Президента Республики Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации» 18 февраля 2005 года.

2 Гершунский Б.С. Философия образовательных концепций). М.: Изд-во «Совершенство», 1998.- 168 с.

3 Чернилевский Д.В., Морозов А.В. Креативная педагогика и психология. - МГТА, 2001. - 301 с.

4 Краткий психологический словарь. – М.: Политическая литература, 1985.

5 Оспанова Б.А. Научные основы формирования креативности будущего специалиста в условиях университетского образования. Монография. – Туркестан, 2006. -297с.

6 Тұрғынбаева Б.А. Андрагогика. – Алматы: Алатау, 2011. - 79б.

7 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – Алматы, 2002. – 256 б.

8 Кушкимбаева А.С., Аяпова Г.М.Қазақ тілін тіл үйренушілерге сыни ойлауды дамыту технологиясы бойынша үйрету//Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы.–Алматы:Абай атындағы ҚазҰПУ 2013.№3(45)

Резюме

А.Б.Богенбаева – докторант 1 курса КазНПУ им.Абая, g.aika_90@mail.ru

Роль креативного мышления в развитии языка

В статье изучается значение слов как креативность, креативное мышление и дается определение креативной педагогике. Развитие креативного мышления студентов рассматривается как важная неотъемлемая часть высшего педагогического образования. Данная проблема была изучена в трудах таких казахстанских ученых как (К.Б.Сейталиев, Г.К.Ахметова, А.Д.Кайдарова, С.Т.Каргин, А.К.Рысбаева, А.С.Магауова, Л.М. Нарикбаева, Р.Б.Мухитова,Т.С.Сабыров, Е.О.Жуматаев, Н.Асанов, С.А.Абдиманапов). В работе исследуются методы креативного мышления в казахском языке, его особенности и основные принципы навыков говорения и приоритеты данного метода, так как они не были достаточно исследованы. С этой точки зрения, данная работа является одним из первых исследований в сфере развития языкознания и методики. В сфере образования проблема развития языка недостаточно изучена, так как на развитие языка влияют внешние и внутренние факторы. Данная тема актуальна, потому что его креативное описание не раскрыто научными концепциями и неопределены эффективность его использования.

Ключевые слова: креативность, креативное мышление, личность, образование.

Summary

A.B.Bogenbaeva – Abai KazNPU, 1th course doktorant, g.aika@mail.ru

The role of creative thinking in language development

The definitions of creativity, creative thinking, and creative pedagogy are investigated in the article. The development of creative thinking of students is regarded as an important integral part of the higher pedagogical education. This problem was studied in the works of Kazakh scientists such as (K.B.Seitaliev, G.K.Akhmetova, A.D.Kaydarova, S.T.Kargin, A.K.Rysbaeva, A.S.Magauova, L.M. Narikbaeva, R.B.Mukhitova, T.S.Sabyrov, E.O.Zhumatayev, N.Assanov, S.A.Abdimanapov). The methods of creative thinking in Kazakh language, its features and the basic principles of speaking skills and priorities of this method are considered, as they have not been sufficiently investigated. From this point of view, this work is one of the first studies in the field of linguistics and methods. In the education field, this problem of the language is deficiently investigated, as the development of language is influenced by external and internal factors. This theme is topical, because it's creative description is unsolved by scientific concepts, and the efficiency of its use is undefined.

Keywords: creativity, creative thinking, personality, education.

ӘОЖ 811.512.1.81 04

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНЕ ҚАТЫСТЫ ДЕРЕККӨЗДЕР ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Боранбаев Сандыбай Режепұлы - *Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеттің ректоры филология ғылымдарының докторы, доцент. sandybai60@mail. Ru. Шымкент қ.*

Мақалада қазіргі қазақ, ескі қазақ сонымен қатар көптеген түркі тілдерінің: көнетүркі, оғыз, қарлұқ, Ұлы Моғолдар империясындағы түркі-қыпшақтары және көне қыпшақтар мен Еуразия кеңістігіндегі басқа да түркі тілдерінің аралық негізгі байланыстырушы тілі болған ескі қыпшақ тілінің тілдік мәдениеті сөз болады. Ескі қыпшақ тілінің әрбір жазба ескерткіші қазақ тілінің тарихын зерттеу барысында өзіндік үлес қосатындығы тағы бар. Этностың мәдени өмірі мен тұрмыстық тарихынан хабар беретін дереккөздердегі лексикалық бірліктердің лингвистикалық табиғатын тану, оларды тілтанымдық нысан ретінде қарастыру дереккөздерге жаңа қырынан қарауды қажет етеді. Мақалада тарихи дереккөздердегі лексикалық бірліктер нақты мысалдармен дәйектеледі.

Кілт сөздер: Тарихи-салыстырмалы зерттеу, жалпы түркілік алфавит, түркі халықтары, грамматикалық ерекшеліктер, дыбыстар жүйесі.

Қазақ мәдениетіне қатысты дереккөздер қорының бірі ретінде көнеден келіп жеткен тарихи мұралардың мәні өте зор. Оларды зерттеп білу, оқып-үйрену мәдениетіміздің, азаматтық тарихымыздың әлі күнге дейін белгісіз жатқан, басы ашылмаған мәселелерін айқындай түсуге септік етері сөзсіз. Соңғы уақыттарға дейін осы салаға қатысты жазба дереккөздерді “көне түркі жазба ескерткіштері” деп жалпы бір атау ыңғайында түсініп, солай қабылдап келдік. Мұның өзі түркі халықтарының төл жазуы деп танылған “рун” таңбалы (графикалы) ескерткіштерімізге байланысты. Бірде “рун, руника (құпия жазу, таңба)”, “ойма жазу”, “түрк жазуы”; сондай-ақ, манихей, көне ұйғыр, ескі гот, ескі грек, араб графикасы үлгілеріндегі “қадим” деп аталынып жүрген әліпби үлгілері Еуразия далаларында, оның ішінде бұрынғы Алтын Орда аумағында және өзгедей шет аймақтарда да ұзақ уақыттар бойына кеңінен қолданыста болған. Түркітанушылардың осы салада атқарған зерттеу жұмыстарының барысында көпке дейін “көне түркі” мәдениеті деп танылып келген ұғым жаңа мән-мағынаға ие болды. Бұған себептердің бірі – түркі халықтарының өздерінің әлеуметтік-этнографиялық, азаматтық тарихын білуге ұмтылуында болса, екіншісі – осы салаларға қатысты дереккөздерден алынған материалдардың нәтижелерінен туындап отыр. Солардың негізгілерінің қатарына жазба деректерді дәуірлей отырып, жаңа мәліметтерге қол жеткізе алу болып табылады. Осыған орай, бұрынғы қол жеткізілген азды-көпті жетістіктеріміз жалпы “көне түркі мәдениеті” аясында қаралып келсе, қазіргі уақытта “көне түркі, ескі түркі”, яғни алғашқы VI-X және кейінгі X-XV орта ғасырлар аралығы сияқты және т.б. ұғымдар сахнаға шықты. Сонымен қатар нақты археологиялық, нарративтік дереккөздер мәліметтеріне орай жаңа ұғымдармен, танымдармен толықты [1] және мұндай іс-шаралардың ұдайы жалғасын тауып отыруы мүдделі қажеттіліктердің бірі. Жазба ескерткіштерді орындалу мерзімі, орны, мәдени ошағы, олардың түркі халықтарының азаматтық тарихына, діліне, тіліне қатыстылығын үнемі анықтап, жаңғыртып, толықтырып отыру да солардың қатарында жатады.

Қазіргі Қазақстан аумағы және онымен шектес бірқатар өлкелер, аймақтар кейінгі орта ғасырларда “Дешті-Қыпшақ” деген жалпы атауға ие болғаны тарихтан хабары бар жұртшылыққа мәлім. Бұл аумақта XV ғасырдан бастап, жаңа түркі ұлыстары, хандықтары, мемлекеттері, соған орай дәстүрлі көне-, ескі түркі мәдениетін, тілін, әдет-ғұрпын, жол-жоралғысын өзінше дамытып, жаңғыртып отырған түркілік этникалық топтар пайда болды және бұл үрдіс түркі халықтарының ең бір үлкен тобы шоғырланған Еуразия кеңістігінде келешекте де прогрессивті түрде жалғасын таба берері анық.

Түп-төркіні арысы Орал-Алтай, берісі көне түркі тілі болып табылатын қазіргі қазақ тілінің өз алдына бөлініп, қалыптасу тарихындағы белесті, маңызды кезеңдерінің бірі – X-XV, яғни кейінгі орта ғасырлар дәуірі. Түркітанушы, академик Б.Е. Көмековтің пікіріне қарағанда кейінгі орта ғасырларда “Дешті-Қыпшақ” аумағында болып өткен тарихи оқиғалардың нәтижесінде осы аймақтарды мекен-жай еткен түркі халықтары өкілдерінің әлемнің түкпір-түкпіріне шашырай орналасуы “Дала мәдениеті” танымына жаңа көзқарас қалыптастырды. Соған орай көне жадыгерліктерде “Туран, Түркі даласы” атауымен қоса “Қыпшақтар, Қыпшақ даласы” [2] ұғымдары кеңінен қолданыла бастады. Түркі тектес халықтардың бірде “түрк”, бірде “қыпшақ” аталынуы VIII ғасырдан бастап, әдетке айналғанға ұқсайды, мыс.: “Мойун Чор” (Селенга жазуы, б.з. 795 ж.) жазба ескерткішінде

тоқуз оғыздар қағаны Мойун Чор “менің 26 жасымда түріктер мемлекетінде қыпшақ түріктері елу жыл ел билеп тұрғанда...” [3] деп көрсетсе, көрнекті ориенталист, түркітанушы А. Зайончковский кейінгі орта ғасырлардағы Дешті-Қыпшаққа қатысты дереккөздерде “қыпшақ” этнонимінің синоним сөз ретінде “түрік > түркі” сөздерінің орнына жиі қолданылғандығын атап өтеді [4]. Орта ғасырларда Дешті-Қыпшақта тұрып, түркі өркениетіне өзіндік үлес қоса алған этностар, ру-ұлыстар қатарында бүгінгі қазақ халқының ата-бабалары да бар. Сондықтан бұрын “көне қыпшақ тілі” (древнеқыпчакский язык), ал қазіргі уақытта “ескі қыпшақ тілі” деп аталынып жүрген салада да атқарылуға тиісті іс-шаралар ауқымы мол. Солардың бірі әңгіме арқауы болып жүрген “Китаб булғат әл-Муштах...” жазба ескерткіші

Кір етті (кір етті, кірлетті). А. Зайончковский аударуын дұрыс аударыпты да, бірақ осы екі сөзді бір ғана сөз етіп, біріктіріп жазыпты: кірет (запачкать, загрязнить). Шынында бұл - екі сөздің өзара тіркесін келуі, біріншісі - есім, екіншісі – көмекші етістік (яғни толымсыз етістік). Түркі тілдерінде көптеген бері қолданылып жүрген белгілі тұлғалар:

Тас – кір (грязь, грязный); Кк, Абу Х., ат – Туһфа, қарайым – кір; тат., башқ. – кер, ноғ., ққ – кир; МҚ – кірікті, кірленді (становиться грязным); ДТС – кір (грязь, сор). Өзі тіркесіп келген бірігіп барып жұмсалатын, ол сөзге көмекшілік қызметін толымсыз етістігінің о бастағы формасы - ер // ир (быть, находится, ДТС, 175). Түркі тілдеріндегі р фонемасының тұрақсыздығына байланысты біздің тілімізде ол е болып қалыптасқан (екен, емес, еді, т.б.). Ескі түркі тілдерінде ет деген туынды түбірдің бірнеше мағынасы бар (1. Совершать, создавать, строить; 2. Устраивать, приводить в порядок; 3. Көмекші мағына беретін сөз, т.т. ДТС, 186). Қазіргі қазақ тілінде оның көмекші етістік ретінде атқаратын қызметі күшті де, беретін мағыналары да аз емес.

Кішенледі(кісендеді, кісен салды).

Жоғарыда аталған жазба жадыгерліктер мен онда келтірілген тілдердің бәрінде – кішен, тек Абу Х. мен МҚ – да – кішенледі. Ескі түркі тілдерінде кеңінен танымал, бірақ бұл сөздің негізгі түбірі, біз ойлап жүргендей, кішен (путы, оковы) емес, кіше (спутывать, связывать), ырықсыз етіс түрі – кішел (ДТС, 310). Біздің кісен сөзіміз түркі – монғол қауымдастығына ортақ болып келетін белгілі - н өнімсіз жұрнағы арқылы кіше деген етістік түбірден жасалған да, оған етістіктің әмбебап – ла // ле қосымшасы жалғану нәтижесінде барып тағы да туынды етістік түбір туындаған. Әрине, бұл құбылыс ескі қыпшақ тілінің дәуірінде пайда болып, іске асқан. Көптеген түркі тілдерінің өзара ш – тіл, С – тіл болып бөлініп келетін ерекшелігіне байланысты ш // с дыбыстары әрдайым алмасып отырады. Бұл өзі – сонау Орхон – Енесай жазу ескерткіштерінен (V – VIII ғ.) бері қолданылып келе жатқан фонетикалық тұрақты бір заңдылық.

Қабы йабты(кітапты жапты). Арабша аудармасы екі сөз арқылы берілген. Біріншісі – ғаллақа (закрывать, запирать), екіншісі - китабун (книга, письмо, послание, грамота). А. Зайончковский ”Закреть обложку книги” деп аударарды.

Бұл лексема, біздің байқауымызша, осы “ Арабша - түрікше сөздіктің”өзіне ғана тән эндемик тұлға болса керек – ті, өйткені басқа түрлі жазба жадыхаттар мен түркі тілдерінен кездестіре қию қиын сияқты. Бірқатар ескі түркі тілдерінде жазылған жазба нұсқаларда **қап** (сосуд, мех, бурдюк, мешок, оболочка плодного пузыря) сөзі ұшырайды, ең бастапқы түбірі - қа (сосуд, посуда); **қа - қача** (посуда, **қача** – посуда, ДТС, 399 – 400, 420).

Қабы тұлғасының осы түбірмен байланысы бар болуы мүмкін. Кітаптың мұқабасы да, сол кітаптың қабы болып есептеледі ғой, бірақ бұл жерде сөз аяғындағы **ы** дыбысын түсіндіріп беру оңай емес, үйткені йабты сөзі - сабақты етістік, ол өзі меңгеретін сөздің табыс септілігінде тұруын (яғни тура объекті есебінен болуын) талап етеді (мысалы, қабын йабты болса, ол - өз алдында, онда сөз тіркесі өзара жарасып тұрар еді). Мұндай жағыдайда қап сөзін көптеген ескерткіштер мен тірі тілдерден тауып ала беруге болады (мәселен, Тас, 156-б.). Бұл - бірінші жағынан.

Екінші жағынан, қазақ тіліндегі **қапсыр** (“бір нәрсені қапсырып жап” дегендегі **қапсыру**) сөзінің түбірі- қап (хватать, захватывать, одолевать, нападать, ДТС, 420), ол – тут (держать, брать) сөзінің синонимі, екеуі қосылып, плеоназм ретінде қос сөз жасайды: тутқап (хватать, ДТС, 591). Осы түбірге өнімсіз – сыр жұрнағы қосылып, қапсыр сөз: құралып тур. Бұл түбір морфеманың о бастағы тегі - **қа** (складывать, класть вместе, класть по порядку, МҚ, ДТС, 399). Ол қабырчақ (ящик, сундук, гроб), қабыш (объединяться, соединяться, соединяться, сходиться), қабса: тебре – қабша (қос сөз: двигаться, колебаться, ДТС, 546), **Қабшур** (өзгелік етіс: соединять, складывать), қабучақ (дупло; этникалық қабчақ атауы осы сөзден шыққан). Қапағ (ворота, дверь) // қапағ // қапығ // қапуғ, қапақ (покрышка, крышка; веко, девственность, целомудрие, невинность), қапчук (мешочек), қапғақ (

колпачок, надеваемый на саадак), қапуш (ортақ етіс: хватать друг у друга, ДТС, 399, 420 - 421) т.б. да сөз тұлғаларының жасалуына негіз болып қызмет атқарған. Міне, осы қаб // қап түбіріне көне рiп кеткен өлі жұрнақ **-ы** жалғанып, қабы деген үстеу сөзі келіп қалыптасқан. Салыстырып көрелік: Қазақ тіліндегі жоғары сөзінің түбірі **-йоқ** (высокое место), осыдан **йоқар** тұлғасы пайда болған: **йоқар ағ** (подниматься, возвышаться), **йоқар йоқла** (возвышаться), **йоқар қоп** (подниматься, вставать). Етістік формасы **-йоқла** (подниматься, взбираться), өзгелік етіс – **йоқлат** (заставит подняться). Бұл іспеттес сөздердің құрамындағы **-ар** аффиксі барыс септігінің көрсеткіші болған. Ерте заман жазбаларында ол жиі қолданылған (әсіресе, көне түркілік эпитафиялық ескерткіштер нұсқаларының тілінде, V – VIII ғ.). Сөз мағынасы мен оның морфологиялық құрамы (фонетикалық сипаты) өзгере келіп, енді осы тұлғадан үстеу сөзі жасалады: **йоқару** (вверх), **йоқару ағ** (подниматься), **йоқару қоп** (подниматься, вставать), **йоқару тур** (подниматься, вставать). Мұндағы у аффиксі іс - әрекет, қимылдың бағытын көрсетіп, олардың орнын дәлдеп нақтылап, айқындап беруге көмектеседі. Ағ (подниматься), **қоп** (подниматься, навверх, возвышаться, вставать, т.б.), **тур** (вставать, подниматься, стоять, останавливаться, т.б.) сияқты етістік сөздерінің мағыналарын береді (ДТС, тиісті беттерінде).

Қазіргі қазақ тілінде еріндік дауысты дыбыстар сөз соңында келіп айтылмайды, олар езулік дауысты дыбыстармен алмасып отырады: йоқару // жоғары йоқ // жоғ (түбір) – ар (барыс септік жалғауы) // ы – ді (үстеу сөзінің жасалу жолын көрсететін аффикс). Осы жұрнақ жоғарыда аталған қаб // қап түбіріне де жалғанып тұр.

Қап сөзі о баста синкретикалық түбір болғанға ұқсайды. Келтіріп өткен мысалдар осының куәсі. Бұл жерде – ы деген ай қосымша - жабу іс - әрекетінің қалай орындалғандығын білдіретін морфема.

Қақ, қақар, қақты (қақты). Бұл сөздің арабша аудармасы - ғамаз, ол төрт түрлі мағына береді: 1. Ощупывать, трогать руками; 2. Сжимать рукой надавливать, нажимать; 3. Моргать, давать знак глазами; 4. Злословить, клеветать. Осыған орай ғалымдар бұл лексемаға әртүрлі мағына беріп аударады: А. Зайончковский - 1. бросать клевету, натраслину; порочить, бесчестить; 2. моргать, мигать, давать знак глазами. Бұл автор осы екі мағынаны Ибн Муханна да келтірген деп көрсетеді. ат – Туһфада осы сөздің үш түрлі мағынасы бар: 1. бить, ударять, толочь, измельчать;

2. подмигивать, делать знаки глазами;

3. сердиться, гневаться. Абу Хайян мұның (қақты сөзінің) бір – ақ мағынасын көрсетеді: бить, ударять, стучать. ДТС М. Қашқари еңбегіне қарап, оның бір – ақ мағынасын келтіреді: стучать, ударять, бить.

Осы айрылған мысалдарға байланысты айқындалатын екі мәселе бар: 1) қақ ты сөзінің түбірі – көп мағыналы сөз (полисемия, яғни полисем);

2) оның арабша аудармасында осы соңғы фактор үстемдік алып кеткен, үйткені осы түбірден тараған басқа тұлғалар да бар (мысалы, қакы // қағы, қақымақ). Біз олар туралы басқа бір жерде сөз етеміз де, олардың мән – мағынасын айқын ашып береміз. Сонда бұл жерде келтіріліп отырған сөз екі түрлі мағына беру үшін жұмсалады: 1. бить, ударять, стучать;

2. подмигивать, делать знаки глазами. ат - Туһфада көз қақ (көз қысу) деген де сөз тіркесі бар. “Түркі - араб сөздігінде“ - қаққыл (бить, ударять, стучать в дверь или обо что – то рукой); МҚ., тат., башқ., ноғ., ққ. – қақ; қарайым – қах. Қ. **қақы**.

Қарышлады (қарыстады, қарыстап өлшеді). Түркі тілдерінде сөз түбірі көп тараған: Тас - қарыш (пядь); МҚ., Абу Х., ат – Туһфа, Аф, Ибн М., Мтв., тат., башқ., ққ. – қарыш; ноғ. – қарыс. ДТС- қарыш (пядь), қарышла (измерять пядью). Қ. **қарыш**.

Қарышты (қарысты, ол талқан қарысты). Қазіргі қазақ тілінің кейбір говарларында (Оңтүстік өңірінде) талқанды суға, сүтке, айранға, сорпаға, т.б. араластырып, былғастырып, қосып жасаған тамақты дайындау процесінде байланысты айрылады. Сөз түбірі - қары (ортақ етіс тұлғасы - қарыс). Арабша аудармасы - **халата** (мешать, смешивать, перемешивать). Аф. – **қарыштыр** (смешиват); Кк - **булғаш тур // қарыштур** (мешать, смешивать). Ескі тілдерде - қар (смешивать), қарыл (ырықсыз етіс), қатыл – қарыл (қос сөз: смешиваться, МҚ., ДТС, 422, 427). Қ. **булаш**.

Қаурды (қуырды). Зайончковский: Қавур. Тас – қавурғыл (жарить мясо в жире); МҚ. – қаврулды; Абу Х. Қавур; ат – Туһфа - қаврул // қаврун // қовур // қоврун; Түрк - тат. – қавур, қовур; Ибн М. – қувурдақ; тат. – қуыру; башқ. – қурыу; ққ. – қууыр; ноғ. – қуыр.

Тас - қавурма (жаренное мясо, разрезанное на мелкие куски); МҚ. – қавурған (жареная пшеница); Аф. – қурумш; ат – Туһфа – қовурдақ; тат. – қуырма; ққ. – қууырма; қаяқ – қуырма (жареное зерно), қуырдақ (жареное мясо, Тас, 153 - 154). ДТС – қағур (жарить, калить)// қавыр // қоғұр //

ковур, ДТС, 406). Түркі тілдеріндегі белгілі ғ // в // у // ф (айрылмай түсіп қалу) заңдылығы бойынша алғашқы қағұр варианты осылай өзгерт келіп отырған. Интервокаль позициясындағы ғ дыбысы дифтонгретінде өзімен тіркесіп тұрған дауысты дыбысқа әсер ете алады: қағұр > куур>куыр.

Л//д//т заңдылығының інімен ерте кезде куурда туынды етістігі жасалып, оған көне –қ жұрнағы жалғану арқылы қуырдақ формасы пайда болған.

Қ. шішледі, соқұл.

Қыздурды (қыздырды). Жалпы түркі ескі және жаңа қыпшақ тілдерінде өте белгілі сөз (Қ. Тас, Ы- б.) Сөз түбірі - қыз (краснеть, паменеть, багроветь), осыдан - қыза (горн кузнечный), қыздар (краснеть, багроветь), қызарғар (пламенеющий, пламенно, горячо), қызарт (өзгелік етіс), қызғу (розовый, румяный), қызыл (красный), қызылсығ (красноватый), қызқыл (красный, ДТС, 450). Қыздур – осы түбірдің, әрине, ырықсыз етіс формасы. Арабша тәржімасы - “нагревать, накалять, распалять (железо)“.

Қотарды (қотарды). Арабша да, полякша да аудармасы: опорожнять, выложить, освободить, выгружать, разгружать, разряжать.

Тас – кутырғыл (черпать, вычерпывать, переливать из одной посуды в другую, переложить); МҚ. – Кутурды (опорожня); Абу, ат – Туһфа, ноғ., кк. – қатар; Кк – кутур, Зайончковский - қатур; башқ. – кутар. ДТС – қотур (перекладывать, переливать; выкладывать, вынимать, вычерпывать, выливать из какой – л. Посуды, сосуда и т.п., опорожнять). Бастапқы түбірі қот (оставлять, покидать, забрасывать) болуы да мүмкін (ДТС), сонда – ур формантты өзгелік етістің көрсеткіші болып танылуға тиісті.

Қуч, қучар, қучты (құшты, құшақтады). Көптеген түркі тілдерінде жұмсала беретін лексема (Қ. Тас, 170 – б.; ДТС, 463- б.).

Тек айырма мынада: сөз құрамындағы (түбірдегі) дауысты дыбыс у//о//ұ болып келе береді.

Дегенмен Мәмлүк қыпшақтары тілінде, сол сияқты ол тіл туралы, оның ерекшеліктері жайлы араб тілінде орындалған жазба жадыгерлік- тердің жүйелі зерттеу объектісі болып ғылыми айналысқа тартылуы көпке дейін кешеуілдеп келді. Мұның өзі — түркітану саласындағы үлкен бір оққылықтарға да алып барары сөзсіз. Жазба жадыгерліктердің басым көпшілігі бірлі-жарымды, ал кейде жеке бір материал тұрғысында жарияланғаны, қысқаша ғылыми-көпшілікке хабарлама ретінде ұсынылғаны болмаса, өз алдына арнайы зерттеу объектісі болмағандары көп. Мұның бір себебі — түркітанудың іргелі бір саласы қыпшақтануға кезінде жеткілікті мән берілмеуімен, енді бірі — осы салада тер төгіп, халық мұрасын игілікке жарата алатын мамандардың мемлекет тарапынан аз дайындалуымен түсіндіріледі ғой деп ойлаймыз. Сонымен қатар «жеке тілдерді зерттеу, салыстыра, тұтастай және кезеңмен жүргізілуі тиіс» деген тілтанушы ғалымның ұстанымын да естен шығармаған жөн [5.25].

X-XII ғасырлардағы Дешті-Қыпшақ мәдениеті (ауызекі және жазба тілі тұрғысында) оғыз, қарлұқ элементтерінің басымдығымен көзге түсе, XI-ғасырдан бастап қыпшақ тілі мәдениетінің белең алуы да байқалады (оның ішіндегі араб-парсы элементтерінің енуі, сіңісуі өз алдына бір мәселе). Міне осы XI ғасырдан басталатын ескі қыпшақ тіл мәдениеті қазіргі қазақ, ескі қазақ тілдерін (сондай-ақ көптеген қазіргі түркі тілдеріне де қатысты) көне түркі, оғыз, қарлұқ, сол сияқты Ұлы Моғолдар империясы түркілері (қыпшақтары), Еуразиядағы көне қыпшақтар және басқа да түркі тілдерімен тарихи тұрғыда жалғастыратын аралық негізгі буын тіл болып табылады. Осыған орай, ескі қыпшақ тілінің әрбір жадыхаты, олардағы ерекшеліктер қазақ тілінің тарихын зерттеу ісінде зор үлес бола алатындығы анық.

1 Курьшжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. “Тюркско-арабском словаре”, А.-А., 1970.

2 Кумеков Б.Е. Некоторые итоги и проблемы кыпчакovedения.. Евразийское сообщество. А., 1997.

3 Құрышжанұлы Ә. Мойун Чур ескерткіші // Түркістан, Халықаралық энциклопедия, А., 2000, 479 б.

4 Zajaczkowski A. Manuel arabe de langue des Turcs et Kiptchaks (époque de l' des Mamelouk), (Intraduction, Vocabulaire turc-polonais-francais, Texte.), Rozprawy Komisji Orient. Tow. Nauk. Warsz., Warszawa, XXI, 57, 16 s. 4 Taf. [s. Nr.204] Warszawa 1938, 1958.

5 Агабекова Б.Н. Герман және қазақ тілдерінің салыстырмалы фразеологиясының қалыптасуы. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. №2(48) 2014ж. 24-26 бет.

Резюме

С. Р. Боранбаев - Ректор региональный социально-инновационной университета, доктор филологических наук, доцент. sandybai60@mail.ru г Шымкент.

Об исследовании лексики источников письменного наследия казахской культуры

В данной статье рассматривается языковая культура старокипчакского языка, являющийся промежуточным основным языковым звеном, который имеет историческое продолжение в современном казахском, староказахском а также многочисленных тюрских языках: древнетюрском, огузском, карлукском, языке тюрков-кипчаков империи Великих Монголов, а также древних кипчаков и других тюркских языков Евразии, следовательно, каждый памятник старокипчакского языка, его особенности, могут внести очень большой вклад в исследовании истории казахского языка. Источники, позволяющие нам познать лингвистическую природу языка и взять их как объект языкознания, требуют повторного пересмотра материалов которые дают нам информацию о культуре и бытовой жизни этноса. В статье рассмотрены конкретные примеры лексических единиц взятые из исторических источников.

Ключевые слова: Историко-сопоставительное исследование, общетюркский алфавит, тюркские народы, грамматические особенности, система звуков.

Summary

S. R. Boranbaev –Rector of Regional Social-Innovational University. Doctor of fil. Sciences, as. Professor. sandybai60@mail.ru. Shymkent city

Research lexics sources of written heritage of Kazakh culture

This article is considered the language culture of old Kipchak language intermediaries basic linguistic element which has the historical continuation in modern Kazakh, old kazakh and many Turkic languages ancient Turkic, Oguz, Karluk languages Turks Kipchak Empire of Great Mongols and also ancient Kipchak and other Turkic languages of Eurasian, therefore each monument of ancient Kipchak language its features, make a very large contribution in the research of the history of the Kazakh language. The sources that allow us to know the linguistic nature of language and to take them as the object of linguistics require povtorgogo review materials that give us information about the culture and everyday life of the ethnic group. The article discusses specific examples of lexical units taken from historical sources.

ӘОЖ 070:004 (574)

ЭЛЕКТРОНДЫ БАҚ және ЭЛЕКТРОНДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылыми жетекші: Амирбекова А. Б. – ф.ғ.к. Абай атындағы ҚазҰПУ жалпы тіл білімі кафедрасы amirbekova_2012@mail.ru

Бөбеева С.М. - Абай атындағы ҚазҰПУ 6М012100 – қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2- курс магистранты, salima_bk@mail.ru

Мақалада электронды БАҚ лингвистикалық аспектіде қарастырылады, сондай-ақ интернет желісі мен электронды бұқаралық ақпарат құралдарының маңыздылығы мен өзіндік орны, рөлі сипатталады. Соңғы он жылдықта ақпараттық жүйедегі жаһандық өзгерістер жаңа бұқаралық коммуникацияның қалыптасуына ықпал етті. Бұл мақалада сондай қарым-қатынастың бірі - электронды коммуникацияның стилистикалық ерекшеліктері анықталады. Бұнымен қоса электронды БАҚ стилінің қалыптасуы мен дамуына негіз болған экстралингвистикалық факторларға талдау жасалады. Электронды БАҚ мәтіндері өз алдына тілдік құрылым екенін және оның прагматикалық мақсаттары мен құрылымы ерекше зерттеуді талап ететіні сөз болады.

Түйін сөздер: Электронды БАҚ, экстралингвистикалық фактор, прагматикалық ерекшелік, бағалаушы қағидалары.

Қазақстандық ғаламтор сегментіндегі қазақ тілінің қалыптасуы мен қызмет етуі ерекше назар аударып, жіті зерттеуді талап етеді. Бұл тақырып ғылым үшін жаңа болғанымен, тіл білімінің зерттеулерінде маңызды, өзекті мәселеге айналды. Себебі ғаламтор қазіргі таңда адамның ақпарат алуға оңтайлы ең қажетті дереккөзі болып отыр. Оның жылдам қызметі, қолжетімді мүмкіндігі, жұмысты жеңілдететін қасиеттері, алыстағы тұтынушылармен қарым-қатынасты тиімді жүзеге асыруға септігін тигізуі таным құралы болуымен қатар, қарым-қатынас құралы болуы

артықшылықтарын байқатады. Жалпыадамзат ғаламтордың таным құралынан гөрі қарым-қатынас құралы бола алатын мүмкіндігін аса қажеттілікпен пайдаланады. Қарым-қатынас тілінің бір формасы ретінде қалыптасқан ғаламтор тілі өзіндік стильдік, нормалық заңдылықтар тудыра бастады. Себебі жазбаша, ауызша құрылымдық тілдің заңдылықтарынан ауытқу көп байқалады.

Негізінен веб-кеңістіктігі, яғни ғаламтор желісі жазбаша қарым-қатынас тіліне негізделген. Бірақ ауызша таралатын мүмкіндіктері де аз емес. Дегенмен тұтынушылар жазбаша түрін көп қолданады. Ғаламтор тілінде орфографиялық ережелерден ауытқу жағдайлары қысқа мәтінді жазба қарым-қатынастарда жиі орын алады. Ал ірі гипермәтінді жазба тілдерінде арнайы дайындалған мәтіндер қолданылатын болғандықтан емле нормаларын сақтауға тырысады.

Демек, ғаламтор тілін екі қырынан қарастыруға болады: біріншіден, жаңа тілдік кеңістік ретінде, екіншіден, белгілі бір мақсаттағы коммуникативтік кеңістік ретінде. Бұл екі мәселе де - тілдің өзара ажырамас сабақтас мәселелері. Олай болса ғаламтор кеңістігі - вербалды құбылыс. Ол - әртүрлі тақырыптарға іріктелген мәтіндердің жиынтығы, әрбір тақырып әртүрлі қызмет атқарады. Мәселен біреуі ақпараттық қызмет атқарса, бір мәтіндер түсіндіру (репрезентативті) қызметін атқара алады, т.б. Ең бастысы виртуалды кеңістіктегі мәтін, яғни тіл сол виртуалды шынайы ақиқат дүниені жасаушы құрал болып қабылданады. Әрине, тіл болғандықтан тек ақиқат ойдың формасын беруші ғана емес, оның мазмұнын таратушы, хабарлаушы, жеткізуші де болады.

Мәселен, чат қысқа мәтіндерді қолданатын ғаламторлы коммуникация тілі болып табылады. Бірақ ресейлік ғалымдар чат тілін жеке электронды жанр деп қарастырады. Н.С. Андрианова, 2008 [1]; В.Н.Базылев, 2010; А.Б. Бушев, 2009; Е.Н. Вавилова, 2001; Е.И. Горошко[1], 2006, 2007, 2011 [2]; Л.Ю. Иванов, 2000; Л.А. Капанадзе, 2002; Л.Ф. Компанцева, 2005; Н.А. Лапшеева, 2009; М.Л.Макаров, 2004; С.Н. Михайлов, 2003; Е.Ю. Распопина, 2010; Н.Б. Рогачева, 2011; А.А.Селютин, 2009; Н.Г.Трофимова, 2009; О.Ю. Усачева, 2009, 2010; Л.Ю. Щипицина, 2006 чат тілінің дискурстық аспектісін анықтай отырып, чатты виртуалды дискурсты жарыққа шығарушы тілдік құрал деп таниды.

И.Шабшиннің пікірінше, іскери онлайн-коммуникация (конференция, семинар, т.б.) кәсіби міндеттерді орындайтын болғандықтан сұхбаттасушылардың диалогтік қатынасы, талқылау, талдау сөйленісі басым болатынын айтып, жеке жанр ретінде қарастырған болатын [3].

Ғаламторлы коммуникациядағы келісім үдерісі қарапайым ауызша тілдегі келісім дискурсымен ұқсас, яғни онда да ақпаратты хабарлау, дәйектемелермен дәлелдеу, қарсы аргументтер айту, келісімді білдіру, келісімге келмеу сияқты тілдік қолданыстар болады. Көп жағдайда ғаламторлы коммуникациялар осындай іскери мәтіндерге құрылады.

Іскери ғаламторлы тілдің жазбаша түрі. Offline келіссөзінде (әдеттегі шынайы өмірдегі келіссөздер) ақпарат жеткізудің негізгі тәсілі ауызша сөйленіс болса, жазбаша көрнекті материалдар оған көмекші, қосымша құрал ретінде қызмет атқарады. Ал желі ішінде қарым-қатынас жасаудың басты тәсілі - бұл жазбаша тіл. Қатынастың жазбаша тәсілі нақты ойды жеткізу, оның стильдік құрылымын (формулировка) дәл баяндау, логикалық ойдың болуы талап етіледі. Сондай-ақ іскери ғаламторлы тіл келіссөз стилімен беріледі, яғни іскери стильде жазылады. Себебі күрделі қайшылықтар тудырмайтын мақсатты көздеп жазылады. Жазбаша ғаламторлы қатынаста әрбір диалог жазылып қалады. Сондықтан барлығы нақты. Ешкім «Айтқан жоқпын», «айттым» деп мойындамай немесе мойындап әлек болмайды.

Іскери online-қатынасының стиліндегі басты ерекшелік формальді бастаманың аяғы еркін сөйленіске ұласады. Психологиялық алшақтық бірте бірте жақындаса бастайды. Ал шынайы өмірде ауызша қарым-қатынаста танысу, немесе кездесу қарым-қатынасында психологиялық арақашықтықты жылдам қысқартуға тырысады. Себебі олар бірін бірі көзбе-көз көреді. Ал ғаламторлы қатынаста адамдар бірін-бірі көрмегендіктен өзара жақындасу ұзақ уақытқа созылады. Сондықтан e-mail арқылы іскери байланыс жасаудың мынадай қызметтері болатынын атап өтеміз:

- қол қоюға бағытталған ақпараттар қысқартылады, яғни толық реквизиттер, формалы қаратпалар болмайды. тек кісі есімі ғана қалады.
- хат басында адресатқа бағытталатын қаратпа өзгертіледі.
- смайлик қолданылғаннан кейін, «сен» деп қарым-қатынас жасауға мүмкіндік алады.
- жеке тұлғалар өздері туралы ақпаратты тым қысқа етіп жібереді.

Яғни сол іскери қарым-қатынасқа маңызды болатын ақпараттар ғана жіберіледі. Ал жеке тұлға туралы одан да басқа ақпараттар қажет болса, олар хабарласу барысында жазыла береді. Егер

сұхбаттасушы туралы толық мәлімет керек болса, екінші сұхбаттасушы оны электронды поштасына өзі туралы толық мағлұмат бере алатын жеке ғаламтор-парақшасын немесе персоналды сайтың жібере алады.

- іскери онлайн-қарым-қатынасы коммуникация барысында көбеюі мүмкін, яғни арналар қосылуы мүмкін. Ондай жағдайда сұхбаттасушылар тек жұмыс телефондарын ғана емес, мобильді телефон нөмірлерін де беруге міндетті.

Осылайша іскери ғаламторлы қатынастың өзіндік ерекшеліктері болады. Яғни нақтырақ айтқанда іскери адам сұхбаты сол сәтте-ақ әлем үшін «қолжетімді» бола алады.

Жалпы ғаламторлы коммуникацияға тән құбылыстар ауызша қарым-қатынастар сәл өзгеше болады. Осы ерекшеліктерді былайша түсіндіруге болады:

1. Формальді емес ғаламторлы қарым-қатынасқа кез келген адам қатысады, ол жас, жыныс талғамайды. Себебі бір-бірімен бетпе-бет жүздеспейді.

2. Тұлғааралық ғаламторлы қарым-қатынаста әрбір сұхбаттасушы өз стереотиптік танымымен сөйлеседі. Соған орай олар серіктес бола алу/бола алмау жақтарын сынайды.

3. Әрі қарай қарым-қатынас контактісін жалғастыру немесе үзуге еркіндігі бар. Тұтынушы қарым-қатынасты үзгісі келсе, контактіден шығады немесе кез келген сұхбаттасушының диалогын үзіп кете алады, яғни жауап жазбайды.

4. Ғаламторлы кеңістіктегі қарым-қатынаста эмоционалды күйді жеткізуде қиындықтар туындайды. Сөзбен іштегі күйініш не қуанышты жазып отыру ұзақ уақыт, оны оқып отыру да сұхбаттасушы үшін үйреншікті дүние емес. Сондықтан эмоциялар көбінесе смайликтермен беріледі. Сөйлем соңында қойылады.

5. Ғаламторлы тілдік қатынаста нормалды емес, типтік емес мінез-қылықтарды сипаттайтын қолданыстар жиі көрініс табады. Яғни тұтынушы өзінің шынайы болмысын жасырып, басқа қырынан танытуға ұмтылады.

Ал енді Ғаламторлы қарым-қатынасқа деген мұқтаждық пен қажеттілікке себеп болатын басты факторлар деп мыналарды атай аламыз:

1. Шынайы өмірде тікелей ашық қарым-қатынасқа түсе алмай, ыңғайсыздық сезіну ғаламтормен ойын ашық жеткізуге мүмкіндік береді. Ғаламторлы тілдік қарым-қатынаста тұтынушылар тым еркін болады. Субординация сақталмайды.

2. Тұлғалық қасиеттері мен қабілеттерін шыңдау мүмкіндігі, ақыл ойды дамыту, өткір сөйлеу, дер кезінде нақты әрі әзілмен жауап беруге дағдылану ғаламторлы қарым-қатынаста оңтайлы жүзеге асырылады. Бұнда образға енген рөлден жеңілу, эмоцияны бере білу дағдылары шыңдалады.

3. Ғаламторлы тілдік коммуникацияда көркем әдеби тіл қолданысы жоқтың қасы. Мақал-мәтел, теңеу, бейнелі сөздер өте аз қолданылады, оның орнына қалжың әңгімелерден туындаған стереотиптік танымдар мен таңбалар жиі көрініс тауып жатады.

4. Чат, сайт қолданушылар қосымша (паралингвистикалық) құралдарды (тіл тембрі, сөйленіс бөліктерін көтеріп, немесе бәсеңдетіп сөйлеу, эмоционалды реңк, дауыс ырғағы, дикция, ым-ишара) мүлде қолданбайды. Себебі онда сөйленіс болмайды. Осыдан барып виртуалды тілдік қарым-қатынаста сенімділік деңгейі барынша төмен болады. Психологтардың пікірінше, шынайы өмірдегі коммуникацияда сұхбаттасушылар арасындағы сенімділік нәтижесінің 55 пайызын бейвербалды амалдар алып келеді екен.

Сонымен виртуалды кеңістіктегі тіл арқылы эмоционалды мағынаны беру тек смайликтер арқылы жүзеге асырылады. Оның өзі бетпе-бет тілдескендегі эмоцияны толық бере алмайды. Ал сөйленісте маңызды ұғымға баса назар аударту (акцент беру) барысында «капс» қолданылады. Бұл - мәтін ішіндегі маңызды ұғымды көзге ерекшелеп көрсету үшін бас әріптермен беру құрылғысы. (ағылшын тіліндегі "Caps Lock" - пернетақтаның таңбаларын бас әріппен белгілейтін программа). Егер ғаламтор желісіндегі тілдік коммуникация үдерісінде бас әріптермен берілген мәтіншілік фразалар кездесе, ол тіркестер дауыс ырғағы жоғарылатып, екпін салып айтылатын сөздер деп түсінілуі тиіс.

Сонымен қатар ғаламтор тілінде ым-ишараны толықтай беру мүмкін болмағандықтан, оның орнын ауыстыратын вербалды немесе таңбалы құрылғылар қолданылады. Мәселен, *алақай эмоциясы (қол шапалақ), қуаныш (отшашу), ұялу (бетін басқан адам суреті), немесе қатаң ескерту, таң қалу, риза болу көп жағдайда бірнеше леп белгілерінің қойылуымен түсіндіріледі. Әсіресе, леп белгісі фатикалық мәтіндерде көп қолданылады. Ондай мәтіндерде керісінше смайлик қолданылмайды. Фатикалық мәтіндерде эмоция, акцент берілетін тіркестер сөз ішіндегі бір әріптің бірнеше рет қайталанып берілуімен де түсіндіріледі. Мысалы, дұрррррррыс, қыздардың бәррррррррі келді.*

Неггггге. Мен түсіндем!!!! Ойбаааай. Не болды соншамммма. Жоооооооқ. Сен дұрыс түсінбедің. Ең бастысы шынайы өмірдегі тілдесуден гөрі, ғаламтор желісіндегі сөйленіс әлдеқайда жылдамырақ. Сондай-ақ ғаламторлы коммуникация адамдарды бір-бірімен жақындастырады, татуластырады, достастырады. Шынайы өмірде олай сөйлесе алмайтын адамдар ғаламтор желісі арқылы ізгі ілтипаттарын еркін жеткізіп жатады. Демек, стильдік, нормалық тұрғыдан осал болғанымен, прагматикалық тұрғыдан мәдениаралық, тұлғааралық қарым-қатынасты дамытуға ықпалы зор ғаламторлы тілдік коммуникацияның қазіргі қоғам үшін мүмкіндігі мол деген сөз.

Жаңа әлем, жаңа стиль коммуникацияда жаңа тілдік қолданыстарды талап етеді немесе ескіліктердің жаңғыруына жол ашады. Ғаламтор тұтынушылары арқылы тараған сленгтер жалпыхалықтық лексикаға ұласып, электронды хаттың эпистолярлық жанрының негізгі компонентіне айнала бастады. Ғаламторлы коммуникацияда тілдік ойнату прагматикалық мақсатта қолданылатын сленгтер мен жаргондар бірте-бірте қолданыс жиілігі артқан сайын қоғамдық-саяси сайттарда, яғни орфографиялық, стильдік нормада ауытқымайтын үлгілі электронды қарым-қатынас тілін құраушылар қолданысына да түсіп, адамның мәдени деңгейі мен өмір сүру құлықтарына едәуір әсер етіп жатады. Себебі мәтін құрылымы қоғамдағы адамның ойын, көзқарасын, білімі мен мәдени болмысына айтарлықтай әсер етеді. Ал кез келген БАҚ ол электронды болсын, мерзімді болсын адамға тек мәдени, білімі, саяси, тарихи, т.б. жақсы қырынан ықпал етуі тиіс.

Виртуалды кеңістікте адамның ойын, пікірін білдіру белсенділігі жоғары болады. Ғаламтор арқылы кейбір адамдардың шығармашылық қабілеті дами түседі. Сондықтан тіл біліміндегі ғаламтор тілін зерттеушілер ғаламтор тілін «мәтін ретінде жарыққа шыққан адамның ойы» деп түсіндіреді.

Сонымен, электронды коммуникация ерекшеліктерін зерттеу мынадай деңгейлерде жүзеге асырылады: лексикалық, синтаксистік, коммуникативтік. Компьютерлік жаргон лексиканың еркше бір қабаты ретінде қабылданады. Себебі оны ақпараттық технология мамандары мен әртүрлі деңгейдегі коммуниканттар қолданады. Тақырып пен мәтін мазмұнына қарамастан желі ішіндегі қарым-қатынаста компьютерлік сленгтері кең қолданыс тауып отыр. Және олар барлық жанрларда да көрініс тауып отырады. Сондықтан лексика деңгейіндегі компьютерлік жаргондарға талдау жасауды неден бастау керек:

1. Белсенді қолданатын коммуниканттардан;
2. ғаламтор-қатынасындағы көп таралған жанрдан;
3. ағылшын және қазақ тіліндегі жаргондық жүйесі пара-пар келмейтін, мәртебелері сәйкес келе бермейтін мәтіндерден іздеу қажет.

Ағылшын тіліндегі компьютерлік сленгтердің қазақ тіліндегі сленг түрінен ажырататын негізгі үрдістер деп мыналарды айта аламыз:

1) Жаңа реалий атауларды қолдану үшін қазақ тілінің лексемалары пайдаланылады: *кірпіш (процессор), сабын (электронды пошта), лақтыру (вложение)* немесе трансформациялануы арқылы жасалады *гудок тастау (отправь гудок), тыныштық ұстап алыпсың (тишину поймала).*

2) Орыс тілі арқылы келген терминдердің трансформациялануы:

ксерокстау (көшірме жасау), распечаткалау (қағазға шығару), переплеттау (мұқабала түптеу).

Жалпы компьютерлік сленгтердің пайда болуының себептерін бірнеше факторлармен немесе болжамдармен түсіндіруге болады:

- 1) терминді аударатын дәл төл аударманың болмауы;
- 2) төл аударма бола тұрса да оған үйренісе алмау, себебі қолданысқа енген ұғыммен сөйлеу дағдыға айналған.
- 3) тұтынушыны әзіл-қалжыңға шақыру мақсатында (әзіл сезімдерін дамыту
- 4)) тілдік ойнатым, субстрат ретінде қабылдау.

Компьютерлік сленгтер қазақ тілінде тәуелсіздік алған жылдармен тұспа-тұс келді. Сондықтан қазақ тілінің мәртебесін көтеру идеологиясы қарқынды насихатталып жатқанда, жастар арасындағы, тіпті компьютер мамандары мен осы салаға тікелей қатысы бар басқа кәсіп иелерінің тіліндегі жаргондардың қолданылуы қоғамда адамдардың екі жікке бөлінуіне әкеліп соқты. Коммуникативтік жаргон қолдану әдетіне үйреніспеген, компьютермен әлі таныса қоймағандар «идеалды әлеуметтік топ» болып саналды да, компьютерлік жаргонмен сөйлейтіндер заманауи еркін дискурста сөйлейтін адамдар болып іріктеле бастады. Уақыт өте келе заманның талабы мен ығына ілескен барлық жұрт амал жоқтықтан осы компьютерлік сленгтермен сөйлеулеріне тура келді.

Электронды коммуникация синтаксисі екі деңгейде қарастырылады. Біріншісі, локалды деңгейде, яғни гипермәтін байланысы ескерілмегенде ағылшын және қазақ тілді ғаламтор-қарым-қатынасында мына деректер ұқсастығымен ерекшеленеді: ой жеткізу құрылымы, айтылмақ ой бөліктерін орналастыру, экспрессивті элементтердің шамадан тыс көп қолданылуы.

Екіншісі, жаһандық деңгей, тілдік сана деңгейінде қарастыру. Әрбір тұтынушының айтпақ ойы мен пікірі гипермәтіндік байланысты құрайды. Осы гипермәтінді зерттей отырып, адамды тануға болады. Және оның әрбір мәтінді құру, оны байланыстыру тәсілдері зерттеледі. Бұл күрделі зерттеу веб-сайттардағы ірі көлемді мақалалар мен оған берілген пікірлердің арасындағы байланыстар (құптау, теріс пікір айту, т.б.) аясында қарастырылады.

Ғаламтор тілінің синтаксисі ашық және жасырын айтылған ойға құрылады. (Остиннің зерттеуінше «иллокутивті күш»). Мысалы, бұйрық, өтініш, кеңес беру, сұрау, уәде беру, кешірім сұрау, сәлемдесу, шағым айту, т.б. Сондай-ақ ғаламторлы коммуникацияға қатысушылардың алдын ала жоспарлаған коммуникативтік стратегиясы болады. Ол оның қолданған сөйленіс тактикасы арқылы жарыққа шығады. Көзделген мақсат пен әңгіме бағытына сай тілдік қатынас жасауды талап ететін сұхбаттасу қағидасына тәуелді сөйленіс ережелері пайда болады. Электронды БАҚ-та кездесетін коммуникативтік стратегияның басты мақсаты - сан түрлі ақпараттардың ішіндегі адресат күтетін жаңалыққа басымдық беріп, оның мазмұнын ерекшелеп жеткізу. Себебі мерзімді басылымдарда жарияланатын ақпараттар бәсекелестігі болады. Соның ішінен журналист көпшілік аудиториясына ортақ тақырыптарды іріктейді және сол жаңалықтың мәнін адресат назар аударарлықтай әсірелеу үшін түрлі коммуникативтік тактикаларды қолданады.

Электронды қарым-қатынас синтаксисі негізінен диалогқа құрылады. қысқа сұраққа қысқа жауап. Әрбір сұрақ жеке сөйлем ретінде бөлек флеймде жіберіліп отырады. Оған берілетін жауап та солай қайтарылады. Сондықтан электронды қарым-қатынаста гипермәтінді, барлық айтылмақ ой бір флеймге салынған біртұтас күйінде бола бермейді. Гипермәтіндер негізінен сайттарға ғана тән. Мысалы, электронды қарым-қатынастың флеймге салынған түріне мысал келтірейік.

- Қалайсың?
- Жақсы
- Не істеп жатсың?
- Отқан.
- Кешке қайда?....
- Үйде болам

Осыдан байқайтынымыз электронды қарым-қатынас тілдік қорға жұтаң, жазуға ыңғайлы болғандықтан осындай дағдыға айналды. Толық сұрақ қою, толық жауап беру тілдік этикеті мүлде қолданылмайды. Өйткені алдыңғы пресуппозиция жазылып тұр. Түсінікті, толық жауап беру қажет етілмейді деп түсініледі.

1. Горошко Е. И. 2005. *Электронная коммуникация (постановка проблемы)* // Вестник Воронежского Государственного Университета. Серия: «Филология, Журналистика», Воронеж, вып. 1. – С.82-90.

2. Горошко Е. И. *Теоретический анализ Интернет-жанров* // Жанры речи. Выпуск 5 «Жанр и культура», Саратов: Издательский центр «Наука», 2007б. – С.370-389.

3. Шабшин И О *психологических особенностях общения в Интернете* /И. Шабшин// Московский психотерапевтический журнал : Теоретико-аналитическое издание / Т.В. Снегирева, Ф.Е. Васильюк, М.Е. Бурно. – 2005. – 2005 №1 январь-март. – С. 158-183.

Резюме

Научный руководитель: **Амирбекова А.Б.** – к.ф.н кафедра общего языкознания КазНПУ им. Абая amirbekova_2012@mail.ru

Бобеева С. М. - магистрантка 2 курса по специальности 6М012100 КРО, salima_bk@mail.ru
Электронные СМИ и особенности электронного общения

В статье рассматриваются лингвистические аспекты электронных СМИ, а также описывается место, роль и значение электронных средств массовой информации и сети Интернет. В последние полтора десятилетия произошли глобальные изменения в информационной системе. Сегодня все большее распространение получает и такое новое средство массовой коммуникации, как INTERNET.

В данной статье предполагается рассмотреть стилистику электронного общения. В статье дан анализ экстралингвистических факторов, влияющих на становление и развитие стиля электронных СМИ. Результаты исследования, представленные в статье, подтверждают тезис автора о том, что тексты электронных СМИ характеризуются особым отбором и организацией определенных языковых структур в соответствии с прагматическими установками, целями и условиями мысли.

Ключевые слова: Электронные СМИ, экстралингвистические факторы, прагмалингвистические особенности, принцип оценочности.

Summary

Amirbekova A.B. Candidate of philological sciences

Bobeeva S. M. Kazakh State University named after Abai 2-year undergraduate

Electronic media and e-FEATURES

The article deals with the linguistic aspects of electronic media and describes the place, role and importance of the electronic media and the Internet. In the past fifteen years there have been changes in the global information system. Today, all the more prevalent and such a new means of mass communication, as the INTERNET. This article is supposed to consider the style of electronic communication. The article analyzes the extralinguistic factors that affect the formation and development of the style of electronic media. The findings, presented in the article, the author confirms the thesis that the texts of the electronic media are characterized by a special selection and organization of certain linguistic structures in accordance with the pragmatic attitudes, goals and conditions of thought.

Keywords: Electronic Media, extralinguistic factors pragmalinguistic particular, valuation principle

УДК 811.512.1

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ В «ДИВАНЕ» МЮХИББИ

Джафарзаде Вахида Мехди гызы – кандидат филологических наук, Институт Языкознания им.Насими Национальной Академии Наук Азербайджана, yahidajafarzade@gmail.com

В статье речь идёт о лексико-семантических особенностях компонентов глагольных фразеологизмов, употребляющихся в «Диване» Мюхибби, жившего и творившего в XVI в. На основе конкретных фактов и примеров отмечается, что часть глаголов, обладающих широкими метафорическими значениями, вступает в связь с другими словами и формирует фразеологические сочетания. Фразеологизмы, употребляющиеся в «Диване», с точки зрения выразительных возможностей главного слова в целом не отличаются от таковых в современном азербайджанском языке. Так, у некоторых фразеологизмов либо главная, либо зависимая часть не употребляется в современном азербайджанском языке, поэтому соответствующие фразеологизмы в современном языке не встречаются. Подавляющее большинство фразеологизмов, употребляющихся в «Диване» Мюхибби, сформировано именно с помощью множества глаголов, таких как, водить гулять кого-то; прогуливать, играть, пить, плакать, сесть верхом на коня, видеть, есть, кушать, остаться, оставаться, резать, принести, проходить, пройти, открыть, выйти, вешать, повесить и др.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, глагол, компонент, значение, метафора, грамматический характер.

Как известно, фразеологизм – устойчивое по составу и структуре, лексически неделимое и целостное по значению словосочетание, выполняющее функцию отдельной лексемы. Монгольский ученый Л.Мишиг определяет характерные особенности фразеологических единиц следующим образом: «Устойчивые сочетания грамматически неизменяемы, семантически же эквиваленты слову» (*Диван – в классической литературе – сборник стихов одного поэта*). Ф.Гусейнов пишет: «Фразеология современного языка – продукт длительного исторического развития, уходящий своими корнями в дописьменную историю. Однако значительная часть фразеологических средств языка возникает и стабилизируется в «письменный» период истории языка» [1, с.14]. В азербайджанском языке преобладают глагольные фразеологизмы, что связано с тенденцией глаголов к полисемии. Поскольку метафорическое значение части глаголов намного шире, их возможности вступать в связи с другими словами и образовывать фразеологические сочетания тоже гораздо шире. Если некоторые глаголы могут образовывать несколько фразеологизмов, то они участвуют в формировании лишь

одного фразеологического сочетания. Эта особенность наблюдается и в «Диване» Мюхибби (Мюхибби – псевдоним падишаха Османской империи Сулеймана Великолепного – десятого султана Османской империи (1494-1566), правившего с 1520 г. «Диван» Мюхибби написан на 100 листах (Мюхибби – это человек, который любит Бога и заботится о его народе)). М.Мирзалиева отмечает, что порядок слов в составе фразеологических единиц исторические не был стабилен [3, 15]. Здесь обнаруживается явление инверсии. В основном это наблюдается во всех видах классической и устной народной литературы. Глаголы, принимающие активное участие в формировании фразеологических сочетаний в современном азербайджанском языке, отличаются этой же особенностью в языке «Дивана». Рассмотрим конкретные примеры:

Bağlamaq – в языке «Дивана» встречается несколько интересных фразеологизмов с участием данного глагола. В качестве примеров можно привести такие фразеологические сочетания, как *könül bağlamaq*, *can bağlamaq* «привязаться всем сердцем к кому-то», *məhəbbət bağlamaq* «полюбить от души кого-то», *dil bağlamaq* «поверить кому-то» *qəzəllər bağlamaq* «слагать газели» и др.

Devr-i güldə Mühibbi yine yaranan Şevkine, Taze-taze gül gibi zengin gazeller bağlamış – Этот Мюхибби в период цветов по желанию своих друзей слагал газели, разнообразные, как свежие цветы [2, с. 394]; *Bağlamışdu könlümi zencire ol giysy diyen, Dağlamışdır lale gibi zengin bağrumi ah o diyen* – Она привязала мое сердце как волосы к цепи, она ранила моё сердце [2, с. 615].

“*Qəzəllər bağlamışdı*” – слагал газели – фразеологическое сочетание, характерное для индивидуального стиля автора. Ни в синтаксическом анализе, ни в лексическом объяснении компоненты этого сочетания не представляются как отдельные единицы. Выражение *Köksümü dağlamışdı* «ранила моё сердце» широко употребляется в классической литературе, в современном азербайджанском языке употребляется в варианте *ürəyinə dağ çəkmək* – глубоко ранить душу, сердце.

Almaq – в «Диване» Мюхибби сформировалось свыше 40 фразеологизмов с участием данного глагола. Эти фразеологизмы отличаются стабильностью взаимоотношений компонентов. Часть их неразложима и неизменяема и носит лексический характер, например: *dərd almaq* «переживать, беспокоиться» [2, с. 557]; *ağıl almaq* «лишиться ума»; *minnət almaq* «быть в одолжении, в долгу за содеянное добро» [2, с. 617]; *ibrət almaq* «брать пример; поучиться» [2, с. 618]; фразеологизм *ibrət almaq* употребляется в современном азербайджанском языке. Фразеологизмы типа *buynunu almaq* «нюхать; вдыхать аромат» [2, с. 713]; *dil almaq* «влюбиться» [2, с. 736]; *can almaq* «влюбиться до беспамятства» [2, с. 744]; *busə almaq* «поцеловать» [2, с. 751]; *eşq almaq* «полюбить» [2, с. 758] и др., образованные при участии глагола *almaq* и довольно широко употребляющиеся в «Диване», свидетельствуют о богатстве и разнообразии азербайджанского языка. Слово *busə* «поцелуй», употреблявшееся в классической литературе, позднее перешло из активного словарного состава языка в пассивный.

Kaşları yayın kurup almış ele müjgan okın, Diller almağa olur hinduyi zülfü çevsene – досл. Изогнув брови луком, ресницы как стрелы, надев на голову шлем из волос, она забрала сердца [2, с. 744].

Cavab aldı meger Şirin lebünden, Bu dil Fərhad-veş tağlara düşdü – Эта душа, как Фархад, бродила по горам, разве он услышал ответ с губ Ширин? [2, с. 762].

Общая семантика и грамматический характер таких выражений, как *ələ almaq* «приручить; прибрать к рукам», *cavab almaq* «получить ответ» показывают, что они являются устойчивыми словосочетаниями.

Gəlmək – лексико-семантические и грамматические особенности этого глагола обуславливают богатство и разнообразие фразеологизмов и широкую сферу их функционирования. Почти все фразеологизмы с компонентом *gəlmək* «прийти» употребляются в современном азербайджанском языке, что связано с их потенциалом и расширением сферы функционирования. В части этих фразеологизмов компоненты стабильны и неизменны, в некоторых же из них первый компонент неизменяем, второй же может употребляться в форме инфинитива: *dilə gəlmək* «заговорить; начать говорить», *dərd və qəmə gəlmək* «печалиться; грустить, горевать»; *başə gəlmək* «осуществляться»; *kurbanə gəlmək* «пожертвовать»; *əfğanə gəlmək* «восторгаться»; *rüsvəliği gəlmək* «стать притчей во языцах из-за любви».

Рассмотрим конкретные примеры: *Visalün ıy dina elhamdülillah, srüp bu can u dil kurbane geldi* – Слава Богу, что эта душа и сердце стали твоими жертвами [2, с. 761]. В некоторых же фразеологизмах первый компонент употребляется с аффиксом принадлежности: *akl ve sabrum gelür canum gel* Например: *Ruh u zülfini görürsem düşürüm ayağına, Akl u sabrum nideyin gah gelür, gah gider*

– Что я могу поделаться: то у меня есть терпение ум, то они меня покидают [2, с. 175]. Хотя некоторые из фразеологизмов, сформированных при участии глагола *gəlmək*, могут пониматься как двухкомпонентные, они чаще всего встречаются и в трёх-, четырёхкомпонентной форме, например: *Başıma sevda gəldi* «я влюбился» [2, с. 775]; *dil kurbana gəldi* «сердце стало твоей жертвой» [2, с. 761]; *başıma hevalar gəldi* «я потерял рассудок» [2, с. 746] и др. Иногда между компонентами фразеологического сочетания может находиться и другое слово: *Əlimizdən ne gelir* – «что мы можем поделаться?» [2, с. 131]; *dilindən ne gelir* «что он может сказать?» [2, с. 153]; *derdü gəm hər biri durmadan gelür* – «Пришла беда – отворяй ворота» [2, с.43].

Gitme ey aram-ı canım bir dem aram eyle gel, Ger giderse can bile gider kaluram ten gibi – «Душа моя, украшение моей жизни, не уходи, если ты уйдешь, я стану бездыханным телом» [2, с. 764].

Tutmaq – другим глаголом, участвующим в образовании фразеологических сочетаний в «Диване», является глагол *tutmaq*. Этот глагол, имеющий широкий семантический потенциал, весьма активен в образовании фразеологических сочетаний. Хотя фразеологические сочетания *Kin tutmaq* «питать злобу, ненависть» [2, с.163]; *qəm tutmaq* «грустить, печалиться» [2, с. 741]; *qulaq tutmaq* «закрыть уши руками, чтобы ничего не слышать» [2, с. 729]; *ah tutmaq* «с трудом сдерживать вздох» [2, с.729]; *söz tutmaq* «не слушать чьи-то наставления» [2, с.751]; *köks tutmaq* «приостановить дыхание» [2, с. 753] и др. не являются общеупотребительными в современном азербайджанском языке, они понятны и сформированы как лексические единицы. Следующие фразеологизмы хотя и трехкомпонентные, однако они выражают одно лексическое понятие: *könül oğrusunu tutmaq* «поймать похитившую сердца» [2, с.45]; *qəm pası tutmaq* «погрузиться в глубокую печаль, уныние» [2, с. 741]; *talehimə üz tutmaq* «обратиться к судьбе»; *könül dərdini tutmaq* «болезнь любви (заболеть от любви)» [2, с. 749]; *nazeh sözüni tutmaq* «слушать наставника» [2, с. 751] и др.

В выражениях *könül oğrusunu tutmaq* или *könül zərdini tutmaq* «похитить сердце» глагол *tutmaq* означает «прилепиться к чему-либо; вцепиться во что-либо». В фразеологизме *nazeh sözüni tutmaq* «слушать наставника» глагол *tutmaq* означает «принимать» (т.е. буквально: принимать слова наставника). В фразеологизме *talehimə üz tutdu* глагол *üz tutdu* означает «повернуться лицом к». Следует отметить, что в большинстве фразеологизмов основной компонент – глагол – в той или иной степени сохраняет свою первоначальную семантику. В современном азербайджанском языке есть выражение *sözə tutmaq* «ловить, поймать кого-либо на слове» и *söz tutmaq* в метафорическом значении. Употребляясь со словами, связанными с понятием «человек» в винительном падеже, оно формирует фразеологизм, например: *Qadını söz tutdu* – «Эти слова очень подействовали на женщину». Как видно, у этого фразеологизма другое значение – «подействовать».

Рассмотрим конкретные примеры: *Zülfün gibi ayaklara düşdü çü Mühibbi, Tuf elumi rahm eyle bu ben bi-ser ü paya* – «Мухибби пал к твоим ногам, сжался над ним и возьми его за руку» [2, с. 737].

В рассмотренных примерах компоненты выступают как одно целое.

Düşmək – одним из глаголов, отличающихся интенсивностью и продуктивностью в образовании фразеологических сочетаний в «Диване», является глагол *düşmək*. Фразеологизмы с компонентом *düşmək* имеют разную степень метафоричности, например: *ayaqdan düşmək* «идти из последних сил», *sevdaya düşmək* «испытывать, переживать сильную любовь»; *eşqə düşmək* «влюбляться; влюбиться»; *ayaqlara düşmək* «валяться в ногах, припадать, припасть к чьим-либо ногам, падать в ноги кому-то», *yoluna düşmək* «войти в колею», *dərdə düşmək* «заболеть тяжёлой болезнью» и др., например: *Dimiş dilber işigümbe Mühibbi bir isen kimdür. Hakirümdür, fakirümdür ayakdan düşmüş iftadəm* – «Кем же стал Мухибби от любви – униженным, убогим, постаревшим, обессиленным» [2, с. 578].

Трёхкомпонентные фразеологизмы: *qəm dəryasına düşmək* «погрузиться в глубокую печаль»; *dünya qovğasına düşmək*, *bəla dağına düşmək* «попасть в беду»; *həvəsə düşmək* «приохотиться (развить в себе охоту, желание заниматься чем-либо, делать что-либо)»; *eşq dənizinə düşmək* – «погрузиться в море любви» и др.

В рассмотренных примерах разная степень метафоричности. Если фразеологизм *ayaqdan düşmək* означает усталость, то в фразеологизме *ayaqlara düşmək* содержание глагола *düşmək* очевидно, однако эта очевидность носит лишь внешний характер, т.е. в потенциальной семантике данного сочетания можно подразумевать это содержание. Несмотря на это, выражаемое фразеологизмом значение далеко от указанного значения, вернее, здесь речь может идти лишь о потенциальной семантической связи: *İşkə rahına girüp düşdüm belə sahrasına, Vadi-i Mihnetdə Mecnundur ayakdaşım benüm* – «Я попал в пустыню страданий, встав на путь любви, и в этих мучениях и мой друг, и спутник – Меджнун» [2, с. 568].

Getmək – один из глаголов, участвующих в формировании фразеологизмов. В современном азербайджанском языке фразеологические сочетания с данным глаголом в основном связаны с его переносным значением. Однако несмотря на это, фразеологизмы в исследуемом памятнике употребляются и в современном азербайджанском языке, например: *Ağil və səbri getmək* – «лишиться рассудка и терпения» [2, с. 175]; *ürəyi getmək* – «1. упасть в обморок; 2. души не чаять в ком-то» [2, с. 198]; *əqli və huşu başdan getmək* – «лишиться ума; потерять сознание» [2, с. 192] и др. Они представляют собой фразеологизмы, равные лексической единице.

Наряду с этим в языке «Дивана» есть такие сочетания, сформированные с участием глагола *getmək*, которые на первый взгляд производят впечатление синтаксической единицы с составными частями (член предложения), например: *Tutalım kim cihana malik oldun, Gider eldən sana andan ne hasil* – «Допустим, ты станешь властелином мира, но тебе ничего не останется, всё уплывает из рук» [2, с. 505]. В этом примере фразеологизм *gider eldən* «букв. все уйдёт из рук» по лексико-грамматическому уровню не конкретен и отдалён от своего настоящего содержания.

Рассмотрим другой пример: *Dil və can gitdi adem mülkine vashun arayu, Bu ümide ki varup anda gönül şad eyler* – букв. Мои душа и сердце отправились в страну небытия, чтобы соединиться с тобой в надежде на то, что сердце образуется [2, с. 269].

Глагол *getmək*, вступая в связи со словами, формирует фразеологизмы различного характера.

Çalmaq – этот многозначный глагол участвует в образовании фразеологических сочетаний. Рассмотрим фразеологические сочетания в языке «Дивана»: *Şir-i çevğan ile çalmağa meani tupını, Arsa-i asr içre geldim yani meydan isterem* – «Мой стих настолько глубок по содержанию, что мне нужен простор для того, чтобы прочитывать его вслух» [2, с.550]; *Leyli zülfünü takaldan boynuma Mecnun var, Şişe-i namusu çaldım yire biar olmuşam* – «С тех пор как твои чёрные волосы пленили меня, я позабыл о чести и достоинстве» [2, с. 562].

Qoymaq – в языке «Дивана» встречается несколько фразеологизмов, образованных при участии данного глагола. В качестве примеров можно привести следующие фразеологизмы: *qiymət qoymaq* «оценить; давать оценку»; *avara qoymaq* «оставить кого-либо без работы»; *yoluna baş qoymaq* «сложить голову; положить жизнь за кого-, что-то»: *O nadir, tayı-bərabəri olmayan gövhəri görmədən qiymət qoydum, dodaqlarına can verdim, əcəb divanəyət mən* – букв. «Даже не видя твои редкой красоты, твои несравненные губы, я оценил их, я умру за твои губы, я сошёл с ума» [2, с. 634]; *Həvay-i-ışka uydum kodum yoluna bu başı, Çığır büryan u dil hasbe akar durmaz gözüm yaşı* – букв. «Я сложил голову на дороге любви, вся душа моя горит огнём, я болен от любви, слезы мои льются рекой» [2, с. 874].

В первом примере *qiymət qoydum* означает «оценил; дал оценку». В современном азербайджанском языке употребляются сочетания «*onun yolunda başımı qoydum*» – «я сложил/а голову за нее/него»; *bu işə qiymət verdim / qoydum* – «я оценил/а эту работу».

Salmaq – этот многозначный глагол, участвующий в образовании многочисленных фразеологизмов в современном азербайджанском языке, входит в состав и некоторых фразеологизмов в языке «Дивана». Следует отметить, что данный глагол, выражая различные смысловые нюансы, формирует в современном азербайджанском языке фразеологизмы, отличающиеся семантическим и грамматическим богатством и разнообразием, например: *baş salmaq* «объяснять, объяснить»; *ələ salmaq* «издеваться, насмехаться над кем, -чем-либо»; *yada salmaq* «вспоминать; вспомнить» (существительные в дательном падеже); *hörmətdən salmaq* «лишать, лишить авторитета, дискредитировать кого-либо»; *əldən salmaq* «утомить, утомлять кого-то» (существительные в исходном падеже). Как показали наши наблюдения, в языке «Дивана» почти во всех фразеологических сочетаниях глагол *salmaq* имеет одинаковое потенциальное содержание. Это отчетливо прослеживается в нижеследующих примерах: *Ata gör gəməz oklarını dostum iç kabzadan, Ana kurban olayım tek kaşun ya salmasın* – «Твои кокетливые ресницы словно стрелы, твои брови изогнуты луком. Боюсь, что выпуская в меня такие стрелы, ты лишишься лука» (с. 627); *Sayesin her bir direht saldı yine ab üstine, Küp-küp düşsem aceb midür mey-i nab üstünü* – «От всех деревьев тени на воде. А я утоплю своё горе в вине» [2, с. 872].

Первый пример отличается от второго по связи с компонентом. Фразеологизм *Qəmzə oxlarını ovcundan salmasın* употребляется в современном азербайджанском языке в другом варианте – *əlindən salmasın* в значении «упустить что-либо; лишиться чего-либо». Во втором примере *kölgə salmaq* употребляется в современном азербайджанском языке в значении «бросать тень на кого-, на что-либо».

В языке исследуемого письменного памятника употребляются и такие фразеологизмы, как *avarələr salmaq* «бездельничать; ничего не делать»; *əldən könül şəhbazını salmaq* «лишиться сердца»; *əsrarı saxlamaq* «хранить тайну»; *eşq sirrini saxlamaq* «хранить любовную тайну», *canı saxlamaq* «сохранять, беречь душу», *könlüxoş saxlamaq* «быть всегда в радостном, хорошем настроении»; *eşqi saxlamaq* «беречь любовь» и др., свидетельствующие о богатстве и разнообразии лексического состава азербайджанского языка. Рассмотрим конкретные примеры из «Дивана»: *Ey Mühibbi itmedim bir kimseye ifşayi-raz, Sirri işki sinem işre candan özge sakladım* – «Эй, Мухибби, я никому не открыл тайну, я хранил эту любовную тайну в душе пуще сердца» [2, с.556]; *Sakladım esrar-ı işki lik izhar itdi ah, Kanlı yaşumu görən didi ki, ruy-i zerdi var* – «Я хранил любовные тайны, но они вышли из меня со вздохом. Те, кто видели мои кровавые слёзы, сказали, что моё лицо пожелтело» [2, с. 305].

В первом и втором примерах фразеологические сочетания имеют одинаковое содержание и употребляются в современном азербайджанском языке.

Girmək – один из глаголов, имеющих метафорическое значение и участвующих в образовании фразеологизмов. В «Диване» встречается в составе фразеологизмов *zəhmətə girmək* «трудиться», *ələ girmək* «попасться в руки», *günahkar ələ girməz* «виновато его голыми руками не возьмешь» и др. Ни один из них самостоятельно не употребляется в языке, например: *Sümare gelmeye cevr ü cəfası işkun çoxdur, Kerem kil zahmete girme anun gel giç şümarından* – «У любви много мук и страданий, и не сочтёшь. Прояви великодушие, не трудись их считать» [2, с. 620]; *Can ilə seni sevmək eger ola günahum, Alemde Muhibb gibi günəhkar ele girməz* – «Если любить тебя всей душой – грех, то такого грешника как Мухибби не сыскать» [2, с. 346]. Ни один из вышеприведённых фразеологизмов самостоятельно не употребляется, в их составе непременно есть связанное с ними слово с самостоятельным лексическим значением.

Следует отметить, что метафоричность в обоих фразеологизмах возникает за счёт второго компонента, т.е. глагола; первые же компоненты, сохраняя своё прямое значение, обуславливают метафоричность глагола, утрату логико-реальной связи между компонентами и, в целом, формирование сочетания.

подавляющее большинство фразеологизмов, употребляющихся в «Диване» Мухибби, сформировано именно с помощью рассмотренных глаголов: *gəzdirmək* «водить гулять кого-то; прогуливать»; *oynamaq* «играть»; *içmək* «пить»; *ağlamaq* «плакать»; *binmək* «сесть верхом на коня»; *görmək* «видеть»; *yemək* «есть, кушать»; *qalmaq* «остаться, оставаться»; *kəsmək* «резать»; *gətirmək* «принести»; *keşmək* «проходить, пройти»; *açmaq* «открыть»; *çıxmaq* «выйти»; *asmaq* «вешать, повесить» и др. Посредством этих глаголов сформированы фразеологические сочетания *ğəm yemək* «грустить, печалиться»; *yaş başdan aşmaq* «быть в преклонном возрасте»; *ömrü kəsilmək* «жизнь закончилась»; *söz açmaq* «заговорить, начать говорить» и др. Рассмотрим конкретные примеры: *Vəsl-i canan isteyenler ğam yimezler can için, Yolına bir can nedür bin can feda canan için* – «Те, кто хотят воссоединиться с любимой, не побоятся отдать жизнь за неё, не будут печалиться. Ради любимой можно пожертвовать не одной, а тысячами душ» [2, с. 640]; *Su içinde gark olursam tan mi nilüfer gibi, Mevc urup bahr oldı yaşum aşdı başımdan benüm* «Если я как водяная лилия утону в воде, растеряюсь ли? Годы как волны накрыли меня» [2, с. 640]; *Egerci zülfünü kesdün kesildi ömri üşşakun Dilegüm budur Hakdan seniün ömrün mezid olsun* – «Если ты отрежешь свои волосы, то сократишь жизнь влюблённых в тебя; я молю Всевышнего лишь о том, чтобы ты долго жила» [2, с. 600]; *Dehanından söz açsam ger bana tazimdür ancak, Meyanından haber sorsam eydür incə hayalem, ben* – «Если я заговорю о твоих устах, то слов не хватит, если я заговорю о твоём нежном стане, то погружусь в мечты» [2, с.623].

Таким образом, все рассмотренные примеры свидетельствуют о том, что в «Диване» отражено богатство и разнообразие языка того времени.

1 Гусейнов Ф. Русская фразеология – Баку: 1977 - 118 с.

2 Диван Мухибби // составитель доктор А.К.Джошкун. – Стамбул: Культура и туризм, 1987 - 560 с. (на турецком языке).

3 Мирзалиева М. Теоретические проблемы фразеологии тюркских языков. Баку: Издательство Азербайджанской Энциклопедии – Баку: 1995 - 146 с. (на азерб. языке).

4 Пюрбеев Г.Ц. Глагольная фразеология монгольских языков – Москва: 1972 – 25 с.

Түйіндеме

«ДИВАНЕ» МЮХИББИ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ КОМБИНАЦИЯЛАРЫ

Мехди Джафарзаде Вахид қызы - филология ғылымдарының кандидаты, Өзірбайжан ғылымдар институты Тіл білімі im.Nasimi Ұлттық академиясы, vahidajafarzade@gmail.com

Мақалада XVI ғасырда өмір сүрген Мюхиббидің «Диван» шығармасында қолданған етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық компоненттерінің ерекшеліктері туралы айтылады. Нақты фактілер мен істің негізінде негізгі метафоралық мағынасы бар етістіктер мен басқа сөздермен байланысу арқылы фразеологиялық тіркесімдер құрайтыны атап өтілді. Сөз тіркестері, «диванда» пайдаланылған негізгі сөздің экспрессивті мүмкіндіктері тұрғысынан қазіргі заманғы Өзірбайжан тілі ерекшеленбейді. Сондықтан, кейбір фразеологизмдер негізгі немесе тәуелді бөлігі қазіргі заманғы өзірбайжан тілінде қолданылмайды, қазіргі заманғы тілде тиісті фразеологизмдері кездеспейді. «Диуан» Мюхиббиді пайдаланылған фразеологиясының басым көпшілігі, осындай көптеген тістіктер арқылы қалыптасады; мысалы: әлдекімді жая қыдырту, ойнау, ішу, жылау, аттың үстінде тұру, көру, тамақ ішу, қалу, кесу, әкелу, келу, өту, ашу, шығу, ілу, т.б.

Түйінді сөздер: фразеологиялық тіркесімдері, етістік, компонент мәні, метафора, грамматикалық сипаты.

Summary

Vahida Mehdi gizi Jafarzadeh – candidate of philological sciences, Institute of Linguistics National Academy of Sciences of Azerbaijan

The verbal idioms in Muhibbi's "Divan"

The article deals with the lexical – semantic peculiarities of the verbal idioms used in "Divan" of Muhibbi who lived and created in the XVI century. On the basis of the concrete facts and examples it is emphasized that some verbs that have wide metaphorical meanings are connected with the other words and form idioms. The phraseological units which are used in "Divan" from the point of view of expressive opportunities of the main word in general don't differ from those in modern Azerbaijani. So, at some phraseological units either the main, or dependent part isn't used in modern Azerbaijani therefore corresponding phraseological units in the modern language don't meet. The vast majority of the phraseological units which are used in "Divan" of Muhibbi is created by means of a set of verbs, such as, to drive to walk someone; to shirk, play, drink, cry, to sit down astride a horse, to see, eat, eat, remain, to remain, to cut, bring, pass, pass, to open, leave, hang up, to hang up, etc.

Key words: idioms, verb, component, meaning, metaphor, grammatical character.

ӘОЖ 81(091); 81(092)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ДАМУ СИПАТЫ

Егеубаева К. -

Жамбыл облысы Қордай ауданы №42 Е.Қашағанов атындағы орта мектебі директорының оқу-әдістемелік ісі жөніндегі орынбасары, гуманитарлық ғылымдары магистрі

kamshat.egeubaeva@mail.ru

Мақала тіл тарихында қолданыс тапқан сөз тіркестерінің дамуына лингвистикалық тұрғыдан бағытталған. Көнеден тілдік қолданыста орын алған сөз тіркестерінің тіркесу жолдары, олардың даму сипатындағы өзгерістер мен заманына сай қолданыстар да сараланған. Сондай-ақ олардың әр кезеңдердегі ерекшеліктері, сол тіркестерді қалыптастыруда үлес қосқан қалам иелері, жыраулар, жазушылар, ақындар, т.б. шығармалары негізінде сипатталған.

Мақалада тілдің даму тарихындағы сөз бен сөздің грамматикалық жағынан ұйымдасу мен тіркесімділігіне тарихи даму сипатын ескере отырып талдау жасалынған. Тілдің даму тарихын сөздердің синтаксистік қатынастағы байланысы арқылы саралауда көне дәуірдегі жазба нұсқалар тілі зерттеу нысаны ретінде алынған. Тілдік қатынасты жүзеге асырудың басты жүйелі элементтерінің бірі ретінде сөз тіркесі маңызды рөл атқарады.

Кілт сөздер: сөз тіркесі, образ жасау, сөздердің байланысуы, сөздердің сабақтастығы, сөз өрнектері.

Тіл тарихында сөздердің байланысу тәсілдері мен грамматикалық құрылымының қалыптасуын, дамуын қарастыру өзекті мәселелердің бірі. Оларды ең алдымен сонау көне дәуірдегі жазба нұсқалардағы қолданысын жан-жақты зерттеу арқылы ғана анықтауға қол

жеткізуге болады. Бұл ретте тілдің дамуы, оның тарихымен әр кездегі жазба нұсқалармен салыстыра қарастыру мәселелерін алға тартады. Мұндағы негізгі басымдық көне жазба мұралардың тілдік қолданысын қарастыру.

Бүгінгі тілдің жетістіктері мен жаңа бағыттарын айқындауда халықтың өзінің тарихи тәжірибесіне қарай құрылған маңызды әрі міндетті қызметтер атқаратын жазба нұсқалар тілін зерттеу басшылыққа алынатыны белгілі. Өйткені халқымыздың ұлттық мәдениеті, дәстүрі бойынша өзіне тиесілі үлестерін негізге алып, жетілдіріп, қазіргі қазақ тілімен салыстырып зерттеу және оны әрі қарай дамыту – маңызды міндеттердің бірі.

«Әрбір сөзді жан-жақты тануда оның лексикалық, морфологиялық және синтаксистік қасиеттері негізгі белгі болумен қатар, оның синтаксистік қызметі, оның ішінде тіркесу қабілеті, оны басқа сөздерден немесе сөз табынан ерекшеленетін белгілердің бірі болып қаралуы тиіс», - деген ғалым пікірін бұл арада толық қолдайтынымызды да ескертеміз. [1,5].

Адамзат баласы бар жерде сөйлеу бар болса, онда олар бір-бірімен түсінісіп, ой бөлісу, пікір алмасу үшін тілдік қарым-қатынас жасайды. Мұндай қатынастар бірнеше сөздерден және сөздердің тіркесуімен жүзеге асырылады. Себебі адам ойын жеткізу үшін сөзді пайдаланады. Ал ол сөз жиынтығы сөйлемге айналады. Осы сөйлемнің белгілі бір ойды жеткізуі бірнеше сөз тіркестерінен құралады. Ал кез келген тілде сөздердің тіркесу жолдары тарихи тұрғыдан алғанда көне заманға жетелейді. Айталық, көне түркі тілдерінде кездесетін сөздер белгілі бір жүйемен өзара мағыналық әрі тұлғалық жағынан байланысып сөз тіркестерін жасайды. Бұл жөнінде көне түркі тілдерінде де сөздер қиысу, меңгеру, матасу, қабысу, жанасу жолдарымен тіркеседі деген пікірлер бар [2,112]. Мысалы, көне жазба нұсқаларда кездесетін *өзүм қылыным* (өзім тәрбиелендім), *қарығ сөктім* (қарды тазаладым), *бенің будыным* (менің халқым), *турук будун* (түрк халқы), т.б. осының айғағы.

Әрине, сөз тіркестерінің құрамында кездесетін сөздер барлық уақытта тең дәрежеде, бірдей үлгіде байланысады дегенге келмес. Бірақ негізгі қағидаларын сақтауы қалыпты жағдай. Себебі сөз бір кезеңнен екінші кезеңге өткенде тілдің дамуы нәтижесінде жетіліп, толығып отырады. Ал бұл жетістік заманына орай сөздердің де өзгеруіне, яғни жетіліп, толығына себеп болады. Мысалы, орта ғасырдағы *йерлер өкпей* (жер сүйер), *ғақлың күчідін* (ақылың күшімен), *жұмла шахлар* (барлық шахтар) немесе образды ойды көркемдеп беру үлгісі болған *йүз чәуірман* (жүзімді жасырман), *назың фидасы* (наздың құрбаны), *этмэн мал үчүн мэдху сәні мэн* (*мал үшін сені мақтау етпеймін*), *болдум ашна мен* (ғашық болдым мен), т.б.

Бұл жолдардың үндестігі кейінгі кезеңдегі ақындар жырымен жалғасып келетінін айқын көруге болады. Жыр жолдарындағы ұйкастар, сөз өрнегі, образды жасау үлгілері осыны аңғартады. Тіпті, мұндай сөз өрнектерін ақын Абай өлеңдерімен ұштасқанын да байқаймыз. Мысалы, Абай өлеңдерінен *«Көңіл құсы құйқылжыр шар тарапқа»*, *«Ескі бише отырмын бос мақалдап, Ескі ақыниша мал үшін тұрман зарлап»* сияқты көркем де образды ой беретін сөз тізбектері мен орамдары үндес келетін жолдарды кездестіруіміз тіпті кездейсоқтық емес. *Көңіл құсы* деген сөз тіркесінің бірдей немесе *мал үшін сені мен мадақ етпен* және *мал үшін тұрман зарлап* болып сөйлемнің құрылымдық жағынан өте ұқсас келуін желідей тартылған жалғастықтың көрінісі деп білу керек болар дейді С.Исаев [3,83].

Кез келген тілдің көркем шығармасында айтайын деген негізгі ой образ жасау арқылы беріледі. Сол образдар тіл арқылы түзіледі. Мұндай тілдік қолданыс, оның ішінде сөз тіркестері, жеке сөздер, тіпті сөйлемдер өз дәуіріндегі тарихи, мәдени, әлеуметтік әрі экономикалық, тіпті материалдық жағдайлар жайлы мәліметтерді ұсынады. Бұл орайда заманының заңғар қалам иелері, жазушылар, ақындар, т.б. алдыңғы қатардан көрінеді. Өйткені олар өз заманына сай әлеуметтік, қоғамдық-саяси құбылыстарды өмірге жаңаша қатынастарды әрі жаңаша көзқарастар мен шаруашылықтың да жаңа түрлерін, тіпті техниканың дамуы мен қалыптасқан жетістіктерінде айтып жеткізуде шеберліктерін танытуға тырысады.

Сол себепті тіл тарихында орын алған өзгерістер мен сол дәуірдегі өмірлік соңғы жаңалықтарды заман талабына лайықтап, заман көрінісінен соны тіркестерді қалыптастыру жоғарыда айтылған қалам иелері, жазушылар, ақындар, т.б. үлесінде. Ал олардың қиыннан-қиыстырып сөз тіркестерін дүниеге келтіруі білімділігі мен асқан шеберліктерінің көрінісі болмақ. Айталық, әр заманда заман талабынан туындаған, қажеттіліктен пайда болған тіркестер бар. Олар сол сөз еткен кезеңдегі әлеуметтік, қоғамдық-саяси өмір мен әділдік, шындық символдарын басты қағида етіп ұстанған. Мұның бірі ретінде өткен XIX ғасырдағы жағдайға орай сол кезеңнің ақындары заманның қилы тағдырын дұрыс аңғара білгендігін аңғаруға болады. Мысалы, Дулат ақынның *асыл сөз, әділетке*

шөлдеу, көңілдің құтысы, Шортанбайдың өлеңдеріндегі *зар заман, заман ақыр* тіркестерін қолдануы осының бір куәсі.

Сөз етіп отырған ақындар XIX ғасырдың абыз ақындары. Олар әдебиет майданында алдыңғы қатардан көрінеді. Сондықтан бұл ақындар жана тіркестерді қалыптастырды. Ол да XIX ғасырдағы қазақ топырағында орын алған әлеуметтік, қоғамдық-саяси құбылыспен байланысты. Сондықтан сол ғасырдағы өмірлік соңғы жаңалықтарды ақындар да заман талабына лайықтап, заман көрінісінен алып, жоғарыда келтірген тіркестерді қалыптастырды.

Әрине, XIX ғасыр қилы заман, зарлы заман сондай-ақ дүрбелеңге толы кезең болғаны олардың осылай қалам тартуына, соны тіркестер арқылы бейнелеп, образды жеткізуіне де түрткі болғаны ақиқат. Алайда бұл тіркестер бір қарағанда сәтті қолданылған тіркестер болғанымен олардың арасында мағыналық байланыстың жоқтығын да көруге болады. Өйткені *әділет* сөзі *шөлдеу* сөзімен немесе *көңіл* сөзі *құты* сөзімен тіркестіруі ақын шеберлігінің көрінісі деп қабылдау керек шығар. Өйткені кейбір жеке сөздердің өзге сөздермен тіркесіп, мағыналық жағынан өзгеше бір рең беріп қолданыс тапқаны, ал ол тіркестердің мағыналық сипаты түсінікті де орынды қолданыс сияқты қабылданады. Ал тіл білімінде кез келген сөздің қайсы бір сөзбен тіркесуі оның мағыналық сипатына және сол сөздің мағыналық үйлесіміне де байланысты екендігі жиі айтылады. Ол жөнінде Р.Әмірдің сөз тіркесі болу үшін сөздер міндетті түрде синтаксистік қатынасты білдіріп тұруы қажет дегендігін келтіруге болады. Оның айтуы бойынша: Сөз тіркесі синтаксистік қызметі жағынан да, лексикалық мағынасы жағынан да даралығын жоғалтпаған сөздерден құралады [4,11].

Түркі халықтары сан ғасырға жалғасқан тілінің қай дәуірде қалай қалыптасты, қандай жолдармен дамыды, не сақтап қала білді, нені сақтай алмады деген мәселелерді анықтау үшін ең алдымен өзінің тілінің бүгінгі дәрежесін, жетістігін өткен тарихымен салыстыру арқылы ғана көз жеткізе алады. Ол үшін көне жазбалар тіліндегі тілдік қолданыстарға, оның ішінде сөз тіркестерінің құрамы мен құрылысына, мағыналық тіркеске түскен сөздермен байланысу тәсілдеріне ерекеше мән бергені жөн. Сонда ғана сөз етіп отырған сөз тіркестерінің бүгінге дейін жетіп, қолданыста сол бастапқы мағынасынан алшақтамағандығын көруге әбден болады. Оның даму сипаты мынадай байланыстар мен жалғастылықтардан көрінеді. Мысалы: *Түрк будун үчүн түн ұдымадым, күнтүз олурмадым* – Түркі халқы үшін түн ұйықтамады, күндіз отырмадым (Орхон-Енисей жазбалары). Мұндағы әсерлі сөз кестелері суреттем жасаудағы сөз тізбектері, мен сөз тіркестері ұтымды әрі ақылға саятын сөз байламдар. Мұндай өрнектегі байланыстар ескерткіштер тілінде жетерлік. Алайда мұндай салыстырмаларды күні бүгінде кездестіруге болады. Ал Қорқыт мұраларындағы *Эски памбыг без олмас, Гары дүшмән дост олмас* – Ескі мамық бөз болмас, Кәрі (ескі) дұшпан дос болмас (Қорқыт). Сөз еткен жолдар өсиет пен өнегеге толы. Себебі түркі халықтары мақал-мәтелдерді де осы ескі жазба ескерткіштерден алады.

Осы орайда мынаны да айтуға тура келеді. Орта ғасырлардағы жазба нұсқалардағы сөздік құрам, сөйлем құрылыс, олардың мазмұны жалпы түркілік қасиеттерді сақтағандығын көрсетеді. Мысалы, *Билиг қадрини хам билиглиг билир, Гухар қадрини хам гухар-уқ билир* - Білім қадірін білімді білер, Гауһар қадірін гауһаргер білер (Құтадғу білігі). Бұл кезеңдегі жазба нұсқаларды зерттеген көптеген ғалымдар ақыл-білімге, асыл сөзге, эстетикалық әрі дидактикалық мазмұндағы мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерге толы екендігін келтіреді. Соның барысында расында, бүгінгі таңда қолданыстағы сөз тіркестерінің дерлік барлығын осы кезеңде кездестіруге болатындығын айтады.

Солардың бірі ретінде соңғы зерттеулердің бірі Г.Өтегенованың есімді тіркестер жайындағы ғылыми ізденісін келтіруге болады. Ол өзінің зерттеу жұмысында «Қазіргі күнде түркі тілдерінде кездесетін сөз тіркестерінің барлық түрлері орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінде ұшырасады, айырмашылықтары олардың қолданылу жиілігінде ғана. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде изафеттің барлық түрі де қолданылады. Нақ осы түрлер «Мұқаддимат әл-Әдаб» жазба жадыхаты тілінде де кездеседі. Мысалы: *келенин учаси (767) – жануардың белі, шатранжнің бисати (1048) – шахматтың тақтасы* деп мысалдар келтіреді [5,8].

Расында, бұл кезеңдегі кейбір ұйқастар мен тіркестерді, сөз өрнектерін сақтағандығын көреміз. Айталық, орта ғасырдағы мынадай ұқсастықтар кейінгі дәуірдегі Асан қайғы да көрініс табады.

Киши көңли түбсіз тәниз-тәг турур,
Билиг йүнжу саны түбиндә йатур. *Құтадәу біліг.*

Таза мінсіз асыл тас су түбінде жатады,

Таза мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады. *Асан қайғы*

Бұл жайлы А.Нұрмаханов «Түркі фразеологиясы» атты еңбегінде салыстыра келтіреді [6,29].

Мұндай сабақтастық кейінге дәуірдегі қилы заманмен жалғасын тапқан деуге болады. Себебі сөздердің байланысуындағы мұндай сәйкестікті XIX ғасыр ақындары мен жырауларынан кездестіреміз. Сөз саптауы мен сөздердің құрамы біршама өзгеріске ұшыраса да, түпкі байламынан алшақтамаған. Мысалы, Сөзіннен кетіп пәтуа, Құт-берекең арылды (Дулат. Қазаққа). Бір қарағанда өзгеше құрылымдағы сөздердің байланысы болғанымен тарихи сипаты, болмысы жалпыхалықтық ұғымда берілген. Сөздердің тіркесуі де, байлансуы да көнеден келетінінің дәлелі. Ал мұндай жалғастық дәстүр Абаймен жалғасын табады. Мысалы,

Буынсыз тілің,

Буулы сөзің,

Әсерлі адам ұғлына. (*Абай*)

Мұнда Абай тілін өз заманы тұрғысынан қарастыру әрине, жеткіліксіз. Себебі оның қолданысында көнеден желі тартқан ескі сөздер, яғни көне түркі сөздері жиі кездеседі. Бұл оның өткен дәуірлердегі жазба нұсқалар тілімен сабақтасып жатқандығын көрсетеді. Ал Абайдың қазақ әдеби тілінің негізін салушы дегенді басшылыққа алсақ, онда бүгіндегі қолданыстағы сөздердің сабақтастығы айқын көрінеді.

Көріп тұрғанымыздай сонау көне дәуірден орта ғасырға, ал орта ғасырдан кейінгі ғасырларға, олардың жалғасы Асан қайғы заманы мен өткен қилы заманмен одан Абай заманымен жалғасып, күні бүгінге дейінгі келіп жетті. Барлығы сол қалпында сақталды, мағыналық сипаты да өзгеріске ұшырамаған деуден аулақпыз. Мейлі сөз болсын, мейлі тіркес, тіпті сөйлемдер құрылысында да, қолданылу жиілігінде де өзгерістердің болғандығы жасырын емес. Бірақ басты сипаты болған негізгі ұстанымдар мен байланысу тәсілдері жалғастылық дәстүр негізінде өз болмысын сақтап келді. Ол жайында зерттеулер де, ғылыми тұжырымдар да жетерлік.

Міне осы келтірілген мысалдар арқылы түркі тілдерінің тарихында алғашқы кезден-ақ тарихи және генетикалық бірлігі қалыптасқанын, оның кейінгі дербестену үдерісіне қарамастан, жойылып кетпегенін, мұның күні бүгінге дейін түркі тілдерінде ортақ айтылып келе жатқан сөз тіркестері екенін байқаймыз. Бұл құбылыс тіл тарихында, түркология саласында фонетикалық, лексикалық, фразеологиялық, семасиологиялық, этимологиялық, сөзжасамдық тұрғысынан кеңрек қаралады. Ал біздің айтқандарымыз соның бір парасы ғана.

Қорыта келгенде, түркі тілдеріндегі сөз тіркестерінің дамуы осы жоғарыда айтылған тарихи деректер мен келтірілген мысалдар негізінде жоғалып кетпестен күні бүгінге дейін жалғасын тауып келеді. Өзгеріске ұшырап, жетілген не толыққан үлгілері болуы да әбден мүмкін. Бірақ сөз тіркесін жасаудағы өлшемдері сақталған деуге негіз бар. Сондықтан түркі тілдеріндегі сөз тіркестерінің жасалу жолдары күні бүгінге дейін жалғасып келді. Дәлірек айтқанда, жазба нұсқалардағы сөз тіркестерінің құрылымдық модельдері айқын, олардың жалғастық дәстүрі үзілмеген, ал бүгінгі қолданыстағы қазақ тіліндегі сөз тіркестерімен сабақтастығы айқан көрініс табады деуге болады.

1 *І.Қасабек Қ.Қ. Етістіктің валенттілігі. Абай атындағы ҚазПУ-дың хабаршысы, «Филология сериясы». №3(49), 2014ж.3-9 бб.*

2 *Айдаров Ғ., Құрышжанов А., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Мектеп», 1971. – 272 бет.*

3 *Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: «Мектеп», 1989. – 192 бет.*

4 *Әмір Р.С.Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі.-Алматы:«Санат»,1998. -192 бет.*

5 *Өтегенова Г. Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің жасалуы («Мұқаддимат әл-Әдаб», XIV ғасыр). Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 29 бет.*

6 *Нұрмаханов А. Түркі фразеологиясы.-Алматы: «Ғылым», 1998.-272 бет.*

Резюме

Егеубаева Камшат - Жамбылская обл, Кордайский р/н С/Ш №42 им Е.Кашаганова
заместитель директора по учебно-методической работе Магистр гуманитарных наук
kamshat.egeubaeva@mail.ru

Характер развития словосочитания в казахском языке

В статье сосредоточено на развитии истории языка, используемого в фразах. На древнем языке используемых фраз и изменений на пути их развития сочетания современных приложений проанализированы. А также их вклад в развитие особенностей каждого из периодов владельцы же фразы пера, жырау, писатели, поэты и т.д. характеризуется на основе работ. В статье проведен анализ с учетом характера исторического развития языка и слова в грамматической связи. Словосочетания играют важную роль в реализаций языковой коммуникаций.

В статье анализируются структурные модели словосочетаний и выявляется связь с природой словосочетаний, современной этапе развития языка.

Ключевые слова: фразеология, создать образ, непрерывность слов, выражения

Summary

Egeubayeva Kamshat - Master of humanities Zhambyl region, Korday district
Deputy Director of High school named after E.Kashaganov # 42 kamshat.egeubaeva@mail.ru

The character of development collocation in Kazakh language

The article focused on the development of the language history used in sentences. Phrases and changes used in the ancient language are analyzed in the way of their development of modern applications combination. As well as their contribution to the characteristics development of each periods of the same phrase owners [pen, zhyrau, writers, poets, etc.] are characterized on the basis of work.

The article analyzes the structural model of phrases and reveals the connection with nature phrases, modern stage of language development.

Keywords: phraseology, creation of image, words linking, the continuity of the words, phrases

ӘОЖ 81367

СИНТАКСИСТІК СИНТАГМА ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМДІК ЛИНГВИСТИКАДА ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Еркегалиева Г.А. - Абай атындағы ҚазҰПУ-дың 6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті
мамандығының 1-курс докторанты, gulnafis_yerkegalieva@mail.ru

Мақалада синтаксистік синтагма және оны оқыту мәселесі, синтаксистік синтагма ілімінің пайда болып, дамып, қалыптасу тарихы сөз болады. XX ғасыр басында тілдің құрылымдық бағытының пайда болып, дамуы барысында синтагматика түсінігі қоса қалыптасып, біраз зерттеулердің нысанасына айналғандығы, өткен ғасырдың ортасына қарай синтагманың практикалық мәнінің жоғары екені анықталып, лингвистикада синтагматикалық құрылым мәселесін жеке дара зерттеу қажеттілігі туындағаны, сондықтан синтагмалық қатынас мәселесі көптен бері ғалымдардың назарын аударып (А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, И.А. Бодуэна де Куртенэ, Н.В.Крушевский, А.А.Шахматов, С.О.Карцевский, Л.В.Щерба, В. В.Виноградов), шетелдік және ресейлік тіл білімінде қатар қалыптасып, дамығаны, алайда «синтагма» терминінің мәнін ашуда ғалымдар пікірі сан түрлі екені айтылады. Аталған синтаксистік категорияның сипатын анықтауда әлемдік деңгейдегі лингвистердің көзқарастары мен зерттеулері жете қарастырылған.

Кілт сөздер: тіркесімділік, синтагма, синтагмалық қатынас, синтаксистік синтагма, сөйлеу әрекеті, сөйлесім бірлігі

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Білім беру жүйесін жаңғыртудың маңызды міндеттерінің бірі – өкілдері бәсекеге қабілетті білімді меңгерген, ой-өрісі дамыған ғана емес, жоғары азаматтық және адамгершілік ұстанымы, отансүйгіштік сезімі мен әлеуметтік жауапкершілігі қалыптасқан зияткер ұлтты қалыптастыру болып табылады», - делінген [1]. Бұл міндетті басты ұстанымға алған отандық жоғары білім беру жүйесінен әлем дамуындағы саяси-экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгермелі қоғамға бейімделіп, білім кеңістігінде жаһандық озық білім беру үлгілерін оқу үдерісіне тиімді енгізе

білу талап етіледі. Болонья процесінің идеяларын толығымен қабылдаған жоғары мектеп жүйесі білім игеру процесінің нәтижеге бағытталуын, нәтижені білім беру жүйесінің негізгі қызметіне айналдыруды мақсат етіп отыр. Осы орайда тіл білімінің түрлі салалары мен оқыту әдістемесі бойынша ізденіс жұмыстары жүргізіліп, жан-жақты зерттелуде. Солардың бірі - біздің зерттеу нысанымыз болып отырған синтаксистік синтагма және оны оқыту мәселесі. Жалпы синтаксистік синтагманы оқытудың маңыздылығы неде деген мәселеге келмес бұрын, синтаксистік синтагма ілімінің пайда болып, дамып, қалыптасу тарихына көз жүгірткен жөн.

«Синтагма» термині орыс тіл білімінде XVI ғасырда пайда болған. М.Смотрицкийдің 1612-1619 жылдары жазылған «Грамматика словенска, правильное синтагма» атты еңбегінде бұл термин алғаш рет қолданылды[2]. Кейін бұл термин сөз тіркесі, сөйлем деген атаулармен алмастырылады. Тек үш ғасырдан кейін атақты ғалым И.А.Бодуэн де Куртенэ аталмыш терминді ғылымға қайта енгізген. Ғалым белгілі бір мағынасы бар, жеке тұрған сөзді – «лексема» деп атап, ал сөйлемнің құрамында тіркесіп келген сөздерді – «синтагма», яғни сөйлеу әрекетінің бірлігі деп түсіндірген. Алайда «синтагма» термині ғылыми айналымға толықтай ене қоймаған.

Аталған синтаксистік категорияның сипатын анықтауда әлемдік деңгейдегі лингвистердің көзқарастары бірізді емес екені аңғарылады.

XX ғасыр басында тілдің құрылымдық (структурализм) бағытының пайда болып, дамуы барысында синтагматика түсінігі қоса қалыптасып, біраз зерттеулердің нысанына айналған. Ал өткен ғасырдың ортасына қарай синтагманың практикалық мәнінің жоғары екені анықталып, лингвистикада синтагматикалық құрылым мәселесін жеке дара зерттеу қажеттілігі туындаған. Сондықтан синтагмалық қатынас мәселесі көптен бері ғалымдардың назарын аударып (А.А.Потебня, Ф.Ф. Фортунатов, И.А. Бодуэна де Куртенэ, Н.В. Крушевский, А.А. Шахматов, С.О. Карцевский, Л.В. Щерба, В. В. Виноградов), бұл теория шетелдік және ресейлік тіл білімінде қатар қалыптасып, дамығаны байқалады. Бірақ «синтагма» терминінің мәнін ашуда ғалымдар пікірі сан түрлі. Мәселен, тіл бірліктерінің парадигмалық және синтагматикалық қатынастары туралы идеяның негізін қалаған Ф. де Соссюр: «...слова в речи, образуя цепь, вступает между собою в отношения, основанные на линейном характере языка, исключая возможность произнесения двух элементов сразу. Эти элементы выстраиваются один за другим в речевой цепи. Такие сочетания, опирающиеся на протяженность, могут быть названы синтагмами», - деп тұжырымдайды [3,121]. Ал Ф. де Соссюр зерттеулерін жалғастырушы швейцариялық лингвист С. И. Карцевскийдің 1928 жылы жарық көрген «Повторительный курс русского языка» еңбегінде синтагманың анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық және предикаттық сияқты төрт типі бар деп көрсетіледі [4].

Синтагма теориясы кейіннен батысеуропалық және америкалық лингвистер Ш. Балли, Л. Теньер, Р.Якобсон, А. Мартине, М. Мамудяна, Э.Бенвенист еңбектерінде қарастырылған[5]. Әдетте, шетелдік лингвистикада синтагма кез келген екі сөздің байланысы деп түсіндіріледі. XX ғасыр басындағы батысеуропалық синтагма теориясының басты ерекшелігі ретінде сөйлем синтагма болмайды, себебі синтагма - тілдің дайын элементі, ал сөйлем сөйлеу барысында жасалады деген пікірді айтуға болады.

Француз тілінде синтагматика немесе функционалды синтаксис (А.Мартине), құрылымдық синтаксис (Л.Теньер), неміс тіліндегі валенттілік теориясы (И. Эрбен, Г. Бринкман, Л. Вайсгербер, Г. Хельбиг, К.Е. Зоммерфельдт, Х. Шрайбер) қалыптасқан. Бұл синтагматиканың дамуы барысында синтагманың тіркесімділік, бинарлылық, бірліктердің өзара интеграцияға қабілеттілігі сияқты ерекшеліктері анықталып, тіркесімділік мәселесі батыс лингвистикалық мектептерінің барлығында дерлік қарастырылған деуге негіз болады.

Ресей тіл білімінде тіркесімділік теориясы 1930 жылдары синтагматика бойынша жарық көрген Л.В. Щербаның ғылыми еңбектерінен бастау алады. Академик Л.В. Щерба 1928 жылы жарыққа шыққан «О частях речи в русском языке» атты мақаласында қолданысқа толық еңбеген аталмыш терминге қайта оралып, біраз түсініктер берген. Ол сөйлеу әрекеті жекелеген сөздерден емес, қарапайым сөйлеу әрекетінің бірліктерінен – синтагмадан тұрады деп тұжырымдайды[6]. Л.В.Щербаның пікірінше, сөз - синтагманың компоненті ғана, сөйлеу әрекеті кезінде сөз тіркесімділік қасиетке ие болып, синтагманың құрамында ғана келеді. Сөйлеу әрекетінің бөлшектеуге келетін ең қысқа бөлігі синтагма болса, сөз - белгілі бір мағынасы бар тілдік бірлік. Сөйтіп, ғалым сөз бен синтагманың аражігін осылай ажыратып көрсеткен. Бірақ ғалымның әртүрлі еңбектеріндегі жекелеген пікірлерін қоспағанда, 1943 жылы Мәскеу шет тілдер институтында семинарда оқыған «Синтагма туралы» атты баяндамасынан басқа синтагма туралы ешқандай арнайы зерттеулері жоқ.

Сондай-ақ, Л.В.Щерба синтагма мен сөз тіркесін де екі түрлі тілдік элемент деп санайды. Синтагманы сөйлеу әрекетінің категориясы десе, ал сөз тіркесі атауыштық мағынаға ие болатын сөздердің тіркесі ғана деп көрсетеді. Ауызша да, жазбаша да мәтінде берілген ойды дұрыс түсіну үшін оның құрамындағы сөз тіркестерін емес, синтагманы ажырата білу маңызды екенін айтады.

Синтагма теориясын тереңдеткен ғалымдар ретінде В.В. Виноградов, А.А. Реформатский, А.А. Холодович, Г.Р. Тукумцев, Е.В. Кротевич және т.б. атауға болады. В.В. Виноградов Л.В.Щербаның сөз тіркесі мен синтагманың аражігін толық ашып көрсетпегенін айтады [7, 500]. Ғалым өзінің 1950 жылы жарық көрген «Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка» атты мақаласында синтагматика мәселесінің шешімін табу қажеттілігін арнайы мәселе етіп көтерген. Алайда бұл екі терминнің айырмасы бүгінгі лингвистикада да әлі күнге нақтыланбай отыр. Көптеген ғалымдардың сөз тіркесі мен синтагманы синоним ретінде қарастыруы мәселенің өзекті екенін, жалпы лингвистикада арнайы зерттелмеген тың мәселе екенінің тағы бір дәлелі болады.

Қазіргі таңда синтагматика мәселесі түрлі қырынан зерттелуде: жалпы синтагматика теориясы (О.С. Ахманова, С.Г. Тер-Минасова), синтаксистік синтагма (В.В. Виноградов, В.В. Бурлакова, Н.Ю. Шведова, Г.А. Золотова, Н.А. Слюсарева, Д.Н. Шмелёв), семантикалық синтагма (Ю.Д. Апресян, В.Г. Гак, Н.Н. Леонтьева), лексикалық синтагма (И.А. Мельчук, Л.Н. Иорданская, А.К. Жолковский, А. А. Уфимцева).

Бүгінгі Ресей тіл білімінде аталмыш мәселені жеке қарастырып, зерттеп жүрген ғалымдар ретінде М.В. Влавацкая мен Е.В. Филатованы атауға болады. М.В.Влавацкаяның «Комбинаторная лингвистика: функции сочетаемости слов», «Языковые категории и единицы: синтагматический аспект», Е. В. Филатованың «Межсинтагматическая связи в структуре предложения» т.б. көптеген ғылыми мақалалары жарық көріп, нәтижесінде синтаксистік синтагма сөйлеу әрекетін жүзеге асырудағы тілдік бірліктердің лингвистикалық ерекшеліктерін қарастыратын ілім ретінде ғылыми айналымға ене бастады. Бірнеше ғасыр бойы синтагматика бойынша жинақталған осындай теориялық және практикалық материалдар бүгінгі лингвистикада тіркесімділік теориясының қалыптасуына негіз болды.

XX ғасыр бойына біраз зерттелген тіркесімділік теориясы тілдік бірліктердің қатынасын қарастыратын сала ретінде бөліне бастағанымен, лингвистикадағы ғылыми парадигманың ауысып, тіл білімінде когнитивтік, лингвомәдениеттанымдық, психолингвистикалық, антропоөзектілік бағыттардың дамуына байланысты синтагматика мәселесіне қызығушылық күрт төмендегені де жасырын емес. Алайда бүгінгі таңда сөйлеу мәдениетін, тілдік нормаларды меңгеру қажеттілігі артқан сайын лингвистикадағы синтагматика мәселесінің де өзектілігі артып келеді. Тілдік бірліктердің синтагматикалық қатынасын зерттейтін тіл білімінің жаңа теориялық бағыты комбинаторлық лингвистика қалыптаса бастады. Бұл бағыт тілдік бірліктердің тіркесімділігін ғана емес, тіркесімнің не екендігін, семантика мен тіркесімділіктің арақатынасын, синтагматикалық ерекшеліктерін де зерттейді. Алайда тілдік бірліктердің синтагматикалық қасиетін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу әлі де ғылыми бағытқа түспегенінің бір көрінісі – аталған мәселе бойынша пікір қайшылықтарының көптеп кездесуі. Мәселен, тіркесімділікті сөздің басқа сөздермен байланысу қабілеті (К.Е. Зоммерфельдт, Х. Шрайбер), сөздердің абсолютті және шартты, тұрақты және еркін тіркесімділігі (Н.З. Котелова), морфемалар мен сөздердің үйлесімі (О.С. Ахманова, С.Г. Тер-Минасова) деп әртүрлі түсіндіріп жүр. Оған қоса, терминді қолдануда да пікір қайшылықтары жоқ емес: «синтагматика», «тіркесімділік», «валенттілік» т.б.

Қазақ тілінің әмбебап сөздігінде «Синтагма – сөйлеу кезінде бірінен кейін бірі тізбектеліп келетін ең аз дегенде екі тілдік элементтің кірігуі құбылысы. Ғалымдардың бір тобы сөйлеу әрекеті ритмикалық-интонациялық бірлікті, сөйлеу тактісін синтагма деп санайды» - деп түсіндіріледі [8]. Қазақ тіл білімінде синтагма мәселесін арнайы зерттеген ғылыми еңбек болмаса да, ғалымдардың зерттеулерінде бұл мәселеге қатысты құнды пікірлер баршылық. Бұл орайда А.Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегінде сөз болатын сөйлем жүйесі мен түрлерін оқи отырып, айтылған пікірлер сөйлесім әрекетіне қатысты деуге болады. Сөйлей білудің, сөйленген сөздің түсінікті болуының шарты – сөздерді дұрыс құрастыру, дұрыс тіркестіру екенін ғалым былай тұжырымдайды: «...айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде айтылған сөздер ғана сөйлем болады. Сондықтан сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағыналы боп құралуы» [9, 264]. Бұдан түйгеніміз – сөйлеу әрекеті кезінде сөйлемді дұрыс айта білу керек, ал сөйлемді дұрыс айту деген сөз – сөздерді дұрыс қиюластырып құрастыра білу керек, ол үшін оның заңдылығын білмек керек. Бұл турасында тілші:

«...сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар, қысқасын айтқанда өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар», - дейді [10,265]. Тілші-ғалым айтып кеткен «толып жатқан білімдерді» зерттеу бүгінгі күннің еншісінде екені ақиқат. Сөйлегенде сөздің қисынын келтіру қажеттілігі туралы:«...қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек», - дей отырып, сөйлеу әрекетінің күрделі екендігін айтады[11,141]. Ал «Әдебиет танытқышта» осымен сабақтас мынадай ой түйеді: «Айтушы өз ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол өз ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айтуы керек»[12, 36]. Демек, тілді дұрыс қолданудың шарты – айтайын деген ойға сәйкес сөздерді таңдай білу, оны сөйлем ішінде орын-орнына дұрыс қойып, сөйлеу кезінде дұрыс тіркестіріп дыбыстау. Осы қиюласа тіркескен сөздердің айтар ойға еш көлеңке түсірмей жарыққа шығуы – сөйлесімнің бірлігі болып саналатын синтагма десек болады.

Валенттілік және тіркесімділік ұғымдары жайында ғалым Қ.Қасабектің: «Сөздер нақтылы бір сөйлеу үстінде немесе сөйлем ішінде басқа сөздермен тіркесе қолданылатынын, яғни, қазіргі таңда тіл бірліктерінің басқа бір тіл бірліктерімен тіркесу заңдылықтарын валенттілік теориясы қарастырады. Валенттіліктің негізгі қызметі лексикологияны, синтаксисті және лексика мен семантиканы бір нүктеде қиыстыру болып табылады. Жалпы қазақ тіл білімінде де валенттілік ұғымы кең мағынада қолданылып, сөздердің басқа сөздермен тіркесі немесе үйлесімділігі ретінде танылады»[13,3] - деген тұжырымымен де келісеміз.

Алайда сөйлеу әрекетінің теориясы мен практикасына арналған аса маңызды ілім ретінде танылғанына қарамастан, синтаксистік синтагмада қарастырылатын іргелі мәселелер күні бүгінге дейін шешімін таппай келеді. Атап айтқанда, ауызша сөйлеу әрекеті болсын, жазбаша сөйлеу әрекеті болсын, оның синтагмалық негізін анықтау - өзекті мәселе. Тіл білімінде, әсіресе, қазақ тіл білімінде синтагматикалық аспект әлі күнге өзінің терминологиялық аппараты, сөздігі мен анықтамалығы бар жеке лингвистикалық бағыт ретінде қалыптасқан жоқ.

Аталған мәселелердің қордалануы қазақ тіл білімінде синтагматика теориясының арнайы зерттеуді қажет ететіндігіне дәлел бола алады деп ойлаймыз.

Синтагма, синтаксистік синтагма мәселесін қазақ тіл білімі аясында зерделеу және білім саласында оны оқытудың маңызы мен тиімді жолдарын көрсету тіл білімінің күн тәртібіндегі кезек күттірмейтін тың мәселесі екені анық. Өйткені өзгермелі қоғамдағы кез-келген жағдаятта қарым-қатынасқа бейім, оңтайлы шешім қабылдай білетін, бәсекеге қабілетті, сөйлеу мәдениетінің негіздерін жетік меңгерген тұлға қалыптастыру барысында ғылымдағы жаңалықтарды озық технологиялар арқылы меңгерте отырып, оны тәжірибе жүзінде қолдана білуге дағдыландыру - бүгінгі білім берудегі басты ұстанымдардың бірі.

1 Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

2 Кузнецов П.С. У истоков русской грамматической мысли // М., 1958.

3 Ф.де Соссюр. Курс общей лингвистики // М., 2004.

4 Карцевский С.И. Повторительный курс русского языка // М., 1928.

5 Лингвистика XX века: система и структура языка // М., 2004.

6 Виноградов В.В. Общелингвистические и грамматические взгляды акад. Л.В. Щербы // Ленинград, 1951

7 Виноградов В. В. Синтаксические взгляды и наблюдения академика Л.В. Щербы // М., 1975

8 Қазақ тілінің амбебап сөздігі - <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108549&simple=true#>

9 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы // Алматы, 1992.

10 Сонда

11 Сонда

12 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш - <http://kitap.kz/index.php/catalog/book/146adebiet>

13 Қасабек Қ. Валенттілік және тіркесімділік ұғымдары жайында // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы №4(38), 2011.

Резюме

Г.А.Еркеғалиева – докторант 1 курса по специальности 6D011700 – Казахский язык и литература КазНПУ им.Абая, gulnafis_yerkegaliyeva@mail.ru

Синтаксическая синтагма и ее изучение в мировой лингвистике

В статье освещается о синтаксической синтагме и ее изучении, а также об истории возникновения, развития и формировании учения о синтаксической синтагме. Возникновение в начале XX века структурного направления в языкознании и формирование понятий синтагматики послужили толчком для многих исследований. В середине прошедшего века было определено, что синтагма имеет важное практическое значение, и в связи с этим в лингвистике возникла необходимость исследования проблем синтагматической структуры. Поэтому многие зарубежные и российские ученые-языковеды (А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, И.А.Бодуэна де Куртенэ, Н.В.Крушевский, А.А.Шахматов, С.О.Карцевский, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов) в своих трудах затрагивали проблемы синтагматических отношений, однако автор отмечает, что мнения ученых по определению термина «синтагма» неоднозначны. В статье подробно рассмотрены исследования и взгляды ученых мирового масштаба на указанную синтаксическую категорию.

Ключевые слова: сочетаемость, синтагматические отношения, синтаксическая синтагма, речь, речевая единица

Summary

Yerkegaliyeva G.A. – 1th course doktorant specialty of Kazakh language and literature Abai KazNPU, gulnafis_yerkegaliyeva@mail.ru

Syntactic syntagm and its study of linguistics in the world

The article covers the syntactic syntagm and its study, as well as the history of establishing, development and consolidation of the syntactic syntagma theory. Uprise of this structural area of learning in linguistics at the beginning of XX century and shaping of syntagmatic notions served an impetus for a lot of research. In the mid of last century it was established that the syntagma is of great practical value and such finding necessitated that linguistics would investigate the syntagmatic structure issues. Therefore issues of syntagmatic relations were addressed in papers of many foreign and Russian linguists-scholars (A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, I.A.Baudouin de Courtenay, N.V.Krushevskiy, A.A.Shakhmatov, S.O.Kartsevskiy, L.V.Scherba, V.V.Vinogradov), however the author notes that scholars have different views in respect to the definition of «syntagm» term. The article focuses in detail on the world top scholars' research and views around the said syntactic category.

Keywords: co-occurrence, syntagmatic relations, syntactic syntagma, speech, unit of speech

ӘОЖ 378.016:811.512.122

ӨЗГЕ ТІЛДІ АУДИТОРИЯДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ БІЛІКТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Есенова Қ.Ө. - Абай атындағы ҚазҰПУ, филол.ғыл.докторы, Абай ат. ҚазҰПУ профессоры,
Жалпы тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, e-mail: kalbike_65@mail.ru

Мақалада ЖОО-да тілді меңгерудің лингвомәдениеттанымдық әдіснамасын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Қазіргі таңда қазақ тілін оқыту үздіксіз даму әрі жетілу үстінде. Ұлттық тілді оқытудың ең тиімді әдіс-тәсілдерін анықтау лингвистика, этнопсихология, мәдениеттану, лингвомәдениеттану және басқа да пәнаралық ғылымдар аясында терең зерттелуде. Осының негізінде қазақ тілін үйрету әдістемесін жетілдіру тілді жетік меңгерудің қарқынды тәсілдерін ойлап табу, сондай-ақ қазақ тілін қазақ мәдениетімен тоғыстыра оқыту, яғни тіл тұтынушы деңгейінде білім беру мәселелері өзекті тақырыпқа айналды.

Сондықтан қазақ тілі лингвомәдениеттанымдық аспектіде оқытудың ең өзекті мәселесі шынайы ақиқат факторларға байланысты қалыптасты. Бұл екі ел арасындағы мәдениаралық қарым-қатынасты нығайтуға, өзге ел халықтарымен еркін тіл табысуға, өзге ұлттың мәдени құндылықтарын біліп құрметтей білуге, жалпы алғанда мәдениетаралық коммуникативтік біліктілікті жетілдіруге игі ықпалын тигізеді. Кез келген тілдік тұлға лингвистикалық білім беру ісінің нысаны ретінде өз елінің тілдік-мәдени тұтынушысы ретінде ұлттық құндылықтарын сақтаушы коммуникативтік тұлға ретінде стереотиптік танымды жетілдіруші ретінде зерттеледі.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттаным, интерпретация, ақпараттық-рецептивтік әдіс, репродуктивтік әдіс, проблемалық-баяндау әдісі, эвристикалық әдістің, зерттеу әдісі, лингвистикалық біліктілік, лингвомәдениеттанымдық біліктілік, аксиологиялық бағыт.

Адамзат қоғамында дербес орны бар және аса маңызды саналатын аталмыш екі саланы тоғыстыра отырып зерттейтін ғылымның дүниеге келуі әлеуметтік-тарихи қажеттілік болды. Ол **лингвомәдениеттаным** саласы деп аталды. Лингвомәдениеттаным тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени семантикасын олардың бүкіл мазмұны мен реңктерін түсіну мақсатында зерттейді. Басқаша айтқанда, **лингвомәдениеттаным** – тіл білімінің ұлттық мәдениетінің тілде бейнеленуін қарастыратын бөлігі. Екінші жағынан, ұлттық маркерлі тілдік бірліктерді анықтап, сипаттайтын болғандықтан семасиологияның бір арнасы ретінде де қарауға болады. Тағы бір назар аударуды қажет ететін қыры – сөзжұмсамның немесе сөздің мәдениетаралық коммуникация жағдайында түсінілуі проблемасын қарастыруы. Сонымен лингвомәдениеттанудың мақсаты – белгілі бір халықтың мәдени кеңістігін оның тілі, дискурсы және қатысым аясындағы мәдени фонды арқылы зерттеу және сипаттау. Осымен байланысты лингвомәдениеттану тіл деректері арқылы және солардың негізінде мәдениеттің базалық оппозицияларын айқындайды. Ол оппозициялар тілде орнығады және дискурста көрініс береді. Сондай-ақ мұнда тілде айшықталатын мәдени архетиптерге қатысты ежелгі түсініктер де назарға алынады. Осыдан келіп тілдік тұлғаның шын мәнінде коммуникативтік тұлға дәрежесіне жетуіне мүмкіндік беретін немесе жол ашатын жеке ұғым – **мәдениеттанымдық** мәселе бой көтереді.

Өзге тілді аудиторияға қазақ тілін үйрету барысында студенттерге лингвомәдениеттанымдық біліктілікті қалыптастырудың маңызы зор. Себебі тәлімгер өзіне ұсынылған кез келген тілдік материалды қазақы мәдени кеңістіктің көрінісі ретінде қабылдай білуі тиіс. Бұл әсіресе көркем мәтінді оқыту барысында өткірлене түсетін мәселе. Яғни ұлт мәдениетін бар бояу нақышымен көрсететін көркем мәтінді оқып, түсіну аз. Студент оны зерделей білетін (интерпретациялай) деңгейге жетуі тиіс. Ғылыми әдебиетте интерпретация термині сөйлеу әрекетінің немесе басқа әрекеттерінің мәнін анықтауға бағытталған когнитивті процесті және де оның нәтижесін де қоса білдіреді [1, 31 б.]. **Интерпретацияны** сөздің ашық берілген мағынасының астарындағы мәнді түсінуге бағытталған ойлау жүйесінің жұмысы ретінде анықтауға болады. Бұл тұста реципиенттің төл мәдениеті мен мәтін алынған мәдениет арасындағы алшақтықты жоюға күш салынады. Бұл алшақтықты жою реципиенттің өзге тілдегі мәтінді немесе сөзжұмсамды қабылдауы, түсінуі барысында жүзеге асырылатын **ақпаратты когнитивті тұрғыдан өңдеу** шарасына байланысты. Мұнда мәтінде ұсынылған әрбір образға қатысты тіл ұстанушыға бұрыннан белгілі мәліметтер оның ұзақ мерзім жадынан шығарылып алынады және дайын тілдік бірліктермен байланыстырылып, жүйеленеді. Бұндай ақпарат мәліметтердің көлемі тұлғаның менталдық лексиконның ауқымына байланысты болады. Түптеп келгенде, интерпретация 1-ден, мәтінді талдау болса, 2-ден, оны шығармашылық тұрғыдан түсіндіру. Жалпы, мәтін «халықтың тарихы, дәстүрлі, әлеуметтік қатынастар жүйесі сақталған мәдениетінің көрінісін бейнелейтін тілдік-қоғамдық өнім» ретінде қарастырылуда [2, 7 б.].

Ғылыми әдебиетте көркем мәтінді талдау, өңдеу әдістері түрліше сипатталады [3]. Оларды жалпы түрде былайша топтастыруға болады.

Ақпараттық-рецептивтік әдіс, репродуктивті, проблемалы баяндау, эвристикалық және зерттеу әдістері т.б. тұлғаның лингвомәдениеттанымдық біліктілігін қалыптастыру барысында аталған әдістердің қай-қайсысы да маңызды роль атқарады.

1. **Ақпараттық-рецептивтік әдісті** қолдану барысында оқытушы дайын ақпаратты хабарлайды немесе ұсынады. Ал тіл үйренушілер оны саналы түрде түйсінеді және жадында сақтайды. Мұнда оқытушы мәтін мазмұнына қатысты ерекшеліктерге арнайы тоқталып, оқушылардың немесе тіл үйренушілердің мәдениетінде жоқ, олар үшін тың ұғым-түсініктерге арнайы тоқталып, лингвомәдени бірліктер жөнінде мағлұматтар береді. Әсіресе лакундар теориясына қатысты қысқа да болса түсініктеме берудің маңызы зор. Қазақ тілінің оқытушысы қазақ қоғамында орныққан ұлттық мәдениеттің ерекше белгілері мен маңызды тұстарын тереңірек мазмұндап түсіндіргені жөн. Қазіргі уақытта белгілі бір дәрежеде ұмыт бола бастаған ұлттық құндылықтар жүйесі, ұлттық мінез, ұлттық стереотиптер сияқты ұғым-түсініктерді жан-жақты ашу керек. Осы арада қоғамда өмір сүріп отырған бірнеше ұлт өкілдерінің жалпы адамзаттық құндылықтарға деген көзқарастарын салыстырып, студенттерге оларға қатысты баға беруге үйрету. Мұндағы білімдерді хабарлаудың негізгі формалары ретінде сұхбаттасу, тақырыпқа қатысты материалды өз бетімен оқуды, сондай-ақ оқытушы ұсынған қосымша әдебиетпен жұмыс істеуді айтуға болады. Бұл әдісті қолдану барысында студенттер негізінен, өз бетімен игеріп, оның ішінен өздері маңызды деген ақпаратты бөліп алады.

2. **Репродуктивтік әдіс** бастапқы ақпараттық рецептивтік әдісті қолдану нәтижелеріне сүйене отырып, өздеріне ұсынылған тапсырмаларды дербес орындауы. Бұл әдіс үйде меңгерілген оқу материалының белгілі бір бөліктерін репродуктивті сұхбат барысында еске түсіру түрінде қолданылады. Мұнда

лақундерді бөліп көрсету және олардың орнын толтыру сияқты әрекеттерінен тұрады. Студент әрбір лақунның лингвомәдениеттанымдық өрісте алатын орнын анықтайды.

Аталмыш әдісті қолдану барысында студенттер орындайтын түрлі жаттығулар, оларда белгілі бір дағдыларды қалыптастырып, жетілдіруге және біліктерін дамытуға бағытталады.

3. Келесі **проблемалық-баяндау әдісі** негізінен студенттердің шығармашылық әрекетін ұштастыруға және сөйлеу дағдысын қалыптастыруға бағытталады. Бұл әдістің негізгі ерекшелігі – студентке көркем мәтінде баяндалған бір жағдаятты екінші қырынан сынау, талдау және өзіндік бағасын беру тапсырылады. Әсіресе тіл үйренушінің төл мәдениеті үшін жат деп саналатын стереотиптерді түрлендіру тапсырмасы берілсе, тіл үйренушілер тарапынан ұсынылған жауаптар 1-ден, екі мәдениеттің арасындағы айырмашылықтарды барынша айқын көрсететін болады, 2-ден, тәлімгердің аялық білімін толықтырып, тереңдете түсуге пайдасын келтіреді. Мұнда оқытушы назар аударатын басты мәселе бірнеше ойтүткі сұрақты алдын ала дайындап алып, сабақ барысында түрлендіре білуіне байланысты болады.

4. **Эвристикалық әдістің** мәні тілді оқыту барысында қойылған жалпы мақсатқа жекелеген міндеттерді біртіндеп шешу арқылы қол жеткізу болып табылады.

Атап айтқанда, көркем мәтінді сындарлы ұғыну сияқты күрделі міндетті бірнеше қарапайым міндетке жіктеуге болады. Мұның тиімділігі қарапайым мәліметтерді меңгере отырып, жинақталатын білім қорын тәлімгердің нақты тілдік біліктерін дамыту үшін пайдалана білу. Бұл әдіс негізінен, студенттердің теориялық материал мен қосымша әдебиетті өз бетінше оқып меңгеруіне лайықталған. Осы әдебиеттерді оқымас бұрын студенттерге бірнеше ойтүткі сұрақты беріп, олардың назарын ақпаратқа аударған жөн. Сөйтіп, мұндағы қажетті ақпаратты бөліп алу және ұғыну процесі басқарылатын әрекет болып табылады.

5. **Зерттеу әдісі** лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан айрықша мәнге ие. Мұнда алдын ала көрсетілген проблемалық тапсырмаларды орындау үшін қолданылатын бұрыннан бар білімдер қоры оқыту процесінде жаңа тың мәліметтермен толықтырылады. Көркем мәтінді интерпретациялау, оған қатысты түсініктер беру, ондағы лақундардың орнын толтыру барысында студент өз ықтиярынан тыс шағын лингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық зерттеу жүргізуге құлықты болады. Оқыту үрдісінде дәл осы әдісті жиі, белсенді қолдану студенттердің ойлау жүйесін жетілдіріп, оқуға деген ынтасын едәуір арттырады. Мұнда оқытушы тіл үйренушілердің білім қорын барынша шебер, шығармашылықпен пайдалануға түрткі болатын тапсырмалар жүйесін жасап алып, оны тәлімгерлердің орындау барысын қадағалайды. Ал студенттер қойылған проблеманы ұғынып, оны бірнеше кезеңнен тұратын зерттеу процесі арқылы өз беттерінше шешуге ұмтылады. Осылайша білім алу және мәдениеттерді өзара салыстыру арқылы өз төл мәдениеті мен бөгде мәдениеттің арақатынасын түсініп, сындарлы түрде ой елегінен өткізуге қабілетті тұлға қалыптасуы тиіс.

Стереотиптерге емес, білімдер қорына сүйенетін сындарлы ойлауға деген қабілеттілігі студенттердің оқылып отырған тілге, әдебиетке, мәдениетке деген зерттеушілік көзқарасын қалыптастырудың басты шарты болып табылады. Сөйтіп, біз тоқталған әдіс түрлерін өзге тілді аудиторияға қазақ тілін оқыту барысында жүйелі түрде қолдану жоғарыда айтылып өткен лингвомәдениеттанымдық біліктілікті қалыптастырудың кілті болып табылады. Негізгі мәселе санамаланған әдістерді белгілі бір тәртіппен бірінен кейін бірін қолданып отыру қажеттілігінен келіп тіреледі. Демек, ең алдымен, ақпарат хабарлама түрінде ұсынылады. Ол материалмен жұмыс істеген студент қажетті мәліметті есіне түсіріп, жадында жаңғыртады; мәтіннің бөлініп алынған үзіктеріне қатысты проблемалық тапсырмалар беріледі; алдын ала әзірленген ой түрткі сұрақтар арқылы студент материалдың маңызды тұстарын анықтап, қажетті ақпаратты саралайды; одан кейін өзінде бұрыннан бар мәдени білімдер қорымен салыстыра отырып бағалайды. Осындай ретпен ұсынылып, меңгерілетін материал біртіндеп тіл үйренушінің лингвомәдениеттанымдық біліктілігін қалыптастырады. Осы айтылғандардың барлығын шағын жаттығулар түрінде ұсынған жөн. Ондай жаттығулар жүйесіне қойылатын бірқатар талаптарды атап өтуге болады:

- түпкі мақсатқа қол жеткізуге бағдарланғандық;
- жаттығулардың барынша тиімді, дәйекті түрді орналастырылуы;
- тапсырмалардың біртіндеп күрделендірілуі;
- дәрісханада орындалатын және үйге берілетін тапсырмалардың сабақтастығы;
- осы талаптарға сай дайындалған жаттығулар жүйесі студенттердің болашақ мамандығына қатысты кәсіби дайындығын ұштай түспек.

Енді өз тәжірибемізде анағұрлым жиі қолданылатын тапсырмалар түрлеріне тоқталайық:

1. Мәтінді мағыналық түйсінуге бағытталатын жаттығулар.
2. Шығарманың негізгі идеясын анықтауға арналған жаттығулар.

Жаттығудың осы екі түрін кешенді нәтижесінде ұлттық нақышта сомдалған образдарды тани білу **білігі** қалыптасады. Бұл өз кезегінде студенттердің **лингвистикалық біліктілігін** қалыптастырады.

3. Сөздің өзге де мағыналарын табуға арналған жаттығулар.

4. Сол мағыналардың ішінен ең қажеттісін іріктеп алуға арналған жаттығулар.

5. Берілген сөзді қолдануға болатын түрлі контекстерді іріктеуге бағытталған жаттығулар.

Жаттығулардың бұл 3 түрі сөздің коннотативті мағынасын анықтау білігін қалыптастырады. Бұл арада негізінен лексикографиялық материал, атап айтқанда түсіндірме сөздік пайдаланылады. Бұл **социоллингвистикалық біліктілігін** қалыптастырады.

6. Мәтінде қолданылған мәдени маркерлі лексиканы табуға арналған жаттығулар.

7. Ұлттық маркерлі балама бірліктерді табуға бағытталған жаттығулар.

Жаттығулардың бұл екеуі арқылы мәдениеттанымдық лакундерді бөліп алу және олардың орнын толтыру **білігі** қалыптасады. Бұл тұста **мәдениеттану** және **энциклопедиялық сөздіктер** пайдаланылады және студенттердің дискурсивтік білігі қалыптасады.

8. Реалийлерді түрлі тәсілдер арқылы жеткізуге арналған жаттығулар;

Мұндай жаттығулар лингвомәдени бірліктерді өріске енгізу және орналастыру **білігін** қалыптастырады. Мұнда **ассоциативтік тезаурустар** қолданылады. Бұл **социомәдени біліктілікті** қалыптастыруға мүмкіндік береді.

9. Көркем мәтінді түп нұсқасында оқып қабылдауға арналған жаттығулар.

10. Мәтін үзіндісін алдын ала дайындап талдауға арналған жаттығулар.

Мұндай жаттығулар арқылы көркем мәтінді интерпретациялауға қатысты кешенді **біліктер** қалыптасады. Мұнда **2 немесе 3 тілді аударма сөздіктер** пайдаланылады. **Кәсіби біліктілігі** қалыптасады.

Біліктіліктер мазмұнын аша түсейік:

1. **Лингвистикалық біліктілік** коммуникативті біліктіліктің ең маңызды компоненті болып табылады. Себебі барлық өзге біліктілік түрлері осы тілдік біліктілікке негізделеді. Әсіресе тәлімгерлер тіл қолданысының социомәдени қырын түсінуде осы біліктілікке сүйенеді. Мұнда қоғам мүшелерінің коммуникативтік мінез-құлқын көрсететін айрықша белгілерге баса мән беріледі. Сондай-ақ тіл ұстанушылардың тарихы мен мәдениетіне қатысты білім қорының тереңдігі үлкен маңызға ие. Аталмыш біліктілік мәдени бағытқа негізделеді. **Мәдени бағыт** жаңсақ пікірлердің қалыптасуына жол бермейді.

2. **Дискурсивтік біліктілік** лингвистикалық біліктіліпен тығыз байланысты. Мәтінді ауызша және жазбаша сөзжұмсамада түзу логикалық байланыстың болуы, қисындылықтың сақталуы. Мұнда ұсынылатын көркем мәтінмен жұмыс негізінен мынадай тапсырмалардан тұрады: студенттер мәтінді белгілі бір құрылым бойынша бөлшектейді, әр бөлікте бір мән көрінеді. Тіл үйренуші осы бөліктердің арасын байланыстыру арқылы ондағы **негізгі** және **қосымша** ақпаратты анықтайды. Бұл біліктілік контрастық бағыт принципін негізге алады. **Контрастық бағыт** төл мәдениеті мен өзі үйреніп отырған тілдің мәдениетін салыстыра отырып зерделеу принципі. Мысалы «13-ті *чертова дюжина*» деп ағылшын тілінде оны жамандықтың белгісі ретінде қабылдаса, қазақтар «13 *отай иесі*», «13-те *бір мүшел бімеді*» деп ол санның жақсы жағын көрсетеді.

3. **Социоллингвистикалық біліктілік** тілдік формаларды мәтіндегі серіктерстердің арақатынасына орай және автордың діттеміне сай тандай білуге жол ашады.

Социоллингвистикалық біліктілік мәдениетаралық оқытудағы прагматикалық компонентті қамтиды.

Осы тұста мәдениетаралық коммуникациядағы маңызды мәселелерде қамтитын қоғамда өзін-өзі ұстау манеріне қатысты ерекшеліктер, белгілі бір қоғамда айрықша құнды болып саналатын қасиеттер мен соларға сәйкес түзілетін мінез-құлық модельдерін қамтитын **эстетикалық** және **этикалық** компоненттер бой көрсетеді. Аталмыш біліктілік когнитивтік бағытты негізге алады. **Когнитивті бағыт** керекті ақпаратты дұрыс тауып сындарлы түрде ой елегінен өткізу принципі.

4. **Социомәдени біліктілік** студенттерде өздері тілін үйреніп, оқып жатқан халықтың тарихына, мәдениетіне және әдебиетіне қатысты білім дер қорының болуын қажет етеді. Демек, социомәдени біліктілік шеңберінде түрлі елдердегі негізгі тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғаларға қатысты ақпарат мағлұматтарды қамтитын тарихи компонент ерекше маңызға ие болады. (Лингвистикалық әдебиеттерде бұлар прецеденттік феномендер дегеніміз атаумен беріледі). Бұл біліктілік **пәнаралық бағытты** басшылыққа алады. Себебі тіл үйренуші қазақ тілі сабағы арқылы лингвистикалық материалдан бөлек этнографиялық, елтанымдық және этномәдени мазмұндағы ақпаратпен де қаруланады.

5. **Стратегиялық біліктілікте** негізінен **аксиологиялық бағыт** негізге алынады. Себебі аксиологиялық тұрғыдан баға берушілік, болмыстағы деректерді сипаттауға емес, түсіндіре білуге, талдай және өзіндік ой-пікірін қоса беруге бағытталады.

Лингвомәдениеттанымдық біліктілік тіл үйренушілердің сол тілде көрініс тапқан бүкіл мәдени құндылықтар жүйесіне қатысты білім қорын жинақтайды. Сөйтіп, лингвомәдениеттанымдық біліктілік тілдік формада болғанымен мазмұн жағынан анағұрлым тереңге кетеді. Мұндағы негізгі бірлік – лингвокультуремалар табиғаты жағынан **нақ тілдік және бейтілдік** мазмұндарды қоса қамтиды. Оларға лингвистикалық талдау жасағанда міндетті түрде когнитивтік талдау қоса жүргізіледі. Сонымен студенттердің лингвомәдениеттанымдық білігін қалыптастыру тілді оқыту үдерісінің кешенді маңызды бір бөлігі болып табылады. Себебі онда бірнеше салааралық білімдер қоры пайдаланылады. Осы мақсатта ұсынылатын кешенді жаттығулар жүйесі және оған қажетті материалдарды пайдалану арқылы 1-ден, тіл үйренушілерді өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландырса, 2-ден, олардың болашақ мамандығына қатысты кәсіби біліктілігін қалыптастыруға да жол ашады. Сөйтіп, қазақ тілін оқыту арқылы болашақ болашақ маманның кәсіби даярлығын күшейтуге үлес қосуға болады деп ойлаймыз.

- 1 *Краткий словарь когнитивных терминов. По общей ред. Е.С.Кубряковой. М.: МГУ, 1997.*
- 2 *Зарецкая Е.Н. Риторика: теория и практика речевой коммуникации. – М., 2001.*
- 3 *Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М., 1981.*

Резюме

Пути формирования лингвокультурологической образованности в процессе обучения казахскому языку в иноязычной аудитории

Есенова К.О. – КазНПУ им. Абая, д.филол.н., профессор КазНПУ им. Абая,
e-mail: kalbike_65@mail.ru

В статье рассматривается формирование лингвокультурологического аспекта содержания обучения языку в вузе в рамках интеркультурного общения. В настоящее время методика обучения казахского языка находится в постоянном развитии и совершенствовании. Истоками её формирования служат эффективные методические поиски, новые данные лингвистики, этнопсихологии, социо и психолингвистики, культурологии, лингвокультурологии и других смежных наук. На этой основе совершенствуются методические системы обучения, приёмы овладения казахским языком и казахской культурой с позиции носителей национального (казахского) языка.

Актуальность проблемы обучения казахскому языку в лингвокультурологическом аспекте обусловлена реальными факторами. Это – развитие межкультурных контактов между странами, учёт универсальных и специфических характеристик поведения и общения народов этих стран, важность определения и точного обозначения культурных ценностей, которые лежат в основе коммуникативной деятельности. Каждая языковая личность как предмет лингвистического изучения представляет собой обобщённый образ носителя культурно-языковых и коммуникативно-деятельностных ценностей, знаний, установок и стереотипов поведения.

Ключевые слова: лингвокультурология, интерпретация, информационно-рецептивный метод, репродуктивный метод, эвристический метод, исследовательский метод, лингвистический компетентность, лингвокультурологическая компетентность, аксиологическое направление.

Summary

Ways of formation cultural linguistics education in learning the kazakh language in foreign audience

Esenova K.O. - Doctor of philological sciences, professor at Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kalbike_65@mail.ru

The article deals with the formation of the linguoculturological aspect of the content of the teaching language within the scope of intercultural communication at the university. Currently, the method of teaching Kazakh language is in constant development and improvement. Origins of its formation serve as effective teaching sources, new data of linguistics, ethno psychology, socio- and psycholinguistics, linguoculturological and other related sciences.

The relevance of the problem of learning the language in linguoculturological aspect is based on the real factors. This is the development of cultural contacts between the countries, list of the complete and specific characteristics of the behavior and communication of the peoples of those countries, the importance of

identifying and the exact unit of cultural values that belongs to the communication activities. Each linguistic persona is the subject matter of linguistic study which represents a construct carrier of cultural and linguistic and the communicative pragmatic values, knowledge, installations and stereotypes of behavior.

Key words: cultural linguistics, interpretation, information-receptive method, the reproductive method, heuristic method, research method, linguistic competence, cultural linguistics competence, axiological direction.

УДК 419.992 71:398.9

Қ. ЖҰБАНОВ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАСЫ (ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫ)

Ж.И. Исаева -

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф.ғ.к., Түркістан қ.,

Ұлттық мәдениетіміз бен ғылымымыздың көрнекті өкілі, алаш арыстарының бірі - Қ.Жұбановтың ғылыми зерттеулеріндегі көрініс тапқан инновациялық ұстанымы, жаңа заман лингвистикасы қарастырылды.

Қ.Жұбанов қоғамдағы болашақта болатын жаңа өзгерістер және оның техникалық ақпараттандырылуы мен даму жылдамдығы білім беруге қойылатын талаптарды да түбегейлі өзгертіп, қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін, білім беру саласындағы білім сапасын арттыру, әлемдік білім беру кеңістігіне ену, орта білімді ақпараттандыру, интернет жүйесін пайдалану, электрондық оқулықтар, қашықтықтан басқару, инновациялық креативті білім беру т.б. міндеттері қарастырылды.

Кілт сөздер: парадигма, дамыта оқыту, сатылы оқыту, қашықтықтан немесе дистанциялық оқыту әдісі, білім сапасын арттыру; әлемдік білім беру кеңістігіне ену, орта білімді ақпараттандыру, интернет жүйесін пайдалану, электрондық оқулықтар, қашықтықтан басқару, инновациялық креативті білім беру т.б.

Қазақ тіл білімінің дүниеге келуі мен теориялық, методикалық тұрғыда қалыптасуы жолында ұлттық филологиямыздың маңдай алды қайраткерлерінің бірі – Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың ғылыми мұрасы уақыт өткен сайын жаңа қырынан ашылып, өз құндылығын арттыра түсуде. Ғалымның шығармашылығы бүгінге дейін аз зерттелді деу шындыққа жанаспас, бірақ заман талабына сай барлық ғылым атаулының түпкілікті мақсаты – ғылым үшін емес, *адамзат* игілі үшін қызмет ету екендігі түбегейлі анықталған шақта Қ.Жұбановтың ғылыми-теориялық, методикалық мұраларын зерделеу бүгінгі таңда мүлде жаңаша сипатқа, өзгеше сапаға ие болып отыр.

Ғылымның тарихы мен философиясын арнайы зерттеген Томас Кунт өзінің «Ғылыми революциялардың құрылымы» деген әлемге әйгілі еңбегінде *әр тарихи дәуірге тиесілі ғылым атаулының негізінде ірге теуіп, әбден қалыптасқан ғылыми әдіс-тәсілдердің, базалық ұғымдардың өзгерісі, яғни “парадигмалардың” ауысуы – заңды құбылыс* деген шешімге келген [1].

«Парадигма» латын тілінен аударғанда «үлгі» деген мағынаны білдіреді. Ал қазіргі педагогикада білім берудің концептуальдық моделі ретінде қолданылып келеді. Білім беру парадигмаларының көптеген түрлері бар. Кейбір ғалымдар білім беру парадигмаларының көптүрлілігін педагогикалық өркениетке байланыстырады, адамзат қоғамы көптеген сатылардан: табиғи және репродуктивті-педагогикалық өркениеттен өтіп, креативті-педагогикалық өркениетке енуде деген пікірлер айтылуда. Бұл педагогикалық өркениет мұғалім іс-әрекетінің жаңа қырларын аша отырып, кәсіби педагогикалық сапалары мен қызметтерін түбегейлі түрде жаңартуды талап етеді. Бұл ізденістердің жарық жұлдызы ретінде *педагогикалық парадигма*, яғни адамзат қоғамының әлемдік әсер тәсілдерін меңгеруі мен педагогикалық ой-өріс пен қарым-қатынастың онтологиялық және жеке аспектілерін қамтитын жүйесі ретінде алға шығады

“Парадигма” ұғымының енуі Бергманның және оны терең талдау, философ Т. Кунт есімдерімен байланысты. Т. Кунт парадигма идеясын ғылым дамуының кезеңдерін анықтауда пайдаланды. Парадигма – ғылым дамуының негізгі өлшем бірлігі ретінде түсіндіріледі [1].

Парадигма – ғылым дамуының белгілі бір кезеңдерінде ғылыми қоғамның қабылдаған әдіснамалық және теориялық қағидаларының жиынтығы, ғылыми зерттеудің үлгісі, стандарты, зерттеу мәліметтерін, болжамдар мен ғылыми міндеттердің жиынтық үлгісі ретіндегі көрінісі.

А.Е.Әбілқасымова пікірінше, қазіргі кезеңдегі «білімді адам» (білім, білік, дағдыны меңгерген) парадигмасының «өмірлік іс-әрекеттерге дайындалған адам» парадигмасына ауысуда, яғни белсенді,

шығармашылық ой-санасы қалыптасқан, өзін-өзі дамытатын, интеллектуалдық тұрғыда өзін жетілдіретін адамның қалыптасуы.

Қазақ топырағында дүниеге келіп, білімнің әлемдік деңгейіне қол жеткізген ғұлама ғалым Қ.Жұбановтың ғылыми мұраларынан зерттеудің негізгі әдісі ретінде көрініс тапқан *парадигмалық ұстанымның* жаңа заман ғы жетекші бағытта қолда бар лингвистикалық еңбектеріне шолу жасап, оны бүгінгі тілтанымдағы *парадигма* шеңберінде оқытудың жаңа технологиялық мәселелерімен байланыстыра арнайы зерттеуді көздедік.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, ҚР стратегиялық дамуының «Қазақстан - 2030» бағдарламасында, ҚР білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, ҚР «Білім» бағдарламасында мемлекеттік саясаттың басты принциптері ретінде жеке адамның шығармашылық әлеуетін дамыту, білім берудің дамытушы сипатын арттыру мәселелерінде басты міндеттер қатарында қойылған. Демек, болашақ жастарымыздың кәсіби құзырлы, шығармашыл болуын қамтамасыз ететін оқытудың жаңа парадигмасы оқытудың субъектін және оқушының әлеуетіне тікелей әсері мол шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың теориялық, әдіснамалық, дидактикалық тұғырларын айқындау міндеттерін алдыңғы қатарға шығарады. Қазіргі кездегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесіне қызығушылықтың артуы осы міндеттерді шешудің бағдары ретінде қарастырылып отыр.

Қ. Жұбанов өз заманындағы педагогикалық ой – пікірден 40-50 жылдай алға кетіп, мұғалімнің оқушыға білім беріп қана қоймай, оны тұлғалық жағына қалыптатырушы екенін де атап көрсетті. Ал оқушыны тұлғалық жағына қалыптастыру мен дамыту қазіргі оқыту технологияларының басты мақсаты екендігі белгілі.

Қ.Жұбанов 1936 жылы «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығының алғашқы беттерінен-ақ оқушыға ізденіс жолын нұсқайды. Материалды сатылай бере отырып, ғалым балаларды жүйелі ойлауға төселдіреді [2.,3].

Еңбектен қазіргі жаңашыл әдіскерлеріміз кең қолданып жүрген деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқыту әдісінің элементтерін байқауға болады. Оқулық құрылымы әр оқушының белгілі бір деңгейдегі тапсырмаларды орындау қажеттілігіне көңіл бөлген. Егер оқушы аз уақыттың ішінде көп тапсырма орындап үлгеретін болса, ол оқушының қабілетін, белсенділігін, іскерлігін, ал ұстаздың шеберлігін көрсетеді. Тілдік заңдылықтарды неғұрлым жақсы білсе, оқу технологиясының талаптарын да соғұрлым жақсы орындатады. Сөйтіп, деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында жақсы оқитын бала зерікпейді, орташа оқушы бос отырмайды, ал нашар оқитын оқушы бос көшіре бермейді. Бұл әдіс қазақ тілі сабақтарында өз дәрежесінде жүргізілсе, жақсы нәтиже беретінін кезінде Қ.Жұбановтың өзі жақсы аңғарған. Оқулық беттерінен тілді оқытуда ұлттық менталитет пен дүниетанымды ескеру қажеттілігі көрінеді. Мысалы қарыны ашып, қазанның қақпағын аша берген баласына анасы: *«Ақылды бала қазанның астын қарайды, ақылсыз бала үстіне қарайды»* деген мақал айтып, баланың алдына проблема қояды. Бұл – түйін. Түйінді түсінген бала астына от жағады, түсінбеген бала- қақпағын аша береді. Ал анасының балаға ақылын тура айтпай, жанамалап айту себебі – проблеманы баланың өзіне шешкізу. Олай болса қазақ тілі сабақтарында халқымыздың көп жылдық тәжірибесі мен дүниетанымынан туған мақал-мәтелдер негізінде оқушыларды тауып сөйлеуге баулу, бала алдына проблема қоя білу – Қ.Жұбанов оқулығының ерекшелігі.

Адамзаттың ұлт ретінде қалыптасуы, ұлттың шығармашылық әлеуеті де әр жеке тұлғаның шығармашылық деңгейімен анықталады. Сондықтан зерттеушілер өркениетке жетудің жолын әр адамның шығармашылық қызығушылық деңгейімен, жаңашылдық болмысымен байланыстырады.

Ежелгі дәуір философтары (Аристотель, Демокрит, Платон, Сократ, шығыстың көрнекті ойшылдары Әл-Фараби, Махмуд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ибн-Сина, Қ.А.Иассауи), жаңару кезеңінің ағартушылары (Я.А.Коменский, Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо, И.Г.Песталоцци, А.Дистервег т.б.), орыс педагогтары (К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский т.б.), қазақтың ағартушылары (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов т.б.) еңбектерінде адамның дара мүмкіндіктерін ашу, ішкі рухани күштерін дамыту мәселелеріне ерекше мән берілгені анықталды. Мысалы, Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби “Бақытқа жол сілтеу” атты трактатында адамның бақытқа жетудегі бірден бір жолы – адамның ой белсенділігі, интеллектінің дамуы, логикалық жаттығулар мен сабақтар нәтижесіндегі шығармашылық ізденістері деген тұжырымдары зерттеліп отырған мәселенің әрқашанда, әр заман талабына сай туындап отыратындығы және оның өміршең, үздіксіз процесс екендігінің дәлелі. Демек,

шығармашылық – үздіксіз және адамзат баласын прогрессивті түрде ілгері қарай жетелейтін үрдіс. Білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негізі инновациялық-дидактикалық әрекеттің құндылық бағдары, өзегі ретінде танылуы – оқушылардың шығармашылық іс-әрекет мәнін терең ұғынып, танымдық қызығушылықтарына сай, рухани, интеллектуалдық жетілуі іске асып, жан-жақты дамыған шығармашыл жеке тұлғасының қалыптасуына мүмкіндік туындайды.

Қазіргі педагогика теориясы жаңашылдыққа бет бұрып, білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көз қарас пайда болуымен білім беру құрылымында жаңа технологиялар өмірге келді. Дамыта оқу жүйесі енгізілді. Оның негізгі шарты оқушының ақыл ойын тәрбиелеу, баланы өмірге үнілдіру, оны өз бетімен білімін толықтыра алатын дәрежеге жеткізу. Бұл термин ғалымның еңбектерінде де кездеседі, бұл сөзге үлкен мән берілген.

Л.В.Занков өзінің жүйесінде негіз болатын дидактикалық ұстаным көрсетеді:

1. жоғары қиындықта оқыту;
2. теориялық білімнің жетекші рөлі;
3. оқу материалын жылдам қарқынмен игеру;
4. оқушылардың оқу үрдісін саналы түрде меңгеруі.

Бұл жүйенің негізгі мақсаты – баланы оқыта отырып, жалпы дамыту, оның еркіндігін қалыптастыру, өздігінен ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру.

Дамыта оқыту жүйесінің ұстанымы бойынша оқушыларға қазақ тілінде меңгерткен білімді, фразалық тіркестерді, мақал-мәтелдер, нақыл сөздерді және т.б. жаттанды түрде меңгертпей, күнделікті өмірде өз орнында қолдана білуге, айтар ойларын анық жеткізе білуге дағдыландыру. Жалпы оқыту технологиялары оқу процесінде жеке дара қолданылмайды. Олар бір сабақта бір-бірімен тоғыса келе, жымдасып қолданылуы мүмкін.

Сатылы оқыту – бұрында бар, Қ.Жұбанов оны қазақ тілінің заңдылықтарына қарай «Сөз бөлшектері жана термин, сөз құрамы» бірден ауыр материалдарға салмай, жеңілден бастауға, қиын деген түсінікті бөліп, бүтіндеп, сатылап түсіндіруге мүмкіндік береді. «Сөз ауызекіде сөйленеді, қағазға да жазылады. Жазылған түгел бір кітап болуы, тіпті бір ғана әріп болуы да мүмкін. Осы сияқты ауызекі сөйлегенде сөзде ұзақ бір әңгіме, тұтас бір баяндама болуы да немесе бір-ақ ауыз сөз болып не бір нәрсенің ғана аты, тіпті бір ғана дыбыс болуы да мүмкін. Осылардың бәрі де сөз бөлшектері болады.» дейді ғалым.

Қ.Жұбанов мектеп мұғалімдеріне көмек көрсетуді екі түрлі жолмен жүзеге асыру қажет деген, бірі – тікелей мектепке келіп көмектесу, екіншісі – хат- хабар арқылы көмектесу немесе аулақтан оқыту. Аулақтан оқыту/ қашықтықтан немесе дистанциялық оқыту әдісі қазіргі заман талабы. Ғұлама ғалым ертеңгі күнді алдын-ала болжаған.

Елімізде білім беру жүйесінде жаңа серпін еніп, әлемдік білім кеңістігіне бағдар алып жатқан кезеңде, оқушының шығармашылық қызығушылығын дамытуда дистанциялық оқыту мәселесінің маңыздылығы жоғары екендігі сөзсіз.

Дистанциялық оқытудың маңыздылығы – жеке тұлғаның дамуын ілгерілетіп, оның қызығушылықтары арқылы шығармашылық ізденіске жетелеу, сондай-ақ оқыту курсының оңтайлы нұсқасын таңдап, оны меңгеру деңгейін арттыру. Мұғалім дистанциялық оқытуда оқу ақпаратын тиімді пайдалана отырып, үлгерімі төмен деңгейдегі оқушылармен жеке жұмыс істеуге және озат оқушылармен қызықты тапсырмаларды орындауға мүмкіндік алады. Оқушы үйреншікті өмір жағдайын өзгертпей-ақ, өзіне оңтайлы уақытта және ыңғайлы жерде білімді игереді, пәнді қалағанынша меңгеруге мүмкіндігі болады, әрі көп шығынды талап етпейді.

Дистанциялық оқытудың мынандай түрлері бар:

- Педагогикалық кадрлардың білім дәрежесін көтеру және сырттай оқыту жүйесін ұйымдастыру;
- әртүрлі мектептердегі, аймақтардағы әр алуан елдердегі ғылыми және оқу орталықтарының оқушыларын, мұғалімдерін, студенттерін жан – жақты біріккен зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру;
- Білімді өз бетінше меңгеруге көмектеседі.

Қашықтықтан (дистанциялық) оқытудың негізгі жалпылау технологиялық құрамы үш бөліктен: *1- кейс технологиясы* (оқытуда жасалынған әдістемелік материалдармен іске асырылады);

2 - интернет технологиясы (презентациялар түрінде лекциялар мен сабақтар өткізіледі);

3-телекоммуникациялық технологиялардан (телевизиялық технология тікелей эфирде лекция оқумен өткізіледі және мультимедия технологиясы бағдарламаны оқытатын электронды оқулықтар жасайды) тұрады.

Кейс технология (ағылшынша case - жинақ) өз бетінше дербес ізденуге оқу - әдістемелік кешендердің арнайы жинағы түріндегі ақпараттық білім беру көздерін қамтамасыз ету. Бұл технология дистанциялық оқытуда алғашқы болып қолданылды.

Телекоммуникациялық технология – ғарыштық спутник құралдары арқылы мәліметтер мен телехабар, сондай-ақ ақпараттық білім ресурстарын сандық кітапхана, видеолекция т.б. оқыту құралдары негізіндегі дистанциялық оқыту технологиясы болып табылады. Бүгінгі күні CD-ROM дискісіндегі ақпараттарды түрлі телекоммуникациялық құралдар арқылы кез-келген тұтынушыға жеткізуге болады.

Интернет – технология. Дистанциялық оқытуда интернет технология Интернет ақпараттық жүйесіне қосылу нәтижесінде мүмкін болады. Интернет жүйесі арқылы оқушы дистанттық мұғаліммен (тьютор) өзара байланысқа түседі. Бұл қарым-қатынас синхронды түрде жүзеге асуы мүмкін сол мезеттегі уақыт режимінде (онлайн), немесе асинхронды, басқа уақытқа қалдыру (офлайн) арқылы ақпараттың үлкен көлеміне байланысты өзгеруі мүмкін.

Сонымен, зерттеу жұмысында аталған өзекті мәселелер жан-жақты сараланып, нәтижелері тәжірибе жүзінде тексеруді талап етті.

Жалпы орта білім беретін мектептерде жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастыру бойынша жүргізілген тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың басты міндеттері мынадай мәселелерді анықтауды қамтыды: жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастыруда пән сабақтарының дидактикалық мүмкіндіктерін; оқу процесінде оқушылардың шығармашылық қызығушылығының қалыптасуына әсер етіші факторлар мен дидактикалық шарттарын; оқушылардың шығармашылық іс-әрекетке қызығушылық деңгейлерін; жоғары сынып оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың мазмұнын, әдістемелік бағыттарын; шығармашылық оқыту технологияларының мәні мен маңызын анықтау[4,5,6].

Қашықтан оқыту – тыңдаушылар негізінен кеңістікте оқытушыдан немесе уақыт бойына алыстатылуын жиі және біржола сипаттайтын «оқу» түсініктемесі мен оның әдістеріне стандартты емес тәсіл жағынан келуі, қазіргі таңдағы білім беруді дамытудың жаңа кезеңі.

Дәстүрлі оқытудың түрлері қазіргі заманға жаңа ақпараттық технологиялар мен коммуникация құралдарын қолдануға аз бағытталған десек те, компьютер мен техникалардың аса жоғары жылдамдықпен дамуы және оның оның артықшылығы оқу үрдісінде жан – жақты пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта қашықтан оқыту Қазақстан Республикасының кәсіптік лицейлерінде, ЖОО-да, мектептерінде мамандар даярлауда интернет сетінің базасын пайдалану немесе әр түрлі технологияларды қолдану – бірден-бір перспективалы оқытудың түрі болып табылады. Мектепте қашықтан оқыту телекоммуникациялық жүйе және қазіргі компьютерлік құралдарға негізделген жаңа педагогикалық әдістер мен технологияларды жасау, оқыту процесін жетілдіру және дамыту, білім беру қызметін көрсету көлемін ұлғайту мен өрісін кеңейту үшін қажет.

Қ.Жұбанов өз заманындағы педагогикалық ой пікірден шамамен 40-50 жылдай озық етіп, әрбір пәннің тек білім ғана беріп қоймайтынын, сонымен қатар тәрбие де бере алатынын, оның үшін, ең алдымен оқушының ақыл-ойын тәрбиелеу керектігіне баса назар аударған [4,5,6].

Сонымен қатар Қ.Жұбанов қоғамдағы болашақта болатын жаңа өзгерістер және оның техникалық ақпараттандырылуы мен даму жылдамдығы білім беруге қойылатын талаптарды да түбегейлі өзгертіп, қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін, білім беру саласына төмендегідей міндеттерді қойытындығын алдын ала болжаған деген тұжырымға келеміз:

– Білім сапасын арттыру; Әлемдік білім беру кеңістігіне ену; Орта білімді ақпараттандыру; Интернет жүйесін пайдалану; Электрондық оқулықтар; Қашықтықтан басқару.

Бүгінгі күні өткеннің қателіктері неден тұратындығын біліп қою жеткіліксіз. Маңыздырағы - қандай бағыттарда ілгерілетуді ұғыну мен түсіну. Осындай бағыттардың бірі психологиялық-педагогикалық білімдердің берік ағынын тірек еткен, ХХІ ғасыр білімі деп батыл санауға болатын *инновациялық креативті білім беру* болып табылады.

Т.С.Дәрібаева «Жоғары оқу орындарында фразеологизмдерді оқыту» атты мақаласында жоғары білім беру жүйесіне енген оқытудың кредиттік технологиялар бойынша әр студентті жеке тұлға ретінде қалыптастыруда, коммуникативтік біліктілікті дамытуда қазақ тіліндегі фразеологизмдерді оқыту әдісінің мақсаты – студенттердің коммуникативтік біліктерін шыңдау, жетілдіру екендігіне тоқталған. Фразеологизмдерді оқыту кезінде әр түрлі жаттығулар жүйесін ұсынған: ізденімдік, тіл

дамыту тапсырмалары, сөйлем құрастыруға арналған жаттығулар, керекті фразеологизмдерді табуды талап ететін жаттығулар, фразеологизмдерді қатыстырып эссе дайындауға фразеологизмдерді сипаттама жасауға т.б. назар аударған [7 б.].

Инновациялық креативті білім беру – қазіргі мектептерде оқытудың шығармашылық қызметі сапасын анықтайтын, жаңаны тану мен жасауға бейімделу арқылы танылатын әрбір жеке тұлғаны қалыптастыруға бағыттайтын интеллектуалдық процесс.

Ұлттық мәдениетіміз бен ғылымымыздың көрнекті өкілі, алаш арыстарының бірі – Қ.Жұбановтың ғылыми зерттеулеріндегі көрініс тапқан инновациялық ұстаным – жаңа заман лингвистикасы үшін жетекші бағытқа айналған антропологиялық парадигмамен өзектес.

1 Кунт Т.С. Структура научных революций – T.S.Kuhn. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, 1962, М., 1975 пер. с англ. И.Э.Налетова: <http://psylib.org.ua/books/kunts01/index.htm>

2 Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. – Алматы: Ғылым, 1999. – 518 б.

3 Жұбанов А.Қ. Құдайберген Жұбанов зерттеулеріндегі модельдеу әдісінің көрінісі // Тілтаным. - 2006. - №1 (21) – 168-169 бб.

4 Оразбаева Ф.Ш. Қ.Жұбановтың педагогикалық мұрасы: Оразбаева Ф.Ш. Қ.Жұбановтың педагогикалық мұрасы: лингводидактика және әдістеме // «Жұбанов тағылымы»: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2005. – 33-36 бб.

5 Манкеева Ж.А. Қ.Жұбанов және қазақ тіл білімі // «Жұбанов тағылымы» республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 1999. -56-58 бб.

6 Жұбанов Е. Баба тілді барласақ... // XXI ғасырдағы жоғарғы оқу орны: жаңа экономикалық жағдайда өркендеу: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Ақтөбе, 2006. –115-117 бб.

7 Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, №2(6), 2015 ж. 51-54 бб.

Ж.И. Исаева -

к.ф.н., доцент Международного казахско-турецкого университета им.Х.А. Ясауи, г. Туркестан,

К. Жубанов и новые парадигмы обучения (новые технология инновации)

Статья посвящена творческому наследию видного казахского ученого, яркого представителя национальной науки и культуры, члена движения Алаш К. Жубанова. Труды К. Жубанова посвящены вопросам исследования казахской лингвистики нового времени, необходимости новых инновационных подходов и принципов в изучении языка.

К.Жубанов в своих работах затрагивал проблему развития образования, условий его динамического роста, использования новейших методов и информационных технологий обучения, которые приведут к фундаментальному пересмотру всех принципов, методов и содержания образования, необходимости вхождения в мировое информационное пространство, информатизации среднего образования, использования системы интернет, электронных учебников, дистанционного обучения, инновационного креативного получения образования и т.п.

Ключевые слова: Парадигма, развивающее обучение, уровневое обучение, метод дистанционного обучения, повышение качества образования, вхождение в мировое информационное пространство, информатизация среднего образования, использование системы интернет, электронные учебники, дистанционное управление, инновационное креативное обучение.

Zh.I.Issayeva

Associate Professor of the International Kazakh-Turkish University after H.A. Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

K. Zhubanov and new learning paradigm (new technology innovation)

Abstract: Article is devoted to a creative heritage of the prominent Kazakh scientist, bright representative of national science and culture, the member of the movement Alash K.Zhubanov. K.Zhubanov's works are devoted to questions of research of the Kazakh linguistics of modern times, need of new innovative approaches and the principles in studying of language.

K.Zhubanov touched on an issue of a development of education, conditions of its dynamic growth, use of the latest methods and information technologies of training in his works which will lead to fundamental revision of all principles, methods and the content of education, need of entry into world information space,

informatization of secondary education, use of system the Internet, electronic textbooks, distance learning, innovative creative education, etc.

Key words: paradigm, the developing training, level training, method of distance learning, education improvement of quality, entry into world information space, informatization of secondary education, use of system the Internet, electronic textbooks, remote control, innovative creative training.

УДК 81'272

IDENTIFYING CODE-SWITCHING UNITS IN AN ACADEMIC FIELD

A.S. Kamalova – 2nd year master student of al-Farabi Kazakh National University,
aryzhan_kamalova@mail.ru

Scientific supervisor: **Shaikenova L.M.** – Doctor of philological sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, lyazzat.shaikenova@kaznu.kz

Study of bilingualism and more specifically code-switching has recently become a popular subject. Defined as the use of two languages in the same speech event, it has attracted academic interest in the field of foreign language learning. Drawn by this fact we decided to study speeches of university students learning English language and thus elicit Kazakh-English code-switching. The present study is aimed at determining the relation between code switching and its impact on learning English. Findings of the study demonstrate that code switching contributes to increasing interest in learning as difficult linguistic material is easily learnt with the help of switching to the native or second language.

Key words: bilingualism, multilingualism, code-switching, foreign language learning.

Nowadays the language policy is realized in accordance to the “Kazakhstan Republic Language Law” and Republic’s Constitution. According to the law the status of the Kazakh language is determined as official. But nevertheless there is a complicated language situation in Kazakhstan: the Kazakh language is not functioning in full as an official one, the youth takes a fancy to foreign languages and actively learns them (especially English); the ‘Pigeon’ language is developing (‘pigeon’ means mixed, for example, Russian – Kazakh or Kazakh – Russian). In this connection we needed a fast qualitative-quantitative solution of the problem at all levels of official and non-official lingual communication. The bilingualism means two languages, but it doesn’t mean negation of one language at the expense of the other. If a state possesses a definite state language it should be used by the state bodies to communicate with population as a means of communication. Otherwise the statehood of the official language couldn’t be proved by the lingual communication practice. Along this the functioning of the official language must not hamper on the bilingualism development. The bilingualism and multilingualism are the social needs result and a social phenomenon. It is worth to mention N. Shaimerdenova’s opinion who thinks: “we need the bilingualism because several generations of Kazakh intelligentsia (especially scientific) have been aiming at the Russian language and at the European culture. The Russian language has served as a common specific liaison for the Kazakh language into the other languages. this fact is a very important argument for preserving the Russian language as the second additional means of communication not only this, but also because the functioning of second and third languages is the powerful source of mutual cultural enrichment for different nation representatives till the state language becomes the main means and instrument of the inner-national and inter-cultural communication” [1, 35].

The bilingualism and multilingualism are investigated from the different points of view: philosophical – in the works of K.Kh. Khanazarov, M.S. Dzhunusov, D.I. Marinesku; ethno-sociological and socio-lingual – in the works of Yu.D. Desheriyev, I.F. Protchenko, M.N. Guboglo, M.I. Isayev, A.E. Karlinsky, etc; psycholinguual – in the works of L.V. Shcherba, U. Vinerihe, Yu.A. Zhluktenko, L.S. Vygotsky; philological – in the works of L.V. Shcherba, N. Mikhailenko, B.Kh. Khasanova, etc.

The study of bilingualism and more specifically code-switching has recently become a popular subject of psycholinguistics. Productivity of connecting methods and approaches for socio- and psycholinguistics is obvious: for a more complete understanding of the motives and mechanisms of language choice in a situation of bilingualism sociolinguists need to go beyond the scope of linguistics at the mental processes of the individual, through which the material is organized by language in the human brain and the right time is retrieved. The interest of psycholinguists in bilingualism can be explained by the fact that the study of the

very ability to use in speech two languages and mechanisms of this action can no longer tell the researcher what the properties and place in the brain processes underlie human capacity for speech production and perception, than learning only one language. However, a significant disadvantage of nearly all psycholinguistic studies is that they are based on the experimental procedure, in this case the study of bilingual processes under laboratory artificially not on living material, natural speech rather in simulated conditions. Experiments are mostly focused on the identification of selected individual words in speech, which, for example, are presented to them in bilingual context, etc.

Code-switching as a language phenomenon has been investigated largely during the last decades. Defined as the use of two languages in the same speech event, it has attracted academic interest in the field of foreign language learning. Much debate has been focused on the attitudes towards code switching and functioning of code-switching in a foreign language classroom environment [2, 97].

There is no general agreement on a clear-cut definition of code-switching among scholars. Being a complex phenomenon, it is discussed in every subfield of language disciplines. It is regarded as a feature of bilingual communication, and ease and structural diversity of the sequence of elements of different languages without breaking the rules of the matrix language indicates a fairly high level of proficiency in two languages. Code-switching is defined as a “systematic alternating use of two languages varieties within a single conversation” (Li, 2000).

In linguistics, code-switching occurs when a speaker alternates between two or more languages, or language varieties, in the context of a single conversation. Multilinguals – speakers of more than one language – sometimes use elements of multiple languages when conversing with each other. Thus, code-switching is the use of more than one linguistic variety in a manner consistent with the syntax and phonology of each variety.

Code-switching is distinct from other language contact phenomena, such as borrowing, pidgins and creoles, loan translation (calques), and language transfer (language interference). Borrowing affects the lexicon, the words that make up a language, while code-switching takes place in individual utterances.

Speakers form and establish a pidgin language when two or more speakers who do not speak a common language form an intermediate, third language. On the other hand, speakers practice code-switching when they are each fluent in both languages. Code mixing is a thematically related term, but the usage of the terms code-switching and code-mixing varies. Some scholars use either term to denote the same practice, while others apply code-mixing to denote the formal linguistic properties of language-contact phenomena, and code-switching to denote the actual, spoken usages by multilingual persons. Code Switching (also mixing codes) in linguistics refers to the process of conversation, suggestions or voice component, in which there is a sudden, spontaneous speaker switching from one language to another language or dialect and vice versa. Code Switching often depends on the context. This phenomenon can be shown both orally and in writing. Unlike interference, there is a complete language change in code switching. For example, the main sentence can be written in one language, and subordinate other [3, 157].

Interference in linguistics refers to the consequence of the influence of one language into another. This phenomenon can be shown both orally and in writing.

According to Max Weinreich, condition for the emergence of linguistic interference is language contact, under which it is possible to realize a “verbal communication between the two language communities,” or learning situation. “Two or more languages are in contact if they alternately uses one and the same person. Thus, the locations of contact are individuals who use the language. The consequence of contact languages is often interference, i.e. cases of deviation from the norms of each language, occurring in the speech of bilinguals as a result of their acquaintance with more than one language”.

E. Haugen defines linguistic interference as the overlap, in which the linguistic unit is part of the two systems at the same time, or as a superposition of two language systems. V.Y. Rosenzweig

believes that “interference – a violation of the rules of correlation bilingual languages in contact, which manifests itself in his speech in the event of a fault”. “Interference (from Lat. Inter – with each other, mutually and ferio – touch, hit) – interaction of language systems in a bilingual, or by contacting the emerging languages, or when the individual development of non-native language; expressed as a deviation from the norm and of the second language under the influence of the mother ...” [4, 23].

Unlike switching codes in the interference does not occur language change, and the change of the language under the influence of another.

So, interference is the transfer of linguistic features between languages in the speech repertoire of a bilingual or multilingual individual, whether from first to second, second to first or many other relationships.

According to Cook, the tradition of excluding the native language from the second language classrooms had considerably limited “the possibilities of language teaching” (2001). The linguist claims that code switching assists in explaining grammatical and lexical materials; may be used as a tool for description of difficult concepts; reduces the time to explain tasks; and demonstrates real second language situation (2001). It should be noted that most of these studies were mainly conducted in the countries where structurally similar languages coexist (e.g. European languages) and, in most cases, they refer to one language family. Therefore, to portray a full picture of code switching and its impact on second language acquisition we need to consider it on the example of languages with different structures such as Kazakh, Russian and English and to examine how these languages coexist in the sociolinguistic space of Kazakhstan.

This problem is of particular importance in relation to the realities of Kazakhstani society, where the linguistic landscape of Kazakhstan represents a unique linguistic space, which is characterized by demographic and sociolinguistic complexity and represents a multi-lingual society. Therefore, the issue of code-switching requires careful study. The present study is aimed at determining the relation between code switching and its impact on learning English. The results of the study reveal that learners regard code switching as a positive phenomenon in general.

Furthermore, the results of the study indicate the relation between code switching and its impact on learning. The majority of students unanimously respond that code switching contributes to effective language acquisition: it helps them understand difficult words and concepts, and explanation of difficult parts of the grammar in the native language assists in acquiring the proficient level of English. In general, students believe that code switching that students hold positive attitudes towards code switching in the process of second language acquisition. Findings of the study demonstrate that code switching contributes to increasing interest in learning as difficult linguistic material is easily learnt with the help of switching to the native or second language. Following dialogs have been established during the research:

Example 1.

T: Now you should put sentences in actively ideological order from one to six.

S1: So I didn't understand what to do

T: You should put the words given in task A on p.11, here A,B,C,D,E,F, you should put them into a logical order

S2: Рет-ретімен қоямыз ба соны?

T: Иә, рет-ретімен қоясыздар.

S1: Аа

T: What is navigate?

S1: Навигация ма?

T: It's a verb.

S2: мм, түсініп тұрм, айта алмай жатырм.

Above given example appears at the classroom when student uses L1 to clarify the given task and teacher answers accordingly. At first gives students to understand the task by repeating it. However, student switches to Kazakh finding it more accessible to apprehend.

Example 2.

T: It isn't very quiet also not very noisy.

S1: But in breaktimes there will be noisy especially in the коридор

T: to speak/say smth in a quiet voice under your nose.

S1: ыңқылдау, жаңағы, mumble

Some instances for students to switch to Russian or Kazakh language are because of the vocabulary, i.e. when they find it hard to recollect the word in English.

Example 3.

T: If you're afraid of smth you try to sleep?

S1: Үйде, мысалыға, қорқып жатсаң ұйықтап қалуға тырысасың ғой.

S2: Вот именно запугивать. Когда резко тебя запугивают. Там, например, привидение увидел.

Switch of Kazakh-Russian-English languages simultaneously in one dialog are not of regular issue, however that happens. Stated example demonstrates language prevalence between two students. First student finds it comfortable to communicate in Kazakh whereas second student expresses herself in Russian.

Example 4.

T: we should remember that we can't use must be in saying deduction and speculation.

S1: Maybe its: I think it must be neighbor's cat.

S2: Мау, might либо could болады. Просто сан всегда opposite-та тұратын еді.

S1: Julie is going to be late болатын шығар да?

S2: Мхм, дұрыс, просто to-ді қоса салды

S3: to керек

Last group of examples are of interference usage. We have already mentioned difference between these two terms in our theory section. Above are clear-cut indications to this linguistic occurrence.

Some reasons for code switching have also been identified during the study. Kazakh-English code switching is used to attract the attention of the interlocutors, to convey more precise meaning, and make speech expressive.

Code switching also serves as a means of identifying with a specific group. Kazakh-English code switching happens when the students do not know the appropriate word or expression and when there is no equivalent word in one of the languages. A favorable environment is created for students and the process of language learning becomes more efficient. Students do not feel lost and feel satisfied in the process of language learning. However, as mentioned previously, many respondents do not switch forth and back between languages which is apparently interpreted by the fact that the use of only English is mostly encouraged by a teacher and code switching is regarded as a negative phenomenon [5, 82]. The issue of code switching is currently studied from different perspectives and the attitude of a learner, speaking personality, towards code switching is one of the important ones. Code switching in educational environment is an unavoidable and necessary phenomenon. We think that it contributes to efficient second language learning.

The issue of Kazakh-English code switching has been the focus of some research in Kazakhstan quite recently; therefore, researches in this field are in the development stage and are highly relevant. The present paper addresses the issue of Kazakh-English code switching in educational space of Kazakhstan. The aim of the study was to determine the relation between code switching and its impact on English language learning. The study is based on the questionnaire conducted among students of higher educational institutions of Astana with different proficiency levels of English. The present paper is organized as follows. Literature review summarizes the research on code switching in the second language classroom.

Kazakhstan is multicultural and multilingual territory, which is the place of residence of more than 130 ethnic nationalities. The majority of Kazakhstan citizens are bilingual. In Kazakhstan, the Kazakh language possesses an official state status, whereas the Russian language is considered the language of international communication; also, a particular attention is paid to the study of the English language, which demonstrates a wide range of opportunities for international cooperation and communication.

Code switching denotes the process of speech, sentence or speech composition during which occurs sudden spontaneous switching from one language to another language or dialect and back. Such occurrence indicates the language situation in the Republic. During the modern social-economy changes in conditions of Globalization it is important to the representatives of title ethnos not to forget and not to disregard their native language, customs or culture, and the others language and culture who has residence in Kazakhstan.

1 *Шаймерденова, Н.Ж., Мурзалина Б.К. Культура русской речи в билингвальном пространстве Казахстана. - Астана: Фолиант, 2012. – 276 с.*

2 *Woolard K. Codeswitching. In A. Duranti. A Companion to Linguistic Anthropology. – Malden, Mass.: Blackwell, 2004. – P. 73–94.*

3 *MacSwan J. Code-switching and grammatical theory. In T. Bhatia and W. Ritchie. Handbook of Multilingualism (2nd ed.). – Cambridge: Blackwell, 2013. – P. 167.*

4 *Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. – Л.: Наука, 1972. – 80 с.*

5 *Шайбакова Д.Д. Синхронно взаимодействие языков и культур в коммуникации. // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Филологическая», №2 (48), 2014 г. Алматы: Издательство «Ұлағат», 2014. – 80-86 с.*

Түйіндеме

А.С. Камалова – *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты,*
aryzhan_kamalova@mail.ru

Академиялық ортада код ауыстыру бірліктерін айқындау

Соңғы кездері билингвизмді, әсіресе код ауыстыруды зерттеу ғалымдар арасында кең таралған болып отыр. Бір сөйленісте екі тілдің қолдануы ретінде анықтала келе, код ауыстыру шет тілдерін оқыту саласында академиялық қызығушылық тудырып отыр. Осы дерекке аса көңіл бөліп, біз

ағылшын тілін үйреніп жүрген университет студенттерінің сөйленісін зерттеп, қазақ-ағылшын тілдерінің код ауыстыруын айқындап, жақынырақ зерттеуге бел будық. Беріліп отырған мақаланың мақсаты код ауыстыру мен ағылшын тілін үйренудің ара қатынасын ажырату. Жүргізілген сараптама бойынша код ауыстыру білім алуда қызығушылық тудырады. Мұның себебі күрделі тіл білімі мәселелерін ана тілінен екінші тілге код ауыстыру арқылы үйренген жеңілрек болып отыр.

Түйін сөздер: билингвизм, мультилингвизм, код ауыстыру, шет тілін үйрену.

Резюме

А.С. Камалова – магистрант 2-курса *Казахского национального университета имени аль-Фараби*, aryzhan_kamalova@mail.ru

Выявление единиц переключения кодов в академической сфере

В последнее время изучение двуязычия и более конкретно переключения кодов стало популярным предметом. Дефиницируясь как использование двух языков в том же событии речи, она привлекла академический интерес в области изучения иностранного языка. Заинтересованные этим фактом, мы решили изучать речи студентов высших учебных заведений, изучающих английский язык и тем самым выявить казахско-английское кодовое переключение. Настоящая статья посвящена на определение связи между переключением кодов и его влияния на изучение английского языка. Результаты исследования показывают, что кодовое переключение улучшает интерес в обучении, так как усвоение сложного лингвистического материала возможно путем переключения с родного языка на второй.

Ключевые слова: билингвизм, мультилингвизм, кодовое переключение, изучение иностранного языка.

УДК 81

ДЫБЫС ТІРКЕСТЕРІНІҢ МӘТІН КҰРАУШЫ ТІЛДІК БІРЛІК ЕКЕНДІГІ ЖАЙЫНДА ҚАРАСТЫЛУЫ

Қайдарова Гулайым Каблакатқызы - ф.ғ.к., доцент *ҚазМемҚызПУ*, gulyaim.64@mail.ru
Сүгірова Сәбира Есмаханбетқызы - магистрант *ҚазМемҚызПУ*, Алматы қаласы.
ssugirova@mail.ru

Мақалада дыбыс тіркесі мәтіннің ең кішкене бөлігі болғандықтан, оны мәтіннің бастау көзі деп қарау керектігі жайында қарастырылған. Мәтінге тән негізгі фонетикалық белгілердің бәрі дыбыс тіркесінің бойынан табылады, сондықтан да дыбыс тіркесінің фонетикалық табиғаты өте күрделі келеді. Дыбыс тіркесінің фонетикалық табиғатын анықтап, оның сипаттамасын берудің амал-әдісі де күрделі. Қазақ тілінің дыбыс тіркестерінің зерттелім нәтижесі қазіргі қазақ тіл білімінің алдында тұрған күрделі мәселелердің бірі ауызша әдеби сөйлеу үлгісін қалыптастыруға негіз болады. Дыбыс тіркестері дыбыс құрамына, тіркесім қабілетіне, сөздегі орнына қарай жіктеледі. Дыбыс тіркестерінің зерттелімі негізінде, бірінші кезекте, артикуляциялық талдау жатады. Дыбыс тіркестері құрамындағы дыбыстардың өзара тіркесуі олардың жасалу орны, жасалу тәсілі, дауыс қатысы мен тіркесім орнына байланысты болады. Мақалада дыбыстардың жасалу орны, жасалу тәсілі, айтылу қарқыны, әуен ерекшеліктері, сөз ішіндегі дыбыстар орны т.б. негізінде дыбыстар тіркесінің басты-басты заңдылықтары анықталған. Дыбыс тіркестері «тілдік бірлік» ретінде алынып, оны артикуляциялық және акустикалық тұрғыда ғылыми сипаттап, ауызша және жазбаша тіркестердің айырым-ортақ белгілері нақты көрсетілді.

Түйін сөздер: Дыбыс тіркесі, бірлік, мәтін, артикуляция, жасалым, талданым.

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуының арқасында оның қолданылу аясы күннен-күнге кеңейіп келеді. Бұрынғы көбіне көркем әдебиет саласындағы жазба тіл мен тұрмыстық деңгейдегі ауызша тіл деңгейінде қалып келген қазақ тілі бүгінде қоғам-саяси, тарихи-мәдени, әлеуметтік-ғылыми салада кеңінен қолданыла бастады. Ауызекі сөйлеу тілінің рөлі артып келеді, соның нәтижесінде ауызша сөйлеудің қажеттігі артып тұр. Көпшілік алдында «қағаз дағдысынан» арылып, еркін сөйлеу практикасы кең тарай бастады. Соның нәтижесінде «жазба тіл» мен «ауызша тілдің» арасындағы айтылым қайшылықтар көптеп көзге түсе бастады. Ұрпақ ауысқан сайын жазба тілдің айтылым нормалары әдеби үлгіге айналып барады. Әрине, жазба үлгілердің тіл дамуына тікелей ықпалы бар екені даусыз. Дегенмен кейбір қайшы емле-ережелердің салдарынан жазба тілдің ауызша

тілге тигізіп жатқан жаңсақ әсеріне бейқам қарап отыруға болмайды. Өйткені бұл үрдіс жалғаса берсе, онда қазақ тілінің тарихи қалыптасқан іргелі заңдылықтары өзгереді. Сөздің, сөз бен сөздің, сөз топтарының арасындағы үндесім-үйлесім әуезділікке нұқсан келеді. Жеке дыбыс пен дыбыс тіркесі деңгейіндегі жаңсақ өзгерістер сөйлем құрамына енеді, одан барып бүкіл мәтін тұрқының қазақы айтылымы бұзылады. Ендеше қазақ сөзін, сөз тіркесін, сөйлем, кеңірек айтатын болсақ, мәтінді қазақы айту мәселесі сөйлеу мәдениетінің фонетикалық негіздеріне барып ұласады.

Мінбеден сөйлеп тұрған шешеннің, сахнадағы әртістің, теледидар-радиодан хабар жүргізушілердің, ауызша сұхбат берушілердің тілінен жаппай орын ала бастаған жазба тіл әсерін тіл мамандарының өздері мойындап отыр.

Сөз жоқ, тілдің ауызша сөйлеу үлгісі ұрпақтан-ұрпаққа ауызша, яғни отбасында ата-ананың, бала-бақша, мектепте тәрбиеші-мұғалімнің, жоғары оқу орындарында әдіскер-пән оқытушыларының, ұжымда әріптестердің өзара сөз алмасуы арқылы тарайды. Олай болса, қазақы сөйлеу дағдысы ересектер мен мамандардан басталуы керек болады. Қазақы сөйлеу нормаларын қалыптастыру отбасы және мектеп тәрбиесінің бір бөлігі болу қажет. Ол үшін қазақ тілінің бүгінгі қалыптасқан даму деңгейіне лайық арнайы тәрбиелік және оқу-әдістемелік бағдарламалар мен іс-шаралар дайындау қолға алынғаны жөн.

Қазақ тілінің емле-ережелерінің негізі болып отырған морфологиялық, фонетикалық, тарихи-дәстүрлі қағидалардың бәрі барып дыбыс тіркесі деңгейінде тілге оралады.

Қазақ тіліндегі дыбыс тіркестері «...қазақша сөйлегенде (не дауыстап оқығанда) сөздерді табиғи түрде дұрыс дыбыстай білуге...» [1, 122 б] тікелей қатысты екенін профессор Р. Сыздықова «сөз сазы» деп атайды. Сөз сазы, яғни сөзді дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтары жайлы еңбектерінде «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз – тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады» [1, 130 б] – деп түсінік береді. Сөз сазының қазақы болып шығуының бір жағы дыбыс тіркесіне барып тірелетінін ескерсек, зерттелім нысанының зерттеушілер назарынан түспей отырғанын құптау керек болады. Дыбыс тіркестерін мәтіннің құрамды бір бөлігі деп қарайтын болсақ, онда мәтінге тән фонетикалық заңдылықтардың бәрі дыбыс тіркесіне де тән болып шығады. Ендеше дыбыс тіркесі естілім (перцепция) және әуен (интонация) салаларының да зерттеу нысанына айналу керек. Сонда дыбыс тіркесінің артикуляция, акустика, перцепция, интонация тұрғысынан кешенді зерттелім нәтижесі алынады. Мысалы, дыбыс тіркесінің және оның құрамындағы дыбыстардың жеке-жеке естілім талдануы жүргізіліп, дыбыс тіркесінің естілім сипаттамасы алыну керек. Қазақ тілтануында перцепциялық зерттеудің негізін қалаған профессор Ж. Әбуовтың еңбектері негіз болады. Дыбыс тіркестерін буын құрауыш бірліктер деп қарап, буын проблемасының өзекті саласына айналдыруға болады [2, 56], өйткені қазіргі қазақ тілі оқулықтарында буынның түрлерін анықтап, оның дыбыс құрамын санамалаудың нәтижесімен шектеліп қалып жатыр. Ғалым Ж.Т. Беласарова: «Қазақ тіліндегі бір буынды сөздердің құрамындағы дауысты мен көп буынды сөздердің бірінші және келесі буындарындағы дауыстыларды бір-біріне ажыратып қарау керек болады. Зерттеушілердің көрсетуінше, бір буынды түбір құрамындағы дауысты әрі тұрақты әрі сапалық жағынан басқа сөз құрамындағы дыбыстарға ешқандай бағынышты емес»-деп, түсінік береді [3,42].

Дыбыс тіркестерінің фонетикалық талдануы осы мәселенің шешілуіне де себеп болары сөзсіз.

Ендеше қазақ тіліндегі дыбыс тіркестері бір ғана жасалым (артикуляциялық) талдаудың емес, естілім (перцепция), әуен (интонация), үндесім (сингармонизм), үйлесім (ассимиляция) т.б. зерттеу түрлерінің зерттелім нысаны болады.

Дыбыстар тіркесі - күрделі фонетикалық құбылыстардың бірі. Сондықтан дыбыс тіркестерінің айтылым-жазылымының өзіндік ерекшеліктері, олардың акустика-артикуляциялық сипаты, естілім белгілері, әр дыбыстың бір-бірімен тіркесу заңдылықтарының себептері нақты талдап көрсетуді қажет етеді. Себебі тілдің өзіндік табиғи қалпын танытатын, оның өзге тілдерден ерекшелігін көрсететін де заңдылықтардың бірі осы тіркесімі болып табылады. Дыбыстар тіркесі жөнінде ғалым С. Мырзабеков еңбегінде: “Дыбыстар тіркесі – дыбыстардың бір-бірінің қатар тұру мүмкіндігі, тарихи қалыптасқан орны. Бұл - халықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, жетілген, жүйеленген сөйлеу өнерінің (қаруының) жемісі, нәтижесі. Қазақ тіліндегі негізі үндестік заңдар деп жүргеніміздің өзі айналып келгенде, дыбыстар тіркесінің нәтижесі болып шығады. Бұл заң бойынша: 1. Бір сөз деңгейінде тек жуан дыбыстар немесе жіңішке дауыстылар ғана қатар тұра алады. 2. Сөз (түбір) ішінде, сөз бен қосымша, сондай-ақ сөз бен сөздің аралығында қатаң дауыссыздардан соң тек қатаңдар ғана тұра алады. 3. Әлгіндей жағдайда ұяңдардан соң тек ұяң дауыссыздар тұрады. 4.

үнділерден соң ұяндар, қала берді үнділер келеді. Міне, бұлар-бүкіл тілдің болмыс, бітімін айқындайтын, өзге тілдерден ерекшелендіріп, айшықтандырып тұратын, ұзақ дамудың нәтижесінде қалыптасқан, бұлжымас заңдылықтар”, - деп көрсетілген [4,73-74].

М. Райымбекова сөз басындағы дыбыс тіркесіне басқаша қарайды. Акустикалық талдаудың нәтижесіне сүйене келіп: «...благодаря полной редукации узких гласных могут образоваться стечение согласных» [5, 98 б] дей келіп, «однако это явление нельзя считать типичным для казахского языка» [5, 98 б] деп күмәнданып тоқтайды. Мұның өзі сөз басында дауыссыздар тіркесі кездеседі деген пікірдің екіұшты екенін көрсетеді. Оның үстіне акустикалық талдаудың нәтижесі артикуляциялық тұрғыдан тиянақталмаған. Автор келтіріп отырған мысалдардың өзі де сенімсіз: бл (білек), бр (бірақ), кт (кітап), кл (кілем) т.б. Дауыстының айтылымы қысқаруы мүмкін, бірақ түгел түсіп қалуы мүмкін емес. Өйткені сөз басындағы дауыссыз аралық дауысты анық естіледі. Бірақ барлық артикуляциялық белгілерді қамтымай, олардың жасалу тәсілін алған. Мұнда да әріп тіркестердің тіркесі қаралған.

Қазақ тілінің дауысты дыбыстарына байланысты еңбегінде профессор Ә. Жүнісбек қысаң дауыстылардың нөлдік редукациясы бар екенін, алайда дауыстының орны жоғалып кетпейді, дауыстының нөлдік (өшік) варианты (глухой вариант) ретінде сақталатынын айтады [6]. Дыбыстар тіркесін соңғы ғылым жетістіктері тұрғысынан әлі де терең зерттеу ісі қазақ тілі фонетикасы саласындағы алдағы міндеттердің бірі деп білеміз. Себебі дыбыстар тіркесі мен жазу заңдылықтары талаптарының ара жігі ашылмай, көптеген еңбектерде біріне-бірі қайшы пікірлер айтылып келе жатқанын байқаймыз. Тіліміздегі дыбыстар табиғаты олардың өзіндік ішкі ерекшеліктеріне қарай топ-топқа бөліп, жеке-жеке қарастыруды қажет етеді. Мысалы, кейбір ұяң (*б,г,з,д*) дыбыстар сөз соңында келмейтінін ескерсек, оның өзге дыбыстармен тіркесімі жөніндегі мәселені басқа қырынан қарастыру керек сияқты.

Қазақ тілінің төл тіркестері дегенде оны орыс және араб тілдерінің ықпалымен еніп отырған дыбыс тіркестерінің үлгілерін айтып отырған жоқпыз. Оларды о бастан зерттеу нысанының қатарынан шығарып тастаған болатынбыз. Өйткені олардың төл тіркес құрамына жатпайтындығы фонетикалық дәйектемені қажет етпейді.

Төл тіркестерді қазақ тілінің өзіне тән әріп таңбалар мен айтылым дыбыстардың арасынан шығарып алып отырмыз. Сөз жоқ, кез-келген фонетикалық талдаудың бастауы сөздің (мәтіннің) жазба нұсқасына барып тіреледі. Ендеше жазба (әріп) тіркестер де сол құрамдағы тілдік бірліктердің бірі болып табылады. Сонымен егер әріп тіркесінің айтылымы сол әріп тіркесінің құрамындағы таңбаларға сай келсе, онда ол тіркесті төл тіркес деп атаймыз. Төл тіркестердің жазылымы мен айтылымы бірін-бірі толық қайталап тұрғандықтан, оларды *анық* немесе *ақиқат* тіркестер деп атадық. Ал, егер, әріп тіркесінің айтылымы сол әріп тіркесінің құрамындағы таңбаларға сай келмесе, онда ол тіркестер төл тіркестердің құрамына жатпайды. Ондай тіркестердің жазылымы мен айтылымы бірін-бірі сол күйінде қайталамайтын болғандықтан, оларды *жасырын* немесе *жалған* тіркестер деп атадық. Өйткені әріп тіркес сол күйінде қазақы дыбысталмайды, оның дыбыс құрамы белгілі бір өзгеріске ұшырап барып қана қазақы айтылады. Басқаша айтқанда, қазақы айтылатын әріп тіркестері төл тіркестер, ал қазақы айтылмайтын әріп тіркестер төл емес тіркестер болып шығады.

Сонда төл тіркестер мен төл емес тіркестердің айырмашылығы олардың қазақы айтылымында болып табылады.

Жазба төл тіркестер қазақ сөзінің (мәтінінің) табиғи айтылымын сақтап отырса, жазба төл емес тіркестер, керісінше, қазақ сөзінің (мәтінінің) табиғи айтылымына жаңсақ әсер етіп отырады. Жаңсақ әсер тілі жазумен шыққан ұрпақтың тіліне тез сіңіп кетеді (оны күнделікті сөйлеу үстінде байқап келеміз). Соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс құрамы өзгеріп, жаңа тіркестердің пайда болуына әкеп соғады. Сөйтіп жас ұрпақ пен ересек ұрпақтың сөз саптауында дыбыстық алшақтықтар туындайды. Ендеше қазақ тілінің дыбыс, буын, сөз, сөз тіркесі және мәтін деңгейіндегі төл үлгісінің сақталуын тұрақты қадағалап отыру ғылыми және ғылыми-әдістемелік зерттеулердің нысаны болу керек.

Дыбыстар тіркесін соңғы ғылым жетістіктері тұрғысынан әлі де терең зерттеу ісі қазақ тілі фонетикасы саласындағы алдағы міндеттердің бірі деп білеміз. Себебі дыбыстар тіркесі мен жазу заңдылықтары талаптарының ара жігі ашылмай, көптеген еңбектерде біріне-бірі қайшы пікірлер айтылып келе жатқанын байқаймыз. Тіліміздегі дыбыстар табиғаты олардың өзіндік ішкі ерекшеліктеріне қарай топ-топқа бөліп, жеке-жеке қарастыруды қажет етеді. Мысалы, кейбір ұяң (*б,г,з,д*) дыбыстар сөз соңында келмейтінін ескерсек, оның өзге дыбыстармен тіркесімі жөніндегі мәселені басқа қырынан қарастыру керек сияқты. Енді дыбыстар тіркесінің фонетика-фонологиялық

табиғатын нақты тану үшін ғалым С.Мырзабеков еңбегіндегі мәліметтерге төменде шолу жасамақпыз. Дыбыстар тіркесін түбір, түбір мен қосымша деңгейінде қараумен шектелмей, сөз бен сөз аралығына да зер салу керек. өйткені түбір ішінде, түбір мен қосымша аралығында қатаңдардан соң тек қатаң, ұяңдардан соң тек ұяңдар тұрып, үнділерді жолатпайтын болса, сөз бен сөздің арасында олардың қайсы бірі үнділерге (н, м) кет әрі емес: үшмың, төртмың, бесмың, жүзмың, үшнан, төртнан, жүзнан. Қазақ тілі ә, о дауыстыларын тек сөздің бас буынында ғана айтып, қалыптастырған. Қазіргі қазақ тілінде олар екінші, үшінші буындарда (тіпті қосымшаларда) да жүрсе, ол кірме сөздерді үндестікке үйрету, кіріктіру үшін керекті болғандықтан, амалсыз алынған деп түсіну керек. Сондай-ақ *yu, iy* тіркесі мүлде жоқ. Дауыссыздарға аяқталған сөзге қосымша дауыстыдан басталып жалғанатыны бізге табиғи, етене болып көрінсе, ал дауыстыға аяқталған сөзге де қосымша дауыстыдан басталып жалғанбайды. Сөз ішінде дауыстылардың тіркесе алмауы түркі тілдеріне, әсіресе қазақ тіліне тән ерекшелік түрінде танылуға тиіс. Дыбыстау мүшелерінің үнемді қызметіне, үндестікке негізделген қазақ тілінде артық буын, қисық (үндеспейтін) дыбыстарға орын жоқ. Бір бунаққа еніп, бір ырғақ, екпінмен айтылатын сөз бен сөздің арасында да осындай заңдылық кездеседі. Бунақтағы сөздердің алдыңғысы дауыстыға аяқталып, кейінгісінің дауыстыдан басталып жазылуы үйреншікті көрініс: ала ат, қара ала, қолға алды, қолы ұзын, игі іс, тірі өлік, алты ай, алты үй, екі ешкі, екі үйрек. Бұлар: алат, қарала, қолғалды, қолұзын, игіс, тірөлік, алтай, алтүй, екешкі, екүйрек түрде айтылады да, алдыңғы сөздің соңындағы дауысты лықсып шығып қалады. Мұндай жағдайда алдыңғы сөздің соңындағы дауыссыз дыбыс жылысып, келесі сөздің құрамына енеді. Олай болатын себебі бір бунаққа енген сөздер тұтасып, бір сөз сияқты буындалады, ал буын-сөз басында болмаса, дауыстыдан басталмайтыны белгілі. Қазақ тілінде дауыстылар араларына дауыссыздар салмай, өзара тіркесе алмайтыны анық. Олай болса, дауыстылардың тіркесін тіл үндестігі, ерін үндестігі тұрғысынан танып білгеніміз жөн. «Қазақ тілінде дыбыстар тіркесі дейтін ұғым дауыссыздардың үндесуі түрінде ұғынылады.

Қазақ тіліндегі дауыссыздардың тіркесін анықтау бір жағынан жеңіл, екінші жағынан қиын. Жеңіл болатыны, тіл өзінде бар дыбыстарды сан ғасырлар бойы саралап, сабақтап орын-орнына қойып берген. Дыбыстар үндестігі сол саралау мен сабақтаудың нәтижесі. Ол бойынша, қатаң дауыссыздардан соң тек қатаңдар, ұяңдардан соң тек қана ұяңдар, үндіден соң негізін ұяңдар, үнділер ғана тұра алады. Сөздің құрамындағы дауыссыздар дауыстылардың ыңғайына қарай бірыңғай не жуан, не жіңішке болып үндесіп айтылады»[4, 82].

Қазіргі тілімізде сан ғасырлар бойы дамудың нәтижесінде қалыптасқан табиғи дыбыс тіркестерімен қатар, кірме сөздерде ғана кездесетін, жалпы заңдылыққа қайшы келмейтін тіркестер бар. Мәселен, ғд (бағдар, бағдат, дағды, жағдай, тағдыр) тіркесі байырғы сөздердің түбірінде де түбір мен қосымша аралығында да ұшырамайды. Тек сөздердің аралығында ғана айтылады: ағдала (ақ дала), бағдәулет (бақ-дәулет), бағдәреже (бақ-дәреже), тамағдәмі (тамақ дәмі), ағдәрі (ақ дәрі), ағдауыл (ақ дауыл), оғдәрі (оқ-дәрі). Сөйте тұра, кірме сөздердің түбірінде қолданылуы, ұяңнан соң ұяң дауыссыз келеді дейтін заңға сиып тұр. Дәл осындай ұяңдар тіркесі *әб* екі-ақ сөзде ұшырайды: бағбан (бақ-бан), қағба. Байырғы сөздерде мұндай тіркес жоқ. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесін үш түрлі позицияда қарастыру керек болады:

- 1) түбір (морфема) деңгейінде,
- 2) түбір мен қосымша жігінде,

3) сөз бен сөздің аралығында (бунақ ішінде)» [3, 83]. Бұлардың бәріне ортақ жалпы заңдылықтар бар да, әр позицияның өзіне тән тіркесу ерекшеліктері және бар. Мәселен, қатаңнан соң қатаң, ұяңнан соң ұяң дауыссыз келеді дейтін заң сөз бен сөздің арасында сақтала бермейді. Мысалы: үш мың, төрт мың, бес мың, жүз мың. Үш позицияға тән айнымас заң қатаңдардың ұяңдармен және керісінше, ұяңдардың қатаңдармен қатар тұрып (тіркесіп) айтылуы мүлде жоқ.

Дыбыс тіркесі болу үшін тіркес құрамындағы дыбыстардың арасында тығыз артикуляциялық байланыс болу керек. Әрбір артикуляциялық байланыстың өзіне тән акустикалық көрінісі мен перцепциялық нәтижесі болады. Қазақ сөйлермені осы белгілерді түйсіну нәтижесінде қазақ сөзін қазақы қабылдайтын болады.

1 Сыздықова Р. Қазақ тілінің анықтағышы. –Астана: Елорда, 2000. – 528 б.

2 Абуов Ж. Перцептивная фонетика. – Алматы: КазГЮА, 1999. – 226 с.

3 Беласарова Ж.Т. Түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстардың сипатталуы туралы. Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ-нің Хабаршысы; «Филология» ғылымдарының сериясы, №2(44) 2013ж.

4 Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-словарь, 1999. - 200 б.

5 Раимбекова М. Ассимилятивное описание звуков в казахском языке. – Алматы: Наука, 1998. – 146 с.

6 Джунисбеков А. Гласные казахского языка. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 93 с.

Резюме

Г.К. Кайдарова – к.ф.н., доцент КазГосЖенПУ, **С.Е.Сугирова** – магистрант КазГосЖенПУ
Аудио фразы квалифицировать, как KURAWŞI язык единицы

В данной статье речь идет о правильном использовании звукосочетания в тексте. Основные фонетические знаки в тексте имеют прямую зависимость от звукосочетания, именно поэтому природа фонетики сложна. Даже при определении фонетической природы охарактеризовать звукосочетание при помощи методов и подходов является сложной задачей. Результаты проведенного исследования звукосочетания показали, что для обучения казахского языка умение говорить устным литературным языком является одним из самых сложных вопросов в казахском языке. Звукосочетания в звуковом составе и их способность сочетания классифицируются в зависимости от места. Согласно основным исследованиям звукосочетания артикуляционный анализ относится в первую очередь. В составе звукосочетания значение взаимодействия звуков их методов произведения, твердость звука все это связано с местом их взаимодействия. В статье определены главные правила звукосочетания их значение и место при произведении звуков, методика произведение звуковых сочетаний, взаимодействие между собой, произношение, особенности звучания, место звуков в слове. Научно описав артикуляционное и акустическое звукосочетание, взятое как «единство языка» были, показаны конкретные признаки устного и письменного сочетания и различия.

Ключевые слова: звукосочетание, единство, текст, артикуляция, разработка, анализирование.

Summary

Kaidarova G. – candidate philological sciences, Associate professor Kazakh State Women's Pedagogical University **Sugirova S.** – undergraduates, Kazakh State Women's Pedagogical University
Sound combinations in the sound composition and combination ability

In this article we are talking about the correct use of sound combinations in the text. Basic phonetic symbols in the text are directly dependent on the sound combinations, which is why the nature of phonetics complicated. Even in determining the nature of the phonetic sound combination characterized by the methods and approaches javjaletsja challenging. Results of the study showed sound combinations that learning the Kazakh language ability to speak the language of oral literature is one of the most difficult issues in the Kazakh language. Sound combinations in a sound structure and ability combinations are classified depending on the place. According to the basic sound combinations articulation research analysis refers in the first place. As part of the value of the interaction of sound combinations of sounds of their methods of work, the hardness of the sound it is connected with the place of their interaction. The article defines the main rules of sound combination of value and location when the sound produced, the technique works sound combinations, the interaction between them, pronunciation, sound features, the place sounds in a word. Research describing the articulation and acoustic sound combination, taken as a "unity of the language" were shown concrete signs of oral and written combinations and differences.

Keywords: sound combination, unity, text, articulation, development, analyzing.

ӘӨЖ 81:3 9

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭТНОМАРКЕРЛЕНГЕН ТІЛ БІРЛІКТЕРІНІҢ ТРАНСЛЯЦИЯСЫ

Ф.Қ. Молдашова - *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің*
2-курс магистранты, feruza2992@mail.ru

Ғылыми жетекші: Мәдиева Г.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, gmadi@mail.ru

Ұлттық танымда ғасырлар бойындағы ұлттық-мәдени және тарихи құндылықтардың сақталу көзі халықтың тілінде көрініс табады. Осы негізді көздей отырып тіл мен мәдениет тоғысындағы лингвомәдениеттану ғылымы тілдегі мәдени ақпар беруші бірліктерді зерттеу нысанына алады. Төмендегі мақалада этностық айшықталған бірліктер қазақ этносының лингвомәдени ерекшеліктерінің көрінісі ретінде сипатталады.

Жасырын тарихи-мәдени контекстерде кездесетін этномаркерленген тіл бірліктерінің интерпретациясы анықталып, сөздің мәдениетпен байланысты негізгі ақпаратты қамтитын ішкі формасына зер салынады. Стереотипті және бекітілген компоненттерден құралған осы бірліктер кеңістіктік модель ретіндегі этномәдени тұтастыққа біріктіріледі. Мақаланың көздейтін ең басты мақсаттарының бірі – қазақ мәдени қоғамындағы және өмір тіршілігіндегі тілдік трансляция механизмдерін анықтау, сипаттау және түсіндіру.

Түйін сөздер: этномаркерленген тіл бірліктері, эталон, этнос, ішкі форма, трансляция.

Кез-келген ұлттық тілдің сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың сан дәуірдегі жүріп өткен тарихымен, күнделікті өмірде тұрмысына орнықтырған мәдениетімен, күнкөрісіне арқау болған жан рухымен, ой-санасымен тікелей байланысты екені сөзсіз. Сондықтан да ұлттық тілді халықтың мәдениетімен, жан ілімімен, ой танымымен, тарихымен біріктіре қарау мәселесі тіл ғылымында өзіндік өріс алып келе жатқан этнолингвистика, когнитивті лингвистика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану ғылымдарының тууына себепші болды. Қазіргі таңдағы тіл білімінде (қазақстандық лингвистикада – М.М.Копыленко, Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова, Е. Жанпейісов, С.Е. Исабеков, З.К. Ахметжанова, т.б. ғалымдардың этнолингвистикалық зерттеулерінде) тілді адаммен, және оның когнитивті, менталды, мәдени деңгейлерімен тығыз байланысты қарастырады. Тілдік деректерді тілдік тұлғамен, оның қоғамдық қоршаған ортасымен, тұрғылықты жерімен, ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен байланыста зерттеу коммуникацияның жоғарғы дәрежедегі нәтижесін беретін, «мәдени кодтардың мұқамын анықтауға» мүмкіндік береді [1, 286].

Қай мәдениетті алып қарайтын болсақ, ондағы ұлттық мәдениеттің тірегі тілде екеніне көз жеткіземіз. Қазақ халқының да этностық, ұлттық мәдениеті, негізінен, тілде көрініс тапқан. Осы орайда ұлттық болмысымен қалыптасқан төл мәдениетіміздің сақталған негізгі көздерінің бірі – бойында өзіндік этникалық ерекшеліктері бар, яғни, ұлттық-мәдени деректік құны бар – этномаркерленген тіл бірліктері болып табылады. Этномаркерленген тіл бірліктерінің бірегейлігі оның антропо-орталықтанғандығымен пайымдалады, яғни субъектіге – адамға міндетті бағытталғандығында: онда әлемнің немесе кеңістіктің сипаты маңызды емес, оның интерпретациясы, адаммен және адамға қатысты бағалануында болып табылады. Эталонды, архетипті, стереотипті және бекітілген компоненттерден құралған этномаркерленген тіл бірліктерінің инварианттылығы оның сөйленістегі образды құралдарының әртүрлілігіне шектеу келтіре алмайды. Дерлік барлық этномаркерленген бірліктердің ішкі формаларында оларға ұлттық-мәдени колорит беріп тұратын мағыналар жатады. Мысал келтіретін болсақ, қазақ тілдік қолданыстағы «құрық салынды» сөз тіркесі қазіргі таңдағы мағынасы ауыспалы мәнге ие болып, ұры немесе баскесер, заң бұзушылардың ұсталуын, заңды түрде жазаға тартылуын білдіреді немесе жалпыхалықтық қолданыста адамның бастапқы еркіндігіне шектеу қойылып, мүмкіндік аясының тарылуы кезінде қолданылатын тіркес. Мысалы: *Журналистер одағының басшысы ірі соммада ақша ұрлады деген айыппен құрықталды* [<http://www.zakon.kz/6>, 22 ақпан, 2016 ж., 12:38], *Мен барамын да елдегі бір жақсы қызға құлындай шыңғыртып құрық саламын* [Ғ. Мүсірепов, Махаббат қызық мол жылдар, 1970]. Ал бұл сөздің негізгі ұлттық-мәдени колорит беріп тұрғаны, көшпенділер мәдениетіндегі негізгі шаруашылық көзі, мал шаруашылығындағы жылқыны қолға үйрету, асау жылқыны жуасыту мақсатында мойнына құрық салып сабасына түсірумен негізделеді.

Этностың өзіндік діні, мәдениеті, тарихы, әлеуметтік және саяси даму жолдарымен үндесіп отыратын тілдегі этномаркерленген тіл бірліктері бойындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен жасалуына негіз болған уәждерді ашып көрсетуді талап етеді. «Тұсаукесер» этномаркерленген тіл бірлігін алатын болсақ, қазіргі қоғамда ол ішкі формасында өзінің этносқа тән белгісін (маркерін) сақтай отырып, семантикалық өрісіне, қолданыс аясына байланысты жаңа кейіпке енген, ол дегеніміз бір іс-шараның бастамасы, мекеменің ашылу құбылыстарын білдірген кезде қолданылатын таңба, бірлік. «Тұсаукесер» сөзінің бұлай жаңаша кейіпке енуі, оның салт-дәстүрдің бір белгісі ретінде, баланың алғаш тәй-тәй басып келе жатқан кезінен, жақсы ырым етіп, жолы ашық болсын, болашаққа қадамын нық бассын, біреудің ала жібін аттамай, адал жолдан тайынбай жүрсін деген ырыммен ұштастыра отырып, енді басталғалы отырған істің де өрге жүзіп, ілгерілей беруіне алғышарт ретінде берілген атау. Тілімізде осы сынды бірнеше ұғымдар, атаулар кездеседі, мысалы: *шымылдыған ашу*, *(автобустан)түсу/міну*, *бірітіндеп кіру*, *қазылар алқасы*, *ұйымдастырушылар алқасы*, *билік*, *көсем* т.б.

Осы сынды этномаркерленген тіл бірліктерінің интерпретациясы кезінде ұлттық детерминделу құндылықтарының кәсібиленуі ескерілген түрде, арнайы ұлттық-мәдени бояудағы ұғымдар мен терминдер қолданылады. Ол ұғымдар мен тіркестер уақыт өте келе, тарих кезеңдерінен тоғыспалы түрде, мағыналық құндылықтарын сақтай отырып, басқа кейіпке еніп, қолданыс аймағы, саласы өзгеріс тапқан.

Жасырын тарихи-мәдени контекстерде кездесетін этномаркерленген тіл бірліктерінің мағыналық тұлғасында денотативті аспект көшбасшы орын алады. Құрамында ұлттық нақыштағы, тарихи-этнографиялық дерегі бар жалқы есімдерді тілдік қорымызда көптеп кездестіре аламыз.

Бала туған соң, қырқынан шығарда ит көйлек* кигізу салты көптеген түркі халықтарында бар, ортақ әдет. Осындай ырымға байланысты *Итбай*, *Итбас*, *Күшік*, *Барақ* деп ат қою болған. Адам есімдерінің атауының сырында халық мәдениетінің өмірі жатқанына тағы бір дәлел, бүгінде қазақ қыздарының ересен сұлулығы табиғатында жаратылысы бөлек, алты шектінің елінде аңыз болған *Қыз Жібектің* есімімен бағаланады. Халық танымында *Қыз Жібек* сұлулықтың символы ретінде танылуы атаулы жырдың халық өмірімен біте қайнасқан туынды екенін дәлелдейді. Немесе жыр жолдарында жиі қайталанатын:

Тағы да бас қосқаным Жағалбайлы,

Жылқысын көптігінен баға алмайды – деген жолдар кіші жүздегі жағалбайлы руының асқан байлығын танытып, жауынгер, бірбеткей, іргелі, қайсар ел болғандығын білдіреді. Сонымен қатар, қазақтың жер-су атауларын да тұнып тұрған мәдениеттің көзі деуге болады. Ата-бабаларымыздың қоныс тепкен әрбір мекенінің атауы тіршіліктің тынысымен астарлас мәдени өмірінің бір көрінісі екені анық. Осы орайды қазақ жерінің оңтүстік аймағының жер-су атауларының тарихы мен мәдени өмірін тілдік тұрғыдан сөз еткен тілші Қ. Рысбергенова бірқатар елді мекендердің атының шығу тарихына тоқталады. Мәселен, *Келіншектау* жотасының аты халық аузында сақталған аңызбен байланысты. Бұл жоталар алыстан «ұзатылып бара жатқан қалыңдық жасауының көшін бейнелеп тұрғандай» [2, 57] деп ауыз әдебиеті үлгілерінде топонимдердің өзгеріссіз сақталғанын және осындай атаулар халық мәдениетін танудың бір жолы екендігін баяндайды. Осы тектес топонимдік атаулардың кейбірі халықтың мифтік танымында да көрініс тапқан [4]. Еліміздің батыс өңірінде *Сараман* топонимінің аталу төркінін халық арасында кең тараған «жынның аты» деп түсіндіріп, ауыз әдебиетінде *Шақырайын шалғайдан сараманды* деген жыр жолдарында кездеседі. Этностық таныммен қабаттас «Қыз Жібек» жырында баяндалатын Төлегеннің мезгілсіз жауыздық құрбаны болған *Қособа* өңірін халықтың:

Шел жазира ішінде

Қособа деген көл екен,

Ұры, кәзәп, қарақшы –

Мекен қылған жер екен, – деп атауы, ел аузында *Қособаның* жауыздық пен қасіреттің мекені деген сенімді айғақтайды. Осы мысалдардың көріп отырғанымыздай этнос мәдениетінің тарихы топонимдер бойында да тұнып тұр. Осындай тарихи-этнографиялық фактілерді қамтыған тілдік бірліктерді этномаркерленген тіл бірліктері деп айқындаймыз.

Коннотативті, қосымша мағыналар сөздің мәдениетпен байланысты негізгі ақпаратты қамтитын ішкі мағынасына үстей отырып, бастапқы мағынасына прототипті жағдайлардағы трансформациясын жасайды. Мәдени ақпаратты этномаркерленген тіл бірліктерінің ішкі формасынан алуға болады, оларда мәдениет іздері жатыр, айта кететін болсақ, мифтер, архетиптер, салт-дәстүрлер, тарихи

жағдаяттар мен материалдық мәдениет элементтерінің сипаттарында мәдени дерек ақпараттары айқындалады. Осыған байланысты Ф. де Соссюр «халықтың тілінде салт-дәстүрі көрініс табады» деген пікірін және Э. Сепирдің «этностың дүниені тіл арқылы тануы оның салт-дәстүр, этнография, мифология, т.б. символдық қызметімен байланысты» деген тұжырымдарына сүйене отырып ойымызды негіздей аламыз.

Мысалы, *ақ киізге көтерді [Қос қолы қызыл қанға боялғанына қарамай, он жеті жасар Әбілқайырды азулы тілектестері 1427 жылы Деуіті Қыпшаққа хан етіп, ақ киізге көтерді (І.Е.)]* тұрақты тіркесінің мәдени-тарихи ақпараттылығы немесе Күлтөбенің басында күнде кеңес [*Қазақ аңыз-әңгімесінде: «Тәуке хан қазақтың басын жиып, Күлтөбенің басында кеңес құрып, атақты жеті жарғысын» тізген екен деген аңыз бар. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есімханның ескі жолын» Әз Тәуке ханның Күлтөбенің басындағы күнде кеңес болғанда «жеті жарғысын» білмек керек (Абай)*]. Мысалда келтірілген осы тілдік бірліктер бертін келе, бастапқы мағынасынан ажырамаған түрде жалпылық мәнге ие болып қолданыс нысаны өзгеріс тапты. Осы екі тіркестің «хандыққа, ел басқаруға тағайындау» мен «жиі жиналыс жасау» сынды мағынасын білу үшін, астарын ұғыну үшін қазақ этносының салт-дәстүрі жайлы негізгі фондық білімге ие болу керек. Осы секілді тілдік айшықты тіркестер қазақ тілінің бірегейлігін танытып, ерекшелігін айқындай түседі.

Этномаркерленген тіл бірліктері – халықтың менталдылығының, ұлттық-мәдени идентификациясын трансляция жасауға қатысушы мәдениеттің вербалды бір бөлшегі. Соған сәйкес олар әртүрлі этностар әлемінің тілдік көрінісінің әмбебап және спецификалық құрауыштарын орналастыруға арналған деректік материалдар болып табылады.

Кеңістіктік модель ретінде алатын болсақ, әуелі діни түсініктерде, әдет-ғұрып, салт-жоралғыларда жаңғыртылады, одан кейін тілде белгіленіп адамның тұрғылықты жерінде, үйіндегі ішкі-сыртқы қоршаған заттар арқылы материалданып тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Әлемнің этникалық бейнесінің моделі – ол әрбір жеке тұлғаның әлемдік бейнесі арқылы құралған түрде адамдарды этномәдени тұтастыққа біріктіреді.

Қазақ этносының ішкі этникалық құрылымы мен менталитеті тұрмыс-салттағы көшпелі мал шаруашылығына байланысты экономикалық және әлеуметтік-мәдени бейімделудің негізінде қалыптасқан. Ол белгілі бір этностың тұрғылықты мекеніне, тұрмыс салтына, тарихи кезеңдері арқылы айшықталады. Тіл иеленушілерінің әлемдік бейнесі мен әлемдік моделдің өзара тұспа-тұс келмеуінің себебі түсініктердің тілдік репрезентациясы болып табылады. Осы орайда кеңістіктегі дүниелерді жеткізетін этникалық маркерлер белгілі бір этностың таным-түсінігінің шеңберінде қалыптасады. Мысалы, орыс мәдениеті мен қазақ мәдениетінде кездесетін өлшем-бірліктердің аталуын салыстырсақ: *мерить на свой аршин, бок о бок, от горшка два вершка, двор о двор, за тридцать земель, места не столь отдаленные және аламан бәйге, ат шаптырым, тер алатындай, алты айшылық, атпен ара қонып жетерлік, қозы көш жер*.

Қазақ халқы үшін кеңістіктегі уақыт өлшемдері көшпелі мәдениетпен сай келсе, орыс халқы үшін отырықшылық тұрмыс салты арқылы айқындалады. Қазақ тіліндегі «айшылық жер» мағынасы жылқымен жүргендегі есеппен алынады, осы тіркесті басқа тілдік мәдениетте тікелей калькалау арқылы қолданатын болса, оның мағынасы күңгірттене түседі. Қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында «айшылық жер» тіркесі 2500 км-ді нұсқай отырып қолданылады, алайды көшпелі тұрмыс кезінде қазақ халқы үшін өлшем бірліктер шақырымдармен емес уақытпен қолданылғанын көре аламыз. Тілдің мәдениетпен ұштастыра зерттеу нысаны ұлт мәдениетін сол халықтың мәдени өмірімен әрі кетсе туыстас халықтардың этнографиялық тарихымен байланыстыра қарастырады. Жоғарыдағы мысалдардан көріп отырғанымыздай, қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі қатпарларының тілде айшықталып отырады. Осы сынды тілдің айшықтар ғасырлар бойы қалыптасып, қорланып, рухани мәдени мұра ретінде атадан балаға, әулеттен нәсілге үзілмей ауысып келе жатқан дәстүрлі мирасты жаңғыртып отыр, сондықтан оларды жан-жақты зерттеп, танымдық мәнін ашып, болашақ ұрпаққа ұсыну басты мақсат.

Этномаркерленген тіл бірліктерін ұлттық тіл аясында халықтың рухани, материалды мәдени өмірін нысанға алу арқылы зерттеу, ондағы тілдік фактілерді мәдениет аспектісінде қарастыра отырып ұлт, менталдық, ұлттық тұлға, этнос өмірі, дүниетаным, менталитеттік ерекшеліктер сынды мәселелерге баса назар аударып, ұлттық колоритті нақты көрсетуді көздейді.

1 Авакова Р.А. Отражение национально культурной специфики в фразеологизмах // Язык и культура: функционирование и взаимодействие. Халықаралық ғылыми конференция жинағы. 25-27 ақпан, 2003. – Шымкент: «Университет баспасы», 2003. – 4-12 бб.

2 Рысбергенова К. Историко-лингвистическое исследование топонимов Южного Казахстана. – Алматы: Ғылым, 2000. – 153 б.

3 Алматинский корпус казахского языка [Электронный ресурс]. – URL: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz (дата обращения: 28.04.2016).

4 Б.М. Тілеубердиев Қазақ ономастикасындағы дүниенің (ғаламның) топонимиялық бейнесі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №4 (46), 2013 ж. Алматы: «Ұлағат» баспасы, – 3-6 б.

5 Молдашова Ф.К. Этномаркированные единицы в языке городского пространства // Городской ономастикон. Материалы Международного научно-теоретического онлайн-семинара молодых исследователей. – Волгоград: Издательство ВГСПУ «Перемена», 2015. – 32-36 с.

Резюме

Ф.К. Молдашова – магистрант 2-го курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, feruza2992@mail.ru

Трансляция этномаркированных языковых единиц казахского языка

Статья посвящена анализу этномаркированных языковых единиц казахского языка, функционирующего в этническом пространстве. Особое внимание следует уделить культурной коннотации, являющейся способом передачи информации об истории и культуре носителей языка. Исследование культурной коннотации позволяет выделить специфические признаки этнической культуры в процессе категоризации действительности и номинации культурных концептов, формирующих национальную картину мира. Вопросы и задачи структурировались относительно казахской культуры. На примере языковых единиц даются объяснения способам трансляции мотивирующего признака этномаркированных языковых единиц казахского языка. Этномаркированные языковые единицы были выявлены по степени знания, представления и воспроизведения речи носителей казахского языка. Одной из главных целей данной статьи - это определение, описание и толкование механизмов трансляций в казахском языке в сфере бытия и совокупном культурном обществе.

Ключевые слова: этномаркированные языковые единицы, эталон, этнос, внутренняя форма, трансляция.

Summary

F.K. Moldashova – 2nd year master student of Al-Farabi Kazakh National University, feruza2992@mail.ru

Translation of ethnically marked language units of kazakh language

Abstract. This article analyzes the ethnically marked language units of the Kazakh language, functioning in the ethnic space. Special attention should be paid to the cultural connotations, is a way of transmitting information about the history and culture of native speakers. Investigation of cultural connotations allows you to emphasize specific features of ethnic culture in the process of categorization of reality and nomination of cultural concepts, forming a national picture of the world. In the example of language units are given the explanations of methods of broadcasting motivating ethnic-marked language units of the Kazakh language. Ethnically marked language units have been identified by the degree of knowledge, presentation and speech reproduction of native speakers of the Kazakh language. Questions and tasks are structured with respect to the Kazakh culture. One of the main purposes of this article is the definition, description and interpretation of the mechanisms of translations in the Kazakh language in the field of life and comprehensive cultural society.

Key words: ethnically marked language units, standard, ethnos, internal form, translation.

81'33

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN KAZAKH AND ENGLISH PROXEMIC BEHAVIOR

G. S. Nemysheva - 2nd year master's degree student of al-Farabi Kazakh national university,
nemysheva.gaini@gmail.com

The article discusses the cultural identity of proxemic components, filling with the cultural meaning of spatial areas, and especially the national conceptualization of space. The article gives examples of studies of Kazakh and foreign scientists, reflecting the cultural identity of proxemic behavior of communicants in the Kazakh and English linguacultures. It describes the way of life, behavioral model, the characteristic traits of the representatives of each of the linguocultures and provides examples of their reflection in proxemic behavior of communicants. The paper describes various types of cultures, the impact of national-cultural features, i.e. the national character and mentality, on the communicative distance and conceptualization of space. It gives a comparative analysis of the results of research in communicative distance and perception of space in order to identify similarities and differences between the Kazakh and English linguacultures.

Key words: nonverbal communication, linguaculture, proxemics, national conceptualization of space, communicative distance, proxemic components; cultural identity of proxemic behavior.

With the further development of the globalization, the contact between people with different language and cultural background is increasing. Intercultural communication is a necessary part of human communication. However, people often pay too much attention to language itself, neglecting non-verbal communication. In fact, the nonverbal component of each and every communication process is even more important than the verbal dimension. Albert Mehrabian as quoted also by Edward T. Hall found that the total impact of a message is about 7 percent verbal (words only) and 38 percent vocal (including tone of voice, inflection, and other sounds) and 55 percent non-verbal. As can be seen from the figures, nonverbal communication plays a major role in human communication, therefore at the present time the study of this area of linguistics is particularly important in terms of the comparative description of national and cultural identity of a linguistic community.

When a representative of the one linguacultural community communicates with members of the another linguacultural community, and when even speaks the language of the latter, he builds a conversation according to his "own" models of behavior, uses "own" kinesics and proxemics system, relies on his "own" cultural knowledge.

Linguaculture focuses on the system of cultural values that is existing in every contemporary society. It studies a language as a product of human's creativity, a reflection of cultural values in ethnic communities, but the main object is the image of the world, or "world image", which is specific for each linguistic community.

Therefore, the objects of comparative linguocultural studies are linguistic units, communication units (speech and behavioral linguocultural units, communication distance, communication tactics and strategies, etc.), axiological picture of the world of two or more languages studied in comparative aspect.

Among these objects we are interested in comparative studies of communication distance in Kazakh and English linguacultures. Communication distance itself is the object of study of proxemics. The term *proxemics* was first introduced by American scientist Edward T. Hall in 1963 and was defined as the interrelated observations and theories of man's use of space as a specialized elaboration of culture [1, 12]. According to him cultural behavior is reflected in the use of space and distance at communication. Thus, to study proxemics we should examine differences in separate linguacultures.

Currently, there is a considerable number of local linguistic studies, devoted to issues of non-verbal communication. Our interest among them caused works of linguists like S.B. Beysembayeva and M.P. Eshimov, which presented a detailed analysis of non-verbal and gestural lexicographical description of semantics, also deserves attention the "Kazakh-Russian dictionary of facial expressions and gestures in the Kazakh language" composed by B. Momynova and S.B. Beysembayeva.

It should also be noted, that the problem was investigated by many Kazakh scientists before, for example, Ch. Valikhanov in his writings described the gesture "Kneeling" [2, 152]. M.M. Mukanov made an attempt to define the gesture and non-verbal signs, he also described and classified 28 signs of nonverbal nature. S.S. Tatubaev considered the gestures as an art component [3, 28]. In particular, proxemics were investigated by

such Kazakh scientists as A. Kazmagambetova, S. Beysembayeva, G. Suyunova, Zh. Omiralieva, M.P. Eshimov and others.

Studies of Kazakhstani authors have focused on different aspects of proxemics in communication. Thus, S. Beysembayeva and Zh. Omiralieva stresses that the nomadic way of life has played a major role in the formation of proxemic components in the Kazakh language [4, 8]. Whereas, G. Suyunova considers the specifics of the spatial orientation of the Kazakh and Russian cultures through the concept “steppe” [5, 284]. According to the results of Zh. Omiralieva’s studies, distance between the communicants during a speech communication is determined by the nature of their relationship (formal/informal, intimate/ public) [6, 52].

The difference between the distance of communication across cultures is described by many writers. Thus, Ch. Abdullayev, the author of a number of political detectives, in one of his works gives how a psychologist in the video describes a man who is wanted by the police: "He is an Englishman, is well aware of the manners adopted in Southern Europe. Pay attention to the moment, when someone from the tourists asked him about something. He turns and retreats almost subconsciously, because residents of the UK and Northern Europe talk to each other at arm's length, and the Italians and Spaniards talk much at a short distance" [7, 74].

From the foreign linguists who have studied the problem of proxemics we can mention such scholars as E. T. Hall, E. Kreydlin, J. Carol, A. Pease and many others.

Personal space can be variable according to personal experiences and cultural differences. For instance, the cultural practices of the United States show considerable similarities to those in European regions, such as Germany, Scandinavia, and the United Kingdom. Greetings tend to be the same in Europe and in the USA, consisting of minimal body contact often followed by a simple handshake. The main cultural difference in proxemics is that residents of the United States like to keep more open space between themselves and their conversation partners (1.2 m) compared to (0.6–0.9 m) in Europe. On the other hand, those living in hugely populated places likely to have lower expectations of personal space. Residents of India or Japan tend to have a smaller personal space than communicants in the Mongolian steppe. Different expectations of personal space can lead to difficulties in intercultural communication [8, 48].

To define each culture according to national-cultural features of peoples we need to learn such concepts as mentality and national character. The mentality is understood as a category that reflects the internal organization and differentiation of mentality, mindset and soul set of people.

National character is stable complex specific to the cultural values, attitudes and behavioral norms.

Hall states that different culture types maintain different standards of personal space. The Lewis Model of Cultural Types, lists the variations in personal interactive qualities, indicating three poles:

- linear-active cultures, which are characterized as cool and decisive (Germany, the UK, Norway, the USA);
- reactive cultures, characterized as accommodating and non-confrontational (China, Vietnam, Japan);
- multi-active cultures, characterized as warm and impulsive (Brazil, Argentina, Mexico, Italy) [9, 73].

As can be seen from this classification, English linguaculture is related to linear-active culture. While communication in the Kazakh linguaculture is characterized by quiet, peaceful communication. Kazakh people live in harmony with nature and with the universe. They observe, reflect, symbolize everything as a spectator of the surrounding world and the vast Kazakh steppes. Kazakh people used to be nomadic people feeling like a part of nature, they often keep back, expressing their thoughts, feelings, intentions symbolically. The nomadic way of life, the difficulties associated with it, lead to respect towards each other and respect to the elderly, who have overcome all the hardships. All these reasons allow us to relate Kazakh linguaculture to reactive type.

Furthermore, to highlight the features of ethnic consciousness we use the concept of mentality - an image, a way of thinking of the person or social group, as well as his/their inherent spirituality and social and biological conditioning; mindset, worldview. Mental features of different ethnic groups are determined by their genetic characteristics. For example, the mentality of Kazakh nation is its openness, friendliness, hospitality, etc. "Genetic features of the Kazakh people are the openness and kindness of the soul, willingness to warm others, to share his possessions with the needy. To anyone he never had and did not show hostility or feelings of superiority, has never served as a source of international conflicts" from Nursultan Nazarbayev’s speech at the meeting of the Supreme Council of 9 July 1994.

There are some dominants of the national character, which are relatively stable for the majority of the members of ethnic community. Thus, to the typical national traits characteristic to the British people we may relate conservatism, restraint, politeness, good manners and hard work.

In English culture emotional restraint and self-control are the most important features of behavior that cause the respect and sympathy of others, while the expressions of feelings, especially negative, are not welcomed, and indicate lack of maturity and inexperience.

National style of communication is directly related to the category of courtesy, which is a nationally-specific and determined by the culture of the people. A.V. Pavlovskaya in her book "England and the Englishmen" wrote about the famous British restraint, an effort to hide emotions, face-saving as an important feature of English national character, which distinguishes the British among other nations. British understatement and reserve are characteristic category of courtesy. T.V. Larina also suggests that high self-control, i.e., control of emotions peculiar to this linguaculture. On the results of research conducted by her, the British are most proud of their courtesy and consideration for others and above all condemn temper, intemperance. Representatives of different cultures confer such traits of British as coldness, excessive restraint, indifference, arrogance and snobbery, and the well-known expression of "stiff upper lip" is often used to indicate stiffness and arrogance of the English and usually these traits have negative connotations. A.Vezhbitskaya's studies emphasize the relationship of restrictions on the free expression of emotions in compliance with the distance, the inadmissibility of physical contact, strict regulations of speech etiquette. Whatever strong emotions are not running in soul, apparently no one should see it, people must keep calm, do not lose self-control, to be polite, comply to generally accepted behavioral norms on a psychological level. That means to displace or to hide their true feelings or to substitute one feeling to others.

The reserved nature of the British is emphasized by their respect towards personal space. It is highly valued by them and keeping an acceptable distance is advised. In order to feel comfortable, they create a kind of personal air bubble around them. During conversation they prefer to stand next to each other rather than opposite.

Comparatively, observations show that many representatives of Kazakh people tend to have a desire to advance in life, to reach heights and superior posts in society, to have recognition, respect and honor of countrymen. Perhaps a major role in building such stereotypes played the long history of nomads, throughout which rich people have enjoyed all the benefits of life only because of inherited wealth, while the laborer has to work tirelessly. Also, the Kazakh culture is characterized by a sufficiently high degree of competition, which brings it closer to the English culture. However, unlike Englishmen, during communication Kazakh people prefer to see each other, observe emotions of partner, which means that they likely to stay opposite to each other while having conversation.

Kazakh communicative distance is usually shorter than the distance of communication in other Western nations. This is why the Europeans and the Americans are wondering why a person of another culture encroaching on their personal space, being located too close to them during intercourse, while that man is surprised why Europeans are so far away from him or her, as if trying to escape.

In our lines, people usually are very close to each other, so we do not have the right to keep at a distance, as in English, which would exclude the hearing interlocutor smell.

In addition, communicative distance varies not only from one culture to another culture, from language to language, but also depends on the nature of the communicative situation, from the social status of the communicants. Being relatives, always characterized by a close communicative distance rather than being superficial acquaintances.

Moreover, the choice of distance by communication partners are greatly influenced by their gender identity: women's pairs' communicative space is smaller than men's; distance between women communicants increases with age while between men communicants reduces; in stressful situations, the distance between the communicants is less compared to conventional situations [10, 472].

There are cultural functions of proxemic behavior, in other words, a manifestation of cultural semantic differences in national conceptualization of space. Thus, a Kazakh woman should not cross the horse rider's way. There was a belief if a woman crossed the horse rider's way misfortune was expected.

Another one of the objects of proxemics is semiology, which investigates filling with cultural meanings space areas, relevant to the person, in other words, the ratio of the spatial organization of the premises with the features of social life of their inhabitants, as well as human behavior in confined spaces at home [10, 450]. The most distinct example of such may serve Chinese Feng shui culture, where everything in place is arranged in accordance with rules. If to look at Kazakh linguaculture, the Kazakh yurt is the personification of the material, spiritual traditions and attitudes in Kazakh culture. Yurt space is strictly subdivided into male and female halves. The male half (left side) intended for storage of objects belonging to men: harness,

saddles, etc. The right side of the entrance is the female half. It is the location of housewares, dishes and other women-owned objects of everyday life.

In modern days, most Kazakh people live in flats and houses, therefore this kind of division is not really common. However, there is still a concept "tor" which is used commonly in arranging guests in hierarchal way according to the age and position at a party as well as in business meetings.

All in all, the spatial scope of communication is directly related to the interaction of communicants and is closely bonded with the culture, the traditions of the peoples. The proxemic pattern of communication sometimes is not recognized fully by communicants, but it is always present in communication and determines the "script" of their behavior.

Communicants' proxemic behavior depends on their characteristic spatial patterns of perceiving the world and thus, filled with ethno-cultural information. Proxemic behavior is characterized by the general laws of the spatial organization of the environment, as well as the verbal and nonverbal features of person's statements on his personal space. Comparative study of proxemics in Kazakh and English linguacultures show that these linguacultures are not the same, and perception of space and distance among the members of the cultures is different. First of all, we found out that Kazakh linguaculture is related to reactive culture, which is known as accommodative and non-confrontational, while English culture is linear-active, which is cool and decisive. These classification and further investigations on peculiarities of both linguacultures, allow us to say, that for English linguaculture communication distance is bigger, than in Kazakh linguaculture. Representatives of English linguaculture feel more comfortable talking to each other standing next to each other, whereas communicants in Kazakh linguaculture prefer to stand opposite to each other. For Kazakh linguaculture is common to arrange guests at meetings and parties. This shows national conceptualization of space, which is characteristic only for this community of people. In English linguaculture, knowing proxemics and keeping an appropriate distance is also very important, however, we may say, that they keep less formality in conceptualization of space.

As can be deduced, realizing and recognizing these cultural and personal differences improves cross-cultural understanding in communication, and helps to eliminate discomfort people may feel if the interpersonal distance is too large ("stand-offish") or too small (intrusive).

1 Hall, Edward T.. *The Hidden Dimension*. – N.Y., 1966. – 520 p.

2 Валиханов Ч.Ч. *Коленопреклонение* – Алматы, 1984. – 432 с.

3 Татубаев С.С. *Жесты как компонент искусства*. – Алматы, 1979. – 109 с.

4 Бейсембаева С.Б. *Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук*. – Алматы, 2002. – 26 с.

5 Суюнова Г.С. *Лингвокультурологический аспект описания слова «степь» в русском казахском языках // Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Проблемы лингвистики на рубеже веков»*. – Караганда: КарГУ, 2001. – С. 282-288.

6 Омиралиева Ж.К. *Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами: дис. ... канд. филол. наук*. – Алматы, 1999. – 124 с.

7 Абдуллаев Ч. *Ангел боли. Три четверти его души*. – М.: Астрель, 2005. – 74 с.

8 Мусаева К.С. *Мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігі шеттілдік білім берудегі маңызды фактор ретінде// Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №3 (10), 2015 ж – Алматы: «Ұлағат» – 46-50 б.*

9 Lewis, Richard D. *When cultures collide : leading across cultures / Richard D. Lewis*. – 3rd ed. – London, 2005. – 126 p.

10 Крейдлин Г.Е. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.

Түйіндеме

Г. С. Немышева – *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты*,
nemysheva.gaini@gmail.com

Қазақ және ағылшын проксемикалық мінез-құлықтарындағы ұқсастық пен айырмашылықтар

Мақалада проксемикалық амалдардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен кеңістікті мәдени мағыналармен толтыру, сондай-ақ, кеңістіктің ұлттық концепциялануының ерекшеліктеріне шолу жасалады. Сонымен қатар, қазақ және ағылшын тілдік мәдениеттеріндегі коммуниканттардың проксемикалық мінез-құлқының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айшықтайтын қазақстандық және

шетелдік ғалымдардың зерттеулерінен мысалдар келтіріледі. Әрбір лингвомәдениеттің өкілдеріне тән өмір сүру мәдениеті, мінез-құлық моделі мен ұлттық қасиеттер мен олардың коммуниканттардың проксемикалық мінез-құлқында көрініс табуын көрсететін мысалдар беріледі. Зерттеу жұмысында әр түрлі мәдениетке тән ұлттық-мәдени сипаттардың ерекшеліктерінің: ұлттық мінез-құлық пен менталитеттің коммуникативтік қашықтықты анықтау және кеңістіктің концептуалдануына тигізетін әсері сипатталады. Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау мақсатында зерттеу нәтижелеріне салыстырмалы және салғастырмалы талдау жасалады.

Кілтті сөздер: бейвербалды қарым-қатынас, лингвомәдениет, проксемика, кеңістіктің ұлттық концептіленуі, коммуникативтік қашықтық, проксемикалық компоненттер, проксемикалық мінез-құлықтың ұлттық-мәдени ерекшелігі.

Резюме

Г. С. Немышева – магистрант 2-го курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, nemysheva.gaini@gmail.com

Сходства и различия в казахском и английском проксемическом поведении

В статье рассматривается национально-культурная специфика проксемических компонентов, наполнение культурными смыслами пространственных территорий, а также особенности национальной концептуализации пространства. В статье приводятся примеры исследований казахстанских и зарубежных ученых, отражающие национально-культурную специфику проксемического поведения коммуникантов в казахской и английской лингвокультурах. Описываются образ жизни, поведенческая модель, характерные черты, присущие представителям каждой лингвокультуры и приводятся примеры их отражения в проксемическом поведении коммуникантов. Представлены различные типы культур, влияние национально-культурных особенностей: национального характера и менталитета на коммуникативную дистанцию и концептуализацию пространства. Осуществлен сравнительный, а также сопоставительные анализы результатов исследования с целью выявления сходств и различий между казахской и английской лингвокультурами.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, лингвокультура, проксемика, национальная концептуализация пространства, коммуникативная дистанция, проксемические компоненты, национально-культурная специфика проксемического поведения.

УДК 81'34

ДАУЫС ТОНЫНЫҢ ЖЕКЕ ИМИДЖДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Д.С. Оңласынова - ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің екінші курс магистранты

dilyara.onlasynova@mail.ru

Бұл мақалада дауыс тонының жеке имиджді қалыптастыру барысында негізгі атқаратын қызметі мен мәселелері қарастырылады. Жалпы дауыс тонына фонетика саласында айрықша көңіл бөлінгені барлығымызға белгілі. Жалпы қазіргі қоғамда жазушы өз ойын, сезімін оқырмандарына пунктуация арқылы жеткізе білсе, бұл жазушының дәрежесін оның үстемділігін көрсетеді. Бұл тұрғыда интонацияның айрықша рөлі ойнап тұр. Алайда қарапайым өмірді алатын болсақ, адамдар арасында жақсы қарым-қатынасқа түсу, сөйлеу шеберлігі, оны тыңдаушыға жеткізе білу өнері арқылы маңызды болып табылады. Бұл яғни тоналды ерекшеліктердің дауыс тоны арқылы сипатталады. Дауыс, дыбыс, ырғақ, ритм, интонация, тонның бір-бірінен айырмашылығы немесе ұқсастықтары тоналды ерекшеліктерді анықтауда негізгі түйін ретінде қарастырылады. Осы тақырып бойынша зерттеушілердің әртүрлі көзқарастары, пікірлері алғашқы негіз ретінде алынады. Қазіргі замандағы зерттеулерде дауыс тонының адам имиджіне айтарлықтай әсерінің болатындығын анықтау мәселесі қаралады. Осы дауыс тонын анықтау барысында эксперименталды, компьютерлік ақпараттардың көмегімен жүзеге асырылды. Арнайы компьютерлік бағдарламалар арқылы зерттеулердің жүргізілуі барысында ер адамдардың дауыс тондары жуан (төмен), ал әйел адамдардың дауысы жіңішке (жоғары).

Кілт сөздер: Тон, интонация, дауыс, дыбыс, әуен, тоналды акцент.

Жалпы адамдардың табиғат берген өзіндік ерекше дауыс тоны болады. Кез келген тұлғаны басқа тұлғадан біз дауыс үні арқылы да ажырата білеміз. Адамның жеке имиджінің қалыптастыру сатысында оның дауыс тонының ықпалы өте маңызды орынды алады. Жалпы имидж дегеніміз ол ағылшын тілінен енген сөз және де шетелдің мәдениетінде қалыптасып, біздің елге келіп жеткен. Қазіргі таңда имиджі қалыптастырудың жолдарын көптеген тұлғалар біледі. Имидж – киім кию үлгісі, өзін-өзі ұстау мәнері, өзіне деген сенімділіктің болуы, сондай-ақ дауыс тонының әсері. Осы тұрғыда ғалымдардың зерттеулері бойынша имиджді қалыптастыруда ең бастысы ол дауыс тоны болып есептеледі екен. Яғни сөйлеу барысында жеке тұлға өзінің пікірін жеткізу салдарында ол дауыс тонын көтеріңкі немесе бәсеңдету арқылы тыңдарманын назарын өзіне аудара біледі, бұл әрине тұлға үшін үлкен жетістік болып есептеледі. Қоршаған ортамен жақсы қарым-қатынасқа түсу үшін және де адамдарға өз ықпалынды білдіру үшін негізі ораторлық қабілеттің болғаны абзал, бірақ тек ораторлық қабілеттің болуы жеткіліксіз болып табылады. Яғни қандай сөз сөйлегенін ғана маңызды емес, оны қалай жеткізе білу маңызды болып табылады. Сөйлеу жағдайында дауысты бірде көтеріңкі және бәсеңдеп дыбысталу салдарында тоналды ерекшеліктердің қызметі байқалады. Ойдың негізінің түсініктілігі - қолданған үннің ырғағына тікелей түрде байланысты. Дауыс тонының жоғары немесе төмен көтеріліп, түсуі тоналды ерекшеліктер болып табылады. Тоналды дыбыс дегеніміз ол дыбыстардың бір-бірімен үндесуін қадағалайды. Ашу үстінде немесе эмоцияға берілген сәттерде, дауыс тонын жоғары көтеріп сөйлеуі әбден мүмкін немесе керісінше шаршаңқы күйде тұлғаның дауыс тоның бәсең күйге түсіп, өте төмен ырғақта сөйлеуі күнделікті өмірде адамдар арасында болатын құбылыс. Жалпы тон фонетика саласында интонация мен тығыз байланысты, бұл деген сөз интонация мен тонды бөлек жаруға болмайды. Тон грекше *tonos* деген сөз, қазақ тіліне аударғанда дыбыстың белгілі бір жоғары деңгейі, дауыс көтеріңкілігі, екі дыбыстың ара қатынасы, дыбыс дауыс ырғағы деген мағынаны береді [1]. Сондайақ лингвистикада тоналды ерекшеліктердің маңызы өте зор болып келеді. Оның атқаратын қызметі әр алуан болмақ, ендеше осы зерттеуге ұсынылып отырған тоналды ерекшеліктер дегеніміз не деген сұраққа тереңірек тоқталмас бұрын, мына жайытты айта кеткеніміз жөн. Жалпы сөз дыбыс пен мағынадан тұратындығы бәрімізге мәлім, осы тұрғыда дыбыс және дауыстың, олардың ерекшеліктерін еске түсірсек. Ең әуелі дыбыс және дауыс ұғымдарының айрмашылығын алып қарасақ. Дыбыс - толқын түрінде таралатын тер-белмелі қозғалыс, ал дауыс дегеніміз дыбыстау мүшелері арқылы шығатын үн [2].

Кезкелген тұлға басқа біреудің дауыс тонын естуі мүмкін және оның мінез құлықын анықтай алады. Бірақ та ол өзінің дауыс тонын қандай және қаншалықта басқа адамдарға әсер етуін білмеуі де мүмкін. Дауыс ол адамның ішкі дүниесінен шыққан үнді сыртқа шығара білітін ерекше құбылыс. Бұл табиғаттың адамзатқа берген ерекше сиы десек болады. Дауыс тоны арқылы ішкі эмоцияны біз тыңдаушыға жеткізе аламыз. Дауыс бала кезде ұл бала мен қыз баланың дауысы бір –біріне ұқсас, ажырату қиын болып келетін кездер кездеседі. Дауыс тоны бала кезден жасөспірімдік шаққа келгенде үлкен өзгеріске ұшырайды. Яғни бұл деген сөз есейе келе әйел адам мен ер адамдардың дауыс тондарының әр түрлілігін байқатады. Ал балалардың дауыс тоны ол әрдайым жоғары тонда болған соң ұқсастықтар байқалып та жатады.

Тіл білімінде интонацияға арналған еңбектер өте көп. Тонды анықтау үшін біз ең алдымен интонацияның не екендігін ажыратып алуымыз қажет. Солардың ішінде осы фонетиканың бір бөлігіне қатысты зерттеушілердің өзіндік пікірталас тудырған мәселелер де жетіп артылады. Кейбір ғалымдардың зерттеулеріне немесе сөздіктерге қарайтын болсақ интонацияға ырғақ деген анықтама берілген. Сонымен қатар ағылшын ғалымдарының берген анықтамаларында интонацияны тонның жоғарылауы, төмендеуі, яғни фонетиканың бұл салалары сөйлемде бір-бірімен байланысты және толықтырып отырады. Жалпы интонацияның компоненттерімен (әуен, ырғақ, ритм, екпін, пауза) тон тығыз байланысты. Қазақстандық зерттеушілердің еңбектеріне сүйенетін болсақ, Құдайберген Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты еңбегінде интонацияны тонмен ұштастырып, тон интонацияның негізі ретінде қарастырады. Мысалға «Қуанышты, жағымды эмоцияның әуені жоғары регистрлі тонды болады да, ал керісінше жағымсыз, эмоцияның тоны төмен, ызғарлы болып келеді» деген [3]. Қазіргі қоғамда тіл білімінде қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің интонацияны анықтауда арналған теориялық материалдары баршалық. Мысалға алатын болсақ Голланд мектебінің зерттеулері бойынша интонацияны сөйлеу әуені яғни тоналды акцент ретінде анықтаған [4]. Ал тоналды акцент терминін ең алғаш болып қолданған Д.Болинджер болатын. Голланд мектебінің зерттеулері бұл құбылысты анықтау барысында бірнеше әдістерді қарастырды, оның бірі эксперименталды әдіс. Бұл әдіс компьютерлі бағдарламалардың көмегімен іске асты. Осы

тұрғыда маңызды коммуникативті мәліметтерді жеткізу үшін сөйлеуші сөйленімдегі ең маңызды деп тапқан фрагменттерді (сөздерді, синтагмаларды) бөліп көрсетуі тиімдірек, осы кезде маңызды деп тапқан ақпарат тон жоғарылығының көтерілу немесе түсіру арқылы тоналды акцентті жүзеге асырады. Яғни бұл деген сөз сөйлеушінің сөйленіс барысында тұлғаның нені хабарлап тұрғанында емес, қалай я болмаса қандай тоналды акцентте айтылып тұрғаны маңызды.

Осы мәселе төңірегінде С.Оде тоналды акцентті зерттеуде мынаған мұқият зер салған: «Тоналды акценттің жүзеге асуы тек айналасындағы сөздердің ішіндегі белгілі бір маңызды сөзді бөліп көрсету ғана емес, сонымен қатар сөйлеу әуенін де жүзеге асырумен де көрінеді» Жалпы сөйлеуші белгілі бір маңызды мәліметті тыңдаушыға хабарлап қана қоймай оның маңызды жаңалық екендігін тоналды акценттің жүзеге асуы айналасында ғана көрсете алады. Ғалымның сөйлеу барысында әуеннің маңызды деп санағаны, тек дауыс тонының жоғары немесе бәсең түрде хабарды ерекшелеп, акцент жасап, я болмаса кідіріп айту ғана емес, сөзді белгілі бір әуенмен жеткізе білу де, фрагментті әсерлі, тыңдаушыға түсінікті тілде айту. Тон жоғарылығының вариациясы – тон қозғалысы, жоғары, төмен, түзу, тон жоғарылығы диапазонындағы жоғарыға немесе төменге секіріс, сондай да басқа тонның қозғалыстары да көрініс табады. С.Оде бойынша, «интонация – бұл сөйлеу ағымындағы тон жоғарылығының өзгерісі» [5]. Интонацияға кейбір зерттеулерде әуен деген анықтама берілген. Атап өткендей жалпы әуеннің сөйлемдегі атқаратын қызметі үлкен. Біріншіден сөйлеу тілінде тілдің ағысын бөлшектерге мүшелеп, жіктейтін де оларды біріктіретінде әуен. Екіншіден сөйлемдердің негізгі коммуникативтік түрлерін анықтауда, яғни айтылу мақсатына қарай (хабарлы, сұраулы, бұйрықты лепті) бөлінуінде маңызды қызмет атқарады. Тағы да сөйлемнің логикалық және эмоциялық мазмұнын жеткізуде мәні зор болып келеді. Барлық тілдердің бір – бірлерімен айырмашылықтары, өзгешеліктері әуен арқылы байқалады. Кез келген тілдердің өзіндік акценті, қайталанбас табиғи әуені, үні болады. Мысал келтіретін болсақ қытай, жапон тілдерінің ерекшеліктері дыбыстарды бір-бірінен тон арқылы ажырататыны. Дыбысты жарты тонға немесе бір тонға көтеру арқылы сөздің түрлі мағына бере алатыны, бұл тілдердің өзіндік қайталанбас әуені. Егерде әуенді акустикалық жағынан қарасақ, бұл сипат әрдайым өзгеріп тұратын тон жиелігіне сәйкес. Өйткені сөйлемнің негізгі мазмұны өзгеріп тұрмаса, тыңдаушыға түсініксіз болып қалуы мүмкін және тыңдаушысың жалықтырып, шаршатып жіберуі әсерлері байқалады. Бұдан шығатын түйін, сөйлеуші сөйленіс барысында дауыс тонын тек бір сарында (төмен дауыста я болмаса тек жоғары дауыста) жалғастырса демек оның оқып отырған лекциясы студенттерге қызық емес, сондайақ, түсініксіз немес айтып тұрған жаңалығы маңызын жоғалтады.

Жоғарыда атап кеткендей қазақстандық зерттеушілерде өзіндік зерттеулерін ұсынған болатын. Мысалға, Базарбаеваның «Қазіргі қазақ тілі интонация негіздері» атты кітабында тақрыпты акустикалық жағынан қарағанда, әуен сипаты әрдайым өзгеріп тұратын негізгі тон жиелігіне (частота основного тона) сәйкес келеді деп есептейді. «Тон жиелігі дегеніміз – адамның эмоциялық жағдайында, яғни қатты қызуланғанында немесе синтагманың соңғы логикалық маңызды сөзіне түсетін екпін, басқаша айтқанда синтагманың соңғы сөзінің акценттелуі, сөйлемдегі тон жиелігінің өсуі». [6]. Сөйлеу тілінің негізгі тон жиелігінің сөйлеу процесінде ұдайы өзгеріп тұруы оның бір өзгешелігі болып табылады. Тон жиелігінің сөйлемдегі мазмұны сөйлеушінің дауысының жоғары не төмен болуымен байланысты. Қазіргі қоғамда техниканың дамығаны соншалық ғалымдар дауыс тонын жоғары дауысты немесе төмен және орташа дауысты анықтайтын компьютерлік аппараттарды ойлап тапқан болатын. Компьютерлік дауыс аппаратының көмегімен ер адамның дауысының жуан (төмен) дауысты, ал әйел адамның дауысының жіңішке (жоғары) дауысты болатындығын айқындады. Ал кішкентай балалардың дауыстары өте жоғары тонда дыбысталады, себебі олардың энергиясы тасып тұр және сол күш жігерін әлі де дұрыс қолдана білместіктен, өте жоғары тонда болған соң қоршаған ортаға жағымсыз әсер туғызады. Ал жалпы кейбір жағдайларда компьютерлік аппаратқа салмайақ біз дауыстың кімге тиесілі екендігін аңғара аламыз. Адамды көрмей тұрып ақ, есту арқылы дауыс тоны арқылы кәрі, жас, толық, арық, жақсы, байсалды, ашулы, мазасыз т.б. қандай күйде тұрғанын суреттей аламыз. Анықталған бірнеше стереотиптер бойынша тұлғаның интеллектуалдық деңгейін, темпераментін дауыс тоны арқылы біле аламыз. Көптеген мамандардың ескертулеріне зер салар болсақ, жоғары тонда сөйлейтін адамдардың жоғары дәрежелі жұмысқа орналасуы өте аз пайызды құрайды екен. Керісінше дауыс тоны орташа, орта темпте немесе баяу темпте сөйлейтіндер сырт көзге интеллектуалды, өзіне сенімді түрде қоршаған орта қабылдайды екен. Сол себепті қазіргі заманда вокалдан сабақ алатындар көптеп табылып жатыр. Мысалға алатын болсақ белгілі ағылшын саясаткерінің бірі Маргарет Тэчер. Бұл вокалдан алған сабағы оған үлкен

көмегін тигізгені бәрімізге мәлім. Ал музыкамен айналысатын, яғни ән айтатын адамдардың дауыстары өте жағымды, әсерлі, өте күшті дикциясы байқалады.

Тон жиілігінің негізгі тоналды диапазон ең үлкен және ең кішкентай мөлшерінің арасындағы айырмашылығы арқылы белгіленеді. Олардың үш түрі бар: көлемді (кең), көлемсіз (тар), орташа. Сөйлемдердің тоналды диапазоны көбінесе эмоцияны сипаттайды. Бұған көбінесе лепті сөйлемдердің тоналды диапазонын жатқызуға болады және де бұйрықты сөйлемдерді айту барысында тоналды диапазонның жоғарылау әсері байқалады. Мысалға мынадай мысал келтірсе болады:

1. «Господин Иванов, подойдите ко мне, я хочу познакомить вас с Антоном Антоновичем» бұндай қарым – қатынас дәрежелікті байқатып тұр.

Кейбір дерек көздеріне қарасақ тонды – дыбыс деп қарастырған. Яғни ырғақ, дауыстың жоғарылауы, тембр, дыбыс аясында зерттеледі. Бірақ тонды дыбыс ретінде қарастырылғаны, ол кезкелген айналада болып жатқан табиғи құбылыстардың дыбысталуы жаңбыр, жел, күннің күркіреуі, жануарлардың өзара дыбыстарды шығару салдары, тарсылдаған дыбыстар немесе адамдардың күлгенде, жылағанда шығатын дыбыстардың барлығын зерттейді деген сөз емес, бұлардың барлығы қандай да бір сигналды туғызады. Айналада біз құлақ түретін сигналдар көптеп табылады. Оның барлығына біз мән береміз. Жүрген кездегі тарсылдап аяқ дыбыстарының шығуы, сықылдап күлген сәттегі ерекше дыбыстар, кітаптың парақтарының ашылғаны, есікті тоқылдатқанда, иттің үруі, судың ағысы, желдің гуілі т.б. сигналдар фонетикада қарастырылмайды. Сөз болу үшін ұғымның болуы заңдылық яки табиғилық. Сөздің мәні ондағы ұғым мен мағынадан анықталады. Сөз болмысы оның таңбалық сипаты мен туындауынан, ойлау мен тілдің сабақтастығынан көрінеді [7].

Жалпы сөйлеу сигналдарын өңдеу, талдау үшін алғаш рет арнайы Praat, Doing phonetics by computer атты компьютерлік бағдарламалар қолданыс тапты. Бұл бағдарламаны қазақ тілінің интонациясын зерттеу барысында Қазақстандық зерттеушілер диссертация жұмысында эксперимент жасаған болатын. Бұл компьютерлік бағдарламалар арқылы кез келген тілдің дыбыстық жүйесін, сегментті және суперсегментті деңгейін зерттеуге болады. Осы Praat бағдарламасымен сондайақ сөйлеу сигналын зерттеуге, өлшеуге, модификациялауға және өңдеуге болады. Praat бағдарламасы арқылы кезкелген тілдегі табиғи тілдің тон жоғарылығын өлшеуге немесе интонациясын зерттеуге болады [8].

Қортындылайтын болсақ, жазуда айтушының ойы, сезімі, пікірінің рең болуы тек қана пунктуация арқылы беріледі, ал жазуды оқып отырған тұлға, тыныс белгілер арқылы соны айтушының ойындай етіп қабылдайды. Ауызша сөйлеуде әрине біз айтушыны интонация арқылы, дауыс тонының жоғары болмаса төмендеуі арқылы ойын, сезімін түсіне аламыз. Сонымен интонация және дауыс тоны сөз мағынасының сөйлем арасында түрленгендігін білдіреді.

1. <https://kk.wikipedia.org>
2. Қазақ тілінің сөздігі - Алматы: 1999. – 256 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер – Алматы: 1999. (581 б.) – 41 б.
4. Оде С. Что такое тональный акцент? // Жизнь языка и язык в жизни / Сб. статей, посвященный юбилею д.ф.н., проф. Э.Д. Сулейменовой: сост. Н.Ж. Шаймерденова, З.К. Сабитова, О.Б. Алтынбекова, М.И. Акберди; Под общ. ред. Н.Ж. Шаймерденовой. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – С. 76 -85.
5. Оде С. Перцептивный анализ интонации: - В кн: Проблемы фонетики. Сб. статей / Отв. ред. Т.М. Николаева. М.: Прометей, 1993. – ч. 1. - 318 с. – С. 199 – 211.
6. Раимбекова М.А. д.ф.н., профессор, Фонетическая вариативность гласных фонем // Вестник КазНПУ, №3 (49), 2014 г. –16 б.
7. Базарбаева З.М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері - Алматы: 2002. (202 б.) – 35 - 37 б.
8. Карагойшиева Д.А. Экспериментально – фонетический анализ интонации казахского языка - Алматы: Сору Land, 2008. - 232 с.

Резюме

Д.С. Онласынова

Особенности тонального голоса для создания персонального имиджа

В данной статье рассматриваются анализ и характеристика тональных особенностей в лингвистике. В основе фонетики с точки зрения большинства ученых особое внимание уделяется тональным особенностям. В статье рассматриваются особенности лингвистических исследований

анализа проблем, возникающих в описании тональности речи людей, в соответствии с их профессиональными компетенциями. В фонетических основах речи особое внимание уделяется интонации. В этом контексте интонация играть очень большую роль. Но в обычной жизни коммуникации между людьми осуществляются благодаря разговорной речи. Она характеризуется основой особенностей тона голоса. Голос, звук, ритм, темп, интонация, тон рассматриваются в качестве основы и определяются главные сходства и различия друг от друга. Рассматриваются мнения исследователей по этой теме, дифференцируются вышперечисленные понятия с их точки зрения. Современные исследования выявляют значительное влияние тональности речи на имидж человека. С помощью специальных компьютерных программ в ходе исследований было выявлено, что тембр голоса большинства мужчин низкий, в то время как женский голос высокий.

Ключевые слова: тон, интонация, голос, звук, мелодика, тональный акцент.

Summary

Onglassynova D.S.

The peculiarities of tone of voice for creating personal image

The article considers the analysis and characterization of tonal features in linguistics. From the point of view of the many scientists the basis of phonetics pays attention to the tonal peculiarities. The article discusses the features of linguistic research, analysis the problems encountered in the description of pitch people's speech, according to their professional competences. The phonetically basic in speech focuses on intonation. Intonation plays an important role in this context. However in ordinary life communication between people is produced reason of conversation. It is characterized by the main feature of voice tone. Similarities and differences between of voice sound, intonation is considered as the main focus of defining the tonal features. Researchers' views on this theme are considered and reviewed the primary phenomena. Modern studies defining that tonal feature has great impact for creating the personal image. The assistance of experimental, computer information has used to determine the tonal features. By the assistance of computer programs, it outlined the men's tempo of voice are thick (low) and women's tempo of voice are thin (high) during the investigation.

Key words: ton, intonation, voice, sound, melody, pitch accent.

ӘОЖ 811.512.1.09

МӘМЛҮК ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР ЖҮЙЕСІ (Китаб Мұқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди ескерткіші негізінде)

Садықбеков Құрманғазы - Сүлейман Демирел университеті
филология ғылымдарының кандидаты, ассоц.профессор

Орта ғасырларда *Дешті Қыпшақ* аталатын ұланғайыр территорияны мекен еткен түркілер біркелкі болмаған. Қыпшақтар үстем тайпа болғандықтан осы даланы мекендеген түркі тайпаларының барлығы да қыпшақ деген жалпы атаумен аталады да, осы тайпалық одақта болған тайпалардың тілінде жазылып келген ескерткіштердің барлығына *Ескі қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер* деп аталып келеді. Осыдан барып ғылымда Алтын орда мен мәмлүк жерінде жазылған ескерткіштерге оғыз-қыпшақтық немесе қыпшақ оғыздық аралас тілде жазылған деген көзқарас қалыптасты.

Мақаламызда орта ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде қыпшақ тіліне аударылған Әбу Ләйс әс-Самарқандидің *Китаб Мұқаддима* атты еңбегінің тілінің дауысты дыбыстар жүйесі қарастырылады. Ескерткіш тіліндегі дауысты дыбыстардың сандық және сапалық сипаты, дауысты дыбыстардың өзара алмасу жүйесі, буын және ерін үндестігі және дауысты дыбыстардың түбір сөз құрамындағы орны мен қолдану жиілігі секілді мәселелер кеңінен сөз болып талданады.

Түйін сөздер: мәмлүк қыпшақ тілі, жазба ескерткіштер, дауысты дыбыстар жүйесі, аралас тіл.

Жалпы мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған шығармалардың қай-қайсысы болмасын қыпшақ-оғыз аралас тілде жазылғандығы ғалымдарымыз тарапынан әрдайым айтылып келеді. Тарихтың терең қойнауында ауылы аралас қойы қоралас көрші қоныстанған түркі тайпаларының осы араласуы тілдерінде де байқалады. М.Қашқари де өзінің классификациясында қыпшақ тілі мен оғыз тілін бір топта қарастырып қана қоймай, көптеген фонетикалық заңдылықтардың екеуіне ортақ

екендігін көрсетіп отырады [1, 7]. Дегенмен қыпшақ тілі мен оғыз тілі ол дәуірлерде қазіргіге қарағанда бір-біріне әлде қайда жақын, ортақ ерекшеліктер әлдеқайда көп болғанға ұқсайды. Орта ғасырларда Дешті Қыпшақ аталатын ұланғайыр территорияны мекен еткен түркілер біркелкі болмаған. Қыпшақтар үстем тайпа болғандықтан осы даланы мекендеген түркі тайпаларының барлығы да қыпшақ деген жалпы атаумен аталады да, осы тайпалық одақта болған тайпалардың тілінде жазылып келген ескерткіштердің барлығына «ескі қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер» деген айдар тағылған. Осыдан барып ғылымда Алтын орда мен Мәмлүк жерінде жазылған ескерткіштерге оғыз-қыпшақтық немесе қыпшақ оғыздық аралас тілде жазылған деген көзқарас қалыптасты. Бүгінгі зерттеуімізде Мәмлүктер мемлекеті тұсында осындай оғыз-қыпшақ аралас тілді *Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди* ескерткіші тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесін қарастыратын боламыз.

Муқаддима тілінде басқа ортағасырлық қыпшақ ескерткіштеріндегі секілді 8 төл дауысты дыбыс қолданылған. Бұл дыбыстарды В.В. Радлов «негізгі дыбыстар» (қолтума, «коренные») десе, неміс ғалымы А.М. фон Габэн «ең басты дыбыстар» («главные») деп атайды. Мәмлүк қыпшақтары тілінде кездесетін дауыстыларды О. Притцак **а** мен **е**, **о** мен **ө**, **у** мен **ү**, **ы** мен **і** түрінде көрсетеді [2, s. 86; 3, с. 48]. Яғни қолжазба тіліндегі дауысты дыбыстар үндестік заңы негізінде өзара *а//е; ы//и; о//ө; у//ү* түрінде жұптаса келіп төрт жұп құрайды. Олар әдеттегідей жасалу орнына қарай жуан (*а, ы, о, у*) және жіңішке (*е, и, ө, ү*), тілдің қатысына қарай ашық (*а, е, о, ө*) және қысаң (*ы, и, у, ү*), еріннің қатысына қарай езулік (*а, е, ы, и*) және еріндік (*о, ө, у, ү*) дыбыстар болып жіктеледі. Оларды әдеттегі кесте бойынша былайша көрсетуге болады:

Кесте 1 – Дауысты дыбыстардың жіктелуі

Езулік	Еріндік	
	ашық	қысаң
жуан	а	о
жіңішке	е	ө

Көптеген тілшілер қыпшақ тілінде тағы бір, яғни тоғызыншы дауысты дыбыстың бар екендігін айтады. А.М. фон Габэн сан жағынан тоғызыншы болып келетін тағы да **е** сияқты бір дыбыс бар болуы керек десе [4, s. 50], М. Сабыр **ә** дыбысын түркілік төл дыбыс екендігін, **о** баста **а**-ның варианты бола жүріп, кейін жеке фонема болып қалыптасқандығын және орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде жиі қолданылып, сөздердің барлық позициясында кездесетіндігін айтады [5, 76 б.]. Кейбір ғалымдар **ә** фонемасы ежелгі түркі тілінде болмады деген пікір білдірсе, Н.А. Кононов VII-IX ғасырлардағы ежелгі түркі ескерткіштерінде жіңішке, ашық **ә** фонемасы болған деп есептейді [5, 183 б.]. Тіл білімінде экстралингвистикалық факторлардың тек тілдің лексикалық қорына ғана емес, сондай-ақ фонетикалық жүйесіне де ықпал жасағандығы белгілі. Н.В. Юшманов, Е.Ф. Поливанов, Н.К. Дмитриев т.б. ғалымдар түркі тілдеріндегі **ә** фонемасының шығыс тілдерінің әсерінен пайда болғандығын алға тартады [6, с. 76]. *Муқаддима* тіліндегі тоғызыншы дауысты дыбыс та, араб сөздеріндегі **ә** дыбысы. Ортағасырлық қыпшақ ескерткіштерін зерттеушілер араб сөздеріндегі **ә** дыбысын көбіне **е**, ал кейде **а** әрпімен беріп жүр. Алайда оларды **е** немесе **а** дыбысымен айту жаңсақтық болатын секілді. Қазіргі **ә** дыбысы айтылатын түркі тілдерінің барлығы ол сөздерде **ә** дыбысын қолданады. Мысалы: **әзірбайжан:** *мәкрүһ (мәкрүк), сәждә (сәжде), сүрә (сүре), шәһид(шәһит); өзбек:* *мәкрүһ, сәждә, сүрә, шәһид; түркмен:* *мәкруу, сәжде, сүрә, шәһид; ұйғыр:* *мәкру, сәждә, сүрә, шәһид татар:* *сәждә, сүрә, шәхит; баиқұрт:* *сәждә, сүрә, шәһит* [7, s. 754; 799; 808]. Ал **ә** дыбысы қолданылмайтын түрік тілінде бірінші буында көбіне ашық **э** немесе жіңішке созылыңқы **â** дыбысы арқылы айтылады: *шәһид, мәкрүһ, сәждә, кәфир, сәләм* [8, s. 1927; 1934]. Ал қазақ тілінде **ә** дыбысы тек бірінші буында айтылатындықтан, бірінші буында ғана сақталып, кейінгі буындарда **а** немесе **е** дыбысына алмасады: *сәжде, сүре, мәсі, нәжіс, жәннат, сүндет* т.б. Алайда Н. Оңдасынов *кітаби тіл* деп аталатын ескі жазба әдеби тіліміз бен жыр-дастандардағы араб сөздерінің бірінші буыннан кейінгі буындарда да **ә** дыбысымен айтылған фонетикалық варианттарын көрсетеді: *сүннәт, гиззәт, мәсәуәк, зәррә* т.б. [9, 214 б.].

Қай тілдің болсын оның жазба ескерткіштері арқылы фонетикалық жүйесін анықтау қиын нәрсе [10, 88 б.]. Араб әліпбиінде **а, ә, е** дыбыстары бір ғана таңбамен берілетіндіктен қыпшақ жазбалары, соның ішінде «*Муқаддима*» тіліндегі түркі сөздерінде **ә** дыбысының айтылып, айтылмағандығын нақты кесіп айту қиын. Әйтсе де *Муқаддима* тілінде тоғызыншы **ә** дауыстысы араб сөздері құрамында айтылған деп есептейміз. Алайда мына мәселені де ескерген жөн. Қазіргі қазақ тіліндегідей сөздің

алғашқы буынында *ә* дыбысы сақталып, кейінгі буындарда (әсіресе соңғы буында) қосымшалар құрамында *ә* дыбысы болмайтындықтан буын үндестігін құру үшін *а*, *е* дыбыстарына алмасуы да мүмкін. Мысалы: *жәнната* (*жәннатқа*), *әжирде* (*сауапта*), *ниетиле* (*ниетпен*), *хасаддан* (*қызғаншақтықтан*), *ахиретде* (*ақыретте*) т.б. Алайда бұл әлі де зерттей түсуді қажет ететін мәселе.

Дауысты дыбыстардың өзара алмасуы. «Муқаддима» тілінде түбір сөз құрамында мынадай дауысты дыбыстар өзара сәйкес қолданылады:

ы//у дыбыстары сәйкес қолданылады: **доғры//доғру** (*дұрыс, тура*) - **доғры** йолдур сәбитдүр (16, 6) (*тура жол, тұрақты*); сүннәт ишлемек **доғру** йолдур (38б, 6) (*сүннет жасау тура жол*); **қыл//қул** (*қылу*) - намаз **қылмақ** (3а, 4) (*намаз қылу /оқу/*); ислам нур **құлды** (33а, 4) (*исламды нұр қылды*).

а//ы дыбыстарының да алмасатындығын көруге болады: **вар//выр** (*бару*) - ғазалыға **вармақ** киби (5а, 3) (*және соғысқа бару секілді*); **вырмақ** саңадур (32а, 4) (*бару саған*). Алайда бұл алмасу көшірген кісінің қатесі де болуы мүмкін. Себебі ескерткіш тілінде бір жерде ғана осылай қолданылады. Тарихи ескерткіштер мен қазіргі түркі тілдерінің ешбірінде бұл етістік қысаң дауыстымен айтылмайды.

е//и. Ескерткіш тілінде *е* дыбысымен айтылатын кейбір бір буынды сөздердің *и* дыбысымен айтылатын дублеттері бар. Мысалы: **иер//йир** (*жер*) - дөшенмиш **йир** үстине (40а, 5) (*төселген жер үстінде*); Бәжәл **йеринден** (3а, 1) (Бәжәл жерінен); **кел//кил** (*келу*) - **келди** бир хабар да нәбиден (3б, 6) (*бір хабар пайғамбардан келді*); нәбилерүң **килдүгине** (44а, 1) (*пайғамбарлардың келгендігіне*); **де//ди** (*деу; деп айту*) - йархамүкаллаһ **димек** (5а, 5) (*жәрәкәмаллаһ деп айту*); иман **деген** иқрардур дил бирле (44б, 1) (*иман деген тілмен растау*); **ел//ил** (*қол*) - ики **елин** қалдурмақдур (20б, 1) (*екі қолын көтеру*); қомақ сағ **илини** сол **или** үстине (20б, 2) (*оң қолын сол қолы үстіне қою*) т.б. Басқа мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған ескерткіштерде де осы сөздер **е//и** сәйкестігімен екі түрлі фонетикалық вариантта айтылғандығын көреміз. Мысалы: **ГТ:** *кес//кис; кел//кил; КФ, МГ:* *ел//ил (қол); ИМ:* *де//ди (деп айту)*. Сондай-ақ **е//и** заңдылығы қазіргі қыпшақ-ноғай және қыпшақ-бұлғар тобындағы тілдер арасындағы негізгі ерекшелік екендігі белгілі. **қазақ, ноғай, қарақалмақ:** *кел, кес, бер* [11, с. 159-163; 12, с. 308-316]; **татар, башқұрт:** *кил, кис, вир* т.б. [13, с. 254; 14, с. 257].

а//у алмасуы кейбір туынды сөздер құрамында кездеседі: **қайтар//қайтур** (*қайтару, тыю*) - сәләм **қайтурмақ** (5а, 5) (*сәлем қайтару*); йаманлықдан **қайтармақ** (5б, 2) (*жамандықтан қайтару*) т.б.

у//а. Енді бірде керісінше *у* дыбысы *а* дыбысына алмасады: **оқу//оқа** (*оқу*) - куран **оқумақ** (10а, 6) (*құран оқу*); ду'алар **оқарлар** (25а, 5) (*дуалар оқиды*).

о//у. Қыпшақ тілі негізінен *о* дыбысын қолданатын тіл болып табылады. Басқа ескерткіштердегі секілді *Муқаддима* тілінде де әрегідік болса да *о*, *у* дыбыстары бір түбірдің құрамында жарыса қолданылғандығын көреміз: **йол//йул** (*жол*) - сүннәт ишлемек доғру **йолдур** (38б, 6) (*сүннет істеу тура жол*); **йул** көстерүр (2б, 2) (*жол көрсетеді*). Жоғарыда айтып өткендей, *о* және *у* дыбыстарын қолданылуына қарай қыпшақ тілдері екі топқа бөлінеді [57, 194 б.]. **Қазақ, қарақалмақ, ноғай:** *қой, қос, оқы* [11, с. 244; 12, с. 491], **татар, башқұрт:** *қуй, қуи, уқы* [13, с. 175, 587; 14, с. 396, 573.] т.б.

ү//у//ө. Кей сөздерде *ү* дыбысы *и*-ге алмасса, енді бірде мүлдем түсіп қалады. **үчүн//ичүн//чүн** (*үшін*). Бұл сәйкестік сол дәуірлерде мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған басқа қолжазбаларда да кездеседі. Мысалы: **КФТ, ИН**-да **ичүн** тұлғасында айтылса, **БМ, БВ, КК, ГТ, ИМ, КФ, КИ, МГ**-да **үчүн, ИН, РХ**-да **чүн**, ал **КФ**-да **ичүн, үчүн** варианттары қатар қолданылған.

е//ү. Кейбір сөздерде *е* дыбысы *ү* дыбысына алмасады: **ебчи//үбчи** (*әйел*) - хаиз **ебчи** дахы оғлан доғурқан (41а, 3) (*хайз және бала туған әйел*); ануң сәфәри дүниа ичүн илишүр йа ебчи евленмеге олды (16б, 2) (*оның сапары дүние үшін немесе әйелге үйлену үшін болды*). **е//ү** қыпшақ және оғыз тілдері арасындағы заңдылық болып табылады. **Қазақ, қырғыз, ноғай:** *үй; түрік, әзірбайжан:* *ев* [7, с. 228-229].

Буын үндестігі. Басқа қыпшақ жазба ескерткіштері мен қазіргі көпшілік түркі тілдері секілді дауысты дыбыстар **а//е, ы//и, о//ө, у//ү** болып жуанды жіңішкелі төрт жұпты құрайтындықтан *Муқаддима* тілінде де буын үндестігі қатаң сақталады. Әрбір сөз бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке айтылады. Түбірде жуан дауысты дыбыс қолданылса, оған жалғанатын қосымшалар да жуан дауысты болып келеді. Мысалы: *айақдан* (*аяқтан*), *айдылды* (*айтылды*), *бағышламақдур* (*кешірім*), *бүйругына* (*бұйрығына*), *йақшылығы* (*жақсылықты*), *йумушағындан* (*жұмсағынан*) т.б.

Керісінше түбір жіңішке дауысты дыбысты болса, қосымшаларда да жіңішке дауысты дыбыстар қолданылады: *зинжирлерден* (*шынжырлардан*), *кетүрүңүз* (*келтіріңдер*), *көрмедүм* (*көрмедім*), *кишилерүң* (*кісілердің*), *өзгесинден* (*өзгесінен*), *ниетлерле* (*ниеттермен*), *сүрүткей* (*сүртсін*), *тенини* (*тәнін*) т.б.

Алайда кірме сөздер, әсіресе, араб сөздері әрдайым буын үндестігін сақтай бермейді. Мысалы: *ахирәт* (ақырет), *иқрар* (растау), *мүсұлман* (мұсылман), *варид* (ұласу), *фақиһ* (заңгер), *хадис* (хадис), *иттифақ* (келісім), *ихсан* (жақсылық), *ишарәт* (ишара), *мифтах* (кілт), т.б.

Ерін үндестігі. *Муқаддима* тілінде негізінен ерін үндестігі сақталғанымен, оның бұзылуы да өте жиі кездеседі. Түбірдің алғашқы буынындағы еріндік дауысты екінші, кейде үшінші буынға дейін әсер етеді. Мысалы: *йоғурт* (*айран*), *йүзүңүз* (*жүзіңіз*), *көңүлүн* (*көңілін*), *қулуңдур* (*құлың*), *дурғузуң* (*тұрғызыңдар*) т.б.

Ал енді бірде екінші, тіптен бірінші буыннан да аспай жатады. Мысалы: *йүзүми* (*жүзімді*), *қуйулар* (*құдықтар*), *қурумаздан* (*құрғамастан*), *оручы* (*оразасы*), *олды* (*болды*), *суйы* (*суы*), *үчинчи* (*үшінші*), *өмринде* (*өмірінде*) т.б. Ерін үндестігінің жасалу схемасын былайша көрсетуге болады:

О дыбысынан кейін **у** дыбысы қолданылады: *қорқу* (*қорқыныш*), *қоқу* (*ііс*), *олдум* (*болдым*), *отуруң* (*отырыңдар*), *оқуңуз* (*оқыңыз*) т.б.

Ө дыбысынан кейін **ү** дыбысы айтылады: *өдүң* (*шұлықтың*), *өлү* (*өлік*), *дөртдүр* (*төртеу*), *көмүр* (*көмір*), *көңүлүн* (*көңілін*) т.б.

У дыбысы **у** дыбысынан кейін келеді: *шулдур* (*мынау*), *улу* (*ұлы*), *йуңуз* (*жуыңыз*), *қулуңдур* (*құлың*), *буйруқ* (*бұйрық*), *дурғузуң* (*тұрғызыңдар*) т.б.

Ү дыбысынан соң **ү** дыбысы айтылады: *дүшүр* (*түсір*), *сүңүк* (*сүйек*), *түкүрүгүн* (*түкірігін*), *сүдүгүн* (*сідігін*), *үстүңүзе* (*үстіңізге*) т.б.

В.В. Радлов **о, ө, у, ү** дыбыстарынан кейін **а, е** дыбыстарының қолданылу схемасын да осы топқа жатқызады. Яғни **а, е** ашық езулік болғандықтан, ерін үндестігі бұзылмайды. Ол қолжазба тілінде былайша көрініс береді:

О дыбысынан соң **а** дыбысы айтыла береді: *олсаңуз* (*болсаңыз*), *ортағуң* (*ортағың*), *отдан* (*оттан*), *оқарлар* (*оқиды*), *сормақ* (*сұрау*) т.б.

У дыбысынан соң **а** дыбысы келеді: *суйа* (*суга*), *мутлақ* (*шексіз*), *қуран* (*құран*), *мухтаж* (*мұқтаж*), *оқумаға* (*оқуга*), *йумақ* (*құлақ жұмсағы*) т.б.

Ө дыбысынан кейін **е** дыбысы келеді: *сөйле* (*сөйлеу*), *көбек* (*кіндік*), *көкден* (*көктен*), *өзге* (*өзге*), *дөше* (*төсеу*), *дөндер* (*бұру*), *көлеге* (*көлеңке*).

Ү дыбысынан кейін **е** дыбысы айтылады: *сүрүткей* (*сүрткей*), *үстүме* (*үстіме*), *үче* (*үшке*), *дүшмез* (*түспейді*), *елүме* (*қолыма*), *йүрек* (*жүрек*) т.б.

А дыбысынан соң **у** дыбысы айтыла береді: *адлу* (*атты*), *айағум* (*аяғым*), *ануң* (*оның*), *артур* (*арттыру*), *қайтурмақ* (*қайтару*) т.б.

Е дыбысынан соң **ү** дыбысы қолданылады: *ейлеңүз* (*етіңіз*), *кетүр* (*келтір*), *менүм* (*менің*), *недүр* (*не*), *беллү* (*белгілі*), *дегүл* (*емес*) т.б.

Алайда профессор Ә. Құрышжанов мұның ерін үндестігін бұзатындығын айтады [15, 195 б.].

Қолжазба тіліндегі сөздерде ерін үндестігінің жиі бұзылуының бір себебі де қосымшалардың көбіне бір ғана еріндік, не езулік (көбіне еріндік) фонетикалық вариантты болып келуімен байланысты. Мысалы: *рахметүң* (*рахметің*), *батталлықсуз* (*теңдессіз*), *ни’метлү* (*нығметі мол*), *йүзүңи* (*жүзіңді*), *киженүң* (*түннің*), *көрди* (*көрді*), *қылсун* (*қылсын*), *менүм* (*менің*), *адлу* (*атты*), *күчи* (*күші*), *өлинже* (*өлгенше*) т.б. Көріп отырғанымыздай, қолжазбада **-суз, -лү, -үм, -үң, -сун** тек еріндік, ал **-и, -ди, -инже** тек езулік вариантты қосымшалар болып келеді.

Дауысты дыбыстардың түбір құрамындағы орны. **а** дыбысы сөздің барлық позициясында белсенді қолданылады. Сөз басында: *ағза* (*мүше, ағза*), *адам* (*адам*), *азад* (*азат*), *алмақ* (*алу*), *аһд* (*ант*), *ары* (*таза*), *аудаз*, *ахир* (*ақырғы*), *алты* (*алты*); сөз ортасында: *бармақ* (*бармақ*), *бал* (*бал*), *әсел*, *ғайб* (*ғайып*), *йазуқ* (*жазық, күнә*), *қадар* (*дейін*), *қамәт* (*қамат*) т.б.; сөз аяғында: *барча* (*барша*), *ду’а* (*дұға*), *дүниа* (*дүние*), *соңра* (*кейін*), *ухиа* (*ұқсау*), *башқа* (*басқа*) т.б.

е дауыстысы да сөздің барлық шенінде кездесе береді. Сөздің басқы позициясында: *ебчи* (*әйел*), *евлен* (*үйлену*), *ексүк* (*кем*), *ел* (*қол*), *ейлен* (*жасалу*) т.б.; сөз ортасында: *бег* (*бек, би*), *бекмез* (*жеміс шырыны*), *беллү* (*белгілі*), *дек* (*кейін*), *деңиз* (*теңіз*), *дөндер* (*бұру*) т.б.; сөз аяғында: *дере* (*өзен*), *диле* (*тілеу*), *исте* (*қалау, сұрау*), *киже* (*түн*), *несне* (*нәрсе*), *өзге* (*өзге*), *өйле* (*түс*), *не* (*не*) т.б.

ә дыбысы араб, парсы сөздерінде жұмсалатындығын жоғарыда атап өттік. Сөздердің анлаут және ауслаут позициясынан гөрі инлаут позиясында жиі қолданылады. Сөз басында: *әдәб* (*әдеп*), *әжир* (*сауап*), *әмин* (*аумин*), *әввәл* (*әуелі*), *әһл* (*жұрағат, машық*); ортаңғы шенінде: *бәрәкәт* (*берекет*), *мәләк* (*періште*), *мәнһи* (*тиым*), *нәби* (*пайғамбар*), *һәм* (*әрі, әм*), *һәр* (*әрі*), *нәжәсәт* (*нәжіс*), *мәғәр* (*сөйтсе*); соңғы шенінде: *мәсәлә* (*мәселе*), *зәррә* (*зәредей*), *сәждә* (*сәжде*), *тәвбә* (*тәубе*), *сүрә* (*сүре*) т.б.

о дыбысы басқа ескерткіштер мен қазіргі көпшілік түркі тілдеріндегідей сөздің бірінші буынында ғана қолданылатындықтан қолжазбада сөз соңында кездеспейді. Сөз басында: *оқу (оқу), ол (ол), орта (орта), от (от, шөп), ортақ (ортақ)*; сөз ортасында: *йоқ (жоқ), йол (жол), соңра (кейін), қолай (оңай), чоқ (көп), қош (қосу)* т.б.

ө дыбысы да сөздің бірінші буынында ғана кездеседі. Сөз соңында айтылмайды. Сөз басында: *өғрет (үйрету), өд (шұлық), өз (өз), өйле (түс), өлу (өлік)*; сөз ортасында: *дөше (төсеу), көбек (кіндік), көлеге (көлеңке), көмүр (көмір), көр (көру), көстер (көрсету), сөйле (сөйлеу)* т.б.

у дауыстысының қыпшақ тілінде сөздің алғашқы буынынан гөрі кейінгі буындарда жиірек қолданылатындығы айтылады [15, 197 б.]. Ал *Муқаддима* тілінде **у** дыбысы буын таңдамайды. Әйтсе де сөздің басы мен соңына қарағанда сөз ортасында өте белсенді айтылады. Сөз басында: *уғурла (ұрлау), учмақ (жұмақ), уйатлуқ (ұятты жер), ухша (ұқсау), ус (ақыл), уй (мойынсұну)*; сөз ортасында: *арқун (ақырын), артуқ (артық), бузул (бұзылу), бурун (мұрын), дур (тұр), сабун (сабын), пампуқ (мақта), султан (сұлтан), буйруқ (бұйрық), қарбус (қарбыз)*; сөз соңында: *доғру (дұрыс), қоқу (uic), қорқу (қорқыныш), сару (сары), су (су), қуйу (құдық), улу (ұлы)* т.б. Қолжазба тіліндегі түбір сөздердің әр шенінде кездесетін **у** дыбысының барлығы шығу тегі жағынан бірдей емес. Сөздің басы мен ортасында кездесетін **у** дыбысы көне түркілік **у** дыбысының тарихи жалғасы, соның негізінде қалыптасқан болса, сөз соңында кездесетін **у** дауыстысы көне түркілік қимыл есім жасаушы **-ығ, -иғ, -ағ, -гү, -гү** қосымшаларының фонетикалық өзгеріске түскен күйі. Мысалы: *қапуғ – қапу (есік), сарығ – сару (сары), құдуг – қуйу (құдық), улуг – улу (ұлы), қорқуғ – қорқу (қорқыныш)* т.б. Яғни сөз соңындағы **у** дыбысы тарихи тұрғыдан түбір құрамының элементтері емес, түбірмен жымдасып кеткен қосымшалар. Ғалым М. Томанов та қазіргі түркі тілдеріне байланысты сөз соңындағы **у, ұ** дыбыстары жөнінде осы пікірде болды [16, 46 б.].

ү дыбысы да **у** дыбысы секілді буын таңдамайды және сөздің басы мен соңынан гөрі ортасында жиірек қолданылады. Сөз басында: *үч (үш), үчүн (үшін), үст (үсті), үммәт (үмбет)*; сөз ортасында: *дегүл (емес), ексүк (кем), кетүр (әкел), көңүл (көңіл), күн (күн), күндүз (күндіз), сүңгүр (сіңбіру), сүрүт (сүрту), сүннәт (сүндет), чевүр (айналдыру)*; сөз соңында: *бәллу (белгілі), дүрлү (түрлі), йүрү (жүр), кәндү (өз), өлү (өлік)*.

ы дыбысы ескерткіш тілінде сөз басында кездеспейді. Сөз соңынан гөрі сөз ортасында белсенді қолданылады. Сөз ортасында: *чық (шығу), йақын (жақын), йық (жығу), қыса (қысқа), қарын (қарын), сығын (сиыну), сық (сығу), хасыл (пайда болу), қызыл (қызыл), қырақ (жиік)*; сөз соңында: *ары (таза), қайсы (қайсы, қандайда бір), қаты (қатты), дашқары (тысқары)* т.б.

и дыбысы түбір сөздің барлық шенінде актив қолданылады. Сөз басында: *исте (сұрау), илик (елу), инан (илану), ирте (таңертең), ишит (есту), иқрар (растау), инкар (терістеу), ислам (ислам), ихтиат (ықтият)*; сөз ортасында: *биз (біз), бил (білу), бирле (бірге), дил (тіл), дирсек (тірсек), сикиз (сегіз), сил (сүрту), дирхам (күміс ақша), сирке (сірке, уксус)*; сөз аяғында: *ики (екі), йеңи (жаңа), неки (немесе), киши (кісі)* т.б.

Көріп отырғанымыздай, «*Муқаддима*» тілінде дауысты дыбыстардың түбір сөздер құрамында айтылуы сандық тұрғыдан біркелкі емес. **а, е, и** дыбыстары сөздің барлық позициясында қолданылатын белсенді дыбыстар қатарына жатса, **у, ү** дыбыстары сөздің белгілі бір шенінде ғана жиі кездеседі. Ал **о, ө, ы** дыбыстары сөздің белгілі бір таңдамалы позицияларында ғана қолданылатын (**о, ө** басы мен орта шенінде, **ы** ортасы мен аяғында) пассив дыбыстар болып табылады. Дауысты дыбыстардың сөздердің әр позициясында қолданылу белсенділігін былайша көрсетуге болады:

Кесте 2 – Дауысты дыбыстардың қолданылу белсенділігі

Ды- быстар	Сөз басында			Сөз ортасында			Сөз аяғында		
	жиі	сирек	қол.- майды	жиі	сирек	қол.- майды	жиі	сирек	Қол.- майды
а	+			+			+		
е	+			+			+		
э		+		+				+	
ы			-	+				+	
і	+			+			+		
о		+		+					-
ө		+		+					-
у		+		+				+	
ү		+		+				+	

Қорыта келгенде Китаб Муқаддима тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесінің қазіргі қазақ тілінің дауысты дыбыстар жүйесінен айтарлықтай өзгешелік жоқ. Дауысты дыбыстардың түбір құрамындағы орны, буын үндестігінің қатаң сақталуы, ерін үндестігінің жиі бұзылуы қазақ тіліне бір табан жақындаты. Түбір сөз құрамында немесе сөздердің түрлі формаларында дауысты дыбыстардың алмасып қолданылуы қыпшақтық және оғыздық варианттардың жарыса қолданылуымен және ішінара диалектілік айырмашылықтармен түсіндіруге болады. Тек қана *Муқаддима* тілін ғана емес, жалпы Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерін кешенді түрде зерттеу нысанына алып, қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып зерттеу, тіліміздің тарихи даму жолын айқындауда зор үлесін қосары даусыз.

- 1 Uğurlu M. *Muniyetu'l-Guzat. Metin-İndeks*. Ankara 1984.
- 2 Von O. Pritsak, *Das Kipschakische. Philologiae Turcicae fundamenta*“, t.I. Wiesbaden, 1959, *ibid.* - s. 84.
- 3 Мусаев К. *Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология*. - М., 1964. – 344 с.
- 4 A. von Gabain. *Das Sprache Des Codex Cumanicus*. – мына кітапты қар.: *Philologiae Turcicae fundamenta*“, t.I. Wiesbaden, 1959. – s. 67.
- 5 Сабыр М. *Орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде)*. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 315 б.
- 6 Юшманов Н. В. *Грамматика литературного арабского языка*. – М., 1969. – 76 с.
- 7 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Kültür Bakanlığı Yayınları / 1371 Kaynak Eserler Dizisi/ 54*. – Ankara, 1992. – 1183 б.
- 8 *Türkçe Sözlük. Türk Tarihi Kurumu Basım Evi*. – Ankara, 1998. – s. 2523.
- 9 Оңдасынов Н. *Арабша-қазақша түсіндірме сөздік*. – Алматы: Мектеп, 1989. – 1 т. – 255 б.
- 10 Мамырбекова Г. *Қазақ тілінің дауыстылар жүйесінің XVIII-XIX ғасырлардағы араб жазулы ескерткіштердегі таңбалану ерекшеліктері // Тілтаным*. – 2001. – № 3. – 88-91 бб.
- 11 Баскаков, Н.А. *Ногайско-русский словарь*. – М., 1963. – 765 с.
- 12 Баскаков Н.А. *Каракалпакско-русский словарь*. – М., 1958. -892
- 13 *Татарско-русский словарь*. – М., 1966. – 842 с.
- 14 *Башкирско-русский словарь. Академия Наук СССР*. -М., 1958. -804 с
- 15 Айдаров Ф., Құрышжанов Ә., Томанов М. *Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі*. – Алматы, 1971. – 272 б.
- 16 Томанов М. *Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы*. – Алматы, 1992. – 191 б.

Резюме

Садықбеков Курмангазы - Университет имени Сулеймана Демиреля
кандидат филологических наук, ассоц.профессор

Система гласных звуков в мамлюк кипчакском языке (По памятнику Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди)

В статье рассматривается этимология гласных звуков мамлюкской системы кипчакского языка. Грандиозные территории региона под названием Дешт-Кыпчак, в котором проживали тюрки в средневековье, были неоднородными. Все тюркские племена назывались кипчаками. Язык, на котором изложены древние литературные источники, исследователи называют древним кипчакским. В современной науке одной из версий исследователей является мнение, что языком всех древних литературных памятников, созданных в Золотой Орде и на землях мамлюков, считается смешанный огузско-кипчакский или кипчако-огузский.

В данной статье на примере книги Әбу Ләйс әс-Самарқанди «Китаб Муқаддима», переведенной в средние века в эпоху государства мамлюков на кипчакский язык, рассматривается и анализируется система гласных звуков кипчакского языка, представлена качественная характеристика гласных звуков, система речевого обмена, вопросы словообразования и т.д.

Ключевые слова: язык мамлюк кипчаков, письменные памятники, система гласных, смешанный язык.

Sadykbekov Kurmangazy Suleyman Demirel University
Candidate of Philology, Associate Professor
Vowel letters systems in mamluk-kipchak language
(On the material of The Muqaddimah Abū al-Layth al-Samarqandī)

Dasht-i Kipchak Turks, who inhabited a vast territory in the Middle Ages were not came from the same root.

Kipchak was the dominant tribe in the area that is why the name of all the Turkic tribes were called Kipchak, all of the monuments written in the language of Kipchak who were in the tribal alliance, therefore it is called as the Old monuments written in Kipchak.

So, in the science there is several approaches on to the monuments which is belong to the Golden Horde and Mamluk written in Oghuz-Kipchak or Kipchak-Oguz.

The article dealt with vowel letters systems of Abū al-Layth al-Samarqandī's Kitab Mukaddima which was translated Mamluk countries in the Middle Ages.

There is analyzed a wide range of issues, such as Qualitative and Quantitative Aspects of Vowel Harmony, interchange system of vowels, vowel gradation, intervening segments and frequency usage of the vowels in the word.

Key words: Mamluk Kipchak language, written monuments, system of vowel letters, mixed language

УДК: 80/81

КІРМЕ СӨЗДЕРДЕН ЖАСАЛҒАН КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР

Шнайдер В. А. – ф.э.к. «Тұран-Астана» университетінің доценті, wladimir_a@mail.ru
Асқарова Н.С. - «Тұран-Астана» университетінің 5M011700 - Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты, askarova@parlam.kz

Мақала қазақ тілінде кірме сөздер есебінен аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің орны мен мағыналық және компоненттік ерекшеліктері мәселелеріне арналған.

Қазақ тілінде қолданылатын кейбір дайын күйінде басқа тілдерден енген сөздердің екінші компонентінің лексикалық мағынасынан айрылып, жұрнақ қалыбына түскен, соның нәтижесінде күрделі тұлғаның жалаң сөзге айналу үрдісіне сараптама жасалады.

Тілімізде бүгінгі таңда қолданылатын күрделі сөздердің ішінде кірме сөз есебінен жасалған тұлғалар компоненттік ерекшелігіне қарай топтарға бөліп қарастырылған. Кейбір дайын күйінде басқа тілдерден енген сөздердің екінші компонентінің лексикалық мағынасынан айырылып, жұрнақ қалпына түскені, соның нәтижесінде күрделі тұлға жалаң сөзге айналып кеткені жан-жақты талқыланған. Кірме сөздер есебінен жасалған күрделі сөздер үш үлкен топқа бөліп қарастырылған. Кірме элементтердің құрамындағы сөздердің қаншалықты түсінікті не болмаса түсініксіз екенін осы топтардан көруге болады. Қазақ тілінде кейіннен қалыптасқан құбылыстар - қысқарған сөздердің ерекшеліктері, ену тарихы қамтылған.

Түйін сөздер: аналитикалық, синтетикалық, кірме сөз, фонетикалық вариант, күрделі сөз, біріккен сөз.

Қазақ тілінде кірме сөздер синтетикалық тәсілде белсенділік танытатыны сияқты аналитикалық тәсілде де өзіндік ерекше орны бар тұлғалар болып табылатындығы белгілі. Тілімізде кірме сөздер есебінен жасалған күрделі сөздердің өзін бірнеше топқа бөліп қарау тенденциясы бар. Олар:

1. Екі компоненті де толық лексикалық мағыналы, түсінікті күрделі сөздер

2. Бір компоненті түсінікті элементтен, ал екінші компоненті түсініксіз элементтен құралған күрделі сөздер. Бұл жағдайда түсініксіз компонент деген ұғым сөздің мағынасының мүлде болмауы мүмкін деген қорытындыға әкелмесе керек, әдетте бұл компоненттің мағынасы бүгінгі таңда күңгірт тартқан, қолданыстан тыс қалған да мағына болуы мүмкін. Әсіресе, кірме сөздер есебінен жасалған күрделі сөздерде бұл тенденция кеңінен етек жайған. Мысалы, *апақ-сапақ, жолдас-жора, адамзат* т.б. Екінші бір жағдайда қос сөздер туралы әңгіме болғанда күрделі сөздің бір компоненті екінші компоненттің фонетикалық өзгерген варианты да болуы мүмкін. Мысалы, *қап-қара, азан-қазан, жым-жырт* т.б.

3. Екі компонентінің де мағынасы түсініксіз күрделі сөздер. Бұл сөздер тобына енетін тұлғалардың өзін іштей екіге бөлуге болады: екі компонентінің де мағынасы түсініксіз сөздер мен екі компонентінің де мағынасы жоқ сөздер. Мысалы, *апыл-зұпыл*, *быт-шыт*, т.б.

Сонымен тілімізде бүгінгі таңда қолданылатын күрделі сөздердің ішінде кірме сөз есебінен жасалған тұлғаларды компоненттік ерекшелігіне қарай да төмендегідей топтарға бөліп қарастыруға болады:

А) Екі компоненті де кірме сөз есебінен жасалған күрделі сөздер. Мысалы, *адамзат* (араб-парсы сөздері), *апақ-сапақ* (араб сөздері), *Асылзада* (араб-парсы сөздері), *Әбілхаят* (парсы-араб сөздері), *әліпби* (араб сөздері), *әнқұмар* (парсы-араб сөздері), *бақ-дәулет* (араб сөздері), *баққұмар* (араб сөздері), *Гүлжазира* (парсы-араб сөзі), *дүниеқұмар* (араб сөздері), *жантәсілім* (парсы-араб сөздері), *заманақыр* (араб-парсы сөздері), *иманишарт* (араб сөздері), *мансапқұмар* (араб сөздері), *мұңкір-нәңкір* (араб сөздері), *намазшам* (парсы сөздері), *намаздігер* (парсы сөздері), *наурыз* (парсы сөзі), *өмірбаян* (араб сөздері), *өнеркәсіп* (парсы-араб сөздері), *райхангүл* (парсы сөзі), *есеп-қисап* (араб сөздері), *жетім-жесір* (араб сөздері), *шәкіртақы* (парсы-араб сөздері) т.б.

Ә) Бірінші компоненті төл сөз, екінші компоненті кірме сөз есебінен жасалған күрделі сөздер. Мысалы, *ақшам* (қазақ-парсы сөздері), *бай-батша* (қазақ-парсы сөздері), *бай-мырза* (қазақ-парсы сөздері), *Бекзада* (қазақ-парсы сөздері), *бірқатар* (қазақ-парсы сөздері), *бірқилы* (қазақ-парсы сөздері), *көзәйнек* (қазақ-араб сөздері мен парсы қосымшасы), *қанқұмар* (қазақ-араб сөзі), *мұң-мүдде* (қазақ-араб сөздері), *мұң-мұқтаж* (қазақ-араб сөздері), *мұң-зар* (қазақ-парсы сөздері), *ой-қиял* (қазақ-араб сөздері), *ой-пікір* (қазақ-араб сөздері), *өрен-жаран* (қазақ-парсы сөздері), *талан-тараж* (қазақ-парсы сөздері), *таңғажайып* (қазақ-араб сөздері), *таң-тамаша* (қазақ-араб сөздері), *шаитараз* (қазақ-парсы сөздері) т.б.

Б) Бірінші компоненті кірме сөз, екінші компоненті төл сөз есебінен жасалған күрделі сөздер. Мысалы, *абжылан* (парсы-қазақ сөздері), *әркелкі* (парсы-қазақ сөздері), *әркім* (парсы-қазақ сөздері), *бақталас* (араб-қазақ сөздері), *жиһанкез* (парсы-қазақ сөздері), *жора-жолдас* (парсы-қазақ сөздері), *кәсіподақ* (араб-қазақ сөзі), *кәсіпорын* (араб-қазақ сөзі), *топан су* (араб-қазақ сөзі), *үрім-бұтақ* (араб-қазақ сөзі) т.б.

Сонымен қатар тілімізде қолданылатын кейбір дайын күйінде басқа тілдерден енген сөздердің екінші компонентінің лексикалық мағынасынан айрылып, жұрнақ қалыбына түскен, соның нәтижесінде күрделі тұлға, жалаң сөзге айналып кеткен тұлғаларда жоқ емес. Мысалы, *ажайыпхана* (араб-парсы сөзі), *баспахана* (қазақ-парсы сөздері) сөздері құрамындағы «хана» тұлғасы қазіргі қазақ тілінде сөз тудырушы жұрнақ деп танылған. *Сол сияқты гүлстан* (парсы сөзі), *қабырстан* (араб-парсы сөздері) сөздері құрамындағы «стан», *мұсылман* (араб-парсы сөздері) құрамындағы «ман» тұлғалары зат есім тудырушы жұрнақ ретінде қарастырылып жүр. Бұл жұрнақтар қазақтың төл сөздеріне де қосылып жаңа тұлға тудыру үрдісінде кеңінен қолданылады. Мысалы, *емхана*, *Қазақстан*, *оқырман*, *көрермен*. Тіпті соңғысы қазақ тілі үндестік заңына бейімделіп жіңішке -мен тұлғасына ие болған. Сонымен қатар екі компоненттен құралған күрделі сөздің қазақ тіліне ену барысында жалаң түбір ретінде қабылданған тұлғалар да жоқ емес. Мысалы, *дарбаза* (парсы сөзі), *жылнама* (қазақ-араб сөздері), *әсиетнама* (араб-парсы сөздері), *сәлемдеме* (араб-парсы сөздері), *сырнай* (парсы сөзі), *ширек* (парсының екі сөзінен құралған), *яки* (араб-парсы сөздері),

Жоғарыда құрамы жағынан кірме сөздердің есебінен жасалған күрделі сөздерді үш үлкен топқа бөліп қарастырдық. Кірме элементтердің құрамындағы сөздердің мағынасының бүгінгі күні қаншалықты түсінікті, я болмаса түсініксіз болып келуіне байланысты келесі топтарға бөлуге болады. Олар:

1. Екі компонентінің де мағынасы айқын, түсінікті сөздер: *әнқұмар* (парсы-араб сөздері), *бақ-дәулет* (араб сөздері), *баққұмар* (араб сөздері), *дүниеқұмар* (араб сөздері), *жантәсілім* (парсы-араб сөздері), *заманақыр* (араб-парсы сөздері), *мансапқұмар* (араб сөздері), *өмірбаян* (араб сөздері), *өнеркәсіп* (парсы-араб сөздері), *райхангүл* (парсы сөзі), *жетім-жесір* (араб сөздері), *шәкіртақы* (парсы-араб сөздері), *бай-батша* (қазақ-парсы сөздері), *бай-мырза* (қазақ-парсы сөздері), *бірқатар* (қазақ-парсы сөздері), *бірқилы* (қазақ-парсы сөздері), *көзәйнек* (қазақ-араб сөздері мен парсы қосымшасы), *қанқұмар* (қазақ-араб сөзі), *мұң-мүдде* (қазақ-араб сөздері), *мұң-мұқтаж* (қазақ-араб сөздері), *мұң-зар* (қазақ-парсы сөздері), *ой-қиял* (қазақ-араб сөздері), *ой-пікір* (қазақ-араб сөздері), *таңғажайып* (қазақ-араб сөздері), *таң-тамаша* (қазақ-араб сөздері), *шаитараз* (қазақ-парсы сөздері), *бақталас* (араб-қазақ сөздері), *жиһанкез* (парсы-қазақ сөздері), *кәсіподақ* (араб-қазақ сөзі), *кәсіпорын* (араб-қазақ сөзі), т.б.

2. Бірінші компонентінің мағынасы түсінікті, екіншісінің мағынасы түсініксіз сөздер. Олар: *адамзат* (араб-парсы сөздері), *Асылзада* (араб-парсы сөздері), *әліпби* (араб сөздері), *иманишарт* (араб сөздері), *намазишам* (парсы сөздері), *намаздігер* (парсы сөздері), *есеп-қисап* (араб сөздері), *ақшам* (қазақ-парсы сөздері), *талан-тараж* (қазақ-парсы сөздері), *әркелкі т.б.* Бұл келтірілген мысалдардағы екінші компонент орнындағы *зада, би, шарт, шам дігер, қисап, тараж* сөздері араб және парсы тілдерінде толық лексикалық мағынасы бар сөздер қатарында есептеледі. Атап айтсақ, Л.Рүстемов бұл сөзге келесі түсініктеме береді: «зада» элементі парсы тілінде «задән: рождают, рождаются – аристократический, знатного рода. *Алдияр шаһи жиһан задаларға, Сізбенен қара қазақ бара-бар ма?»* [1,115-б]. Сөздік авторына сүйенсек, бұл сөз «асыл тұқым, асыл рудан» деген мағынада болса керек. Сол сияқты келесі сөздерге де Л. Рүстемов төмендегідей түсінік берген:

«Шәрт»: арабское слово: условие, уговор, договор, кондиция, обязанность, обязательство, долг, – совокупность догм ислама, связанных с нормами имана» [1,129-б]. *Мысалы, Әріпті түгел білген үшеуіміз иманишартқа, әліппеге түстік* (М. Әуезов).

«Шам» парсы тілінде толық мағыналы сөз. «шам: вечер, вечером; ужин – сумерки; полутьма между заходом солнца и наступлением ночи. *Ақшамның арасында Асыққаннан тимейді өкшем жерге.*» [1,22-б].

«Дигәр» парсы сөзі «*дигәр*: третья молитва, совершаемая в середине промежутка между полуднем и закатом солнца – время перед заходом солнца» [44, 211-б].

«Қисап» сөзі арабтың «*есеп*» сөзінен қалыптасқан. Қазақтың тілінде қос сөз құрамында фонетикалық тұрғыдан түрленіп, қайталама қос сөздің екінші компоненті қызметінде қолданылады.

«Тараж» парсының сөзі. «*тарадж*: расхищение, грабеж – тараж употребляется только в сочетании с «талан» в значении «разграбление, растаскивание, разбазаривание, расхищение» [1.268-269-б].

3. Бірінші компонентінің мағынасы түсініксіз, екіншісінің мағынасы түсінікті сөздер. Олар: *абжылан* («аб» сөзі парсы тілінде «су» деген мағынада жұмсалады), *жора-жолдас* (парсының «*джуре*» сөзінен қалыптасқан «*жолдас*», «*дос*» мағынасында жұмсалатын толық мағыналы сөз болып табылады), *топан су* (арабтың «*туфан*» сөзі. «*Тасқын су*» мағынасында қолданылады), *үрім-бұтақ* (арабтың «*урум*», *яғни «тамыр, бұтақ» мағынасында жұмсалады*) т.б.

4. Екі компонентінің де мағынасы түсініксіз сөздер. Олар: *апақ-сапақ* (араб сөздері), *мұңкір-нәңкір* (араб сөздері), *наурыз* (парсы сөзі), *өрен-жаран* (қазақ-парсы сөздері) т.б. әдетте, түсініксіз мағына, сөз деген ұғым мағынасының мүлдем жоқтығымен байланыста ғана қарастырылмауы қажет. Ол сөздердің басым бөлегі тарихи тұрғыдан алғанда о баста толық мағыналы тұлғалар болған, бірақ тілдің даму барысында мағынасы бірте-бірте күңгірттенген тұлғалар болып келеді. Жоғарыдағы сөздер де осы топтағы морфемаларға жатады. Мысалы,

«*Апақ-сапақ*» тұлғасының компоненттері арабтың «*афақ*», яғни «*көкжиек*» мағынасында, ал «*шафәқ*» сөзі «*кешкі шуақ, кешқұрым*» мағынасында қолданылатын сөздер болып табылады.

«*Мұңкір-нәңкір*» күрделі тұлғасының компоненттері арабтың «*мункер*» «*жөк көрінішті, сұм күнәһар*» мағынасында, ал «*нәкір*» сөзі «*белгісіз, жаман*» деген мағынасында жұмсалатын сөздер.

«*Наурыз*» сөзі екі компоненттен құралған парсы тілінен енген кірме сөз. Алғашқы компоненті «*нов*» сөзі «*жаңа*» екінші компоненті «*руз*» сөзі «*күн*» деген ұғым береді. Тілімізде қазір жалаң түбір ретінде қараушылық бар.

«*Өрен-жаран*» сөзінің бірінші компоненті түркі негізді сөз. Тілімізде «*дос, жолдас*» мәнінде ертеректе кең қолданылған, қазір мағынасы күңгірттенген тұлға, ал «*жаран*» сөзі парсының тілінен енген «*дос, жолдас*» ұғымындағы зат есім тұлғасы.

Тілімізде күрделі сөздердің ішінде ең кенже дамып қалыптасқаны – қысқарған сөздер. Әсіресе Кеңес үкіметі тұсында тілімізде күрделі қысқарған сөздердің саны мен сапасы, мағыналық түрлері молая түсуі ең алдымен, қазақ даласында ғылым мен техниканың дамуы, мекемелердің көбеюімен тығыз байланысты болды. Ғылымның дамуы, мекемелердің санының артуы күрделі атаулардың қалыптасуына әкеліп соқты. Күрделі атаулардың қиындығы, оларды ықшамдап жазу және айту мәжбүрлігін туғызды. Алғашқысында қысқарған сөздер дайын күйінде, қазақ тіліне аударылмай орыс тілінен тікелей қабылданды, олармен қатар сөз қысқартудың жаңа тәсілдері де тілімізде толық орнығып алды. Алғаш тілімізге енген қысқарған сөздер қатарына «*КПСС, партком, партбюро, колхоз, совхоз, СССР, комсомол, компартия*» [2, 261-б] тәрізді сөздерді жатқызамыз. Әрине бұл сөздердің басым бөлегі қазір қолданыста сирек ұшырасып, тарихи сөздердің қатарын молайтып отыр. Алайда уақыт өту барысында басым бөлегі қазақ тіліне аударылып, сирек болса да тілімізде қолданыс тауып отырғандығы белгілі. Мысалы, *КСРО, ұжымшар, кеңшар*.

Ғалым Г. К. Исмаилова тілге кірме сөздер бір құбылысты, затты атап көрсету қажеттігінен ғана емес, экспрессивті, эмоционалдық тұрғыдан, сондай-ақ экономикалық атауға ұмтылуға байланысты мүмкін болатынын атап көрсеткен [3,10-б]. Сонымен қатар қазіргі қазақ тілінде соңғы жиырма бес жылдың ішінде қалыптасып, қолданыста жүрген қысқарған атаулар да молынан кездесетінін атап кеткен жөн. Мысалы, *Еуропарламент, ТМД (тәуелсіз мемлекеттер достастығы), Қазгидромет, Еуроазия, телесериал*, т.б. Бұдан басқа тілімізде соңғы кезде ғана қолданылып жүрген жаңа атаулардың да қалыптасқандығын анық байқауға болады. Мысалы, *гидрооқшаулағыш (гидроизоляция), ДКК (дәрігерлік-консультациялық комиссия), ЕЖМСК (еңбекке жарамдылықты медициналық сараптау комиссиясы), ЭҚК (электр қоректендіру құрылғысы), АТС (автоматты телефон стансасы)* т.б.

Қорыта айтқанда, тілімізде қолданылатын аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер құрамындағы кірме сөздер есебінен жасалғандарының дені біріккен сөздер болып келеді. Қосарлануы және қысқару арқылы жасалғандары сан жағынан анағұрлым аз.

1. Рустемов А.З. *Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов*//Алма-Ата, 1989 г.
2. *Қазақ грамматикасы*// Астана. 2002 ж.
3. Г.К. Исмаилова «*Заимствования и семантическая деривация в терминологической системе неродственных языков*», Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №1 (43), 2013. – 10 бет.

Резюме

Шнайдер В. А. – к.ф.н, доцент университета «Тұран-Астана», wladimir_a@mail.ru
Аскарова Н.С. – магистрантка 2 курса по специальности 5M011700 Казахский язык и литература, университета «Тұран-Астана»

Сложные слова образованные от заимствованных слов

В статье рассматриваются роль заимствованных слов из арабско-персидских языков в словообразовательном процессе казахского языка. Анализируются семантические изменения заимствованных слов при образования сложносоставных форм и аббревиатур в казахском языке.

Сегодня в нашем языке среди употребляемых сложных слов формы, образованные от заимствованных слов, рассматриваются здесь, подразделяясь на группы в зависимости от их особенностей. Всесторонне рассматриваются случаи, когда пришедшие из других языков слова теряют свое лексическое значение, остаются просто суффиксами. Сложные слова, образованные от заимствованных слов, подразделяются на три большие группы. И насколько понятны или непонятны значения слов в составе заимствованных элементов можно увидеть в этих группах. Также в данной статье затрагиваются сформировавшиеся в последнее время в казахском языке явления, особенности сокращенных слов, история их внедрения в язык.

Ключевые слова: аналитический, синтетические, заимствованные слова, фонетический вариант, *сложные слова*, сложносоставные слова

Summary

Shneider V.A. – candidate of filological faculty of University Turan-Astana, wladimir_a@mail.ru
Askarova N.S. –magister of the 2 course of speciality 5M011700 – Kazakh language and literature of University Turan-Astana, askarova@parlam.kz

Compound word derived from borrowed words

In this article is considered the road of loan words from Arabic and Person languages in word –formation process of Kazakh language. Analyzed the semantic changes of loan words of transformation of compound words and abbreviations.

Word collocations have been considered by dividing them into groups in depending from their componential features. They have formed from foreign words belonging to complicated words used in the current time. Some words which are come from other languages have lost their lexical meaning and they have become as suffix. Therefore, it was analyzed the process of transforming complicated words into a single word in details. Word collocations formed from foreign words were considered by dividing them into three large groups. These groups can show to what extend understandable or non-understandable the meaning of words formed from foreign elements. It is also examined history and features of abbreviations that are the latest phenomenon in the Kazakh language.

Keys: analytic, semantic, borrowed words, phonetic variants, compound words

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ӨӘЖ 81 – 2

М. ШАХАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ МЕТОНИМИЯЛАР МЕН КЕЙІПТЕУЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Абитжанова Ж.А. - Филология ғылымдарының кандидаты

Иминова З.А. - ҚазМемҚызПУ-нің ІІ курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан
erkem_zulfida2007@mail.ru

Мақалада М. Шаханов шығармалары тіліндегі көріктеу құралдары – метонимиялар мен кейіптеулер қарастырылады. Ақын-жазушылар шығармалары тарих, мәдениет және тіл тұрғысынан алғанда баға жетпес қазына болып табылады. М. Шаханов шығармашылығы бойынша қазақ халқының көркем ойлау жүйесі, сөйлеу ерекшелігі анықталады. Қазақ халқы сөз құдіретін қадір тұтып, оны рухани күш ретінде таныған, бағалаған халық. Сөйлегенде бейнелі, астарлы түрде ойын анық жеткізе отырып, қасиетті тілдің тұғырын биік ұстаған. Қазақ тілі ойлау жүйесімен астасып, әрі қарай айшықталып даму үстінде.

Метонимиялар мен кейіптеулерді қолдануда М. Шахановтың мол ізденісі байқалады. Сөз құпиясын ендіру тәсілі, әдісі, оның ішінде образдылық, бейнелік құпиясы, сөйлеу, айту мәнерінің еркіндігін меңгеру М.Шахановқа тән ерекшелік болып табылады.

Түйін сөздер: метонимия, кейіптеу, троп, эмоционалды-экспрессивтік мән, мағына т.б.

М. Шаханов шығармалары тіліндегі көріктеу құралдары – синехдоха, метонимия, эмоционалды-экспрессивті мәні жағынан ұтымды қолданылатын тілдік бірліктер болып табылады.

Қазақ тіл білімінде метонимияға алғаш көркемдік құрал ретінде анықтама берген А. Байтұрсынов болды. А. Байтұрсынов метонимияның басты қасиеті – бір затты, құбылысты алмастыру болып табылатынын дәл атап көрсеткен: Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту, ауысу, алмастыру (яғни метонимия) деп аталады. Мысалы, «Анау үйдің құдасы келіпжатыр дейміз. Құда үйдікі емес, ол үйдегі адамдікі, үй мен үй иесінің арасы жақындығынан, бірінің орнына бірін айтамыз», - дейді [1, 298 б.].

Осы тәріздес ғылыми анықтамалар З. Қабдолов, М. Белбаева, Ө. Болғанбаев еңбектерінде беріледі.

Ғалым Ө. Хасенов «Метонимия дегеніміз – белгілі бірі заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі мән-мағынасының реалды байланыстылығына қарай алмастыру амалы», - дейді [2, 17 б.].

Тілші-ғалымдар І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың пікірлерінше, «бір сөздің орнына екінші бір сөздің ауыс қолданылуынан шығатын іргелес ұғым метонимия деп аталады» - дейді [3, 17 б.].

Кейінгі кездері «Лингвистический энциклопедический словарь» (1990) атты еңбекте синехдоханы метонимияның бір түрі ретінде қарау тұрақты орын алуда. Ц.В. Тодоровтың ойынша, ең негізгі троп – синехдоха, оның екі есе артуынан метафора жасалады [4]. Льеж мектебіндегі жалпы риториканы бастаған Ж. Дюбуа да троптың негізгісі деп синехдоханы таниды, одан метоними мен метафораны шығарады.

«Метафораға қарағанда, метонимияның қолданылу аясы әлдеқайда тар. Метафора стиль түрлерінің қай-қайсысында қолданылатын болса, метонимия мүлдем олай емес. Метонимия тілдегі стильдердің бәрінде бірдей қолданылмайды. Ал ғылыми стиль мен ресми-кеңсе стилінде жалпы кездеспейді. Оның көбірек қолданылатын жері – көркем әдебиет стилі. Шығармада метонимияны қолдануда белгілі дәрежеде шеберлік қажет» [5, 90 б.].

Белгілі тіл маманы, ғалым Р. Сыздықова «Абай шығармаларының тілі» (1968) атты еңбегінде былай дейді: «бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны (дараны), үлкеннің орнына кішіні қолданудың негізгі сөз мағынасының ауысуы» [203 б.].

Метонимияның тілімізде екі жиі қолданысқа түсетін жері көркем әдебиет пен ауызекі сөйлеу тілі екені дау туғызбайды.

Қазақ тілінде сан есімдердің метонимиялануы жас ғалым Г. Шаһарманның «Қазақ тіліндегі сан есім сөздерден жасалған туындылардың мағыналық ерекшеліктері» (1998) атты зерттеу жұмысында талданған «... бір құбылыстың екінші құбылыспен іргелестігі, шектестігі негізінде біреуі (бұл жерде

сан есім) ортақ атау болып, ауыспалы мағынада жұмсалып тұр, яғни метонимия амалы арқылы беріліп тұрғаны байқалады» [62 б.]

Синехдоха мен метонимияны бөліп-жармай қарастыру қажеттігін қуаттаған Л. Нұржекеева бұл троптың екі түрін бір категория деп санап, оларды тек мағыналық жағынан ашық метонимия – синехдоха және көмескі метонимия деп саралайды. Сонымен қатар ол метонимияның қолданылу тәсіліне қарай үш топқа бөлінетіндігін атап көрсетеді:

- метонимия тілді үнемдеуші тәсілі;
- метонимия ойды әрі айқын, әрі дәл жеткізу мен қабылдау үшін нақтыландыру тәсілі;
- ойды, эмоциялы-экспрессивті жеткізу тәсілі [5, 18 б.].

Метонимияның лингвистикалық табиғатын қарастырған Л. Нұржекеева метонимиялық қолданыстың негізінен зат есімдерден болатындығын айта келіп, бірнеше топқа бөледі. «Адамның дене мүшелеріне қатысты метонимиялар, адамның киім-кешегіне қатысты метонимиялар, жалқы есімнен жасалған метонимиялар, жануарларға қатысты метонимиялар» [5, 44 б.]. Метонимия табиғатын: мағыналық, грамматикалық ерекшеліктерін құрылымы мен жасалу жолдарын, стильдік мәнін ғылыми тұрғыдан зерттеген Л. Нұржекеева метонимияға төмендегідей анықтама береді: «Мәндік, мекендік, мезгілдік, түр-түстік жағынан бір-біріне бүтіндей немесе бөлшектей айқындығы тбарекі заттың иә құбылыстың бөлшегі орнына бүтінін алмастырып айтуды метонимия дейміз». Зерттеуші бұл еңбегінде метонимия мен метафораның өзара өте жақын әрі мәндес екендігін дәлелдейтін фактілер келтіре келіп, ол екеуінің бір-бірінен айырмашылығын да атап көрсетеді: «Метафорада бір заттың атауы екінші заттың атауымен ұқсатылып, бір-біріне тең дәрежеде ауыстырылады. Ал метонимияда бір заттың бөлшегі немесе оған мәндік, мекендік, мөлшерлік, т.б. жақындығы бар нәрселер сол заттың толық мағынасын береді. Кейде, керісінше, бүтін нәрсе бөлшектік мағына білдіреді [5, 9 б.]».

М. Шахановтың «Бесінші еркек» өлеңінде көз метонимиясы «жар» мағынасында жұмсалған:

Бір күн сөзсіз от басам,
Сеніммен
Һәм, кешіріммен қарайтын көз тапсам
Қайда ол көз?
Қанша үміттің жалын босқа қармадым.

Ақынның «12-3=?» поэмасында *теке сақал* тілдік бірлігі метонимия құралымен жасалып тұр:

Теке сақал, уәзірлерін атарға оқ таба алмай,
Тұтқында отыр хан сорлы,
Сел-тасқында қалт-құлт етіп әрең тұрған аралдай [6, 253 б.].

«Сұлулықты сезіну немесе Ғабиден Мұстафинмен қарттық жайлы әңгіме» атты өлеңде *бөрік* деген метонимиялық қолданыс кездеседі. Өлеңде «бөрік» деп еркекті атап отыр:

Бірақ, бірақ талайлардың бақыты алыс сорынан,
Бұл кез келген бөріктің келе бермес қолынан [7, 14 б.].

«Шың басындағы оқиға» атты өлеңде *ақ маңдай* метонимиясы «сұлу қыз» деген мағынада жұмсалған:

Өміріме шуақ құйған өзің ең,
Өлімге де алдыменен сен баста! –
Деді ерні дір-дір етіп *ақ маңдай*,

Ақ маңдайы алауланып ақ таңдай [7, 19 б.]. Үшінші жолдағы ақ маңдай метонимия, ал төртінші жолдағы *ақ маңдай* эпитет ретінде контексте қолданылып тұр.

«Жанерке» атты өлеңде қызды «жәудір көз» деген метонимиялық қолданыспен береді:

Шіркін, ана, қондырғандай арманының таң құсын,
Жыр оқыған *жәудір көзге* жаудыратын алғысын [7, 24 б.].

А. Байтұрсынов «жансыз нәрсені жанды нәрсенің күйіне түсіріп тұрпаттау» [86] десе Қ. Жұмалиев «Әдебиет теориясы» (1969) атты еңбегінде «Кейіптеу дегеніміз жансыз нәрсеге жан бітіріп, тірі мақұлықтың кейпін беруді немесе керісінше суреттеуді айтамыз» деген анықтама бере келіп, «жаратылыстың жансыз нәрселерін жанды нәрселердей етіп, жандылардың істейтін амалдарын істеткізіп суреттеу» деген тұжырым жасайды [168, 186 бб.].

Академик З. Қабдоловтың кейіптеуге мынадай анықтама береді: «жаратылыстың жансыз нәрселерін тап жанды нәрселердей етіп, жандылардың істейтін амалдарын істеткізіп суреттеуді кейіптеу дейміз».

Сыртқы құрылымы жағынан кейіптеу метонимияға ұқсас келгенімен, ішкі мағыналық айырмашылықтары бар. А.Д.Есқараева «Зейнолла Шүкіров поэзиялық шығармасындағы метафоралық қолданыстар» (2003) атты кандидаттық диссертациясында метафора мен кейіптеудің ара қатынасын былайша сипаттайды: «кейіптеу мен метафораның арақатынасынан мынадай жайларды байқауға болады: біріншіден, кейіптеу табиғат құбылыстарына жан бітіріп, суреттеу үшін қолданылса, екіншіден, кейіптеуді метафора арқылы тереңдету ойдың поэтикалығын арттырады» [50 б.]. В.И. Коньков «Русский язык и культура речи» атты еңбекте (2002) кейіптеуді метафоралық ауыспалылықтың бір түрі деп қарайды: «Олицетворение – разновидность метафорического переноса, когда какое-либо явление, событие, качество, свойство уподобляется живому существу» [112 б.].

Кейіптеу – көне троптың бірі. М. Шаханов шығармаларында кейіптеу құралы да тиімді қолданылған. Ақынның «Ғасырларды безбендеу» атты жинағының (1988) «Көкейтесті» бөлімін мына өлең жолдарымен бастайды:

Тұс –тұсымнан қаумалап кеп
көкейтесті мың сұрақ
Мені айт, мені айт деп
тұрғандай намысымды шымшылап [6, 9 б.].

Бұл жолдарда сұраққа жан бітіре суреттеп кейіптеу құралы бейнелі қолданылған. Сондай-ақ «Адам қанындағы поэзияны қорғау немесе Палестина ақыны Муин Бсисумен үш минут үнсіздік» атты өлеңінде қанатына қару-жарақ тиіп алып, асығыс бара жатқан ғасырды кейіптеу құралымен сәтті бейнелейді:

Қанатына қару-жарақ тиіп алып қаралы
Біздің дарын ғасырымыз қайда асығып барады?
Табиғатты ұлы ана деп алып, оған жан бітіріп сөйлетеді:

Ал ,табиғат – ұлы Ана
Ұланына тіл қатыпты қуана:
- Бұдан да үстем болу үшін мерейің,
Ұлым, саған үш байлықты нысана етіп көрейін.
Нысап керек дәулетке де, баққа да,
Бірін таңда тек қана: [6, 21 б.].

«Нарынқұм трагедиясы» поэмасында *күліп жайсаң күн ғажайып* деген кейіптеу кездеседі:

Мен сенемін күні ертең
Нұрлы үмітпен оянар деп ұлы өлкем
Күліп жайсаң күн ғажайып
Ел наласы тарқар деп [6, 39 б.].

Ақынның «Құдаша» атты өлеңінде құба далаға жан бітіре суреттейді:

Шақырса құба дала,
Гүл қуып, қыр асамыз.
Мен едім құда бала,
Сен едің құдаша қыз [8, 83 б.].

«Көктем бұлтсыз болмайды» атты өлеңде *«тыңдай берсең табылмай ма тастан мұң»* деп тасқа жан бітіре суреттейді:

Өзімді-өзім бір жұбатып тастадым,
Тыңдай берсең табылмай ма тастан мұң [6, 65 б.].

М. Шахановтың «Жароков көшесіндегі кездесу» атты өлеңінде *ай қабақ құзға* адамның күле қарау қасиет-белгісін ауыстыра қолданып кейіптеу жасайды:

Күле қарап төбеден ай қабақ құз,
Көп сырластық, көп жырды қайталаппыз [8, 161 б.].

«Қайшылық» атты өлеңде көктемге жан бітіре бейнелейді:

Көктем дарқан қолыменен сыйға тартқан гүлдерді
Амал қанша, амал қанша әлгі есектер таптар жүр [6, 80 б.].

«Танакөз» поэмасында қарлы шыңдарға жан бітіре суреттейді:

Мен гүл терген тау бөктерін сен де кездің талмастан,
Қарлы шыңдар қол бұлғайтын бізге бөркін алмастан [6, 99 б.].

Аталған поэмада «Ақсу күліп ағатын» кейіптеу құралы жұмсалған:

Ту төменде жан біткеннің асықтырып тағатын,

Ақ көбігін шашып тұрып, Ақсу күліп ағатын [6, 101 б.].

«Танакөз» поэмасында бұлақ кейіптеу құралы арқылы жасалған:

*Тауды мақтап тастан-тасқа секіреді бал бұлақ,
Алдынан құз кездесерін ойлай ма екен ол бірақ ?!*

Аталған поэмада *Алатау бөркін алтындай нұрға жалатып* метафораға негізделген кейіптеу жұмсалған:

*Алатау бөркін алтындай нұрға жалатып,
Төменде жатқан еленбей
Төбе мен қырға қарайды
Саған да тәңірім биіктік берсін дегендей* [6, 107 б.].

«Сейхундария» поэмасында бал құраққа жан бітіре сөйлетеді:

*Оң қанатта Сейхун жатыр толқын атып жарқырап,
Қош бол, қош бол, - деп күрсіне сыбдырлайды бал құрақ* [6, 142 б.].

«Махаббатты қорғау» шығармасында ескерткішке жан бітіре суреттейді:

*Ескерткіш тұр
Қашиама ғасырларды
Ұзатып сап, күлімдеп миығынан* [6, 149 б.].

Далаға жан бітіре суреттейді:

*Сексеуілді дала жатты секем алып үдеріп,
Сүйіктісін күтті жігіт атын отқа жіберіп* [7, 249 б.].

Жалпы М. Шаханов шығармалары тілі кейіптеулерге өте бай келеді: *Қырау сақал күз; Сенім деген жеңіс алып келеді екен жігітке; Шымылдығын жапты түн; Алатау тұр алқам-салқам ағытылған жейдесі; Асқар таулар басын исін; Түнгі ызғардан жаурағандай дірілдейді жұлдыздар; Бозаң аспан тілін тістеп, бозаң ойлар сөз алды; Шашын жұлып ашуланды Өжеттік; Аяулы, асыл Жастық шағым, көктемім, Сонда да сен мені мақтан етпедің!?!; Қара бұлт қасын керіп; Жаңылысса, әділетсіз тіл мен көмей жаңылсын; Ішке тоқып, күрсініп дала жатты.*

1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Шығармалар. – Алматы, 1989. – 298 б.

2 Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. – Алматы, 1985. -151 б.

3 Кеңесбаев І. Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962. – 315 б.

4 Педагогическая речеведение словарь-справочник. / Под ред. Т.А. Ладыженской и А.К. Михальской. - Москва, 1997.

5 Нұржекеева Л. Метонимияның тілдік табиғаты. – Алматы, 1992.

6 М. Шаханов Ғасырларды безбендеу. – Алматы: «Жазушы», 1988.

7 М. Шаханов Эвереске шығу. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003. – 272 б.

8 М. Шаханов Дара талғам қасіреті: Поэмалар, өлеңдер, балладалар, әндер. – Алматы: Раритет, 2007. – 264 б.

Резюме

Абитжанова Ж.А. – кандидат филологических наук

Иминова З.А. - магистрант 2 курса КазГосЖенПУ erkem_zulfida2007@mail.ru

Применение в произведении М.Шаханова олицетворения и метонимии

В статье рассматриваются преобразующие средства - метонимии и олицетворения. Творчество писателей и поэтов являются неотъемлемой частью истории, культуры и языка. По творчеству М.Шаханова определяется система мышления, специфика говора. Казахский народ всегда ценил могущество слово, ценил его как духовную силу. При разговоре доводили свои мысли с помощью образных речей, возвышая казахский язык на пьедестал.

В использовании метонимии и олицетворения трудно незаметить труд М.Шаханова. способ введения тайну слова, а именно тайну образа, свободное владение рассказа все это присущи М.Шаханову.

Ключевые слова: метонимия, олицетворение, тропы, эмоционально – экспрессивное значение и т.д.

Summary

Z.A Abitzhanova – Candidate of Philological science, **Z.A Eminova** – magistr 2nd greade of KazMKPU
Application in M. Shakhanov's work an embodiment and a metonymy

The article deals with transforming agents - metonymy and impersonation. Creative writers and poets are the integral part of the history, culture and language. According creativity M.Shahanov determined by a system of thought, the specific dialect. Kazakh people have always valued the power of the word, admired him as a spiritual force. When talking to convey their thoughts using figurative speech, *vozvyschaya* Kazakh language on a pedestal.

The use of metonymy and personification of hard work M.Shahanov invisible. Method of introducing the mystery word, namely the secret image, fluent narrative is inherent in all to M.Shahanov.

Key words: metonymy, personification, trails, emotionally - expressive value, etc.

УДК 821.161.1.09

«ЛЮБОВЬ» И «НЕНАВИСТЬ» КАК КОНЦЕПТЫ И СОБЫТИЯ СЮЖЕТА В ПОЭМЕ А.С. ПУШКИНА «ЦЫГАНЫ»

Аргынбаева А.С. – магистрантка 2 курса КазНПУ, по специальности 6М012200 «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения», aishoni_94@mail.ru

Научный руководитель: **Савельева В.В.** – д.ф.н., профессор, v_savelyeva@mail.ru

В статье рассматриваются два концепта и их наполнение в поэме А.С. Пушкина «Цыганы», а также их связь с сюжетологией поэмы. На уровне сюжете «любовь» и «ненависть» представляют собой взаимосвязанные событийные мотивы. При анализе понятия «концепт» и конкретных концептов «любовь» и «ненависть» привлекаются лингвистические исследования и толковые словари. Новизна этой работы состоит в том, чтобы рассмотреть художественное наполнение концептов в процессе развития сюжета и осмысления авторской картины мира.

Ключевые слова: концепт, любовь, ненависть, картина мира, мотив, сюжет, поэма «Цыганы».

Концепт относится к числу базовых понятий лингвокультурологии, который реализуется в словесном знаке и в языке в целом. В лингвокультурологической трактовке термина «концепт» отражается попытка современных исследователей преодолеть односторонность чисто рациональной интерпретации мира, связанной с понятийным способом его освоения, и продемонстрировать сложную природу концепта, в которой сочетаются самые различные формы отражения действительности, как рациональные, так и чувственные.

Понятие «концепт» находит широкое отражение в современных исследованиях. Если обратиться к дефинициям слова «концепт», то можно обратить внимание на то, что во многих словарях она имеет аналогичное значение. Так, в энциклопедическом словаре указано: Концепт – (от лат. *conceptus* – мысль – понятие), 1) смысловое значение имени (знака), т. е. содержание понятия, объем которого есть предмет (денотат) этого имени (напр., смысловое значение имени Луна – естественный спутник Земли). 2) Произведение концептуального искусства. [1]

Толковый словарь русского языка под ред. Д.Н. Ушакова предлагает следующее определение значения слова «концепт»: КОНЦЕПТ, концепта, м. (латин. *conceptum*) (филос.). общее понятие, общее представление. [2, с.561]

Ю.С. Степанов определяет концепт как «сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека». [3]

Многокомпонентная и многослойная структура концепта может быть выявлена через анализ языковых средств ее репрезентации. Как «дискретная единица коллективного сознания», отражающая предмет реального или идеального мира, концепт присутствует в национальной памяти носителей языка в виде «познанного вербального обозначенного субстрата», что обеспечивает хранение полученных знаний и их передачу от человека к человеку и от поколения к поколению. [4]

Концепт является единицей описания картины мира – ментальной единицей, содержащей языковые и культурные знания, представления, оценки. В когнитивной науке концепт рассматривается как ментальная единица, которая постоянно переживает изменения: в его сфере

могут входить все новые фоновые концепты, может изменяться стандартный набор ситуации, и еще более подвижным является одиночный компонент в содержании.

Система концептов образует картину мира (мировидение, мировосприятие), в которой отражается понимание человеком реальности, ее особый концептуальный «рисунок», на основе которого человек мыслит мир.

Концепт «любовь» является наиболее распространенным среди прочих концептов, достаточно часто используемых в цитатах писателей и мыслителей. Так, по мнению писателя Ричарда Баха: «Единственное, что имеет значение в конце нашего пребывания на земле, – это то, как сильно мы любили, каким было качество нашей любви» («Мост через вечность»).

Особенную актуальность научно-методические изыскания в области описания концептов приобретают в настоящее время – время переоценки многих ценностей. И нам представляется, что в мире, где материальное часто выступает решающим фактором, а «судьба» отдельных лингвокультурных концептов, характеризующих «специфику культуры как совокупности человеческих достижений во всех сферах жизни, противопоставленных природе» [5, 28], вызывает серьезные опасения, пристального внимания заслуживает концепт «любовь». «Он напрямую связан с формированием у человека смысла жизни как цели, достижение которой выходит за пределы его непосредственного индивидуального бытия» [6].

Толковые словари дают возможность судить о семантике лексемы, репрезентирующей концепт любовь. В словаре русского языка С.И. Ожегова представлены две семемы лексемы любовь : 1) Чувство самоотверженной, сердечной привязанности (Л. к родине. Материнская Л. Горячая Л. Взаимная Л. Он – моя первая Л. (перен. о человеке)). 2) Склонность, пристрастие к чему – нибудь (Л. к музыке. Л. к искусству). [7, с.294]

Толковый словарь русского языка под ред. Д.Н. Ушакова предлагает несколько иную компановку семемного состава: 1) Чувство привязанности, основанное на общности интересов, идеалов, на готовности отдать все свои силы общему делу (Л. к родине). // Такое же чувство, основанное на взаимном расположении, симпатии, близости (Братская Л. Л. к людям). // Такое чувство, основанное на инстинкте (Материнская Л.). 2) Такое чувство, основанное на половом влечении; отношения двух лиц, взаимно связанных этим чувством (Несчастливая Л. Счастливая Л. Неразделенная Л. Платоническая Л. Чувственная Л. Пылать Л. Страдать от Л.). 3) перен. человек, внушающий это чувство (разг.) (Она была моей первой Л.). 4) Склонность, расположение или влечение к ч-н (Л. к искусству. Л. к работе). [2, с.632]

Большой толковый словарь правильной русской речи Л. И. Скворцова предлагает следующие значения слова «любовь»: Любовь, любви, предл. в любви (не любви, в любви; в нар.-разг. речи и в поэт. Произведениях возможны формы – без любви, о любви); жен. Чувство глубоко привязанности к кому-н или чем-н.; влечение, симпатия к кому-л.; склонность, пристрастие к чему-н. Например: девичья любовь; он еще не испытал чувства любви; любовь и уважение коллектива; из любви к ближнему; на свете не прожить без любви; жениться по любви; жить в любви согласии (о супружеской счастливой жизни). Любви все возрасты покорны; // Но юным, девственным сердцам // Ее порывы благотворны, // Как бури вешние полям. А. С. Пушкин. Евгений Онегин. И дух смирения, терпения любви // И целомудрия мне в сердце оживи. А.С. Пушкин. Отцы пустынноики и жены непорочны. Новое обстоятельство еще более запутало ее положение. Обнаружилось следствие неосторожной любви. А.С. Пушкин. Арап Петра Великого. Дядя Пьер... был предметом его восхищения и страстной любви. Л.Н. Толстой. Война и мир. Санин и она – полюбили в первый раз, все чудеса первой любви совершались над ними. И.С. Тургенев. Вешние воды. И так прожили Пустоваловы тихо и смиренно, в любви и полном согласии шесть лет. А.П. Чехов. Душечка. Несколько лет провела [бабушка] на виноделии в Кизляре. Там-то она и прижила в тайной любви мою мать – Настю. Ф.В. Гладков. Повесть о детстве. А по сторонам набережная – прибежище любвей, свиданий, радостей и скорбей. Ю.П. Казанов. Северный дневник.

Примеры употребления форм любви, любовей (мн.) в поэтических текстах: Шел Господь пытаться людей в любви, // Выходил он нищим на кулижку. С. А. Есенин. Шел Господь... Я много в теплых странах плутал. // Но только в этой зиме // понятной стала мне теплота // любовей, дружб и семей. В.В. Маяковский. Хорошо! Не обещайте деве юной // любви вечной на земле. Б. Ш. Окуджава. Песня кавалергардов. [8, с.385]

Из сем данных значений ключевой лексемы мы можем выделить следующие концептуальные признаки изучаемого концепта:

- 1) любовь может быть самоотверженной (Л. к родине);
- 2) любовь может быть инстинктивной (материнская Л.);
- 3) любовь может быть основана на половом влечении (чувственная Л.);
- 4) любовь может проявляться в форме склонности, влечения к ч-л (Л. к искусству).

Данный концепт занимает особое место в русской языковой картине мира. С одной стороны, все носители языка вроде бы имеют представление о содержании понятия «любовь»:

- 1) чувство самоотверженной, сердечной привязанности;
- 2) склонность, пристрастие к чему-нибудь.

Расширение возможностей описания концепта «любовь» приводит к изменению его статуса, в частности к представлению в качестве текстового концепта. Более того, именно он, по мнению Л.Н. Чурилиной, занимает господствующее положение в иерархии текстовых концептов и выступает главным признаком антропоцентризма художественного текста. [9] Концепт «любовь» как многогранное явление может представлять фрагмент индивидуальной картины мира персонажа, быть элементом текстовой концептосферы, но прежде всего – служить индивидуальным концептом в языковой картине автора, своеобразным ключом к пониманию его языковой личности.

Так, концепт «любовь» и особенности его языковой репрезентации стали объектом научного рассмотрения на материале творчества А.С. Пушкина, Ф.И. Тютчева, Л.Н. Толстого, А.А. Ахматовой, И.А. Бунина и др. Исследователи отмечают наличие ядерного и периферийного объемов значений эмоционального концепта, преимущественно сосредоточивая внимание на изучении индивидуальных особенностей его функционирования в концептосфере писателя, обуславливающих выбор способов выражения «любви» в текстах.

Концепт «любовь» как многогранное явление может представлять фрагмент индивидуальной картины мира персонажа, быть элементом текстовой концептосферы, но прежде всего – служить индивидуальным концептом в языковой картине автора, своеобразным ключом к пониманию его языковой личности.

Концепт «ненависть» входит в область национальной концептосферы любого языка. Именно в этом концепте в большей степени всегда сконцентрированы морально-негативные воззрения народа. В русской языковой картине мира этот концепт является в большей степени социально-идеологическим концептом, в котором негативно-этическая составляющая превалирует над остальными, формируя в обыденном сознании стереотип враждебных отношений как неестественных, но зачастую необходимых для развития человеческого общества.

Лингвоконцепт ненависти находит различные способы выражения в обоих языках, в каждом из которых существуют свои универсальные и специфические характеристики оценки ненависти.

В русском языке, как и во всех славянских языках, лексема ненависть не имеет ярко выраженных эмоционально-негативных коннотаций. Когда-то в древнерусском языке существовал глагол навидети, который означал «терпеть», «жаловать». В сознании древнерусского человека чувство симпатии и благорасположения к своему ближнему называлось навистью. Отрицательный префикс не- придавал слову противоположное значение («нелюбовь», «неприятнь», «антипатия»), но тем не менее и оно не было столь категоричным, а носило нейтральный характер.

В современном русском языке категория ненависть определяется через чувство вражды, неприязни, отвращения, в основе которых лежит желание причинить зло своему ближнему. В.И. Даль определяет ненависть как «отвращение, омерзение; зложелательство, сильная нелюбовь, вражда, злонамеренность». [10] По С.И. Ожегову, ненависть есть «чувство сильной вражды и отвращения». [7] Таким образом, в концептосферу ненависти входят языковые единицы, репрезентирующие отношения, проникнутые ненавистью, неприязнью, враждебностью: ненависть, вражда, неприязнь, отвращение, омерзение, зложелательство, злонамеренность, недоброжелательность, нерасположение, отвращение, омерзение, нелюбовь.

Значение слова «Ненависть» по Логическому словарю: Ненависть, -и (н е ненависть; в прост. – ненавистность); жен. Чувство сильной вражды, неприязни. Например: дрожать от ненависти; говорить о ком-чем-н. с ненавистью. То три соперника Руслана; // В душе несчастные таят // Любви и ненависти яд. А. С . Пушкин. Руслан и Людмила. Я был раздражен; во мне кипели негодование и ненависть. Ф. М. Достоевский. Маленький герой. Николай Петрович догадывался, что ненависть его брата к Базарову несколько не уменьшилась. И. С. Тургенев. Отцы и дети. Тяжело дыша, с ненавистью смотрели они друг на друга. Г. М. Марков. Строговы.

Пример просторечного употребления: – Вы столь жестоки, Аграфена Ивановна! Положим, я вам вовсе ненавистен, но неужели ненавистность так велика, что нельзя и минутки посидеть? К. М. Станюкович. Матроска. [8, с.473]

Таким образом, в языковом сознании русского народа ненависть определяется как:

- 1) крайне негативная эмоция, причиняющая вред душевному здоровью;
- 2) категория, вступающая в близкородственные отношения с враждой;
- 3) ментальная характеристика злых действий и поступков;
- 4) чувство отвращения и брезгливости по отношению к определенному объекту.

В романтической поэме А.С. Пушкина «Цыганы» частотность слов любовь/любить велика. Словоформы с корнем любовь встречаются в тексте 21 раз. В поэме используется существительное в сочетании с глаголами (удержать любовь; делить любовь, поет любовь, любовь постыла...):

1. Кто в силах удержать любовь?
Чредою всем дается радость;
Что было, то не будет вновь. (речь Старика)
2. «С тобой делить любовь, досуг
И добровольное изгнанье!» (речь Алеко)
3. У люльки дочь поет любовь. (автор о Земфире)
4. Его любовь постыла мне. (Земфира говорит отцу)

Также используется глагол вместе с наречием (любишь горестно и трудно; любит шутя; робко любишь). Интересны словосочетания с глаголами, ставшие авторскими афоризмами.

1. Ты любишь горестно и трудно,
А сердце женское — шутя. <...>
Кто сердцу юной девы скажет:
Люби одно, не изменись? (Старик-отец Алеко)
2. Как ты робко любишь. (молодой цыган Земфире)

Слово «ненавижу» встречается только один раз (в песне Земфиры), но проявление ненависти передается через другие эмотивы (страх, презрение, ненависть).

Слова «любовь» / «любить»	Слово «ненависть» и сопутствующие эмотивы
- любви стыдятся; - делить любовь; - ты любишь нас; - полюбили все его; - певец любви; - он любит; - поет любовь; - я другого люблю; - умираю любя; - я диких песен не люблю; - не любишь?; - его любовь постыла мне; - отец, она меня не любит; - ты любишь горестно и трудно; - люби одно, не изменись?; - как она любила!; - как солнцем, любовался я; - но ты, пора любви, минула; - кто в силах удержать любовь?; - теперь дыши его любовью; - умру любя.	- ненавижу тебя, презираю тебя; его любовь постыла мне; Алеко страшен; ревниво руку простирает.

Анализ сюжета поэмы позволяет увидеть оригинальные смысловые контекстные наполнения понятий «любовь» и «ненависть» за счет того, что они являются событийными мотивами. В завязке поэмы показана взаимная любовь Алеко и Земфиры. В процессе развития сюжета любовь Земфиры угасает, а любовь Алеко перерастает в ревность. Земфиру тяготит ревнивая любовь и одновременно в ней нарастает страх и презрение. Упреки Алеко ненавистны цыганке. Любовь для нее невысказана без свободы, а жизнь без любви бессмысленна. В текст поэмы включена песня Земфиры. Это песня является ответом на упреки Алеко и становится кульминацией в их конфликтном диалоге, выявляет разное понимание и отношение к любви.

Сюжет распадается на два микросюжета. Первый микросюжет повествует о любви Земфиры и Алеко. Второй микросюжет начинается со слов: «Прошло два лета». Земфиру тяготит ревность Алеко. Она начинает бояться его и подозревает, что в его прошлом есть преступление. Любовь Земфиры проходит. Среди всех персонажей Алеко становится носителем мотива ревности, а потом и ненависти. Его ревность порождают страх и презрение у Земфиры. Старик-отец хочет отсудить ревность Алеко и рассказывает ему историю своей любви.

В сюжетной кульминации соединяются мотивы новой любви Земфиры и ненависти Алеко. В развязке поэмы, когда Алеко убивает Земфиру, утверждается свобода в любви.

Абсолютная свобода в любовных отношениях, не создающих никаких взаимных обязательств, никакой духовной связи между любящими, показана Пушкиным в поведении Земфиры и ее матери Мариулы. Земфире «скучно, сердце воли просит», и она легко изменяет горячо любящему ее Алеко. «Ты зол и смел — оставь же нас», – говорит старый цыган Алеко, убившему свою жену и молодого цыгана, ее возлюбленного.

Но автор видит, что полная свобода в любви вовсе не дает «вольным» цыганам счастья. Старый цыган так же несчастлив, как и Алеко, но только он смиряется со своим несчастьем, считая, что это – нормальный порядок, что «чредою всем дается радость, что было, то не будет вновь».

Сюжет поэмы убеждает в возможностях трансформации мотива любви в ненависть, но не наоборот. Автор выступает носителем гуманистических идеалов любви, концепт которой для Пушкина связан с любовью к свободе. В сюжете поэмы представлена любовь и ненависть мужчины и женщины; любовь цыган к другим; любовь автора к цыганам. Эти выстраданные Пушкиным глубокие мысли и чувства облечены в «Цыганах» в совершенную поэтическую форму.

1 Энциклопедический словарь // Электронный ресурс. Режим доступа: <https://http://tolkslovar.ru/k8593.html>

2 Толковый словарь живого великорусского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. В 4-х томах. – М.: 1996. – Т. 520 с.

3 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 2001. – 990 с.

4 Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М.: Воронеж, 1996. – 104 с.

5 Вильмс Л. Е. Лингвокультурологическая специфика понятия «любовь» (на материале русского и немецкого языков): дисс. ... к. филол. н. Волгоград, 1997. – 211 с.

6 Воркачев С.Г. Концепт любви в русском языковом сознании.

7 Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. -21-е изд., перераб. и доп. –М.: Рус. Яз., 1989.- 924с.

8 Скворцов Л. И. Большой толковый словарь правильной русской речи. – СПб.: «Диля», 2006. – 1136 с.

9 Чурилина Л. Н. Антропоцентризм художественного текста как принцип организации его лексической структуры: дисс. ... д. филол. н. СПб., 2002. – 513 с.

10 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. Т. 1 – М.: Прогресс: Универс, 2004. – С. 523.

Түйіндеме

А.С.Арғынбаева - Абай атындағы ҚазҰПУ 6МО12200 – Орыс тілінде оқытпайтын мектептердегі орыс тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты, aishoni_94@mail.ru

Ғылыми жетекші: В.В.Савельева – ф.ғ.д. Абай атындағы ҚазҰПУ филология факультетінің профессоры, v_savelyeva@mail.ru

Мақалада екі тұжырымдама мен олардың Пушкиннің "Сығандар" поэмасындағы толтырылуы, сондай-ақ олардың поэма сюжеттерімен байланыстары қарастырылады. Сюжет деңгейінде "махаббат" және "өшпенділік" концепттері тығыз байланыстағы оқиғалық сарын ретінде көрсетілді. Сондай-ақ, осы мақалада "концепт", "махаббат" және "өшпенділік" ұғымдарына әр түрлі түсіндірме сөздіктерді пайдалана отырып анализ жасалынды. Бұл жұмыстың жаңалығы авторлық тұжырымдаманы дамыту және өзара түсіністік туралы көркемдік мазмұнын қарастыру болып табылады.

Түйін сөздер: концепт, махаббат, өшпенділік, әлемнің көрінісі, сарын, сюжет, "Сығандар" дастаны.

Summary

Aisha Argyinbaeva - 2th course magister specialty of Russian language and literature in schools with non-Russian language of instruction, aishoni_94@mail.ru

Scientific supervisor: **Vera Savelyeva** – professor KazNPU named after Abai, v_savelyeva@mail.ru

The article considers two concepts and their filling in Pushkin's poem "Gypsies", and their connection with the story of the poem. In the story "love" and "hate" were represented by an event-related motives. Also, this article analyzes the "concept", the concept of "love", "hate" on the theoretical aspect of using

different dictionaries. The novelty of this work is to consider the artistic content of the story development and understanding author's conception.

Key words: concept, love, hate, world, motive, plot, the poem "Gypsies".

ӘОЖ 8215121220

М. МАҒАУИННИҢ «КОММУНИСТІК РЕАЛИЗМІНДЕГІ» КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Ашимова Малика Генийқызы – Абай атындағы ҚазҰПУ PhD докторанты, педагогика ғылымдарының магистрі, *malika_amg@mail.ru*

Мақалада қазіргі қазақ прозасының көрнекті өкілдерінің бірі, талантты жазушы М.Мағауиннің «Коммунистік реализм» әңгімесінің негізгі тақырыбы, өзекті идеясы, көркемдік ерекшеліктері, поэтикалық жаңалықтары талданады. Жазушы мен автор, кейіпкер қай шығармасында болмасын бір субъектіге біріктіріледі, бұл әдіс М.Мағауиннің туындыларының шыншылдығын аша түседі. Мұхтар Мағауин жаңа заман прозашыларының ішінде өзіндік қолтаңбасымен, аянбай ізденуінің нәтижесінде жаңашылдық әкелген қаламгер. Жазушының көркемдік құралдарды қолдануындағы ерекшелігі – адамның мінез-құлқын, адамдық қасиеттерін білдіру үшін де пайдаланатыны айтылады. Оқырманды барынша тәнті ететін, еріксіз сүйсіндіретін қасиеті – сөз таңдауы, оны орынды жұмсай алу қабілеті. Сонымен қатар ол социалистік реализмді қолдаушылардың образдарын типтендіруге көп көңіл аударған. Жазушы әңгімелерінде кейіпкерлерін болмысын еш жасырмай, пенделік кемшіліктерімен қоса ашып көрсетеді.

Тірек сөздер: әңгіме, авторлық бейне, авторлық идея, коллизия, поэтикалық жаңалық.

Қазіргі қазақ әдебиеті тарихындағы дарынды тұлға, өзінің көркем шығармалары арқылы халықтың назарын аударта білген қарымды қаламгер Мұхтар Мұқанұлы Мағауин шағын жанрларды игеру кезінде де өзіне тән көркемдік стилді, жазу машығын қалыптастыра алды. Соның дәлелі ретінде тәуелсіздік жылдарында жазылған «Коммунистік реализм» әңгімесінің поэтикалық ерекшеліктерін айтсақ болады.

Жазушы шығармада өнерге жақын 20-ға келер-келмес Жарас (социалистік қоғамды қолдаушы), Баубек (прозашы), Сәрсен (ақын), Бекет (прозашы), Мадияр (әдебиет тарихын зерттеуші) есімді 5 жігіттің студенттік шағы жайын баяндайды. Қандай шығарма болмасын жазушы өмір жайлы, адам мен қоғам, олардың өзара қарым-қатынастары туралы оқырманға деген ойын, көзқарасын ұсынады. 35 бетті қамтитын М.Мағауиннің «Коммунистік реализм» атты әңгімесі 1992 жылы жазылған туынды, яғни, еркіндік бастауындағы әңгіме екенін көруге болады. Бұл – патриот жазушыдан туған көркем шығарма, әдеби кеңістікті кеңейтуге деген тілегінен пайда болған туынды. Кез-келген шынайы талант секілді Мұхтар да өз халқының тағдырына бей-жай қарамайтын, ұлтжанды бір азаматы санатынан. «Коммунистік реализм» де соны айғақтайтын шығармалырының бірі. Аталмыш әңгіменің прологы «Нынешнее поколение советских людей будет жить при коммунизме!» «... будет жить при коммунизме!» «... при коммунизме!!» «Совет адамдарының бүгінгі ұрпағы коммунизмде өмір сүретін болады!» «... коммунизмде өмір сүретін болады!» «... коммунизмде!» [1;284] – деген Жарастың ұранды сөздерімен басталады. Осы сияқты қайталаулар шығармада жиілеп кездеседі. Әңгіменің әсерін, оның тақырыбын, ойын күшейте түсу үшін осындай құралдарды қолданса керек. Мұхтар Мағауиннің «Коммунистік реализмін» әлеуметтік талдау барысында бірден көзге түсетіні жазушының жазудағы жоғарыда айтқан стильдік ерекшеліктері. Болашақтың қияли көрінісіне сеніммен қараған, саяси партия идеялогиясын күмәнсіз жақтаған, жаппай теңдіктің, бостандықтың, жоғары мәдениеттің күні туатынын, коммунизм таңы ататынын өзіндік ұлы ұрандарымен жеткізген білімді жас жігітті бас кейіпкерлердің бірі етіп алады. Ал қалған жігіттерді – ойлары Жараспен мүлдем сәйкес келмейтін, ұлттық идеяны қолдайтын кейіпкерлер тобы құрайды. Шығарманың орыс тілінен басталуының өзі халықтың тілінен айырылып бара жатқандығын білдіреді.

Әйтсе де бұл әңгіменің негізгі тақырыбы 1960 жылдардағы қазақтың әлеуметтік құрылысындағы жылдар бойы үстемдік алып келген социализмнің орнына жаңа заман, жаңа қоғам орнатудағы қарапайым жастардың көзқарасы. Жазушы коммунистік қиялды қолдаудағы топтардың өзара күресін көрсетіп тұр. Оның ғаламдық сипаты аса маңызды болатын, өйткені ол бүкіл адамзаттың бірлігін қарастыратын. Мағауин көкейіне түрткен проблемасын «Коммунистік реализм» арқылы талқыға

салып, ортаға тартады. Социализм кезеңіндегі цензураның қаталдығы, халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы авторды қатты алаңдатады. Қазіргі қазақ прозасындағы әлі талданбаған бұл әңгіме соны туындылардың бірі десек артық айтқанымыз емес.

Сол кездегі студенттердің мүшкіл халін суреткер ерекше көрсетеді: ... асты түскен еңсіз төсек..., ... кетік бұрыш бозғыл текше... [1; 285], ... қолтығы созылған, өңі-түсі белгісіз ескі мәйке [1; 286], сыры тозып, қиюы қашқан сықырлақ еденнен көк иісі шығады,... төбеде су тамшылағаны бар [1; 292], жұмыс орны ретінде кезінде нан жайған тақтайшаны қолданулары және т.б. Яғни, әлеуметтік құлдырауды тұрмыс тауқыметінің үдемелі жолымен береді. Жазушы түрлі кейіпкерлерін болып жатқан процестерге қатыстырып, олардың көзқарас пен дүниетанымдарына терең бойлау арқылы өтпелі кезеңнің шындығын көрсете білген.

Тіл, образ, сюжет, композицияны тұтас бір өріммен берген. Студент кездері, осы жігіттердің азғантай бастан өткерген мұңлы да мұңсыз болмашы тағдыры бір әңгімеге жүк болып тұр. Жазушы социализмнің күші тарқамаған шақтағы жас Жарасқа коммунистік қозғалысты жақтатып сюжет желісін қатарлас студент достарын оның сеніміне қарсы даттатқызып ұштастыра суреттеумен жалғайды. Коммунизмде адамдардың тең болатынын, қойшы мен академик, аспаз бен үкімет басшысы, кез-келгені қалаған уақытында ауыстыра беретінін алдыға тартады. Коммунизмде бәрі тегін, бәрі теңеседі дейді. Жігіттердің өзара Дюма, Флобер, Маркс секілді атақты прозаиктардың тіпті қалай жұмыс істегенін, Ахматова мен Зощенко шығармаларын талқылауы, сол кезеңдегі жастардың ізденімпаз, жоғары интеллектілі болғанын көрсетеді. 60-жылдарғы уақыт – шылбыр босаңсып, аз-маз кеңшілік туған заман болса да, цензураның қаталдығы сонша, әр сөзін өлшеп, есептемей айтқан жан бір ауыз сөз үшін жылдап түрмеге қамалатын болған. Жас студенттер сол қиын қыспақ заманға қарамастан жазуларын жазуға тырысатын. Заман ыңғайына жүреміз деп екіжүзді болып барамыз дейтіндер бар ара-сыра, дегенмен «.. Айт ойдағыны. Жаз көңілдегіні. Бірақ орнын тап. Тұзаққа мойын ұсыну да ерлік емес пе. Әй, аталарың айтып өлген. Сенің әлі «шик» еткен дыбысың да шыққан жоқ қой. Аңдап бассаңшы аяғыңды.» [1;290] деп, кейітіндері болды. Қалай дегенде де, арбаның күпшегінен бойың асса біттің заманында жігіттер ұлы істер жасайтынына, аспандағы айдан үміткер екендігін айтады. Бұл да бір жарқын болашаққа жас ұрпақтың үлкен сенімі ғой. С.Қирабаевтың «Автордың әдеби ізденісінің кеңдігі – оның жастар творчествосына арналған ой-пікірлерінен де көрінеді. Бүгінгі әдеби процестің даму жетістіктеріне қоса сыншының қаламгерлерге айтар ойлы ескертпелері бар» [2;128] – дегені дәл осыны айғақтайды.

«Коммунистік реализм» әңгімесінде автор бейнесі қолданылған. Шығармада Мағауин өзінің студенттік шағын баяндайтын секілді. Себебі шығармадағыдай дәл сол жылдар аралығында Мұхтар Қазақ университетінің филология факультетінде білім алады. Яғни, нақты тарихи жәдігерлермен айғақталып тұр. «Автор бейнесі әдеби шығармадағы жазушының өз тұлғасының көріну қалпы. Автордың идеялық нысанасы, көзқарасы, ұғым-түсініктері, наным сенімдері, көркемдік принциптері, суреткерлік шеберлігі бәрі-бәрі кең, толық мағынасында, әрине шығарманың өн бойынан, бүкіл құрылыс бітімінен, идеялық көркемдік сипатынан танылады» [3;21]. Яғни, бұл оның шығармашылық тұлғасы, жазушылық, суреткерлік сипат – өзгешелігі, ал оның өнер иесі ғана емес, өз тағдыры, өз мінез-құлқы бар жеке адам ретіндегі бейнесін алсақ, ол әр жанрда (мысалы, өмірбаяндық, мемуарлық) болмаса, айқын көрініс таппайды. Әр жанрдағы шығармаларда автор бейнесі түрлі деңгейде көрінеді. Автор негізінен оқиғаны баяндаушы болады, оның үні қандай шығармада болса да сезіліп отырады. «Коммунистік реализм» әңгімесіндегі автордың оқиғаларға көзқарасы, кейіпкерлерге қатынасы, нені қалай, қай тұрғыдан келіп бағалайтыны шығармадан көрінбейді. Десек те Чернышевский «Автор өз кейіпкерлері тұрғысынан қарағанда ылғи тарихшы немесе мемуаршы болып көрінуі керек» [2;197] деп айтып өткен. Әңгімеде сол бір 60-жылдары қазақты ұлтшыл санап, орыстарды өкіметтің туған ұлы ретінде қабылдауы тілге тиек етілген. «Көркемдік бейне» термині өзінің заманауи анықтамасында Гегельдің эстетикасынан бастау алатындығын дәлелдеуде, «Искусство изображает истинно всеобщее, или идею, в форме чувственного существования, образа» дей келе көркемдік бейнені суреткердің шығармашылық белсенділігімен байланыстырады [4;259]. Ал С.Д.Сейденова: «Анализ размышлений автора Мағауина имеет важное значение в определении образа автора. . Потому изучение и сопоставление жизненных фактов, писательских записей и наблюдений в значительных временных рамках позволяет проследить формирование авторского сознания», - деп, жазушы шығармаларында абсолютті тәуелсіз шығармашыл тұлғаның идеясын қалыптастырғысы келетіндігін, дей тұрғанмен, қоршаған шындықпен конфликтке келтірмейтіндігін айтады [5;88].

Шығарманың негізгі арқауы – қазақ қоғамының тұтастығы. Әңгіме халықтың жағдайын жақсартудың әлеуметтік өзекті мәселелерін көтереді. Қазақтың құт-берекесінің кері кетуі, ауыл баласының ұлтшылдықтан безініп, өзіне жайлы қоныс іздеуі үлкен символикалық жүк арқалап тұр. Болашақта коммунизмді орнатсақ деген ойды, қарапайым адамдардың психологиясына терең бойлау арқылы ашады. Жалпы шығарма өзегінде бүгінгі қазақ ұлты үшін ең өзекті мәселе болып отырған, туған топыраққа сүйіспеншілік, саясат туралы алшақтық көзқарас мәселелері жан-жақты талданады. Жазушы фразеологиялық тіркестер, теңеу, тағы басқа көркемдегіш құралдарды да ұтымды пайдаланған.

Бір қарағанда жастар арасындағы көзқарас қайшылығын қозғайтын жеңіл шығарма сияқты көрінетін «Коммунистік реализм» әңгімесінің әлеуметтік астары да қайталай көз салған оқырман үшін тереңдей түскендей іспетті. Көзқарастардың бір арнада тоғыспауын коллизия деп қарастырсақ болады. «“Коллизия” туындыда ситуациядан бастау алып, қозғалысқа түсетін және әрекет етуші карама-қайшы идеялардың, характер мен оқиғаның, көзқарас пен сезінудің, пікірдің бейнелі түрдегі көрінісі» [6;145]. Егер коллизия туындыдағы өмірлік ситуацияны бейнелесе, мұндай жағдайда ситуацияның өзі эстетикалық тұрғыдағы көркемдік ойлау болып табылады.

Шығарма авторы сөздің ішкі мағынасын, келекеге айналдыратын, астарлы сықақ, іштей мазақ яғни, ирония әдісін де ұтымды қолдана білген. А.И.Дыриннің айтқанына сүйенсек, «Комическое в смеховой культуре представляет собой достояние авторского сознания, отражающего национально-культурную специфику страны. Оно обусловлено общественными противоречиями, ценность его - в разоблачении и критике. Характер человека обнаруживается в том, что он находит смешным. Ирония как элемент комического по своему характеру критичен, аналитичен и интеллектуален, ... так как в состоянии выразить более сильные эмоции адресата» [7;137], Мағауиннің шеберлігін мойындауымызға кепіл. Шағын шығармада ирониялық иірімдер баршылық. Жалпы М.Мағауиннің бүкіл туындыларында мысқыл, кекесін сезіліп отырады.

М.Мағауин өз әңгімелерінде басты кейіпкерлерін ешқашан идеал ретінде көрсетпейді, оларды пенделік кемшіліктері мен жетістіктерін жасырып, жаппай, бүкіл болмысымен ашып көрсетеді. Сондықтан да «Тарпаңдағы» ауылдың бүкіл жігіт-желеңіне мұрнын шүйіріп жүріп, ақыр соңында түрмеден табылған, шопыр жігіт Жартыбайдан жүкті болып қалған тәкаппар, сұлу қыз Бәтін те, қойнында жатқан жары Шәрипаның өз бастығымен көңілдістігін дәлелдейтін айғақтары бола тұра соны түсінуге ақылы жетпеген иіс алмас момын Тұлымханды да («Тұлымханның бақыты» әңгімесі), сүйген қызына өзінің өліп өшті махаббатын дәлелдемек болып, трамвайдың астына түсіп, бір аяғынан айрылып, кейінірек өзінің шын бақытына жолыққан аулашы Көшімді де («Күтпеген кездесу») оқырман өзінің ескі бір таныстарындай өте жылы қабылдайды. Оларды бірыңғай жек көріп те, немесе емешесі езіліп жақсы көріп те кетпейді, тура өздерімен бірге қоян-қолтық өмір сүріп жүрген таныс, әрі бейтаныс замандастарындай шынайы қабылдап, жандарын әрқилы терең толқыныстарға түсіріп, ізгі қасиеттерге бөлейді. Мағауиннің әр сөзі құнды, көкейкесті, көркем шығарманың адамзат өміріндегі ең басты мақсаты да осы болмақ. Сондықтан да біз М. Мағауин сияқты суреткерді – әңгімелері өзінің мақсатының үдесінен шығып, оқырманды жаңа бір рухани биіктерге жетелеп алып шығатын, өзіне дейінгі және кейінгі басқа прозашылардың шығармаларына ұқсай бермейтін өзіндік бір қайталанбас көркемдік әлем қалыптастыра алған талант иесі деп нық сеніммен айта аламыз.

1 Мағауин М. Шығармалар жинағы. Әңгімелер:–Алматы:–«Жазушы», 2007ж.–320 бет.

2 Қирабаев С. Екі томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1992. Т.2: Сын мақалалар мен зерттеулер. –544 б.

3 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. /Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев/ Алматы: «Ана тілі», 1996. –240б.

4 Гегель Г.В.Ф. “Эстетика”, т. 4. М., 1973, с. 412

5 Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №1 (31), 2010 ж.-109 бет. |Авторское сознание и особенности его воплощения в романе-дилогии Мухтара Мағауина «Я». С.Д.Сейденова.

6 Әдебиет теориясы. Нұсқалық. /Құрастырушы: Р.Н.Нұрғали – Астана: 2002. – 293 б.

7 Дырин А.И. Ирония и сарказм как речезыковые средства отражения морально-этических ценностей британского социума. ВАК 10.02.19, диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук МГОУ, М., 2012 – с.151

Резюме

Ашимова Малика Генийқызы – докторант PhD КазНПУ им. Абая, магистр педагогических наук, malika_amg@mail.ru

Художественные особенности в «Коммунистическом реализме» М.Магауина

В статье рассматривается основная тема, актуальная идея, художественные особенности, поэтическая новизна рассказа «Коммунистический реализм» талантливого писателя современной прозы М.Магауина. В своих произведениях писатель, автор и персонаж воссоединяются в один субъект, этот способ помогает открыть правдивость произведений М.Магауина. М.Магауин отличился среди современных прозаиков своей оригинальной подписью, жесткий труд в результате которого привел писателя к инновациям. В том числе особенности применения художественных объектов писателя используются для выражения человеческого поведения, человеческих качеств. Самое приятное впечатление оставляющее у читателя а также его особенность – это правильное подборение слова. Он акцентирует внимание на типизации образа сторонниках социалистического реализма. Писатель в своих рассказах показывает бытие персонажа не скрывая его недостатки так как оно и есть.

Ключевые слова: рассказ, авторский образ, авторская идея, коллизия, поэтическая новизна.

Summary

Ashimova Malika Geniykyzy – student of PhD KazNPU named after Abay, master of education, malika_amg@mail.ru

Artistic features in the M.Magauin's "Communist realisme"

In the article, in modern kazakh prose a talented writer M.Magauin's "Communist realism" the main theme of the short story, the actual idea, artistic features, poetry news. Writer and author, hero are reunited in one subject, this method helps to discover the truth of works M.Magauina. M.Magauin stir among contemporary writers of his original signature, hard labor as a result of which led the writer to innovation. The application features including art objects of the writer used to express human behavior, human qualities. The most pleasant impression on the reader as well as its feature - is the choice of words, correct picking up his. In addition, he was supporter of socialist realism images focus on a lot of typing. The writer in his stories reveals the existence of a character without hiding its flaws as it is.

Keywords: story, the author's image, the author's idea, the collision, poetic originality.

ӘОЖ 821.512.122(091)

АШЫҚ МОНОЛОГ ҚҰРЫЛЫМЫ

Әбдіқұлова Р. М. - *әл-Фараби ат. ҚазҰУ, ф.ғ.к., доцент, rauabdi@mail.ru*

Мақалада қазақ шешендік сөздерінің баяндау және бейнелеу жүйесіндегі ашық монологтың стильдік қызметі қарастырылады. Көне шығыстық сөз сайысы жанрының алғашқы үлгілеріндегі шешендік дәстүрдің қазақтың шешендік өнерімен сабақтастығы пайымдалады. Мақала авторы шешендік сөздердегі ашық монолог құрылымының өзіне тән ерекшеліктерін сипаттайды. Ашық монолог құрылымының ықшамдығы шешендік сөздің тақырыптық-идеялық тұтастығымен, қысқа да нұсқа айтылу ерекшелігімен байланысты тұжырымдалады. Арнау, жұбату сөз үлгілеріндегі психологиялық халді сипаттау күрделі эпитеттерге тоғысқан портреттік деталь, перифраз, антитеза, символ, буын, сөз қайталау тәсілдері арқылы айшықталатынын байыптайды. Автор монолог-толғаныстың өлең емес, шешендік сөз үлгісі екенін оның құрылым жүйесін саралау, ішкі ұйқасқа құрылған тармақтардың ұйқас, буын санының ерекшеліктері арқылы анықтайды. Ашық монологтағы сандық прогресс арқылы берілген үдемелі градация сипаттарын, дәстүрлі метафораларды метонимиялық мәнде қолдану шеберліктерін, эпитеттердің семантикалық мәнін ретроспекциялық тәсіл сипатында қолдану ерекшеліктерін, ауызша сөйлеу стиліне тән ерекшеліктерді, ұлғайған метафоралардың антитезалық құбылуларын саралайды. Ашық сөз құрылымындағы халықтың ақындық, жыраулық өнеріне тән өлшем-өрнектердің өзіндік сипатын айқындайды.

Түйін сөздер: ашық монолог, ашық сөз, портреттік деталь, перифраз, антитеза, символ, ритмикалық буын, сөз қайталау, үдемелі градация, ұлғайған метафора.

Шешендік сөздердің баяндау жүйесінен мол орын алатын көркемдік телімдерінің бірі – ашық монолог. Оның стильдік ерекшеліктері шешендік сөздердің өзгеше табиғатынан туындайтынын пайымдауға болады. Өйткені шешендік сөздердің өзіне тән баяндау жүйесінің тек қана ашық монолог, диалог, сұрақ-жауап пішініне негізделуі шешендік өнер туындысы екендігінің басты айғағы болып табылады.

Шешендік сөздердің баяндау жүйесі суырып-салмалық дәстүрмен етене сабақтас деуге болады. Қазақтың би-шешені өзінің тыңдаушысымен немесе қарсыласымен бетпе-бет келгенде, ойын шамырқандырып, сезімін қозғаған өмір құбылыстарының сол сәттегі мән-мағынасы жайлы толғаныстарын табан астында суырып салып бүкпесіз ашық айтатындығы мәлім. Бұндай ауызша шешендік дәстүрдің тарихи тамырлары ирандық «Ассирий ағашы», ассирлік-вавилондық «Ат пен өгіздің диалогы» сияқты сөз сайысы жанрының алғашқы үлгілерінде, басқа да көне шығыс халықтарының ескерткіштерінде жатқанын айтуға болады [1,21].

Ал осы көне шешендік дәстүр нақыштары қазақтың төл әдебиетінде көркемдік із қалдырғаны мәлім. «Қазақ ертегілерінде ұшырасатын қысқаша тұйық репликаларды, батырлар жыры, лиро-эпос, тарихи жырлардағы, өлеңмен жазылған романдардағы, жекелеген ақындар шығармашылығындағы ашық толғаулардың зор көркемдік қуатын байқау қиын емес» [2,10],- деп жазады профессор Б.Майтанов.

Шешеннің айтпақ ойы мен сөзінің әлеуметтік мақсаты айқын, мағынасы терең, ойға қонымды, дәлелді болуының сырын оның табиғи дарындылығымен, поэтикалық ойлауының тереңдігімен, нағыз шешенге тән ақыл алғырлығымен, сезім сергектігімен, дүниетаным, өмірлік тәжірбие байлығымен де түсіндіруге болады. Дегенмен белгілі әдебиет зерттеушісі Г.Поспелов көркем шығарманың көркемдік жүйесін сөз ете келіп, тілдік стильдің қалыптасуындағы фактор образ емес, предметтік бейнелеу детальдары екенін айтады [3,194-196]. Сондай көркемдік телімдерді шешендік сөздердің көркемдік жүйесінен көруге болады.

Шоқанның атасы Уәлихан қайтыс болғанда Абылайханның сегіз биінің бірегейі болған Байдалы би жаназаға бара алмапты. Уәлиханның ханымы қадірлес қарияның келіп көңіл айтпағанына ішінен өкпелеп жүреді екен. Бір күні Байдалы өзінің келгенін сыртта тұрып білдіреді. Бірақ өкпелі ханым шешенді аттан түсіріп алуға сыртқа шыға қоймайды. Сонда шешен атының басын кейін бұрады да, тұра қалып:

а) " – Ханы өліп,
Қайғырып жатқан, Айғаным,
Қара жамылып,
Ай-күні батқан Айғаным,
Ханға сүйеніп,
Қоқай көрмеген Айғаным
Қамқаға оранып,
Шоқай көрмеген Айғаным
Мен бір сөз айтайын, тыңдағын?!" – депті.

Қара жамылып, жоқтау айтуға даярланған Айғаным құлағын тіге қалыпты. Сонда Байдалы би тағы да былай депті:

ә) " – Ер қартайды, мал тайды,
Екеуледі, ей ханым!
Қатын жалқау, ұл ынжық
Төртеуледі, ей ханым!
Келін қатал, кер болды,
Ағайын жат ел болды
Алтаулады, ей ханым!
Кәрілік пен кедейлік
Егіз келді, ей, ханым!
Мұның бәрін санасаң,
Сегіз болды, ей, ханым!
Қаусаған жақ, иек бар,
Саудыраған сүйек бар
Ауыл алыс жер болды,
Токсан деген тор болды,

Оннан асты, ей, ханым!

б) – Шығар жолды осыдан

Өзіңтапшы, ей, ханым!"- деп жүре беріпті [4,266].

Шешендік сөздің құрылым жүйесінің бөлігі шартты түрде – а), ә) және – б) деп белгілеп алайық. Шешендік сөз негізінен арнау, жұбату үгісінде айтылғаны байқалады. Шешен өзінің ашық ой-толғамдары арқылы ханы өліп, қабырғасы қайысқан ханымға ғана емес, артындағы халыққа да тоқтам, ғибрат айтады. Монологтің жалқыдан жалпыға көші қстанымы көзге түседі. Шешен Айғаным басындағы психологиялық халді "Ханы өліп, қайғырып жатқан", "Қара жамылып, ай-күні батқан", "Ханға сүйеніп, қоқай көрмеген", "Қамқаға оранып, қоқай көрмеген" деген күрделі эпитеттермен суреттейді. Сондай-ақ, "Айғаным", "Мен бір сөзді айтаын, тыңда?! " деген қаратпа, сұраулы-лепті сөздер тыңдаушы назарын өзіне аударту мақсатында ғана емес, алдыңғы құбылыстың мәнін нақтылап, кеңейте түсу үшін қолданылады. Ал "ай-күні бату" сөзі дәурені өту, күні біту мағынасында алынған перифраздеуге де болады. Сондай-ақ, шешен "шоқай" мен "қамқаны" антитезалық мәнде қолдану арқылы "Ханға сүйеніп, қоқай көрмеген" ханшаның ертеңгі күніне де қам жейтінін сездіреді. Әрі "қамқаға оранып" деген тіркес мегзеу тәсілі арқылы берілген портреттік штрих десе де болады. Алайда бұл мегзеу арқылы берілген портреттік деталь күрделі эпитетке тоғысып кеткенін, ал қаратпа сөз түрінде айтылған "Айғаным" сөзінің аяққы қайталау тәсіліне айналғанын көріге болады. Сондай-ақ сөз ішінде -қа буынының қайталануы да сөзге ерекше айшық, ырғақи дарытады. Шешеннің тыңдаушы назарын баурау әдіс-тәсілдері әлемдік шешендік өнер қағидаттарымен желілес келгендігін байқауға болады. Ашық монологтің көркемдік телімдері осындай әсерлі, айшықты бейнелеу құралдарынан тұратындығы көзге түседі.

"Қамқаға оранып, шоқай көрмеген", "Ханға сүйеніп, қоқай көрмеген" деген эпитеттердің семантикалық мәні ретроспекциялық тәсіл ретінде де қолданылып, шешеннің өзіне бұрыннан таныс хан әулетінің мән-жайынан, тарихынан да хабардар екенін тыңдаушысына аңдатқандай болады. Қонақ келгенде, Айғанымның тысқа шыға қоймаған паңдығын "қоқай көрмеген", "шоқай көрмеген" деп ауызекі тілмен жеңіл мін еткендей болады. Демек, "шоқай" мен "қоқай" сөздерінің юморлық астары да жоқ емес. Жалпы, шешендік сөздің бұл бөлігі – а) сөздің құрылым жүйесінде бастама қызметін атқарып тұр деуге болады. Монолог құрылымында жүйелі логика, суреттілік бар. Суреттіліктің нақтылығын да пайымдауға болады.

Ал, сөздің мазмұндама – ә) бөлігінде шешен 7 буынды жыр үлгісінде өз жайынан хабар бере төкпелеп, кәрілікке өкпелей сөйлейді. Дегенмен, бұл сөздің де шешеннің арнау үлгісі екендігін лепті айтылатын қаратпа сөз аңғартады. Монолог – толғаныс бернелеу (символ) тәсіліне иек артқанмен, "ер қартайды, мал тайды" деген ішкі ұйқасқа құрылған тармақтардың ұйқасы қара өлендегідей а,а,б,а болмай, а,б, в,б,г т.б. деп аралас келеді. Сондай-ақ, әр тармақтың ритмикалық буын топтары 2+2 тәртібімен келуі де өлең емес, шешендік сөз үлгісі екенін көрсетеді. Синтаксистік құрылымында салалас құрмалас сөйлемге тән сипат бар. Мысалы, 1,2 тармақты мынадай синтаксистік үлгіге түсіруге болады. "Ер қартайды, мал тайды, екеуледі, ей, ханым! ". Монологтегі "екеуледі", "төртеуледі", "алтаулады" деген туынды етістіктің жедел өткен шақ формасындағы тілдік детальдар кәрілікке мойынсұнған адамның қиын өалін сандық прогресс арқылы берілген градация тәсілімен үдете суреттейді: "Ағайын жат ел болды" сөзі қарама-қайшы мағынаға құрылса, "кедейлік пен кәрілікті" егіздей суреттеп, сандық прогресті оңға дейін қсіріп, үдемелі градация үлгісін жасайды. Ал "қаусаған жақ иек бар, саудыраған сүүек бар" деген бейтарап жалпылық мәндегі портрет штрихтары қарт адамның кәрілік кейпін гиперболалық мәнде береді. "Ауыл-алыс жер болды", "Тоқсан деген тор болды" деген дәстүрлі үлгіде "Жақыным алыс болды" демей, "жақын" сөзін "ауыл" сөзімен ауыстырып, метонимиялық мәнде қолданады. Сөздің – б) қорытпасында ойын түйіндеп, кетейін деп жүре бергенде, Айғаным шешеннің шаужайына оралып, құрметтеп аттан түсіріп алады. Төрге отырған соң, Айғанымның жоқтау айтуға ыңғайлағанын байқаған шешен, былай деп тоқтау айтты:

а) – Қайрат деген қыран бар,

Қайғыға тізгін бермейтін,

Қайғы деген жылан бар,

Өзекті шағып өртейтін.

Үміт, сенім, тілек бар,

Қуантып, қуат алдырар,

Жылау деген азап бар

Қуартып отқа жандырар

ә) – Мен қайғынды қозғалғалы келгем жоқ,
Қайратыңды қолдағалы келдім [4,267].

Шешендік сөздің құрылым жүйесі а) ұсынба мен ә) қорытпа бөліктерден ғана тұрады. "Қайрат – қыран, қайғыға тізгін бермейтін, қайғы – жылан, өзекті шағып, өртейтін", деген жолдар ұлғайған метафоралар. Ашық монологтегі бұл ұлғайған метафоралардың антитезалық құбылуларын да көруге болады. Мысалы, қыран-жылан, қуану-жылау. Ал, қайрат, қуат өзара мәндес сөздер, алдыңғы ойдың мәнін ашып толықтыра түседі. Шешен өзі куә болып отырған өмір құбылыстарының мәніне ассоциат болатын құбылысты, оның белгілерін "қайғы-жылан", "қайрат-қыран" деп дәл таңдауы дүниетаным кендігін таңытады.

Ашық монологтің көркемдік телімдерінен халықтың ақындық, жыраулық өнерін, дәстүрін де көруге болады. Мысалы, есет би Көтібарұлы патша үкіметінің жалдамалы сұлтаны Арыстан Жантөринмен кездескенде, былайдеп тіл қатқан екен:

а) " – Мен, мен едім, мен едім,
Қатарға салсаң қайыспас,
Қас қара нар мен едім.
Шабуыл салса шаршамас,
Шыны тұлпар мен едім.
Су шашырап, жел тимес,
Аударылмас қара кеме едім.
Қасарысып келгенде,
Қап түбінде сыймаған,
Қара болат мен едім.
Тегеурінім теріс біткен,
Тепсем жілік сындырған,
Қыран бүркіт мен едім" [4,335].

Шешендік сөздің құрылым жүйесі ұсынба – а) бөліктен ғана тұрады. Бұл бірегейлік те шешен сөздің ықшам, нақтылығы мен суреттілігін көрсетеді.

Расында шешендік сөз Махамбеттің әйгілі "Мен, мен едім" өлеңінің сарынында айтылғанымен, өзіндік нұсқасы да жоқ емес. XIX ғасырда өмір сүрген Махамбет ақын да күрескерлік идеясын өзіне дейінгі ақын-жыраулардың дәстүрінде "шарға ұстаған қара балта", "ақсұңқар құстың сойымын" деген сияқты дәстүрлі метафоралар арқылы суреттесе, Есет би "Қас қара нар", "шыны тұлпар", "қара кеме", "қап түбінде сыймаған қара балта мен едім" деп, "болат пышақ қап түбінде жатпас" деген халық мәтелін өзгерте, түрлендіре сабақтайды. Ал "Қияннан ұшқан, қу ілген, Анық сұңқар мен едім" деген жолдар мен сөздің соңғы үш тармағы: "Тегеурінім теріс біткен, Тепсем жілік сындырған, Қыран бүркіт мен едім" – ұлғайған метафора. Сондай-ақ, бұл ашық монологта "қ", "ш" дыбыстарының жарасымды аллитерациясы да бар. Шешендік монолог Махамбет өлеңінің сарынында болғанымен 7 буындық өлең үлгісін сақтамайды. Мысалы, "Аударылмас қара кеме едім" дейді.

Жалпы, ашық монолог құрылымының стильдік қызметін күрделі эпитеттерге тоғысқан портреттік деталь, перифраз, антитеза, символ, гипербола, буын, сөз қайталау, ауызша сөйлеу стиліне тән ерекшеліктер, сандық прогресс арқылы берілген градация тәсілі, дәстүрлі метафораларды метонимиялық мәнде қолдану тәсілі, эпитеттердің семантикалық мәнін ретроспекциялық тәсіл сипатында қолдану ерекшеліктері, ұлғайған метафоралардың антитезалық құбылулары күшейте түседі. Ашық сөз құрылымынан халықтың ақындық, жыраулық өнеріне тән дәстүр мен өлшем-өрнектерді қолданудың өзіндік сипаттарын тануға болады.

1 Литература Востока в средние века. Часть 2. Сост. Конрад Н.И. и др.-М, 1970.-554 с.

2 Майтанов Б.Қ. Монолог құрылымы. Ғылыми зерттеу.-Алматы: Ценные бумаги, 2006.-107 бет.

3 Поспелов Г.Н. Теория литературы.- Москва: Высш. школа, 1978.-351 с.

4 Қазақтың би-шешендері; 2-кітап. Құраст. Төреқұлов Н, Қазбеков М. -Алматы, 1993.-302 б.

Резюме

Р.М. Абдикулова - КазНУ им. Аль-Фараби, к.ф.н., доцент, rauabdi@mail.ru

Структура открытого монолога

В статье рассматривается роль стиля открытого монолога в системе изложения и описании казахской ораторской речи. Раскрывается взаимосвязь казахского ораторского искусства и

ораторского искусства на ранних примерах древнего восточного жанра словесного диспута. Автор статьи рассказывает об особенностях структуры открытого монолога в ораторской речи. Сжатость структуры ораторской речи объясняется ее идейной общностью и особенностью краткого, но точного изложения. Психологическая характеристика таких видов словесного искусства как посвящение и утешение рассматривается с применением портретных деталей, состоящих из сложных эпитетов, также перифраза, антитезы, символа, слога и повторения. Автор объясняет что монолог – это не просто стихотворные строки, это вид ораторской речи. Это подтверждается разбором структурной системы монолога, рифмы и особенностей числа слогов. Автор анализирует свойства динамичной градации через численный прогресс в открытом монологе, также мастерство в применении традиционных метафор в метонимическом смысле, особенности использования семантического смысла эпитетов через метод ретроспекции, особенности разговорного стиля, переменчивость антитез в метафорах. Раскрываются своеобразные методы, характерные для народного поэтического искусства в структуре открытой речи.

Ключевые слова: открытый монолог, открытая речь, портретная деталь, перифраз, антитеза, символ, ритмичный слог, повторение, динамичная градация, преувеличенная метафора.

Summary

The structure of open monologue

R. M. Abdikulova - KazNU named after al-Farabi, Candidate of Philological Sciences, Docent,
rauabdi@mail.ru

Abstract: The article involves the stylistic role of open monologue in the system of describing and imagining. It shows the interrelation of oratory tradition in the first examples of ancient eastern genre of verbal dispute and Kazakh oratory art. The author of the article introduces the features characteristic for the structure of open monologue in oratory speech. The brevity of the open monologue construction is explained by integrity of content and idea and by accuracy of oratory speech. Revealing the psychological aspect of such types of verbal art as dedication and consolation is done by using the following methods: the portrait detail consisted of complicated epithets, periphrasis, antithesis, symbol, syllable and word repetition. The author asserts the fact that monologue is the kind of oratory speech by providing the analysis of its construction system and by defining the peculiarities of lines' rhythm and syllabuses numbers. He considers the dynamic gradations features appeared by the digital progress in open monologue, the mastery of use of traditional metaphors in metonymical way, the features of using semantic meaning epithets by retrospection method, the characteristics of oral informal speech, antithetic variability of extended metaphors. The author of the article identifies the appearance of poetic and *zhyraulyk* art in the construction of open speech.

Key words: open monologue, open speech, portrait detail, periphrasis, antithesis, symbol, syllable, word repetition, dynamic gradation, extended metaphor.

УДК 821.512.122-32

К ВОПРОСУ О МАСТЕРСТВЕ МУХТАРА АУЭЗОВА В РАННИХ РАССКАЗАХ

К.С. Бузаубагарова – д.ф.н., профессор кафедры русского языка и литературы
КазНПУ им. Абая 54bks@mail.ru

Т. Заукымбекова – магистрантка КазНПУ им. Абая tancho.23.@mail.ru

В статье рассмотрены закономерности развития малой прозы на материале ранних рассказов казахского классика М. Ауэзова. Малый объем рассказа диктует своеобразные принципы поэтики, конкретные художественные приемы. Прежде всего, это отражается на свойствах литературной изобразительности. Для рассказа М.Ауэзова в высшей степени характерен «режим экономии», в нем не может быть длинных описаний, поэтому для него характерны не детали-подробности, а детали-символы, особенно в описании пейзажа, портрета, интерьера. Такая деталь приобретает повышенную выразительность и, как правило, обращается к творческой фантазии читателя, предполагает сотворчество, домысливание.

В композиции рассказа, как и любой малой формы, очень важна концовка, которая носит либо характер сюжетной развязки, либо эмоционального финала. Примечательны и те концовки, которые не разрешают конфликта, а лишь демонстрируют его неразрешимость; так называемые «открытые» финалы.

Исследование поэтики жанра рассказа, функции пейзажа, художественно-изобразительных средств, создающих образ природы в рассказе позволяет выявить особенности художественного осмысления действительности писателем.

Ключевые слова: народная проза, устный рассказ, пейзаж, эпический параллелизм, поэтика рассказа

М.М. Бахтин считал, что жанр - это форма «видения и осмысления определенных сторон мира» (1, с. 80), это посредник между писателем и читателем. О поэтике рассказа вообще и поэтике раннего творчества М.О. Ауэзова существует обширная литература [2,3,4,5,6,7,8]. Отмечается, что казахский писатель пришел в литературу вполне состоявшимся и уже в ранних рассказах проявил зрелость и мастерство. В действительности, творчество М. Ауэзова с самого начала покоилось на художественно-эстетических традициях и опыте народной прозы, что для поэтики его рассказа, так же как и для устного рассказа, характерны *событийность*, динамический и четкий сюжет. Социально-психологический анализ, нравственно-этическая оценка, эпическая широта повествования позволяют писателю развить и обогатить давние традиции. Русский писатель-рассказчик Ю. Казаков из личного опыта мог сказать: «Рассказ дисциплинирует своей краткостью, учит видеть импрессионистически – мгновенно и точно.... мазок – и миг уподоблен вечности, приравнен к жизни». Создание рассказов-мигов, уподобленных вечности – высота, доступная Ауэзову. Готовность исследовать в малой повествовательной форме современную действительность, не уходя от ее сложности, в соединении с эпическим даром создали М.Ауэзова как художественное явление.

Неотъемлемым компонентом во многом определяющим своеобразие ранних рассказов М. Ауэзова является поэтическое изображение природы. Динамичная и прекрасная природа, трепетно-сопряженная со сложной жизнью людей утверждает многогранное богатство «живой жизни». Эпический дар позволил М. Ауэзову через обобщенный взгляд на динамику всеобщего – природного и человеческого бытия – выйти на сущностные, глобальные вопросы жизни в малой эпической форме. Свойством поэтики пейзажа становится «текучесть жизни», значение «уходящих мгновений» в ауэзовском повествовании проявляется в том, что именно текучесть жизни составляет полноценное наполнение каждого ее мига.

В каждом рассказе М.Ауэзова 20-х годов, в том числе, в «Сиротской доле», «Степных картинах», «Сером Лютом», «Красавице в трауре» представлены пейзажные описания [9]. Пейзаж даётся писателем таким образом, что и зримая картина возникает, и авторская позиция раскрывается, и эмоциональный настрой создаётся. Пейзаж всегда соответствует теме повествования. Пейзаж может служить импульсом развития сюжета. Иногда через восприятие героем природы раскрываются самые сокровенные движения его души и даже состояние неожиданной психологической перемены.

Кочевая жизнь неразрывно связала казаха с природой и создала культ Природы. В соответствии с этим культом в рассказе М. Ауэзова человек природен, а природа очеловечена. Природа у писателя - это всегда стихия, живущая по своим собственным законам. Философия пейзажа напрямую связана с выражением личности через конкретное изображение. Обращение к пейзажу в ранних рассказах как к одному из средств создания образа героя свидетельствует об интересе к особому самоценному микромиру человека и желании писателя определить его место в общей картине мироздания. Пейзаж Ауэзова нередко имеет аналитичный характер и представляет собой авторское комментирование.

Социальное начало жизни очень важно для писателя. Ауэзову было присуще особое чувство времени, его динамики. На рубеже веков он явственно почувствовал ускорение социальных сдвигов, передав это ощущение удивительным поэтическим образом в малой форме повествования. Бытие как неделимый поток живой жизни осознается на широком философском фоне с одновременным постижением глубинных исторических, природных связей, в которые вписывалась частная жизнь человека с акцентом на утонченно-эмоциональный способ общения личности с природой. Социальное время утрачивает в рассказах Ауэзова статус единственной и непреложной реальности, начинает сосуществовать с субъективной длительностью индивидуального восприятия. Смещенность временных линий и чувственной пластичности при воспроизведении образного мира создаёт драматическую антиномию его рассказов и темпоральную цельность.

Идея синтеза в эстетических исканиях казахской литературы только вышедшей из фольклорной традиции была главенствующей. В малой прозе Ауэзова можно обнаружить самые разнообразные варианты художественного синтеза. Однако одной из ведущих у писателя становится жанровая стратегия синтеза лирического и эпического начал. Это становится возможным благодаря пронизанности его рассказов тонкими нюансами лирической эмоции. В ранних рассказах Ауэзова

лиро-эпика проявляется в своей «двучленной» неразрывности. Такого рода синтез, когда ослабленность сюжета компенсируется динамикой лирической эмоции, обладает огромным эффектом. Стремление к эпической емкости обуславливает у Ауэзова активизацию лирического начала: таков неповторимый парадокс его прозы. Но именно благодаря этой особенной функции лирического достигается тот масштаб бытийной обобщенности, который поражает уже в ранних произведениях писателя. Описание природы с использованием эпитетов динамики природного бытия идеально соотносимо с состоянием героя, воспринимающего быт и бытие. И здесь мы встречаем не «психологический параллелизм» в традиционном его понимании, а нечто качественно иное – параллелизм эпический. Это не неразрывность объекта и субъекта восприятия, а некая ступень соотнесенности состояний природы и человека в достижении такого слияния.

Не случайно, достоинство пейзажной лирики Абая М. Ауэзов видел в том, что Абай писал о четырех временах года, «сочетая живо воспроизведенный пейзаж с картинами аульного быта, с зарисовками жизни трудового люда». «Все четыре времени года запечатлены Абаем в их реальной бытовой конкретности, характерной для кочевого быта в просторах казахских степей», - отмечал писатель. Действительно, Абая увлекает не только степная природа. В этой степи живёт его народ. Стихи о природе – это стихи о народной жизни. Картины природы - необходимый элемент в изображении человека, когда воедино сливаются лунная ночь, поэзия сердца и чудесные звуки песни.

Лиро-эпический синтез, благодаря которому возникает такой характер повествования у раннего Ауэзова, приводит к тому, что пейзаж становится необычайно смыслоемким, апеллируя к утонченному эмоциональному восприятию произведения и, вместе с тем, интеллектуально-углубленному. Эпический параллелизм активизирует подтекстово-ассоциативный уровень повествования, который обладает в прозе Ауэзова огромным философско-эстетическим потенциалом. Эпический параллелизм выделяет пейзаж в художественной структуре рассказа и делает его тем эмоционально-организующим началом, который был в традиции устного творчества как звучащее слово, позволяя выразить невыразимое, приближая словесное искусство к музыкальному. Функции природных образов в рассказе Ауэзова в целом традиционны для казахской литературы, но в традиционности их заключены необычайно многогранные аспекты новизны, - в первую очередь, связанные с оригинальными попытками выражения авторской позиции. В эпическом параллелизме сопоставляемые образы даны друг за другом: вначале разворачивается образ природы и вслед за ним дается сходная ситуация из области человеческой жизни как общественного содержания, так и личного, т.е. применительно к психологическому содержанию отдельного персонажа.

Проза Ауэзова, начиная с самых ранних произведений, обозначила особое отношение к пейзажу как форме проявления авторского отношения к миру. Повышенная смыслоемкость образов, «выведение» повествования на онтологический уровень – приметы стиля писателя в природных зарисовках. В произведениях Ауэзова природа занимает полноправное место наряду с другими образами, которым «передоверены» автором самые сокровенные его думы. Лирическое начало в малой эпической форме становится ведущим сюжетобразующим фактором и создает особый жанровый синтез. Природное и людское бытие неразрывны в рассказах Ауэзова. Поэтично и одухотворенно рисуя картины казахской степи с ее непостижимыми контрастами, писатель передает свои попытки постичь тайну мироздания, тайну цены человеческой жизни. И оказывается, что мир устроен удивительно целесообразно, единственное спасение человека в послушном следовании вечным и великим законам мира, и не в бунте против них, а в желаемом и естественном слиянии с ними.

1 Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 2015. - 416 с.

2 Шубин Э. Современный русский рассказ: вопросы поэтики жанра. – М., 1974. – 180 с.

3 Крамов И. В зеркале рассказа. – М., 1979. – 294 с. Его же. Корни и плоды: Заметки о казахском рассказе. – Дружба народов, 1976, №9, с.239-252.

4 Скобелев В.П. Поэтика рассказа. Воронеж, 1982. – 155 с.

5 Кулумбетова А.Е. Стиль казахского рассказа и повести. – Алматы, Жазушы, 1993. – 384 с.

6 Акашева С. Традиции Гоголя в ранних рассказах М. Ауэзова.// Мухтар мурасы. – Алматы, 1997, с. 98-209.

7 Жаксылыков А. Проза М. Ауэзова 20-х и 30-х годов (психологизм, конфликт, повествовательные формы). Автореферат диссертации на соискание учёной степени

8 Адибаев М.Х. О поэтике повестей и рассказов М.Ауэзова 20-х годов. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Алма-Ата, 1984. – 32 с.

9 Ауэзов М. Красавица в трауре. - М. , 1989. - 447 с.

Түйіндеме

Мухтар Әуезовтің алғашқы әңгімелеріндегі шеберлігі туралы

Қ.С. Бұзаубағарова – Абай ат. ҚазҰПУ орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, ф.э.д., 54bks@mail.ru

Т. Зауқымбекова – магистрантка КазНПУ им. Абая tancho.23@mail.ru

Мақалада қазақ классигі М.Әуезовтың алғашқы әңгімелері мен көркем туындыларының дамуы қаралған. Шағын көлемді әңгіменің өзгешілік негізі поэтика принциптерін бірігелейтін талабы. Ең алдымен, ол әдеби мәнерлі қасиеттерінен бейнеленеді. М.Әуезовтың әңгімелеріне ұзақ суреттелу, әр бөлшектің суреттелуі тән емес, пейзаждың суреттелуі, интерьер, портретін суреттеуі және үнемдеу режимі тән. Осындай бөлшектер оқырманның жоғары деңгейдегі ойға жетелеуіне жеткізеді.

Кез-келген әңгіме композициясында басқа шағын әңгімедегі секілді құрылымдық шиеленіс немесе эмоциялық соңы болуы өте маңызды. Мұндай шығарманың соңы қажықты бейнелейді, бірақ оның шешілмейтіндігін көрсете аталатын ашық финал.

Әңгімеде табиғат бейнесін жасау тарихы, жанр поэтикасын зерттеу және ерекшеліктері мен оның көркем бейнелеу құралдарын, көркем шындықты түсіндіру мүмкіндіктерін алады.

Түйін сөздер: халық прозасы, ауызша әңгіме, пейзаж, эпикалық параллелизм, әңгіме поэтикасы.

Summary

Mukhtar Auezovs early novels literature masterhood

K. Buzaubagarova, professor of Russian Language and Literature, KazNPU named after Abai, Doctor of Filological Sciences, 54bks@mail.ru

T. Zaukimbekova – Master KazNPU named after Abai tancho.23@mail.ru

Abstract The article examines patterns of short fiction on the material of the early stories of the early stories of the Kazakh classic M. Auezov. The small volume of the story dictates a kind of poetic principles, specific artistic techniques. First of all, it affects the properties of literary expressiveness. For the story M. Auezov highly characteristic saving mode, it can not be a long description, so no details of details characteristic of him, and the details of the characters, especially in the description of the landscape. This detail becomes heightened expressiveness, and usually refers to the reader's imagination involves co-creation, guessing.

The story of the composition, as well as any small form very important the ending, which is a character story isolation or emotional finale. Notably those endings that do not allow the conflict, but only demonstrate its undecidability, the so-called open endings.

A study of the poetics of the story genre, landscape features, artistic and pictorial means, creating the image of nature in the story reveals the particular artistic interpretation of reality, etc.

Keywords: People's prose, oral story, landscape, epic parallelism, poetics of the story.

ӘОЖ 821. 512. 122.0

АСҚАР АЛТАЙДЫҢ «ТУАЖАТ» РОМАНЫ

Дәуітәлі Г. – Абай атындағы ҚазҰПУ, 6М011700- қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының
2-курс магистранты, gulzat_dauitali@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Әбдіғазизұлы Б. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ филология
институтының директоры

Бұл мақалада Асқар Алтайдың «Туажат» романы сөз болады. Роман постмодернистік бағытты негіз етіп жазылған. Бұнда роман оқиғасының желісі арқылы автордың айтар ойы мен көтерген әлеуметтік тақырыбы жан-жақты ғылыми тұрғыдан талданады. Автор өз романында қазіргі қазақ қоғамындағы әр алуан өзгерістерді тілге тиек етеді. Мақалада бас кейіпкер Байбураның басындағы әр түрлі күй-жайы, оның қоғамнан өзін жатсынуды, Тәуелсіздіктен кейінгі қазақ өміріндегі өзгерістерге үрке қарауы, өз жұртына өзі симай, мүлдем бөтен күй кешуі толығымен ашылады. Ол қиналғанда әрқашан боз сағым болып келіп, қиыннан жол тауып ылғида құтқарып отыратын Бөрі-Ана арқылы романның мифтік сарыны ашылады. Баласын тауып алған әкенің жыны-перілермен алысуы арқылы романның ертегілік сарыны айқындалады.

Түйін сөздер: Бөрі, Бөрі-Ана, архетип, жат, жалғызсырау, түс көру, құндылық, реминисценция, тамұқ.

«Жұлдыз» журналының 2012 жылғы №1 санына жарияланған Асқар Алтайдың модернистік романы - «Туажат». Романның тағы бір аты – Тамұққа түскен сәуле. Роман бас кейіпкер Байбураның елсіз даланы дүрілдетіп мотошанамен қос бөріні қууымен басталады. Автор «Осы ұлы түзде Байбура үйірден бөлініп қалған құландай жалғыз еді. Сол күні сұрапыл сын сәті соғатынын ол сезген жоқ. Алқаракөк аспан түнегін қия саулаған боз сәуле көктен түсер Ғайсадай ғайыптан оралатынын білген емес. Жер жігін жарып шығар Мәдідей состиып, жылан жұтқан жандай үн-түнсіз қалшыып тұратынын тағы да ойламаған», [1,3] - алдағы болар оқиғадан аңдатпа береді. Яғни нарратив. Кейіпкері білмейді алдағы оқиғаны. Бірақ әңгімелеуші үшін анық, белгілі. Жалпы бөрі қуғынмен бұған дейін де қасқыр алып жүрген Байбура үшін дәл осы күні күтпеген оқиға болады. Ақшулан әртүрлі айлаға басты. Боз бөрі мен Байбура арасында күтпеген айқас басталады. Айласын асырған Ақшулан Байбураны көлігі үстінен көз ілеспес жылдамдықпен аударып түсіреді. Арандай ашылған ауызға Байбураның биялайлы қолы көмейлете кіріп, Ақшулан қақалып қалады. Айқас біраз уақытқа жалғасады. Ақыры ашуға бой алдырған Байбураның ызалы жүрегі мен долы қолы дегеніне жетіп тынады. Ол қасқырдың терісін аз уақыт та сыпырып алады. Және тірідей. «Бас терісі мен тізеден төмен терісін, қызыл шақа бұтына қысқан құйрығын ғана өзінде қалдырады. Булыққан күйі ноқталаған капрон арқанды кесіп, сирақтарын да босатып жіберді.

Қызыл шақа тәнінің беті жыбыр-жыбыр ете тартып, ал өзі былқ етпестен жатқан бөрі кенет сирақтарын серпіп-серпіп қалды. Ол оқыс орнынан тұрды. Сең соққандай сенделіп кетті. Қатты аязда тоңазыған қызыл шақа тәнінен көтерілген аппақ бу өзімен бірге ерді. Бөрі шалма лақтырым жерге дейін буы бұрқырап, сенделіп барды да, сылқ құлап түсті.» [1,3]

Осы тұсты оқығаннан-ақ бас кейіпкер Байбура туралы біле аламыз. Ол өмірге ызалы, өмірден өгейсіген, қатыгез кейіпкер. Бірақ автор өз кейіпкерін жай ғана қатыгез кейіпкер емес, өзгеше тұлғадағы азамат екенін көрсетеді. Автор реминисценцияны қолданады. Яғни Байбура терісін тірідей сыпырып алған боз бөрі оның құтқарушысына айналады. «Жетім қарға бөрі басына саңғыған, дүниені ызғар қарыған, ал аңшы болса кекті ызадан қағынған күнде айнала шаңыт тартақан. Шаңыт дүниені дүр еткізгендей болып, кенет қаншық бөрінің үстінен көтерілген будан бөлініп, Байбураға қарай ақ қардың үстін сәулелі нұрмен шомылдырып, беймәлім боз сағым ақты.» [1,7] «Түз тағысындай тегеурінді, темір жүректі Байбураның қолқа-жүрегі алмай құйып жібергендей суып сала берді. Қарақшыдай қалшыып қатты да қалды. Қимылдауға дәрмен жоқ. Тек шегір көздері ғана сәулелі сағым соңынан ілескен.

Ал сағым сәуле болса, бұған құрық бойы жақын келіп, шеңбердей айналды. Бөрі басты сағым сәуле барыс құйрықтанып ұзара берді. Ол бөрі сәулелене сағымданып, ұзара түсіп, мұны шеңберлер алды. Бөрі сұлбалы дөңгеленген алып сағым сәуле бел ортасынан ұзара өсіп кетті. Шеңберлей созылған бөрі сұлба құйрық тістесіп, мұны Қытай қорғанындай қоршап тастапты.» [1,7]

Бөрі ұғымы – архетивтік рөл атқарады. Яғни Көк бөрі түркі мифологиясындағы қасиетті ұғым, тотемдік негіз. «Қазақ ертегілерінде алуан түрлі тыйымдар бар, олардың көбісі ежелгі тотемизммен байланысты. Ал, тыйымдардың біразы кейбір жануарларды киелі деп ұғынуға, табиғаттың сұрапыл

күштерінен қорқуға байланысты туған болуы керек. Бұл қатарда ақ жылан мен үкіні өлтіруге тыйым салынатынын, ал тыйым бұзылған жағдайда бақытсыздық болатынын айтуға болады. Сол сияқты қасқырдың атын тура атауға болмайды, әйтпесе, ол малға шабады» [3,206].

Сонымен қатар, романдағы мына үзіндіге де жай қарамау керек деген ойға келдім. Мәселен, «Қара қарға тағыз қарқ етіп, шылбыр үзім жатқан бөрінің көзін шоқи бастағанда ғана сағым сұлба оқыс толқып кетті де, дереу жиырыла жиналды. Әп-сәтте құлаштай бөрісұлба сағымға айналып, жансыз жатқан жалаңаш тәні үстіне қалықтай жүзіп барғаны. Оны бірақ кәрі қарға елең құрлы көрмеді: күндіз де, түнде де шырадай жанып, жер-жаһанды шолатын өткір жанарларды қылғыта жұтып, көз ұясының қанын сорып отыр еді.» [1,7] Қара қарға да символ. Ол бөрінің көзінен тоят алуда. Солай. Бұл жерде қарға өзінің ежелгі төтемдік қызметінен ажырап, тойымсыздықтың, зұлымдықтың символына айналған. Бұнда автор оны кәдімгі ұшып жүрген жануар тұрғысынан, аса бір реңк бермей елеусіздеу көрсеткенімен, көркемдік қызметін айқын ажыратуға болады.

Ендігі жерде бөрісұлба мен қарғаның Байбураның адасып кеткендегі қарым-қатынасы суреттеледі. Байбура адасып, Төребейітті тауып паналайды. Сол кезде ұйықтап кеткен Байбура қарқ еткен қарға дауысынан оянады. «Кеудесінде қаздып қарға отыр да, бейіт ішін боз сәуле кеулеп кетіпті». Екеуі де тотем. Бірақ романдағы қызметі әртүрлі. Қарға жоғарыда айтқанымыздай, әуелгі тотемдік қасиет ұғымынан ажырап, бұл жерде жамандықтың бейнесі болса, бөрі бейне аңыздардағы сол қасиетінен айнымаған реминисценция. Яғни күмбез төбесінен енген ақ сағым арасындағы бөрі сұлба. Шыңғысхан туралы аңыздар да солай айтылады. Аңшы жігіт еріксіз түрде Ана-бөрінің артынан ереді. «Бойына Бозиесіне деген кәміл сенім ұялаған». Ана-Бөрі, Бозбөрі, бөрісұлба автордың роман идеясымен алдағы айтылар оқиғаларға қатысын білдіретін стильдік еркшелігі. Андатпа ретінде роман кіріспе бөлімінде бозбала Байбура мен Бозие бозбөрі арасындағы жымдасқан байланыстың басы осылайша аталып өтеді.

А.Алтай шығармашылығына тән ерекшеліктің бірі тек қана көлемді романдары ғана емес, әңгімелері де өзгеше сипатты болып келеді. А.Алтай адам психологиясын ұлтымыздың дүние танымындағы жан-жануарлардың символдық образымен берудің шебері. Осы романдағы Бөрі-Ана сияқты «Қараштың қарасы» әңгімесінде жүйрік атта саналы адамның қабілетімен тең сипатта суреттеледі. «Жазушы бейнелеген жылқы адам психологиясын берудегі, олардың іс-әрекетіндегі, мінезіндегі, «сөйлеуіндегі», өзінше дара, қайталанбаған бітім-болмысты байқатады» [2,111].

«Туажат» романы үш тараудан, әр тарауы бірнеше бөлімдерден тұрады. Туғанынан жат болмысты күй кешкен кейіпкер басындағы махаббат пен ғадауат, жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық, сатқындық пен тасбауырлық қатар жүреді. Кейіпкер мейілінше жалғыз. Дара. Ешкім оны түсіне алмайды. Жан жарасын сезіне алмайды. Басынан әр түрлі алмағайып, ауыр күндер кешеді. Әйгілі «Желтоқсанның» ызғарын көреді, жаны сүйген жан жарынан көз жазып қалады. «Ауған» соғысының алапатты, жанкешті күндерін бастан өткереді. Соның бәрі оның жанына батады. Жат бауыр, қатыгез етеді. Ортасын жатсынады. Айналасына үркектей қарайды. Өз ортасына сыймай, туғанынан жат – «ТУАЖАТ» пенделік күй кешеді. Бұл біздің қоғамымыздың «ТУАЖАТТАРЫ». Байбура солардың типтік бейнесі, көркем әдебиеттегі образы.

Романның бірінші тарауы Байбураның Отанына оралуымен басталады. Алматы «көзіне қораш, көңіліне кірбің ұялатып», жан дүниесі жетімсірейді. Қала көркіне, өзгерісіне танданады. Бұрынғы студенттік шағын есіне алады. Тіс дәрігері Болатпен кездейсоқ ұшырасты. Көп жыл көріспеген көне достар келесі де қаланы қыдырып, көңіл көтереді. Ал ескі досы Байбураны қайда апарды? Ондағы Байбураның көңіл толғанысы қалай болды? Автор, сіраә, не айтпақшы? Осы оқиғадағы көздегені не? Бұл оқырманды өзіне баурап алар тұс. Өйткені қазақ қоғамының да келбетінде «өзгерістер» бар.

- Сау болыңыз! – деді әйел де. — Қызық, жо-о, жұмбақ адам екенсіз! Нағыз «еринтим» (еринтим–еркек-интим – интим еркек – бай әйелдерге барып тұратын еркектерді атағаны. Автордың түсіндірмесі) екенсіз... Жаль! Жигало боп жүргендер садаға кетсін! Сіз нағыздың өзісіз. Тіпті, менің атымды да сұрамадыңыз. .. [1,15]

- Ақшаны Болатқа береміз, - деп әйел ренжіп қалғанын білдіріп алды.

Еринтим сөзі Байбураны таң-тамаша етті. Ақшасы несі? Жигало дегені кім? Бұл сұрақтар Байбураны ойландырады. Өйткені ол сыртта жүрген. Шетелде жүрген өз қазағының өзгерісінен бейхабар. Енді Болаттың сөзіне назар аударайық. «— Әйел жоқ. Жезөкішелерге бару – қауіпті... Ал бұлар – бай әйелдер. Өз жағдайларын өздері жасаған. ТӘУЕЛСІЗ... Күйеулері де жоқ. Тіпті олар бар болса да, бізге БӘРІБІР емес пе?! Күйлеп жүрген ОЛАР. Жалынышты емеспіз. Олар – жалынышты.

- Сонда қалай? Жалынышты... еринтим дей ме?

Болат бір сәт бұзаған бұрыла қарады.

- Сен шынымен Ауғанстаннан келген жоқпысың? Бәрі саған таң. Әлде, әдейі істеп келемісің? Мен саған сенбеймін! Түк көрмедім, түк білмеймін дегеніңе түкіргенім бар. Қазір шекара да, шетел де жоқ. Бәрі мидай араласып кеткен. Жұрт дүниені шарлап, жауған бұршақтай шашылып жүр.

Байбураны ашу қыса бастаса да өзін-өзі ұстады.

- Сен сенбе, соғыстан келгенім шындық. Мен қазірде өзімді соғыста жүргендей сезініп отырмын. Өмір дегенің соғыс... Қайтем?!

- Бура, сен мені қорқытайың дедің... Соғысың не өзіңнің?! Сенің кешегі дұшмандарың бүгін Алматыда сауда жасап жүр. Бірі көкбазарда алхор сатса, бірі барахолкада тері тон саудалайды. Ал қайсы бір пысығы ескі көліктерді шекара асырса, үкіметпен жең ұшынан жалғасқан офицерлері бидай мен бензинді Иран арқылы Атырау мен Ақтаудан аттандырып жатыр...»[1,15]

Автор ел өміріндегі, қала тірлігіндегі осындай жайсыз, жағымсыз жаңалықтарды Болат арқылы баяндатады. Кейіпкерінің артындағы өзінің де пікірі сол. Бай әйелдердің күйеуге тигісі келмей, өз білгендерін істеуі, ер адамдардың «еринтим» болуы, «мұнар басқан» өзгеріс Байбураны есеңгіретіп тастады. Бұл қазіргі қоғамның ашты шындығы, адамның азғындығын көрсететін көркемдік факт. Тәні тіксіне, жаны жатсына жатырқайды Байбура. Туғанынан жат дүние, жат тірлік, жат адам, жат әйел, жат ер. Бірі жат. Автор жат ұғымын көтереді. Бұл жат ұғымы тек қана соғыстан, шетелден келген Байбура үшін ғана емес, бұл жалпы қазақ қоғамына кереғар. «Туажат» ұрпақтар, бөтен пиғылды адамдардың көбеюі. «Жаттық» мотиві.

Түс көру – көркемдік тәсіл. Классикалық туындыларда да, тарихи романдарда да, модернизмдік, постмодернизмдік туындылар да болсын қолданылады. Бұл жөнінде Г.Пірәлиева «Адамның есі бүтін болмайтын күйлері болады. Сондай күйлердің бірі түс көру. Ұйқы дегеніміз мерзімді демеліс, тыныс алыс. Ұйықтаған адамда сана мүлдем болмайды, не кем болады... Шырт ұйқыда жатқанда адам түк сезбейді. Бірер ұйықтап алған соң ұйқы сергек бола бастайды, ұйқылы-ояу деген күйге келеді. Сондай кезде санамыз кіресілі-шығасылы болып, түс көрсек керек. Түс дегеніміз ояуда көретін нәрселеріміздің елесі болады. Түсімізде сол пернелерді өңіміздегі екен деп ойлаймыз», - дейді[3, 271].

Бірақ «Туажат» романында автор түс көруді басқа түрғыда қолданады. Яғни, Байбура ылғида түс көру арқылы өткеніне оралады. Жалпы жазушы Асқар Алтайдың «Туажат» романының басқа романдардан өзгеше екі түрлі ерекшелігін айта кету керек. Ол бірі – түс арқылы оқиғаны шегіндіре баяндау тәсілі, екіншісі – Байбура қиын жағдайға тап келгендегі Ана-бөрінің сағым сәуле болып келіп қиындықтан құтқаруы.

«— Сен неге оны іздемедің?»[1,18] Осы сұрақ пен Қасқыр туралы әңгіме Байбураның өткендегі өмірі мен содан қалған өкінішін қозғайды. Алдыңғысында Алқабегімнен айырылып қалған өкініші болса, кейінгісінде өзіне де беймәлім тылсым күш. Байбура өкініші Алқабегім туралы Болат аузынан естігендерімен тіпті де арта түседі. Романның осы тұсын одан әрі жандандыра түсі үшін автор қайталауды пайдаланады. «...Дүк...дүк...дүк...дүк...» пен Байбура жүрегінің соғысы «Дүрс...дүрс...дүрс...дүрс...».

Байбура түс көреді. Түсі түс емес, Кавказда өзі бастан кешкен өңі еді. Сұлу Мария-Агата «Қызыл крест – қызыл жарты ай» қоғамымен қиянкескі күндерде Кавказ жеріне дәрігер ретінде келген, аман-есен еліне өткізіп жіберу «аты-заты тұманды адам», «ажал-пенде», «күдіксіз пенде – көлеңкелі адам: санада да, санатта да жоқ. Сұраусыз жан» Байбураға тапсырылады. Шекарашылар мен торуылшылардан жаны қысылғанда осы сәтте Мария-Агата мен Мұхаммед таң қалып «Не боп барады? Мынау не? Орыстың жаңа қаруы ма? Лазер қаруы емес пе?!» деуіне негіз болған, бірақ Төретамада Байбураны бірінші рет құтқарған құтқарушысы боз сәуле пайда болды. Ажал аузынан аман алып қалар Бөрі-Ана оралды.

Мария-Агата мен Байбура арасында махаббат оты тұтанады. Мария Байбураны «арылуға» үндейді. Өзімен бірге Швецияға баруын сұрайды. Байбура «террор» емес, бірақ оны ендігі жерде «террор» ретінде қарайтынын, өміріне тыныштық та, тыным да болмайтынын айтады. Әрине, Байбура бас тартады. Оның азаматтық намысы мен өр рухы бар жібермейді. Бұл арада Байбураның осылай тентіреп жүруіне кім кінәлі? Кінәлі «қоғам мен адам». Жат пиғылды адам жат пиғылды қоғамды тудырды. Бұл бір ғана мемлекет пен, бір ғана ұлтпен шектеліп қалған жоқ. Жалпы адамзат баласын шарпыған. Автор соны дәл тауып көтере білді. Байбураның басындағы жағдай тарихи шындығы басым Ауған соғысының бүкіл әлемдік лаңға айналғаны шындық. Содан қанша адам, қанша ұлт зардап шекті. Жазықсыз жала, сұраусыз қан төгілді.

Екінші тарауда туған жеріне келіп, Төребейітке амандасып, мауқын басады. Ұйықтайды. Тағы да түс көредеі. Енді сәби шағына оралады. Алаңсыз ана құшағындағы сәби шағы. Бір сәтте құйын құбыжыққа айналады да, анасын көкке ұшырып әкетеді. Ал Байбураны бір терекке ілініп тұрған жерінен, ағаш басында Алтайдың ақиық ана қыраны, ал жерде қос бөрі қорғайды. Романда ертегілік сарын осы жерден көрініс табады. Тіпті фантастика сияқты. Әкесі баласын алып келе жатқанда алдарынан қызыл ала, сары ала көйлек киген сұлу қыздар шығады. Олар жын-перілер әкесі мен баласын «жалыны көкке шапшыған от орамына қаарй шаужайдан ала жетектей жөнелісті»[1,30] Ішіндегі біреусін шашынан ұстап, шынғырта отырып, алтын тілләсын алып, екінші тіпті ұрпағының ұрпағына дейін жоламауға ант ала отырып құтылып шығады.

Байбура өзінің сүйгенін көреді. Бірақ оның нашар халде екені тіпті еңсесін басады. Автор көтеріп отырған тағы да бір ауыр да ауқымды тақырып «Желтоқсан» оқиғасын осы орайда айтпай кету мүмкін емес. Себебі, бұнда автор Алқабегімнің трагедиясымен сол жылғы «Желтоқсан» оқиғасына қатысқан қаншама қазақ қыздарының басына түскен ауыр трагедияны меңзейді. Өте аянышты көрсетеді. Және шындық суреттеледі. Байбура қапияда майданда Алқабегімнен көз жазып, өзі әрең дегенде бас сауғалап ауылына келеді.

Байбура досы Болаттың сатқындығымен қолға түседі. Мария-Агата айтқандай туған елінде де тыныштық көрмейді. Тек боз иесі Бөрі-Ананың көмегімен тағы да құтылады. Мария-Агата мен уәде байласқан жерге баруға бел байлайды. Және сол күніне де жетеді. Екеуі Мұзтауда кездеседі. Қызықты күндерін өткереді. Мария-Агата тағы да өз қолқасын айтады. Швецияға барып, тыныш өмір сүргісі келетінін айтады. Байбура еш көнбейді.

Романның басталуы оқырманға қалай әсер етсе аяқталуы да солай әсерге бөлейді. Себебі,автор кейіпкері арқылы мына жат қоғамнан құндылық іздейді. Байбура жат қоғамға туғанынан туажат болып, жаны жалғыз жабырқап, қоғамы оны, ол қоғамын жатсынып, ақыры айнаға шағылысқан қу қарағайдан ақыры үлкен жалынға айналған ОТ АЖАЛЫнан қашпай қарсы алып, соңғы рет боз иесі БӨРІ-АНАНЫң жетелеуімен мына ТАМҰҚ дүниесінен кете барады. Автор генотеистік нанымды бастан ақыр Байбура мен Бөрі-Ана арасындағы тылсым қарым-қатынас арқылы көрсетеді. Бұл туралы көрнекті мәдениеттанушы ғалым Т.Ғабитов: «Генотиптік жүйе деп рулық-тайпалық қауымға тән арғы ата-текті қастерлеп, оларды жаратушы және қоғамдық өмірдің салаларындағы шешуші күш ретінде қабылдайтын сенімдер мен нанымдардың бірлігін айтады»[4,309]. Яғни, наным-сенім айналып келіп жоғары құндылыққа тірейді.

Авторлық ОЙ ҚҰНДЫЛЫҒЫНЫҢ бір парасын Байбураның мына ойынан тағы да анық байқаймыз: «Ех, Мария, мынау от қарыған тамұққа тағы бір бейкүнә адамды әкелетініңді білмейсің ау... Жазықсыз бейшара жанталаса ғұмыр кешетінін қайтерсің?!» [1,69] Тамұқ дегеніміз сонда мына біз өмір сүріп жатқан қоғам. Авторлық көзқарас авторлық құндылықты айқын көрсетеді. Себебі, қазіргі кезде руханилық тоқырауы адамдар мен қоғамның жаттығын тудырды. Адамдар бір-біріне жат бола бастады. Ол жаттық қоғамның жаттығын тудырды. Сөйтіп, өзі өмір сүріп жатқан қоғамын от ажал жайлаған жалынға айналдырды. Яғни тамұққа. Бәріне адамзаттың өзі кінәлі екенін көрсетті. Оған ешқандай да тәңіріні, тағдырды кінәлаудың қажеті жоқ екенін түсіндірді. «Тағдырыңа нали берме. Тәңіріні де араластырма! Тәңірің – әділетті сенің... Әділетсіз – адам. Сенсің әділетсіз»[1,23] Сол адамның әділетсіздігінен жақыны жат болып, жау болып, жер бетін тамұққа айналдырып жатқанын түсіндірді.

1 Алтай А. Туажат (Тамұққа түскен сәуле). – Алматы, «Жұлдыз», 2012 (1)

2 Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №3 (49), 2014

3 Пірәлиева Г. Ізденіс өрнектері: Әдеби сын. Зерттеу. Сұхбаттар. – Алматы: Б.Ж. - 2001. – 776б.

4 Ғабитов Т. Мәдениеттану. – Алматы: Қаржы-қаражат, 2003.-408 бет.

Резюме

Дәуітәлі Г. - магистрантка 2 курса по специальности 6М011700
казахский язык и литература, gulzat_dauitali@mail.ru

Научный руководитель: Әбдіғазизұлы Б. – д.ф.н. профессор, директор филологического
института КазНПУ им. Абая

Роман Аскара Алтая «Туажат»

В данной статье речь идет о романе Аскара Алтая «Туажат». Роман основан на направлении постмодернизма. В этой статье автор затронул социальные проблемы романа проанализировал с точки зрения науки. Автор в романе затрагивает различные изменения в современном казахском обществе. В этой статье раскрывается состояние главного героя Байбуры, его отчуждение уже от независимого казахского общества, боязнь этого общества. Это чуждое для него состояние, он отдаляется от своего народа. В состоянии таких моментов к нему на помощь приходит виденье Матери-Волчицы. В романе отец находит своего сына, борясь с джиннами и всякой нечистой силой. Таким образом раскрывается мифологическое, сказочное направление романа.

Ключевые слова: Волчица, Мать-Волчица, архетип, отчуждение, одиночества, сон, ценность, реминисценция, ад.

Summary

Dauitali G. - 2th course master specialty of Kazakh language and literature, gulzat_dauitali@mail.ru

Scientific supervisor: Abdigaziuly B. – dr. of philology, professor, director of the Institute of Philology
KazNPU named after Abai

Askar Altai's novel "Tuazhat"

In this article will be describing about Askar Altai's novel "Tuazhat". Described as the foundation of post-modern novel. Here the novel theme of the event was raised by the author's thoughts and talk through social comprehensive, scientifically analyzed. The author of the novel, said about changes in a variety of modern Kazakh society. From the beginning of the novel, the main character Baibura's status will be completely different. His self-exclusion from society, to consider changes in the life of the Kazakh society after independence, feeling himself not completely, mythical tone of the novel opens by character of Bori ana, who comes in difficult period of life, when his feel his life like a mirage. The father who found the his child by biting with fairies, demons - it is fantastic tone of the novel.

Keywords: Bori, Bori-ana, mirage-ray, archetype, unacceptable, isolation, dreaming, value, reminiscence, hell

УДК. 821 (479. 24)

ТИПОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ СКАЗОЧНЫХ СЮЖЕТОВ

Джафарова Шафаят - Диссертант Института Фольклора Национальной Академии Наук
Азербайджана, dilchilik2001@gmail.com

В статье исследуются типологические особенности сказочных сюжетов в азербайджанских и русских народных сказках. Показываются функции положительных и отрицательных героев в построении сюжета сказки. Примерами подтверждается использование идентичных формул в азербайджанских и русских сказках. Ведется сравнение отдельных сказочных мотивов. Как известно, сказка преподносится в научной литературе как самая большая ветвь фольклора, жанр с сюжетом, созданный в прозаической, повествовательной манере. Сказки в течение долгих лет, веков (иногда для обретения одной сказкой завершенной формы требуется более тысячи лет) формируются в устной форме (кроме сказок, появившихся в результате воображения писателя в письменной литературе) и доносятся до сведения слушателей отдельными сказителями. Необычайные, смешные, развлекательные, таинственные, волшебные, страшные истории составляют основу сказок.

Ключевые слова: сюжет, миф, тотем, художественный образ, мотив, помощник героя, архаическая сказка

Исторические корни, происхождение азербайджанских и русских сказок хотя и связаны с периодом до государственности, в обоих государствах в устной форме живут по сей день, а также будучи записаны, и с помощью книг, распространяются в других странах мира. Не случайно, что повсюду в мире – городах, селах, поселках - и взрослые, и юные с любовью встречают сказку.

Сладкоречивое описание странных случаев, победа права над бесправием, чудеса волшебных предметов и сил, уничтожение страшных существ, привязанность к земле, народу, краю, торжество чистой любви и др. завораживают слушателей. Возникает следующий вопрос: в чем заключается причина столь широкого распространения сказок? Как получается, что во всех регионах мира все с большим рвением рассказывают сказки, слушают и читают их с безграничным вниманием? Потому, что в сказках находят свое отображение эстетический идеал всех живущих на земле людей, мировоззрение, взгляды на жизнь, счастливые мечты о будущем, отношение к событиям эпохи, в которой они жили, древних предков. Каждый слушающий, читающий обладающие веселой и печальной, жестокой и великодушной, пугающей и развлекающей, привлекательной и поэтической структурой сказки на мгновение возвращается в свое детство. Нельзя не найти такого человека, чтобы не засыпал в детстве под волшебством услышанных от бабушек и дедушек, не уподоблял себя сказочным героям, поняв промах, не исправился [5, с.128].

Сюжетная линия во многих случаях бывает сложной, многосторонней, строится в приключенческой манере и события развиваются в приключенческой форме. События выделяются динамичностью, завершенностью, полнотой, драматической напряженностью и убедительностью (как художественный образ). В сказках образы делятся на 2 полюса:

- а) представляющие силы добра (в сказках о животных выделяющиеся умом слабые),
- б) представляющие силы зла (в сказках о животных выделяющиеся глупостью сильные).

Между этими силами в экспозиции возникает конфликт, они сталкиваются и начинается напряженная борьба. Положительный герой, собрав вокруг себя силы добра (часто силы зла изображаются более могущественными и пугающими), преодолевает встречающиеся ему трудности, и этим в концовке всех сказок достигает своей цели. Так события завершаются оптимистичным окончанием, победой добра над злом, ума над невежеством, справедливости над жестокостью.

Вызывает интерес еще одна черта: в русских и азербайджанских сказках все вопросы собираются вокруг одного основного образа. Поэтому во многих случаях сказка носит в качестве названия имя этого героя. Например, в азербайджанских сказках «Гапдыг», «Меликмамед», «Ибрагим», «Джырдан» и т.д., в русских сказках «Царь Иван», «Василиса» «Марфа», «Алёнушка» и т.п.

Сказки обладают особой формой. Некоторые мотивы, эпизоды в большинстве сюжетов с определенными различиями повторяются. И поэтому исследователи сказочные сюжеты поделив на типы, систематизируют и группируют.

В сказках обоих народов не встречаем широкое изображение природы и бытовой жизни. Подобное изображение дается, можно сказать, без прикрас, в обнаженном виде, сжатыми, короткими предложениями, простыми словами (без сравнений). В былинах, как в эпосах, элементы (в азербайджанских сказках устами героя произносятся гошма, герайлы, таджнис, мухаммас и пр.), замедляющие ход событий в сказках, не наблюдаются.

Структура, композиция большинства сказок похожа друг на друга: рождение и достижение героем совершеннолетия в экспозиции, его столкновение с представителем сил зла, отправление в путешествие в завязке, избавление страны, народа от большой беды – жестокого правителя, страшных сил в концовке, а также повторение отдельных эпизодов, трехступенчатость сюжетных элементов (например, заход Меликмамед в три комнаты в колодце, сражение с тремя дивами, спасение трех красавиц, выход на площадь с тремя конями, охрана волшебной яблони в течении трех ночей и др.), искусственное введение в ход событий помощников героя (зверей, птиц, волшебных предметов и пр.), преград (страшных сил, дивов, драконов, баба-яг, колдунов, джиннов, чертей и др.), пути уничтожения врага (умерщвление дива отрыванием головы птице в стеклянном пузырьке) и т.д.

Хотя в сказках вымышленные события и сюжеты не изображаются в соответствующей правде форме, приукрашены яркими романтическими красками, слушатель воспринимает их как реальность, не сомневается в превращении человека в камень, птицу, зверя за одно неверное действие» Благодаря этому языку попадаешь в мир волшебства, колдовства, заклятий, никогда не можешь разлучиться с этим миром. В идее сказочника «Я расскажу, ты слушай» ощущаешь сокрытость большой истины. И слушать тоже надо уметь, и верить в чудо. Надо «не смотреть на рассказывающего, а смотреть на то, что он рассказал...».

В сказках вымысел носит фантастический характер. В этом смысле сказки от других эпических жанров фольклора, особенно легенд, преданий, мифов, отличаются тем, что вымысел дается не с помощью краткой информации, а с помощью живых образов, странные предметы, существа широко изображаются на фоне чудесных событий. В легенде превращение человека в птицу, зверя, реку,

гору, скалу проявляется как конечный результат борьбы с силами зла. А в сказке смена обличья дается фрагментарно, событие не завершается, ожидается процесс возврата. Иными словами, создает почву для возвращения в свое состояние превратившейся в джейран, голубку, ласточку девушки, оживание превратившегося в камень молодца. В конце сказки колдовство исчезает, все возвращается в свое исконное состояние.

Сказки учат людей с оптимизмом смотреть в будущее, правильно жить и создают большую веру в победу справедливости над беззаконием, добра над злом. Не случайно, что большинство выдающихся фольклорных исследователей (братья Гримм, Буслаев, Афанасьев, Пропп и другие) подчеркивали наличие реальных человеческих отношений за вымыслом и фантастической сказочной фабулой. Говоря словами великого русского писателя А.М.Горького, «Уже с самых древних времен люди мечтали о возможности полететь в небо – на это указывается в легендах о Фазтоне, Дедале и его сыне Икаре, а также в сказке «Летающий ковер» [1, с.299-300].

В азербайджанских и русских сказках общечеловеческие идеи выражают самобытные национальные особенности. Наряду с социальными отношениями, в сказках отображаются быт, образ жизни, мораль, психология, обычаи и традиции древних предков. Взгляды на природу и события в обществе азербайджанских тюрков и русских, диалоги, изображения, тонкости нашего языка, опирающиеся на первичное мифологическое сознание – все это черты, указывающие на национальную самоидентичность в сказках.

В основе идейного направления сказок лежит борьба ради счастливого будущего нашего народа и против общественного неравенства, борьба ума с невежеством, права с бесправием. В переходящих от поколения к поколению сказках идеи свободы проявляются в качестве самого важного средства воспитания. Сказки обладают завершенным сюжетом, особой повествовательной манерой.

Нельзя упускать из виду эстетическую функцию сказок. Как отмечали мы выше, в них существует вымысел, отличающийся от других литературных видов устной народной литературы. Не случайно использование слова «сказка» в качестве синонима слова «вымысел». Однако здесь вымысел не должен пониматься лишь в значении лжи. Несомненно, в сказках жизненные реалии отображаются в другом обличьи специфичными художественными приемами, средствами изображения. В.Я.Пропп в работе «Фольклор и действительность» пишет, что «сказки показывают эпоху, когда были созданы, однако эта демонстрация не является непосредственным переносом произошедших в тот период событий, представляет собой отображение своими особыми законами» [2, с.62].

Жанровым признаком сказок является и обладание ими воспитательного значения. Дидактика находится в центре всех сказочных структур. При делении образов на положительный и отрицательный полюс противопоставлением, поляризацией (отвага-трусость, верность-предательство, мужество-вероломство, ум-невежество, благожелательство-недоброжелательство и др.) выявляются все моральные качества людей. В концовке сказок дидактический вывод демонстративен – моральная и социальная истина всегда должна побеждать.

И сказки в качестве вида устной народной литературы воплощают в себе общие признаки фольклора: коллективизм, устность, традиционность и анонимность (таинственность первого рассказчика, автора). В творчестве устность и коллективизм создают почву для множественности сказочных вариантов. Как правило, каждый рассказывает новую форму принятой в устной форме сказки. В вариантах, разумеется, идейно-сюжетная линия бывает одинаковой, проглядываются отличия в повествовании отдельных мотивов. Много ли, мало ли, добавляются и другие эпизоды, либо некоторые эпизоды при рассказе сокращаются. Идейно-содержательная ценность варианта зависит от жизненного опыта, способностей рассказчика, знания традиций рассказа сказок, мировоззрения и таланта. Если в идее сказок, обладающих схожим сюжетом, будут заметны коренные отличия по сравнению друг с другом, тогда проявится как версия этой сказки.

Азербайджанские и русские сказки богаты и колоритны. В репертуаре масс исполняются сказки на различную тематику – героизм, дружба, патриотизм, скупость, верность мужа и жены, любовь и пр. Начиная со второй половины прошлого века сказки классифицируются, делятся на различные группы тем. Разумеется, это деление носит условный характер; очень часто в памяти одного рассказчика живут десятки сказок, относящихся ко всем тематическим группам.

Появившиеся во времена формирования первого человеческого общества простые сказки на последующих этапах развития, оплодотворившись древней и новой эпической традицией, усложнились формой, обогатились содержанием. В этом смысле прошедшие долгий путь развития

сказки исследователи делят на три, преимущественно, группы: Сказки о животных. Волшебные сказки. Социально-бытовые сказки.

Основными признаками волшебных сказок являются следующие:

- а) сюжетная линия бывает многосторонней и приключенского характера,
- б) волшебство, колдовство, заговор составляют суть событий,
- в) некоторые эпизоды строятся трехступенчато,
- г) герой преодолевает стоящую перед собой преграду с помощью волшебной силы и предметов,
- д) в волшебных сказках преобладает фантастическое сознание [6, с.134]

Порой идентифицируют вымысел с фантастикой. Вымысел проявляет себя во всех жанрах фольклора. Вымысел должен пониматься как отображение жизненного события посредством художественных образов. Фантастика же является художественным приемом, воплощающим чаяния и пожелания наших предков, признаком, больше присущем мифам и волшебным сказкам. В сказке «Ах и вах» герой доходит до странной страны. Меликмамед, оседлав черного барана, спускается в темный мир. Многие происходящие в сказках события представляют собой самые прекрасные образцы классической народной фантазии. Или же в одном и том же мотиве может быть и вымысел, и фантастика. Победа Меликмамеда над дивом является вымыслом, а див и его душа в стеклянном пузырьке являются продуктом фантастики.

Сказки о животных происхождением более древние. Входящие в эту группу первичные «сказки очень часто были наставлением, заветам молодым об отношении предков к животным». Эти устные речи, состоящие из простого изображения мелких событий, с развитием художественного сознания превратились в сказку. С течением времени ряд полученных из чудесной жизни животных эпизодов обогатили эти сказки. И тотем является результатом магического отношения людей к животным. В условиях Азербайджана в различные периоды бык, корова, волк, петух, змея и и другие животные были освящены в качестве тотемов. С течением времени многие животные были одомашнены, превратились в друзей, помощников человека [4, с.115].

В древние времена люди отображали свои социальные взаимоотношения, бытовые вопросы в сказках. В основании социально-бытовых сказок находится серьезное идейное направление: социальное неравенство и наказание. Представители правящей прослойки – шах, хан, бек грабят страну, унижают, избивают, оскорбляют народ. Или же религиозные деятели обманывают невежественный народ, купцы ради увеличения прибыли лезут из кожи вон. Во главе судов справедливости находятся взяточники-кази. Однако несправедливость, беззаконие не длятся долго, вышедший из народа нищий, мужественный, храбрый герой умом, отвагой, умением возвращает право на свою стезю.

В сказках, посвященных бытовым вопросам, верная жена противопоставляется ворчливой свекрови, ленивой золовке. В подобных сказках преобладают сатира и юмор. Иногда подвергаются огню критики отрицательные людские качества – тупость, жадность, лень, жажда богатства, зависть, пропагандируются достоинство, довольство имеющимся, трудолюбие. В происходящих на бытовом фоне событиях герои попадают в смешное положение. Взаимоотношения между вором и судьей, посредником и клиентом, свекровью и невесткой, мачехой и ребенком относятся к основным темам бытовых сказок.

В социально-бытовых сказках ужасных эпизодов не наблюдается, события и образы берутся из реальной жизни. Бытовые сказки в более выпуклой форме отображают в себе национальные особенности.

Изучавший происхождение сказок В.Я.Пропп писал: «Если рассмотреть сказки как продукт, созданный на известном экономическом базисе, тогда необходимо прояснить и то, какая производственная форма отображается» [3, с.21]. Однако производственные процессы в сказках изображаются по случаю. Эпизоды с древними занятиями наших предков – земледелием, скотоводством - встречаются редко. Чаще всего видим отображение охотничьих сцен. А в сказке «Плешивый и мельник» земледелие становится мишенью для насмешек.

Производственный процесс в волшебных сказках теряется позади мифических образов. Например, выращивание яблони в саду в начале «Меликмамед», выращивание дыни в «Сказке об Алияре». Последующие события посвящены совершенно другим вопросам – борьбе Меликмамеда с дивами, драконами, коварными братьями, а Алияра – жестоким, завистливым ханом. Так эпизодически изображенный в экспозиции большинства сказок трудовой процесс течением событий заменяется на бытовые вопросы, скачки, охотничьи и боевые сцены, путешествия, чудеса волшебных сил и

предметов. По мнению В.Я.Проппа, «главное заключается не в соответствии истории производственному процессу, а в созвучии с событиями существующего социального устройства». (3, 22) В этом смысле самые точные сведения об истории древних периодов мы можем получить из сказок. Однако нельзя забывать, что отображенные в сказках исторические события, в силу наделения мифического обличья, выявляются с очень большим трудом. Это, в сопоставимой с работой археологов степени, тяжелая и ответственная деятельность.

Несомненна связь сказки с религией, культами. Ф. Энгельс в работе «Анти-дюринг», показывая сущность религии, пишет: «Всякая религия является ни чем иным, как фантастическим отражением в головах людей тех внешних сил, которые господствуют над ними в их повседневной жизни,— отражением, в котором земные силы принимают форму неземных» [3, с.22]. Выдвигавший идею сравнения отдельных социальных институтов древних обществ со сказочными сюжетами для определения происхождения сказок В.Я.Пропп показывает, что «в сказках встречаем формы брака, нам не присущие» [3, с.20]. Так, герой очень часто любит дочь чужого народа, чужой страны, ведет борьбу для достижения счастья с ней. Это и в наших сказках так, и порождена желаниями наших предков, осознающих вредные результаты брака между родственниками. Или же в большинстве сказок жестокий правитель свергается с престола, не принадлежащий шахской династии герой становится падишахом. В этом эпизоде нарушается закономерность феодального периода. Надо узнать, в какой период истории шах был выбран не по принципу наследования от отца, а благодаря демонстрации своей отваги, разума. Таким образом, обладающие определенными жанровыми особенностями сказки можно с легкостью отличить, выделить от других видов эпического жанра.

1 Горький М.А. О литературе – Москва: 1953

2 Пропп В. Я. Фольклор и действительность // Русская литература – 1963 - № 3 – с. 62-84

3 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки – Ленинград - 1986

4 Эфендиев П.Ш. Азербайджанская устная народная литература – Баку - 1981

5 Энгельс Ф. Анти-Дюринг – Баку - 1976

6 Гафарлы Р. Миф и сказка – Баку: Издание АГПУ - 1998

Түйіндеме

Джафаров Шафаят - Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясының Dissertator фольклорлық институты, dilchilik2001@gmail.com

Әзірбайжан және орыс ертегілерінің түрлері

Мақалада Әзірбайжан және орыс халық ертегілерде ертегі әңгімелер типологиялық ерекшеліктері зерттеледі. Ертегінің сюжеттік құрылымындағы жағымды және жағымсыз кейіпкерлердің қызметтері көрсетеді. Әзірбайжан мен Ресей ертегілердегі шынайы формулалардың пайдалану мысалдары анықталған. Ол жекелеген ертегі сарынындағы салыстыру болып табылады. Өздеріңіз білетіндей, ғылыми әдебиетте ертегі халық ауыз әдебиетінің бір бұтағы, прозалық үлгіде құрылған, баяндалатын, сюжет жанры ретінде ұсынылған. Ертегі жыл бойы, ғасырлар (кейде толық ертегі нысанын алу үшін мыңнан астам жыл қажет) ауызша қалыптасқан, (жазбаша әдебиет жазушының қиял нәтижесінде пайда болды ертегілер қоспағанда) ауызша нысанда қалыптастырылған және жеке жыршылар арқылы келген. Төтенше, күлкілі, ойын-сауық, жұмбақ, сиқырлы, қорқынышты әңгімелер ертегілер негізін құрайды.

Түйінді сөздер: әңгіме, миф, тотем өнер сурет, жырдағы, ассистент батыры, көнерген ертегі

Summary

Shafayat Jafarova – dissertant of Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan, dilchilik2001@gmail.com

The typological signs of Azerbaijan and Russian tale motives

In the article the typological signs of Russian and Azerbaijan folk tale motives are investigated. The carrying functions in motive making of heroes representing the good and the evil forces are shown. The usage of the alike formulas in Russian and Azerbaijan tales are substantiated with examples. The mutual comparison of different tale motives are carried out. It is known that the fairy tale is presented in scientific literature as the biggest branch of folklore, the genre with a plot created in a proizaichesky, narrative manner. Fairy tales within long years, centuries (sometimes finding by one fairy tale of a complete form requires more than one thousand years) are formed in an oral form (except the fairy tales which have appeared as a

result of imagination of the writer in written literature) and reach data of listeners certain storytellers. Extraordinary, ridiculous, entertaining, mysterious, magic, terrifying stories make a basis of fairy tales.

Key words: motive, myth, totem, the artistic character, motive, the helper of the hero, the archaic tale

УДК. 821 (479. 24)

БАЯТЫ В ФОЛЬКЛОРНОЙ СРЕДЕ ОРДУБАДА

Айтен Джафар кызы Джафарова - Диссертант Института Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, *ceferli_ayten@mail.ru*

Баяты, будучи жанром лирической формы, является кладезю, содержащей в себе самые одухотворенные чувства народа, которому они принадлежат. Являясь по происхождению более древними образцами, и с точки зрения мастерства представляют собой завершенные образцы. Нет такой сферы в жизни народа, которая не находила бы свое отражение в баяты. Эти богатые устные литературные образцы были собраны со всех уголков Азербайджана, всесторонне изучены. Так как фольклорный образец каждого региона отличается своеобразием, так и баяты не остаются в стороне. Статья посвящена исследованию богатого наследия баяты собранного из Ордубада, который является своеобразным фольклорным центром Азербайджана. В ордубадском фольклоре жанр баяты тематически всеобъемлющ, содержательно глубок и осмыслен. Эти баяты в высшей степени выражают желание и мечту народа, отношение к истории, человека и его мировоззрение. И мы постарались изучить в этой статье эти различия и специфичность, привлекая к научному анализу материалы, собранные во время фольклорных экспедиций в этот регион.

Ключевые слова: баяты, Ордубад, фольклор, жанр, тематика

Среди жанров азербайджанской устной народной литературы баяты занимают широкое место. Быт нашего народа, этико - моральные взгляды, героизм, любовь, любовь к Родине в различных областях общественно-экономической формации, выразившись в этом кратком по форме, но обладающем обширным смысловыми оттенками, жанре, просочившись сквозь века, дошли до нас [1, с.63].

Как говорил фольклорист Физули Баят, тематически баяты, наряду с разъяснением всей жизни человека с момента рождения до момента смерти, в большей степени обременено любовью. Будут уместны в этом смысле высказывания С.Оруджевой: «... были выражены скорбь народа, протест против общественного строя, гнета, ненависть к иноземным захватчикам, мечты о свободе и счастье, высказаны красноречивые баяты о любви, разлуке, дружбе. Несмотря на все это, основным мотивом баяты является любовь» [2, с.375]. Однако, хотя подавляющее большинство баяты о любви, есть и баяты, носящие общественно - философские, морально – воспитательные содержания, выражающие любовь к Родине, семье, к отцу и матери [3, с.139].

Жанровое своеобразие образцов ордубадского фольклора со всей полнотой отражает в себе богатое жанровое разнообразие азербайджанского фольклора. Эти образцы с точки зрения отображения духовного мировоззрения народа опираются на комплекс тюркских духовных ценностей. Эта черта особенно бросается в глаза в выпуклом чувственно – эмоциональном выражении – в баятах:

*Любимый пренебрег мной,
День прошел меня мимо.
Для храбрецов мостом стал я,
Предатели пренебрегли мной.*

Баяты, действующие на все сферы народной жизни, выражающие художественным языком мораль, мировоззрение, чувства и волнения, радость и страдания, отношение к жизни и среде, самоуважению и чести, мучению, привязанности к Родине, народу, тоску по Родине, чувства на чужбине, семейно-бытовые отношения, занимают одно из самых ведущих мест в ордубадском фольклорном жанре.

*Любимый, печалей много у меня,
Радости мало, печалей много.
За цветком вошел я в сад,
Но собрал лишь шипов множество [4,с. 11].*

Эти баяты являются зеркалом, приставленным к истории общества, к его морали, к его светлым и черным дням. В баяты можно увидеть каждый уголок родной Отчизны поименно, поадресно:

*Ордубад – место равнинное,
Место прогулок красавиц.
Руку дай договоримся,
Это место разлуки [3, с.246].*

Ордубадские баяты важны и с точки зрения отображения топонимики. Среди этих баяты есть не только баяты, отражающие название географических мест не только самого Ордубада и его деревень, но и также Нахичевани и других географических мест Азербайджана.

*В Ширван дорога плавная, Любимый мой в Казахе,
Пришла вода, залила дорогу. Дорогой едет в Казахе.
Хотел тебя видеть, Возлюбленный девушки этой,
Азраил преградил мне путь [6, с.87]. С каких уж пор вдали.*

*Нахчыван окутан ильюм, Пути Нахичевани полынны,
Влюбленного народ отнял. В печали весь я.
Хорошо бы не полюбил вовсе, Если за год не вернешься,
Желание осталось втуне. Обручатся со мною*

Среди баяты, живущих в памяти населения Ордубада, собранных и изданных, можно встретить и баяты на религиозную тему:

*Твоим именем,
Да поможет тебе Али.
Когда руки дойдут до чего-то,
И меня помяни ты.*

Горечь чужбины, тоска по Родине не прошла мимо ордубадских баяты. Обращение ордубадской молодежи в последние года к зарубежным странам с целью заработка денег на пропитание и непримиримость женщин с этой разлукой, послужило толчком к появлению баяты, полных скорби:

*Верблюды вереницей идут, Любовь моя в желтом одеянии,
Голова к голове идут. Ужалила оса мою душу.
Не знаю, что за напасть, С тех пор, как любимый на чужбине,
Отцы детей, дети отцов, Не осталось и полдущи у меня.
Оставив, уходят [6, с.91].*

В нижеследующих баятах мысли, высказанные о чужбине, более сильны и полны:

*Ордубадская дорога полынна, Огород остался засеян,
В печали весь я. Аркан остался натянут.
Если за год не приедешь, Любимый уехал на чужбину,
Обручатся со мною. У меня ж осталось лишь фото.*

Как говорил фольклорист Физули Баят, тематически баяты, наряду с разъяснением всей жизни человека с момента рождения до момента ухода из него, в большей степени обременено любовью. При взгляде на собранные и записанные в Ордубаде баяты можно прийти к выводу о том, что в этих баяты на переднем плане по большей части находятся тоска, ожидание, разлука, скорбь, горечь чужбины. Скорбь всегда составляет впечатление грусти, тишины, внутренней боли в человеке. Однако было бы ошибкой считать господствующим в таких баятах настроения, именуемого пессимизмом. Высказанное Ф.Баятом «бременем любви», переключалось в баяты с рефреном наподобие «*haxışta*» (*ахышта*).

Так и жены мужчин, обращающихся с целью заработка за рубеж, а более всего в города России, будучи в веселом настроении, не забывают этой скорби:

*Лохи того берега, ахышта,
Лохи берега этого, ахышта.
Любимого вернуться не пускают, ахышта,
Московские красавицы, ахышта [5, с.275].*

Духовные терзания женщин и девушек, недовольство периодом, временем, не претворенные в жизнь чувства и желания, являются основной темой многих баяты [7, с.151]. Эту мысль можно применить и к ордубадским баятам:

*Браслет на запястье,
Есть рана в сердце.
Боже, не убивай меня,
Чаяние в душе у меня [6, с. 87].*

Нет такой черты человека, окружающей его сущности, которые баяты не обобщил и в поэтический момент не доставил бы народу как художественный вид [8, с.402]. Иногда среди образцов, живущих в памяти, можно встретить баяты, полные жалоб, касающихся нищеты, плохого образа жизни, отсутствия условий.

Начинающиеся обычно с форм «родной мой», «так ли», «я влюбленный» баяты в Ордубаде, будучи слегка отличающимися, порой заменяются баяты, в которых отражаются названия небесных тел. Строки вроде «была бы я на небе звездой», «Звезда на небе яркая», «Звезд на небе пятьдесят», «Как движется месяц на небе», «Месяц восходит постепенно», «Месяц светиться на поле», «Месяц выйдет из-за минарета» также смешиваются среди прочих строк этих баяты:

*Была бы я на небе звездой, Месяц мелькнет из-за минарета,
Солью была бы я в ступе. Не умру я от раны этой.
Когда любимый в дверь пройдет, Пошли любимого ты мне,
Была бы дома я одна. Создавший небо и землю Творец. [3, с.241-243].*

Среди баятов территории можно встретить баяты, подобные хорятам. Профессор Вагиф Велиев об этих баяты пишет: «До сих пор в издаваемых в Азербайджане книгах о баятах не даны образцы баяты, подобные хорятам. Однако в народе часто можно встретить образцы такого плана. Неоднократно в течении 20 лет будучи в фольклорных экспедициях в нескольких районах Азербайджана, мы становились свидетелями исполнения баяты, подобные хорятам. После подтверждения существования этих образцов баяты мы пришли к выводу о том, что собиратели баяты подачу в первой строфе лишь рифмы считали «недостатком» баяты и дополнили её словами «родная моя», «так ли», «я влюбленный» [1, с. 127].

Профессор Газанфар Пашаев дал прекрасное определение об отличии баяты от хорят: «На наш взгляд, было бы правильным дать определение баяты и хорятам: «Четырестишия, состоящие из семи слогов, рифмующихся как «ааба», называются баяты, те, в которых первая строка состоит из 3-5 слогов, остальные строки же из 7 слогов - хоряты» [9, с.352].

Основываясь на высказанные мысли приходим к выводу о том, что вид баяты, первая строфа которых состоит из 3-5 слогов, а следующие строфы из 7 слогов – хоряты - “живут” в фольклорной среде Ордубада и передаются из уст в уста:

*Степям, Разжегся,
Долинами, степям. Разжегся в груди огонь.
От игр рока, Напасть эта найдя место хорошим,
Напасть пришла степям. Не уйдет, останется [4, с. 13].*

И подавляющее большинство этих баятов грустные. Они полны жалобами на разлуку, ожидание, тоску и скорбь, тяготы жизни и горечь чужбины:

*Горы,
Снег пойдет, тучи заплачут.
Умершего на чужбине,
Могилу оплакивает туча [6, с. 93].*

Среди баяты региона встречаются образцы, связанные с Араксом – «Баяты об Араксе», «Тоска по Тебризу». Вполне естественно желание, отобразив в памяти людей, потрясающие, мучающие их исторические события в различных исторические периоды, перенести в выразительной форме в баяты:

*Караван едет в Тебриз, В Тебриз, ,
Вышла дорога его в степь. Тебриз простер руки к нам.
Вчера обещала, не пришла, Приди в Аракса объятия,
Хоть сегодня к нам приди. Взглянем друг другу мы в глаза.
Аракс, Аракс, хан Аракс
Из каждого озера встающий Аракс.
Молю Аллаха я
Не бушуй, давай, Аракс [6, с.88].*

- 4 *Дорога ведет в Ордубад. Фольклорный сборник / авторы предисловия и собиратели: М.Джафарли, Р. Бабаев. - Нахчыван, 2005 - 68 с. (на азерб.языке)*
- 5 *Антология азербайджанского фольклора, XXIII книга (Нахчыванские образцы) - II том - Баку: Наука и образование, 2012 - 332 с. (на азерб.языке)*
- 6 *Народное слово, память очага. Фольклорный сборник / собрала и составила М.Исмаил - Баку: Наука, 2010 - 168 с. (на азерб.языке)*
- 7 *Эфендиев П. Азербайджанская устная народная литература - Баку: Просвещение, 1981 (на азерб.языке)*
- 8 *Хакимов М. Поэтика ашугского творчества - Баку: Резонанс, 2004 (на азерб.языке)*
- 9 *Пашаев Г. Ирако – Керкюкские баяты - Баку: Гянджлик, 1983 (на азерб.языке)*
- 10 *Джафарли М. Пространственно – географические особенности фольклорных образцов в Нахчыванском регионе // Исследования по азербайджанскому устному творчеству - 18 книга - Баку: Резонанс, 2005 (на азерб.языке)*
- 11 *Антология азербайджанского фольклора - XV том - Даралаязский фольклор - Баку: Резонанс, 2006 - 484 с. (на азерб.языке)*
- 12 *Абдулла Б. Цвета и числа // Этнография Азербайджана - В 3-х томах - Том III - Баку: Восток - Запад, 2007 - 568 с. (на азерб.языке)*

Summary

Jafarova Ayten Jafar - Dissertant of Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan, ceferli_ayten@mail.ru

Bayati In The Ordubad Folklore Environment

Bayati, being a genre of a lyrical form, is to a well, comprising the most spiritualized feelings of the people to which they belong. Being by origin more ancient samples, and from the point of view of skill represent complete samples. There is no such sphere in life of the people which wouldn't find the reflection in bayati. These rich oral literary samples were collected from all corners of Azerbaijan, comprehensively studied. Article is devoted to research of the rich heritage of a bayata collected from Ordubad who is a peculiar folklore center of Azerbaijan. As the folklore sample of each region differs in an originality and bayati don't stand aside. In ordubad folklore the genre of a bayati is thematically comprehensive, substantially deep. These bayati extremely express desire and dream of the people, the relation to history, the person and his outlook. And we tried to study these distinctions and specificity, collected during folklore expeditions to this region, in this article.

Keywords: bayati, Ordubad, folklore, genre, subject

Түйіндеме

Ордубада фольклорлық қоршаған ортадағы бәйіттер

Айтен Джафар кызы Джафарова - Өзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясының Dissertator фольклорлық институты, ceferli_ayten@mail.ru

Бәйіттер киелі рухтың жетелеуімен жазылған, сезімдерін қамтитын лирикалық жанрдағы шығарма болып табылады. Шығу жағынан ежелгі, шеберлік тұрғысынан толық аяқталған үлгі болып келеді. Халық өмірінің баяттарда көрініс таппаған жері жоқ. Бұл бай ауызша әдебиет үлгілері жан-жақты зерттелген, Өзірбайжан халқының барлық бұрыштарынан жиналған. Әр аймақтың халық ауыз үлгілері өзінің ерекшелігімен айқындалғаны тәрізді бәйіттер да түрлі болып келеді. Мақала Өзірбайжанның ауыз әдебиеті молынан кездесетін Ордубад жерінен жиналған бай мұрасы бәйіттерді зерттеуге арналған. Ордубад фольклорлық жанры тақырыптық, терең және мазмұнды болып келеді. Бұл баяттар халықтың тілегі мен арманын, тарихқа қарым-қатынасын, танымын танытады. Біз бұл мақалада осы айырмашылықтар және ерекшеліктерді аймақта фольклорлық экспедициялар барысында жинақталған материалдардың негізінде зерттеуге тырыстық.

Түйін сөздер: баят, Ордубад, фольклор, жанр, тақырып

ӨӘЖ 821.512.122.09

НЕСІПБЕК ДӘУТАЙҰЛЫ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕР

Жұматаева А. – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және ҚР БҒМ ҒК М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бірлескен білім беру бағдарламасы «6М021400 – Әдебиеттану» мамандығының I курс магистранты. aidanaz@mail.ru*

Ғылыми жетекші: Қалижанов У.Қ. – М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры, филол.ғ.докторы, ҚР ҰҒА мүше-корреспонденті

Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінің белді өкілі, көрнекті қаламгер Несіпбек Дәутайұлы әңгімелеріндегі өмір шындығы мен көркемдік шешімнің үйлесімі, ұлттық болмыс көрінісі қарастырылады. Автор жазушы шығармаларының композициялық құрылымы мен образ сомдау ерекшеліктеріне, кейіпкер характерін, ішкі сезімін берудегі шығармашылық тәсіліне назар аударады. Сонымен қатар, қазіргі ұлттық прозадағы адам тағдыры, заман және замандас бейнесі әр қырынан талданады. Қаламгердің ұлттық сана мен ұлттық мінез сомдаудағы ерекшелігі жан-жақты талқыланады. Сондай-ақ әдеби жанрлар мен Н.Дәутайұлы шығармашылығы жайлы қазақ ғалымдарының пайымдаулары, көзқарастары сөз болады.

Автор қаламгердің тақырып таңдау, образ сомдау шеберлігіне, көркемдік-поэтикалық әлеміне үңіледі. Және жазушының отбасылық, жалпыадамдық құндылықтардың бүгінгі қоғамдағы рөлін, мән-маңызын контрасты түрде суреттеген жазушылық машығына талдаулар жасалады. Сондай-ақ мақалада қаламгердің әлеуметтік-тұрмыстық деталь, «жылқы» культі сынды ұлттық менталитетті танытудағы дара стилі, тіл кестесі жан-жақты қарастырылып, шығармашылық ерекшелігі сараланады. Жазушы Несіпбек Дәутайұлының көркемдік әлеміндегі мифологиялық элементтер мен олардың қолданылу сипаттары сөз болады.

Түйін сөздер: өмір шындығы, ұлттық мінез, феномен, мотив, идея, авторлық позиция, психологизм.

Бүгінгі таңда уақыт талабына сай әдеби жанрлар ішіндегі оқылуы жағынан ұтымдысы әңгіме жанры екені талас тудырмайды. Әлемді жайлаған жаһандану үрдісінің талабы да осыны көздейді. Яғни бүгінгі оқырман ықшамдылық пен жинақылық, образдылық сипаттарымен ерекшеленетін, көпсөзділіктен ада әдеби туындылардың жарық көруінен үміт етеді. Бүгінде оқырманның өзі шығармашылық иелерінен таңдап, талғап алған тақырыптарын қазіргі өркениетті, заманауи көзқараспен пайымдауын қалайды. Себебі бұл заңдылық көркем шығарманың әрі қарайғы тағдырына ықпал етіп, оқырманның ықыласына бөленуінің басты кепілі болмақ.

Жалпы қазақ топырағында Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов бастаған классикалық әдебиет үлгілерінің дәстүрлі жалғасын бүгінгі талап тұрғысынан бағамдап, заманауи поэтикалық орамдармен ұштастыра, сабақтастыра зерделеген талантты жазушылардың бірі – Несіпбек Дәутайұлы.

Прозалық туындылардың кіші жанры – әңгіме Несіпбек Дәутайұлы шығармашылығының темірқазығы тәрізді. Қаламгердің шығармашылық лабораториясында өмір шындығын, заман тынысын танытатын әңгімелері мол, әрі ол туындылар тақырыптық-идеялық жағынан әр алуан.

Қазақ әдебиеттану ғылымының атасы А.Байтұрсынұлының әдебиеттің эпикалық тегін ұсақ әңгіме, ұзақ әңгіме (повесть), ұлы әңгіме (роман) деген түрлерге жіктеп, «*Ұсақ уақиғаның бірден-ақ ұлы уақиғаға себеп болатын жерлері де бар. Үлкен үйге кішкене кілт жол ашатын сияқты үлкен іске көбіне кіші іс кілт болады. ...Ұсақ уақиғадан ұлы уақиға тууы ықтимал болғандықтан ұсақ істің бәрін ұсақсыну керек емес*» [1. 201-б] – дегеніндей, жазушы Н.Дәутайұлының қаламынан көркем мазмұнды, компоненттік құрылысы келісті әңгімелермен қатар «Күдірет пен қасірет» атты «ұлы әңгіме» – роман да туған.

«*Әңгіме жазуда жеке дауыста ән салуға ұқсас өнер ...әңгіме жанрында да жазушы жетістігі мен кемістігін жасыра алмайды*» [2, 229-б] – деген белгілі әдебиет сыншысы С.Әшімбаев тұжырымы әңгіме жанры табиғатының күрделілігін, қаламгерге едәуір шығармашылық жүк артатын айғақтайды.

Б.Майлин салған соқпақпен келе жатқан қазақ әңгімелерінің көркем үлгілері туындыгер Н.Дәутайұлы шығармаларында соны жаңашылдықпен, ұлттық колоритінің басымдығымен ерекше көркейе түседі.

Иә, қазақ қаламгерлері азаттықтың арқасында әдебиетте де ақиқатты айтуға батыл қадамдар жасады. Жазушы Н.Дәутайұлы шығармаларында бүгінгі өмірдің күнгейлі, көлеңкелі тұстарын бүкпесіз ашық көрсете білді. Көрнекті ғалым Ш.Елеуенов: «*Азат сана туған әдебиетіміздің еркін*

тынысты дамуы үшін болып көрмеген мүмкіндік ашып отыр. Тілінен кісен алынған рух бізге бұған дейінгі қараңғыны жарық қылады, білмегенімізді білгізеді, сезбей келгенімізді сездіреді», – [3. 7-б] деп тәуелсіздіктің бүгінгі қоғамның көкейкесті мәселелеріне қазақ қаламгерлерінің көркемдік шешімі қаншалықты әсер еткенін бағамдайды.

Ата-бабамыз аңсап жеткен егемендік қазақ әдебиетіне тың серпіліс берді, нәтижесінде кең тынысты көркем шығармалар дүние жарығын көрді.

Мәселен, Н.Дәутайұлы «Көгілдір көйлекті келіншек», «Бір қияр, екі жұмыртқа, Ботабай», «Шал» т.б. әңгімелерінде қоғамдағы шегіне жеткен азғындықты бүркемелеусіз, ғаламат шынайылықпен суреттейді. Жазушының таңдаған тақырыбының өзі еріксіз назар аудартады. «Өнеш, Комбинатор, алжапқыш», «Айғыркісі», «Лениннің мойнына мінген адам», «Өзеннің арғы жағы, бергі жағы» т.б. туындыларының тақырыбы оқырман қызығушылығын бірден оятады.

Автордың қазақы мінез, ұлттық нақышпен тамаша өрілген әңгімелерінің ішіндегі шоқтығы биігі – «Айғыркісі». Әңгімеде қазақ танымында ерекше қастерлі жылқы малына тән тектілік баяндалады. Дүниенің соңына түскен ашкөз әкенің қылығы жалғыз ұлдың ажалына себеп болады.

« – Бұл жерде мен үшін еш қызық қалмады. Әкем, мені қалаға алдап жіберіп, қаратөбелімді сатқанда, сіз оны тоқтата алмадыңыз. Сіздер біреуді-біреу өлтіріп жатса да, ара-тұрып аман алып қалуға бел шешіп, білек сыбанып кіріспейсіздер. Тек құры сөз. Әрекет жоқ. Өкінішті, көке, өкінішті... Мен кетіп барамын, көке. «Айғыркісімді іздеймін» [4. 356-б.] Шығарма кейіпкері бозбала Жалғастың ашына айтқан ызалы сөздері тек көкесіне ғана емес, бүкіл қоғамға қарата айтылғандай әсер қалдырады. Парасатынан пенделігі басым бүгінгі қоғамдағы «балапан басымен» күйкі тірліктің соңында әлекке түскен адамдардың бетпердесін сыпырады.

Жалпы қазақ үшін төрт түліктің ішінде осалы болмағанымен, жылқы малын ерекше қастерлеген. Қазақ тұлпар біткен арғымаққа қиянат жасамаған, жануардың киесінен қорыққан. Қазақ әдебиетінде дала арғымақтарына арналған шығармалар да аз емес. Мәселен, поэзиядағы «Күлагер» мен қазақ эпостарындағы батырлардың жан серігі болған сәйгүліктерді айтпағанда, Қ.Жұмаділовтің «Қозыкүреңі», Тәкен Әлімқұловтың «Қош бол, Абсент» сынды Н.Дәутайұлының бұл туындысы да прозадағы тұлпарлар бейнесін сомдаған шоқтықты шығармалар қатарынан орын алады.

Қазақ философиясындағы жылқының ерекше жаратылысын әңгімедегі мына эпизодтан аңғарамыз: «Кенет кер бие басын кегжең еткізіп, пысқырынды. Ауыл зиратының тұсына келіп қалыпты. Зират арасында жалғыз жылқының сұлбасы анадайдан көрінді. Жақынына құран бағыштап отырған біреу шығар деген. Таяп келгенде байқады, жылқы ер-тұрмансыз. ...Е, құдай мынау... Ия, сол, «Айғыркісі зой. Осыдан бір жеті бұрын жерленген Бұлдидың боздағының жас қабірінің темір қоршауына тұмсығын тіреп үңіліп тұр...

Отағасы дағдарды: Япыр-ай, бұл сонау Таластың қайсыбір түкпіріндегі қырғыз ауылынан қалай келді. Келсін-ақ, қашып, алайда мына жас қабір басында тұрысы... Жылқының... Жылқының да адам секілді аза тұтып... Нендей құдіреті бұл, Жаратқан иенің...» [сонда, 330-б]

Ежелден ер Түріктің ұрпағы қазақ ұғымындағы «жылқы мінезді» деген образды тіркестің мәні де осында болса керек. Бұл – қазақ халқының тектілігінің бір ұшы жылқымен байланысты екендігінің көрінісі.

Осы жерде шығарманың фабуласына қысқаша шолу жасасақ, әңгіме ағайындылардың үлкені Есқұл қарттың атынан баяндалады. Есқұлдың інісі Бұлди нарықтық заманның қыр-сырын әбден меңгерген, «жұмыртқадан жүн қырыққан» тоғышардың нақ өзі. Зарығып жеткен жалғыз Жалғастың құлын күнінен баптап, талай мәрте бәйгенің алдын бермеген қазанатын қырғыздарға сатып жібереді.

Қазақтың ұлттық дүниетанымындағы арғымақтың киесін жазушы одан әрі былайша өрбітеді: «...Келген туыстарына деп арнап сойған қойдың етіне мелдектеп, сорпа-суына жырған отырған кездерінде Әлдидің соңғы алған келінінің толғағы ұстамасын ба. Ауылға қарай ала жөнелуге машина жоқ, арбаға жер шалғай. ...келін босана алмай ұзақ қиналды. Биіқынған, ыңырсыған даусы сыртқа ап-анық естіле бастады. Со кезде арба үстіне салған шөпті шайнап тұрған қаратөбел оқыс оқыранып, артына қарай қатты-қатты жұлқынып тартынғанда жүгеннің желкелігі бырт үзіліп, басы босап шыққан күйі киіз үйге қарай екпіндеп барып есікті басымен ұрды. Есік ары қарай шалқасынан ашылған үйге жарты денесіне дейін кіріп кеткен айғыр кісінегенінен құлақ тұнып, сонымен бір мезгілде шар еткен бала даусы да шықты. ...Баланың даусы шығысымен жылқы езу тартқан сықылданды...

Бұл әңгіме жұрт құлағына жеткенде бір қария: «Құдайдың құдіреті мына айғырың да кісі екен зой» деп қалмай ма. ...Бізден кетіп қалған кісілік киені құдай сол жануардың деніне салған шығар...

Осы оқиғадан кейін қаратөбел – «Айғыркісі» атанып кеткен». [сонда. 340-341-б].

Жазушы ұлттық менталитетті жылқы феномені арқылы асқақтата суреттейді. Бұл ретте автордың жануарға деген жоғалуға айналған құрметті қайта түлетуге ұмтылған авторлық ұстанымы қылаң беретінін аңғармау мүмкін емес.

Жазушының адами трагедияны арқау еткен келесі бір туындысы – «Ақкүшік» әңгімесі. Әңгіменің сарыны отасқандарына біршама жыл болса да ортақ сәбилері болмаған ерлі-зайыпты Қалдыбай мен Бекзаттың өмірлік қасіреті жайлы баяндалады. Екіге айырылған иелерінің арасында жанкештілікпен шарқ ұрған хайуанның әрекетін суреттеу арқылы жазушы адами құндылықтар мен қасиеттерді алға тартады. Иесіне адалдық танытқан Ақкүшік образын суреткер Н.Дәутайұлы өмірдегі сатқындық пен жан тазалығын, махаббат пен достық сезімдерін контрасты түрде беруде көркемдік құрал ретінде сәтті пайдаланған.

Әңгімеде баласыздық зары, түс көру сынды фольклоризм элементтері молынан ұшырасады. *«Уақыт өткен сайын, қоғам өзгерген сайын әдебиет фольклорлық сарынды қажет етіп ауыз әдебиеті үлгілерінің көрініс табуын талап етті. Ұлттық таным, ұлттық рух талап еткен фольклорлық сарын қазақ әдебиетіне жаңа леппен, соны сарынмен қайта оралды», [5. 54-б]* - деген филол.ғыл.докторы А.Таңжарықованың пікірінен көркем прозадағы фольклорлық мотивтердің көрініс табуын заман өзі тудырған құбылыс деп қабылдаймыз.

Жалпы фольклорлық шығармаларға тән түс көру мотиві Ә.Кекілбаев, Д.Досжан, А.Алтай т.б. жазушылар шығармаларының негізі болғанымен, Н.Дәутайұлында бұл мотив тіптен бөлек. Өзге қаламгерлерде түсті кейіпкерлер көрсе, мұндағы түстің иесі кішкене ғана тіршілік иесі Ақкүшік.

«Еркектер есікті іштен іліп алып қорылға басқан кезде, тамаққа тойып, пеш түбінде бойы әбден жылыған Ақкүшік те мызғызған... Ауланың орта шеніндегі екі түп алма ағаштың ақ гүлдерінде есеп жоқ. Ағаштың көлеңкесіне жайылған текеметтің үстінде Қалдыбай мен келіншегі Ақкүшікті орталарына алып, жүнін тарап, көзіне қарай түсіп кеткен кекілін қайшымен қырқып мәре-сәре. Арасында екеуі бір-бірін қытықтап, алысып ойнап кетеді...»

Қатты жөтелден селк етіп көзін ашып алды. ...Жаңағы көргендерінен айырылып қалған Ақкүшік айналасына алаңдады. Көргені қайда жоқ болып кетті деп аң-таң. Түсі екенін білмейді». [сонда, 25-б.]

Жазушы шығармада Қалдыбай мен Бекзаттың жан жарасын опейрикалық кеңістік (түс көру) арқылы бірде Қалдыбайдың, бірде Бекзаттың, енді бірде Ақкүшіктің түсі арқылы терең психологизммен суреттейді. Автор кейіпкерлер психологиясын бейнелеуде өткенді есіне алу, елестету сынды құбылыстарды көркемдік тәсіл ретінде қолданады. Әңгімедегі Бекзаттың дирижер жігітпен арақатынасын жиі есіне алуы, Қалдыбайдың жан дүниесі арпалысқа түскенде өткен өмір жолын елестете отырып, аласапыран көңіл толқынымен өз жанынан күй шығаруы кейіпкерлердің ішкі әлеміндегі терең драматизмді көрсетеді. Суреткер бұл шағын психологиялық штрихтар арқылы Қалдыбай образының «тегін адам» еместігін білдірсе, екінші жағынан шығарманың сентименталды қуатын арттыра түседі.

Қаламгердің мансап жайлы бүгінгі әлеуметтік өмірді әдеби алаңға шығарған тағы бір әңгімесі – «Бір қияр, екі жұмыртқа, Ботабай». Қызметте жолы болмаған Ботабай бейнесі арқылы қаламгер қоғамды жайлаған екіжүзділік, «бармақ басты, көз қысты» жымысқы қылықтарды бейнелейді. Әңгіменің юмор мен сарказм арқылы өрнектелген тұстары еріксіз езу тартқызады. *«Жанын жалғыз өзі жесе бір жөн, қапталдасып келіп қатыны қосылады. Бұған баяғыда-ақ: «Әй, рядовой» деп ат қойып алған. Шыны сол зой. Ал шындық кімнің аузымен айтылса да дымыңды шығармайды. Мұның жағы қарысқан күннен қатыны өмірі галстук тастамайтын мойнын жайына қалдырып, қақ төбесіне шығып алған.*

Ботабай ай сайын екі әйелдің алдында қаздыып отырады. Бірі – мекеменің кассирі, бірі – өзінің сары қарыны. Бірінен айлығын алады, біріне оны апарып береді». [сонда, 308-б]. Жазушы өмірдегі шынайы қарым-қатынасты қарапайым ғана тұрмыстық деталь арқылы қаз-қалпында жеткізеді. Шығармаға арқау болған тақырып пен идея дәл бүгінгі қоғамдық өмірді суреттеуі негізінде заман көрінісін, замандас бейнесін ұтқыр кестелейді.

Жазушы «Жалғызілік» әңгімесінде кеңестік өтпелі кезеңнің келбетін сатылап көрсетеді. Автор екі дәуірдің шындығын параллель суреттеу арқылы уақыт пен кеңестік категориясын ұтымды кіріктіреді. Бір кездері кеңес үкіметінің сойылын соққан Мәндібайдың күйреген заманмен бірге қаусаған мүшкіл хәлі әсерлі баяндалады. *«Сол дәуренінде «Ақтамның» айналасындағы қай айтыс-тартыста да кімнің де бұдан уәжі, шешендігі өтіп тұрса да, көпе-көрнеу осыған жол беретін, алыса кетсе,*

қайсысы да, жығып тұрып та, осыған жығыла салатын», [сонда, 365-б.] – деген жолдар сол тұстағы заман тынысын дәл береді. Оқиғаның шарықтау шегі әңгімедегі кейіпкерлер қақтығысы арқылы ұлғая түседі.

«Кенет көзі бөктер жақтан қарайғанға түскені. Көзін көлегейлеп ұзақ үңілді. ...Е, Құдай, танитын біреу болғай, шаш ала алатын. «Ақтамға» ертіп барып қырғызып алса бастағы пәлені. Мына, түрін көріп аяр, жағдайын түсінер.

Салт атты таяп келді де, атының басын мінер жағына кілт бұрып:

– Кімсің, әй? – дегені дауыстап. Мынау... Ия, сол... Оразбек. Құрдас, күйеу.

– Кімсің не, Мәндібаймын ғой, – деді боздап жібере жаздап.

– Мәндібай? Қай Мәндібай?

– Бірдеңе ұрып кеткен бе. Кәдімгі Мәндібаймын.

– ...Мәндібай болсаң жақсы, ол болмасаң қайтем.

– Өзімін, ей.

– Онда басың не пәле?

– Өсіп кетті ғой, мына шаш.

– Неге өсіресің? Заманында қылышыңнан қан сорғалаған қып-қызыл комөнес, ұрып кеткен белсенді едің, енді стеләк болайын дедің бе?» [сонда, 372-373-бб].

Бір кездері айдарынан жел ескен күндерін табалағандай еріксіз есіне салып, сырты юмор, астарына үңілсең ащы зәр, Оразбек аузымен айтылған осы сөздер арқылы автор кейіпкерлердің алай-дүлей ішкі жан дүниесін ақтарады. Мұндағы диалог-тартыс кейіпкерлердің мінез-бітімін, образын аша түсуімен бірге, өмір шындығын көрсетудің тәсілі ретінде көркемдік рөлге ие.

Шығарманың шешімі кезінде «ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» болған өктем заманында жасаған әрекеттерінің ұшығына жете алмай жанталаса арпалысқан Мәндібайдың есі ауысуымен аяқталады.

Әңгіменің түпкі идеясы тағы да перзентсіздік қасіреті. *«Жеке игілігінде жер де, мал да, еркіндігі де болыпты. Ал соның барлығы болғанда бақыт та, бақ та неге жоқ?» [сонда, 379-б.].* Автор жеке адамның қайғысын ұлттық трагедияға ұластырып отыр. Ұрпағымен ғана мың жасайтын адамзаттың өмірдегі ең үлкен құндылығы перзенті екенін, перзентсіз дүниенің жалғандығын әдеби-философиялық толғаммен жеткізеді.

Несіпбек Дәутайұлы шығармаларындағы ұлттық мінез кейіпкерлер харизмасы арқылы бейнеленеді. Қай кейіпкерін алсақ та, сөзінен, іс-әрекетінен, жүріс-тұрысынан өзге ұлт емес, тек ҚАЗАҚТЫҢ рухы аңқиды. Суреткер шығармашылық зертханасында қазақы болмысты кейіпкерлердің толық галереясын жасайды. Бұл, әлбетте, авторлық позицияның ұшқыны, әрі қаламгер шығармашылығының көркемдік-идеялық жетістігі десек қателеспейміз.

Заңғар жазушысы, ғұлама ғалым М.Әуезовтің: *«...жазылатын пьесаларда, романдарда, әңгімелерде, поэмаларда қазақтың негізгі мінездерін айқын көрсететін типтер жасау керек»,* – деген пікірін ескерсек, [6. 234-б] бұл жазушы Н.Дәутайұлы әңгімелерінен жоғары сипатта көрінеді. Яғни қаламгер тек қазақ болмысына тән ұлттық мінезді сәтті кескіндей білген. Сонымен қатар жазушының кез келген әңгімелерінде жаңашыл, заманауи суреттеулермен қоса, танымдық, тәрбиелік жағынан маңызды идеялар ұтымды бедерленеді.

«Н.Дәутаевтің әңгімелері өзінің өміршеңдік өрісімен, бітімі бөлек жаратылысы, таза көркемдік қуатымен ерекшеленеді. ...Жазушының әдебиет айдынына желкенін еркін жайған батыл ізденістері, ұлттық бояуы қанық баяндау үлгісі, өзге де даралық сипаттары соның дәлелі. Жазушы шығармаларында бүгінгі қоғамның адам мінезі мен тәрбиесіне қаншалықты әсер етіп жатқандығы шынайы суреттелген. Сол арқылы автор адам жан дүниесін кесір-кесепаттан, азып-тозудан, бейғам-бейдауалықтан арашалауды мақсат еткенін көре аламыз». [7. 461-б]. Бұл жазушы шығармашылығының эстетикалық әсерін, көркемдік құнын дәл бағамдаған ойлы пікір.

Қорыта айтқанда, жазушы Несіпбек Дәутайұлы шығармаларында қазіргі қазақ әдебиетіндегі жалпыадамдық құндылықтар, ұлттық болмыс пен мінез категориясы әр түрлі кейіпкерлердің ой-сезімдері мен толғаныстары, авторлық көзқарас тұрғысынан терең танылады.

1 Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2012. 9-том. – 368 б.

2 Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 232 б.

3 Елеукенов Ш. Тәуелсіздік биігінен. – Алматы: «Арда», 2007. – 400 б.

4 Дәутайұлы Н. Аты жоқ әңгіме. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі», 2012. – 640 б.

5. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №3 (45), 2013 ж

6 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

7 Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. Ұжымдық монография. Алматы: «Ево press», 2014 – 708 б.

Резюме

Жуматаева А. – магистрантка 1 курса по специальности «6М021400 – Литературоведение» образовательной программы Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова совместно с КазНУ им аль Фараби. aidanaz@mail.ru

Научный руководитель: **Калижанов У.К.** – директор Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, доктор филол.наук, член-корр. НАН РК

Национальный характер в рассказах Несипбека Даутая

Статья посвящена творчеству известного казахского писателя Несипбека Даутая. Определяя литературные жанры его произведений, автор останавливается на рассказах.

В статье рассматриваются жизненная правда и проявление национальной идентичности в рассказах, композиционная структура произведений, проанализированы характерные особенности персонажей рассказов. Также всесторонне рассмотрены судьба нации, эпоха и образ современника. Представлены взгляды, мнения казахских ученых о творчестве Н. Даутая.

Рассмотрен художественно-поэтический мир писателя, тематика произведений, мастерство создания образов. Автор обратила внимание на отражение в творчестве Н. Даутая важности роли семейных и общечеловеческих ценностей в современном обществе, показанных в контрасте. Также в статье всесторонне анализируются индивидуальный стиль и такие творческие особенности писателя, как культ лошади в аспекте социальной детали национального менталитета. Речь идет о художественном мире мифологических элементов и их свойств в творчестве Несипбека Даутая.

Ключевые слова: жизненная правда, национальный характер, феномен, мотив, идея, авторская позиция, психологизм.

Summary

Zhumatayeva A. – 1 course Magister in the specialty «6M021400 – Literary» Education Program of the Institute of Literature and Art. M.O.Auevov together with Al Farabi Kazakh National University aidanaz@mail.ru

Scientific supervisor: **Kalizhanov Y.K.** – Director of the Institute of Literature and Art named after Auevov, doctor of philology, Corresponding member of the National Academy of Sciences of Kazakhstan

National character in the stories Nesipbek Dautay

The article is devoted to works of well-known Kazakh writer Nesipbek Dautay. Defining the literary genres of his works, the author focuses on the stories.

The article deals with the truth and the life manifestation of national identity in the stories, the compositional structure of the work analyzed the characteristics of characters stories. It is also fully considered the fate of the nation, and the image of the contemporary era. There are presented views and opinions of Kazakh scientists about N.Dautay's work.

Considered artistic and poetic world of the writer, the subject of the works, skills to create images. The author drew attention to the reflection in the works of N. Dautay importance of the role of family and human values in today's society, as shown in the contrast. The article comprehensively analyzes the individual style and features such creative writer, as the cult of the horse in the social aspect of the details of the national mentality. It is about the art world of the mythological elements and their properties in the works Nesibek Dautay.

Key words: life truth, national character, phenomenon, motive, idea, author's position, psychologism.

ӘОЖ 378.016:821.512.122.

С. АСЫЛБЕКҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ

Ибраева А.Д. – филология ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

Мақалада қаламгердің шығармашылық әлеміне қатысты мәселелер сөз етіледі. Тақырыптан бастап, материал жинау, оны өңдеу, көркем шындықпен өмір шындығының арақатынасы қарастырылған. Протип пен көркем бейне, қолжазба және шығарманың түрлі нұсқаларының арасындағы ерекшеліктердің барлығы қаламгердің әдеби шығармашылық әлеміне әкелетіні қарастырылған. Мұндағы оқиғалар желісі мен кейіпкерлері жазушының өз өмірінде орын алған жағдайларымен, басынан өткерген оқиғалармен, көрген-білген адамдарымен салыстырыла отырып қаламгердің жазушылық шеберлігі, ондағы кейіпкерлердің өмірдегі прототиптері, кейіпкерлер өмір сүрген заманның шындығы, романның жазылу тарихына арқау болған мәселелер қарастырылады. Осы мәселелерді талдай келе, романға тақырып болған оқиғаның өзегі, негізі қайдан бастау алғанына көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: шығарма, тақырып, көркемдік ерекшелік, шығармашылық зертхана

Әдебиет ұлттық сананың бастауы, ұлттық адами құндылықтардың қазынасы, ұлттық өмірдің, қоғамның айнасы. Жылдардың еншісінде қалған талай қым-қиғаш оқиғаларды, өз заманындағы қатігездік пен жауыздықты, тарих қойнауында жатқан талай сырды Жер-Ана қалай көтерсе, әдебиет солай жырлап, жазып келеді. Бүгін адам қолымен жасалып, ертеңгі күні бүкпесіз айғақты дүниеге айналаған тарихты ешкім тұмшалай алған емес, ал әдебиетке талай құрық салынғанымен шығар дүние шығып, жырланар дүние жырланып келеді.

Қаламгер өз заманының шындығын суреттемей тұра алмайды. Шығарманың шындығы- қаламгердің көзімен көріп, көкірегімен түйсінген өз шындығы. Өмір шындығы жазушының ақыл-ой елегінен өтіп барып суреттеуімен көркем шындыққа айналады. Заман шындығы мен көркем шындықтың арасы алшақ емес, өз заманына байланысты әдебиетте құлаш жая дамиды.

Қазақ әдебиетінің тарихында ХХ ғасырдың аяқ шенінде прозалық, драматургиялық туындыларымен әдебиетке елеулі үлес қосқан Серік Асылбекұлының шығармалары бүгінгі күні өзіндік болмысымен ерекшелене түскен. Жазушының "Кешігіп қайтқан тырналар" (1981), "Оттан да ыстық өмір" (1984), "Мұғалімдер күні" (1986), "Зимние каникулы" (1989), "Прощальный бал" (1993), "Сағыныш" (1994), "Атажұртта" (1996) сынды шығармаларының бойынан адамгершілік, рухани құндылықтарды көруге болады. Қаламгердің пьесалары театр сахнасынан да орын тапты, көрермен көңіліне жағып, ыстық ықыласына ие болды. Оның шығармаларынан айғайлаған қайшылықты, аса бір дәрежелікті көрмейсің, ойдан құрап жазылған дүниеде жоқ-бәрі бір ауыл баласының көрген-білгені, ойға түйгені. Серік Асылбекұлы-жарық дүниеге сонша құштар, өзгешелікті қалайтын кейіпкерлерінің қарапайым күйбең әрекетімен-ақ Отанға, елге деген сүйіспеншілікті білдіріп, ұлтжандылықты негіздейді.

Қандай да бір шығарма жазылар алдын-автордың өмірден көрген-білгенін, негізгі айтар ойын өзіне жүктеп алады, осыларды ашу үшін, пысықтандыру үшін жазушы тақырыпты толықтырар материал тауып, оларды жинап жүйелейді. Жазушы да адам, халықтың бір бөлшегі, ол да қоғамда болып жатқан нәрселерді көрсетіп, тарихпен бірге құбылып, өмір шындығын көрсетіп отырады. Мысалы, "Сағыныш" әңгімесінде қазақ ауылдарындағы тұрғындарының қалаға қарай ағылуы, атасы мен әжесінің қолында өсіп жатырған бес жасар Жасұлан әжесі о дүниелік болған соң, қалаға кетуге мәжбүр болады. Қыр баласының қала тұрмысына, шектеулі дүнге бейімделуі керек. Урбандалу процесі қазақты біраз нәрсесінен айырды, материалдық жағдайын ойлаған адамдар руханилық жағынан аза бастаған. Дала адамының қалалық болып шыға келуі, даласының бойына сіңірген құндылығынан ажырауы тез, бірақ оны қалпына келтіру көп нәрсені талап етеді. Бірге отырған қоңсының көршісіне деген, бауырлар арасындағы мейірімділік пен бауырмалдық сынды асыл қасиеттерді қала адамының бойынан сирек көру бүгінгі таңда қалыпты құбылысқа айналып кеткен. Осы жағдайларды көрсетуде жазушы біраз еңбектенген, бес жасар баланың басынан өткен жағдаймен қоғам шындығын дөп басып көрсеткен, шамасы келгенше өзіне жақсы таныс кейіпкерлердің образы арқылы көрсеткен.

Тағы бірде "Эх, Россия" әңгімесіне бір оқиға арқау болады. Бейсен атты сыныптасының екі жыл Ресейде әскерде болып келгендегі сыныптастар жиынында бір-екі шишадан ұрттап алғаннан кейін, Ресейде өткен күндерін есіне алып, сол жерде туып-өскен адамдай аңсап, сағынғаны

жолдастарының күлкісін келтіреді.Әңгімені естіген жазушы осы мысалды негізге ала отырып жазған.Өз өскен ортасын менсінбей,безінген адам қанша ақылды болса да, ауыл адамдарының алдында кінәлі.Осыны автор жақсы көрсете білген,көп мақтанып,қокиланғанның арты жақсы нәрсемен аяқталмасын өзгелерге ескертсе керек.

Әр жазушының өзіне тән жазу машығы,жазу мәнері болады.Біреу табиғат аясында отырып жазғанды ұнатса,екіншісіне ол ұнамауы мүмкін,кейбірі күнмен таласа жазады[2]. Жазу тілі,стилі,бағыты-жазушының жан қалауынан болатын дүние,сондықтан қалай бастарын,қандай жағдайда отырып жазарын жазушы өзі біледі.Серік Асылбекұлы көңіл күйге байланысты жазатын жазушылардың қатарынан,түн тыныштығын ұнатады.Жалпы түнде адамның сезімдері мен санасы өзгеше ойланып бастайды,өзгерек құбылыс болады.Жазудағы ерекшелігі-шығармаларының аяқталуына таман кейіпкерін өз ойымен арпаластырып жалғыз ой түбінде қалдыруы.Бұл құбылыс біраз шығармаларында көрініс табады."Қарашадағы үйлену тойындағы" негізгі кейіпкер Құрмаш бұрынғы сүйген адамы Жаңылдың үйінің жанынан өтіп бара жатырып,терезесіне телміре қарап ойға батады.Бұл жігіттің сүйген адамына деген қимастың сезімі мен ыстық көңілінің әлі де болса суи қоймағандығының белгісі еді."Құрмаштың тұла бойы дір ете түсті. Келіншектің дәл осы қалпы жігітке сөз жетпестей қымбат,аяулы көрініп кетті.Ол таныс бейнеден көпке дейін көз ала алмай,бір орнында сілейіп,қатты да қалды"[1,262].Бұл сөздердің астарында адамның ішкі құмарлығы,жан қалауына деген өзгешелік бейнеленіп көрсетілген.Тағы бірде қалаға келіп,курстастарымен кездескен "Мейманды" ой құшағына сала отырып,оқырманға бұл өмірде атақ мен даңқтың,ақша мен байлықтың өткінші екендігін нақты айтпаса да ,әңгіменің түп-төркінінен соның желі еседі."Жоқ,біз өзіміздің бар-жоғы мына ғажайып тіршілікке келіп-кетіп жататын кәдімгі иейиан екенімізді білмейміз.Әйтпесе Қойшан директор болам деп соншама тырыштанбас еді ғой.Директор....Түу,мына ғажайып ертегідей түннің,қоңыр күздің жақын қалғанын жырлап тұрған жапырақтардың қасында директорлық деген не?!"[1,159].Автор ойының Қошан арқылы сыртқа шығуы-жазушының еліне айтар сырынң әлі мол екендігін көрсетсе керек.

Жазушы кейіпкер болмысын суреттеуде де еркін,тың қозғалады.Кейіпкер айналасында болып жатқан оқиғаларды өзге де жазушылар секілді табиғат құбылыстарымен бірге көрсетеді.Оның шығармаларында бағыты белгісіз сандалған ой жоқ.Қарапайым,оралымды тілмен жазылған туындыларында көпшілікке таныс жағдай,осы уақыт шеңберінде басынан өткен қызықтар тізбегі.Сол себепті де кейбір шығармаларының бел ортасында автордың достары немесе өзі болуы ғажап емес.Жазушы прототип сомдауда да алғыр, еркін әрі нақты."Бөтеннің тойы" адам жанының ортадан көреген шеттеуінен тұйықталуы,өзін түсінер адамдар сирек болған соң жалғыздықты жанына серік етуі.Автор бір сұқпатында:"Құлтай менің құрбым,құрдасым болатын.Екеуміз бір ауылда өстік.Осындағы Әли деген кейіпкерге менің аз-маз қатысым бар десем де болады.Алматыдағы институттағы оқудан босап,жазғы каникулға келгенде қой бағып жүрген Құлтаймен ауылда талай кездесіп,бірге жүрген кездеріміз болған.Сонда мені оны жан дүниесінің тазалығы,бетіне иманы шығып тұратын пәктігі және көркем әдебиет шығармаларын көп оқып қана қоймай,содан үлкен адамгершілік тәлім алғандығы риза ететін.Сондықтан бірге өскен сол құрбыма осы бір туындым арқылы көрсем сөзбен әдеби ескерткіш қойғым келді"[2] деген екен.Әдебиетте ескерткіш қою бірде сол адамға деген құрмет-қошеметінің шексіз екендігін білдірсе,бірде қоғамда алған орны мен табиғи қасиетін көрсетіп өзгелерге үлгі етуі.Әрине,бұл әңгімеде Құлтайдың мектепті тастап кеткендігін үлгі етпесе керек,алайда шығармада көрінетін оның брйындағы ұяндық,өзге адамдарға деген жылылық,кеңпейілділік,көңілжықпас ақкөңілділік көзі ашық деген адамының өзінен көріне бермейтін қасиет.Мысалы,осы шығармада басындағы Әлимен қаладан достары келгендегі Әлиді алайық:"-Ау,Құлтай?Аман-сау бармысың,-деп қолын созды.

Құлтай сол күлісіреген күйі жолдасының ап-арық салалы саусақтарын қыса берді.

-Құсың құтты болсын!...

-А-а..айтсын.Ертелі қайда жүрсің?

-Қол тимей жатыр ғой.Мынау апамдарға көмектесіп"[1,36].Әлидің досына деген ықыласты кейпін байқасақ,ал мына жерде:

"-Ау,Әли мырза!-Төртегілердің бірі дастарқанның шетін жұдырығымен қойып қалды.-Ты,слушай ...бізді мына жігітпен таныстырмадың ғой.

Жұрт тағы да жапа-тармағай дүрлігіп,әгінің иегінің астына қарасты.Құлтай төмен қарап,қып-қызыл боп кетті."Түу,адам көрмегендей мыналарға не болған-әй..."

Ә-ә, бұл-Құлтай деген жігіт. Біздің көршіміз,- деді Әли немқұрайлылау үнмен.- Үйі осы арадан бес-алты қырқа жерде. Әлі сонда дұрыстап танысасындар.

Құрдасына Құлтайдың кәдімгідей қарны ашып қалды. Тіпті қатты ренжіді. "Көршім-көршім деп сөзбұйдаға салмай-ақ, бірге өскен досым, не жолдасым десе қайтеді екен..." [1,43] бәрібір тай құлындай тебісіп бірге өскен досының оқымай, ауылда қой бағатынын намыс көрді, қалалық достарына айтуға ұялды. Құлтайдың ренжігенінен артық, ол Әлиді аяды, жасандылығына жаны ашыды.

"Қоңыртаудың басындағы бір түп жусан" әңгімесінде аты аталатын шалдың прототипі-Серік Асылбекұлының атасы Қани Қосымұлы. Әңгіменің басының өзі "Асыл атам Қани Қосымұлының рухына ескерткіш" деп басталады. Сонымен қатар, "Қысқы каникулдағы" совхоз орталығындағы интернатта жатып оқитын, демалыс сайын әкесіне қолқабыс болуға келіп жүретін Таңаттың прототипі де автордың өзі. Осы орайда автор малшылардың балаларының қала балаларына қарағанда ерте есейетінін, олардың ойының жүйріктігін, қиялшыл екендігін айтады.

Ауыл-қазақтың ата қазығы, бітім-болмысы, құт қонған тарихи мекен. Ауыл ұғымының өзінен жанашырлық, адамның түріне, киім киісіне, атақ абыройына да қарамайтын қонақжайлылық, өзгеше бір мейірбандылық нұры есіп, санада сансыз сағыныштар осы бір сөзді естісе тоқтаусыз естеліктерін айтатындай. Герольд Бельгердің "Ауыл жоғалса-қазақ та болмайды" деген бір ауыз сөзі-шындық. Серік Асылбекұлының негізгі тақырыбы да қазақы қазаны қайнап жатқан дархан көңіл дала қазағының күнделікті күйбең тірлігі, басынан өткендері, жағымпаздылыққа жаны қас, бөтен үшін арамгер болмайтын, көп сөйлемейтін, сөйлеп жіберсе сөздің түбін түсіретін, қалжындап отырып өз ойын нақты, турашылдықпен жеткізетін аңқау, аңғал, ақжүрек арда қазақты суреттейді. Ауыл баласы өз ортасынан жырақта жүрседе санасымен, ойларымен шыққан ортасына бекулі, ауыл оның аялайтын тақырыбы, жазатын әңгімесі. Түтіні түзу шығатын, ырыс қонған құт мекенді жырламаған, шығармаларының тақырыбына арқау етпеген ақын-жазушылар аз болар.

Серік Асылбекұлынан да ауылға деген ешкімге бергісіз адал көңілді, онда өткен күндеріне деген шынайы қимастық сезімді, қызғыштай қорып келе жатқан ыстық махаббатын байқаймыз. Жазушы қаламынан мағыналы ғұмыр кешіп жатқан ауыл адамының барған-тергені, кірген-шыққаны, көрген-білгені, аман-саулығы, кірпияздылығы, шынайы көңілі, өнегелі өмірі – бәрі қалыс қалмайды, өз деңгейінде суреттеледі. "Жалпақ жұртқа белгілі осы бір ащы шындықты көп айта беріп не керек, әйтеуір оның бойында баяғы құдірет жоқ бұл күнде. Бәлкім, ол қартайған болар?... Олай деуге аузың бармайды. Ұлылар қартаюшы ма еді?! Жоқ, ұлылар қартаймайды, олар тек жасына жас қосады." – деп өзінің бастапқы ойын ауылға деген сол баяғы махаббаты басып шығады, шындығында "ұлылар қартаймаса" керек-ті.

Ағайын арсындағы татулық, ауыл ақсақалдарына деген құрмет, иба мен ізет, ер жігітке тән азаматтық, үлкеннің сөзін жерге тастамау, әйел затына тән үнемшілдік пен инабат сынды қасиеттер шығармаларынан алшақ қалмайды. Шақпақ тілді Шардарбектің шайпау әйелімен бір қара бас үшін сөзге келіп қалған Алдош, бар алданышы, күнкөрісінің көзі, бәлен жылғы "досы" іспеттес болған тракторынан бір-ақ күнде айырылып қалады. Негізінен бұл әубастан-ақ белгілі жай болатын, ауыл басшысының елін гүлдендірумен шаруасы жоқ, әйелінің айтқанымен жүріп арбауына еретінін білетін Алдош көмекті өзгеден іздеп, мойны қылтиып автобус ішінде бара жатты. Қалаға тойдың үстіне келеген Алдош құдалықтан Алдекең атанып бір-ақ шықты, жалғыз трактордың жайы, бала-шағаның қамы ағайынның көңілінің қасында түкке тұрғысыз боп, мән, мағынасын жойған.

"-Хош, тойды өткіздік. Енді ата дәстүрі деген болады, екі-үш кісі бас қосып, құдалардың алдынан өткен ләзім. Сірә, Қүрекең, Алдош үшеуіміз барып қайтамыз, қалғандары жұмыстағы адамдар ғой, қолдары тиеді дейсің бе, түге. –Өтеке-ау, мен де...-деп, бұл да осы арада өз пікірін қыстырып жіберуге тырысып еді. Масақбайдың үлкен ұлы жарты жолдан тиып тастады.

– Әй, Алдош, мына Бекешжанның мені мен сенен басқа кімі бар?- деді ол бұған жылышырай білдіріп, Алдекең бұл сауалға жауап бере алмай, жапақтап төмен қарады.

–Ендеше сөзді қой,- деді Өктембай бір-ақ кесіп. Алданыш Өктембайдан қорыққан жоқ, бірақ оның «Бекешжанның мені мен сенен басқа кімі бар» деген сөзі көкірегін иітіп-аө жіберді." Ағайынның көңілін аулап, керегіне жарағаннан артық не бар дейсің бұл фәниде. Ағайын алдында жалғыз күнкөрістің қамына айналған трактор да, балалардың керегіне жаратармыз деген тиын-тебен де садаға. Жазушы баянынан ауыл ақсақалдарына деген құрметпен ерекше ықыласты да байқатады. Қалаға келеген негізгі шаруасын біруақ ұмытып той тойлап кеткен Алдекең бауырының көмектесуге ыңғай танытпаған ісіне, ауылдың қара танып, оқып білмейтін қариясының қолынан

келетінін білгенде бармаста еді. Үлкенін құрметтеу-ауылдың әуелгі заңы, қанына сіңген қасиеті. Осыны білетін Алдош ең соңғы үмітін қой артында жүрген қарияға артты. "-Иә, қайдан жүрсің?- деді ақсақал сәлемдесіп болғанан соң. -Ауданға барып...-деп Алданыш күмілжіп. -Ал, хош... бірдеңе бітірдің бе? Алдекең не айтарын білмей желкесін қасыды. -Естіп жатырмын,- деді ақсақал енді көп қинай беруге аяғандай. -Шардарбектің аяғы аспаннан салбырап түспеген болар, барып айтамын, баланың трәктірін өзіне қайтарыңдар деп...-Осыны айтты да әлі сынын жоғалта қоймаған биік бойлы қапсағай қара шал жөніне кетті. Алданыштың көзіне жас келді. Ол Қалнияз ақсақал айтса Шардарбектің тырп ете алмасын түсінді."

Ауылдың әр отбасы барына қанағат, жоғына салауат айтып, жер ғаламшарының бір шетінде ғұмыр кешеді. Ауыл адамының әр шаңырағында болып жатқан шаттығымен уайымын, қуанышы мен күлкісін бір шығарманың бойына сидырып жазу, өмір тартысын, теңдікпен кендікті, әділдік жолындағы күрескерлікті оқырманға жеткізе білу-үлкен талант иесінің көрінісі. Түк нәтиже бермейтін ашушандық, қолындағысын өзгеге бере салар ақкөңіл аңғалдық, ішінен пышақ айналмас мыстандық-бәрі қазақ ауылының жиынтығы. Осы мысық тілеу мыстандық пен жалған білімділіктің, ауыз құрғататын даңғазалықтың абырой әкелмесін, өзі өскен ортасынан жиренудің қандай қасірет екендігін жазушы біледі және оны бір кейіпкерінің бітім-болмысы, жасаған тірлігімен-ақ суреттеп береді. "Неткен көңілсіз ауыл!" дейді ол үстіндегі теңізшінің жолақ мәйкесінің өңірін желпіп қойып. Бұл тұрғанда Қасқырбай өзінің осы ауылда туып-өскенін де ұмытып кетеді. Бір қиырда жатқан осы бір шағын қыстаққа ол өзін алыс өлкеден кемдікүн қонақ болып, кемдікүн осылайша жалғыздықтан жабығу үшін келіп жүргендей сезінеді. Өз ауылын жатсынып, екі жыл көрген қызығына балалық дәурені, бозбала шағы өткен туған топырағын айырбастап жібереді көңілімен. Ауыл адамдарын менсінбей, жат қалада үйренген бір-екі орысшасы арқылы олардан өзін биік санап, достарының шөп шауып, қой артында жүріп ауылдан бір адым аттап шықпағандарын өздеріне тіке айтпаса да сөзімен астарлап жеткізеді. "-Жігіттер, Құдай ақы, осы ми қайнатқан ыстықта ит байласа тұрмайтын мына құла күзде қалай шыдап жүргендеріңді білмеймін, мен, жалпы түбінде Россияға, Н-ға кететін шығармын,- деп те салды-ау". Автордың баяндауының өзінен мысқылмен кейіпкеріне деген салқынқандылық байқалады. Елінен безгенде қайда барады, кім оны ауылындағыдай құшақ жая қарсы алмақ, "аңдымай сөйлеген ауырмай өледінің" кебін киіп, тәкәппарлықтың буымен масайған Коляны сабасына түсірген әкесінің сегіз өрім қамшысы еді. Ел алдында екі жыл әскерде жүріп жинаған абыройы екі күнде-ақ айрандай төгілді. Осындай байбастықтан кейін алда ауылды әлі талай жағдай күтіп тұрғандығын автор көңілімен сезінген. Келесі бір кейіпкерінің басындағы жайт Қасқырбайдікіндей даулы емес, керісінше, Коляға жандүниесі жағынан қарсы кейіпкер, тек көп уақытын жұмысына арнап, ауылға ат ізін сирек бұратыны-басты кемшілігі. Ол сол үшін өз ауылынан, әкесінен кешірім сұрайды, өз қателігін түсініп түйсінеді, бұл жерге қай уақытта келсе де құшақ жая қарсы алатын әкенің мазары мен туған-туыстың пейілі, достарының көңілі екендігіне сенеді, қаланың бірқалыпты тірлігінен босай алмай жүрген өзін кінәлі сезінеді. Шығарманың негізіне арқау болған Атажұрт-Ақиін Серік Асылбекұлының ең осал тұсы. Көшкен ауыл, елсіз дала жазушының жанына батып, өз туған топырағының дәурені өткендігін мойындағысы келмесе де, кейіпкерінің ойымен білдіреді.

Автор енді бірде кейіпкердің өз ойын екіге жарып, одан екі түрлі бейне жасап, екі бөлек адамның жандүниесін құрайды. Бұл көркем шығармадағы ерекше бағыт, жаңашыл қалып. Совхоздың бас зоотехнигінің астанаға көп жылдан кейін қыдырып келуі суреттелетін туынды да кейіпкердің өткенімен кеткенін, жүріп өткен жолдарын баяндауда таптырмас тәсіл тапқандай жазушы. "Рас, осыдан өзіміз айтып отырған тоғыз жыл бұрын астанада төрт-бес жыл оқығаның бар-ды. Бірақ ол кезде бала едің ғой. Көргенің Зооветтің жатақханасы, одан қалса аудитория, оқу-оқу, анда-санда-ЖенПИ. Қайнаған қала тіршілігінің, мәдениетінің иісі ғана келді мұрныға. Қойшеке, Қойшеке! Сүйтіп жүріп ауылға оқу бітіріп барғаныңда: "Шіркін, несін айтасың, Алматыда бес жыл шайқадыққой" деп бөстің-ау талай" деп студенттік кездің атынан бір сөйлесе, екінші Қойшан: "Нуй штож! Кезінде солай болса, болған-ақ шығар. Дүниеге төрт құбыласы түп түгел болып салбырап түскен ешкім жоқ, Нуй штож " деп өзінің өткенін ақтағандай болады.

Серік Асылбекұлының көп туындылары жастық жақтың оты лаулаған кезді, албырт, алаңсыз шақты, бір ысып, бір жанған көңілді, айлы түн астында айтылған сырларды, алғашқы махаббатқа есі кеткен ессіздікті өз бойына сіңіріп тұрады. Тіпті бір кейіпкері осы жүректің төрінен орын алып шықпай қоятын "қонағының" кесірінен қыршын өмірін де қияды. Ол "Рәбиғаның махаббаты" повесі. Үшінші жақтан жүретін авторлық баяндаудың ар жағынан үнемі бірінші жақты етене баяндау

байқалады. Автордың кейіпкерлеріне деген көзқарасы әртүрлі. Мектеп мұғалімдері Ұлықпан мен Мадридке қатысты жылы шырай мен суық айыптау байқалса, басқа кейіпкерлерінің образын оқиға барысында ашып, дамытып отырады.

Повестің "Жаным-арымның садағасы" және С.Есениннен алынған "Кто любил, уж тот любить не может, Кто сгорел, уж тот не подожжешь" деген салмағы ауыр эпиграфтардан басталғанынан, автор өзінің осы шығармасына басым көңіл бөліп отырғандай.

Көркем әдебиетте кейіпкерінің өлімін суреттеу болып тұратын құбылыс. Әртүрлі себептерден өледі, әртүрлі мақсаттарға пайдаланылады, әртүрлі суреттеледі. Рәбиғанікіндей өлім Мұхтар Әуезовтың "Қорғансыздың күні", "Жетім" әңгімелерінде көрініс табады, алайда олар басқа сипатта, басқа себептерден.

Сүйгеніне хат жазып, оның жауапсыз екендігін сезген бала психологиясы арына тиетін айыптауларды көтере алмаса керекті. Осыдан барып повесть оқиғалары басталып кетеді. Кейіпкер өлімінен кейін айналадағы адамдардың арасындағы қарым-қатынас талданып, ұжымның, ауылдың әр түрлі дәрежедегі әлеуметтік-психологиялық картинасы жасалады. Кейіпкер өлімі екінші мәселеге ауытқып кеткендей. Негізгі басты кейіпкер Рәбиға болар деп ұғатын оқырманның ойы автор сынып жетекшісі Ұлықпанмен байланыстыра баяндауынан өзгереді. Ұлықпанды таныстырғаннан бастап оның Мадридпен қарама-қайшы бейне екенін нақты көрсетіп, ішкі монологы арқылы автор ойымен жақын екендігін көрсетеді. Повесті екі бөлікке бөлік ажыратып алған жөн: бірі-Рәбиғаның өлімі, екіншісі Рәбиға өлгеннен кейінгі мектеп оқиғалары, қыз бала өліміне себепкер Мадрид пен Роза, сынып жетекшісі Ұлықпан, тергеуші, курорттан келген директормен мектептегі, оқу бөліміндегі жиналыстарды қамтиды. Автор оқиға өткен орынды біледі, сол себепті де Рәбиға өлгеннен кейінгі оқиғаларға қатысы бар адамдардың іс-әрекеті табиғи, жасанды бояу жоқ. Мадрид пен Розаның әрекеттері, өздерін ұстау жайларынан олардың мінезін, бітім-болмысын анық көрсеткен. Автор өзі өмір сүрген қоғамдағы болған жайды дөп басып еш реңксіз, бірқалыпты күймен жеткізе білген. Жазықсыз бала өлгеннен кейінгі үлкендердің пендешілік әрекеттерінің арасында осы дауға себепші болған қыз өлімі тасада қалғандай.

Автор Ұлықпанды ғана іштартып, сол арқылы барлық оқиғаны ой елегінен өткізе баяндайды. Жас адамға тән жақсылыққа сену, келешігінен күдер үзбеу Ұлықпан бейнесінен анық көрінеді. Повестің соңына қарай бала өліміне қатысты өткен бірнеше жиналыстардан кейін Ұлықпан жұмыстан шығарылып, мектеп директорына соңғы қатаң сөгіс, ал Мадрид пен Розаға жәй сөгіс алып, "сүт ішкен құтылып, қазан жалаған тұтылады". Шығарма осы жерден аяқталған, бірақ автор тағы да үш эпизодты бөлім қосқан. Қыраубаймен кездесу эпизоды айқын, көркем проза. Розаның бұрынғы күйеуімен кездесуі адам өміріндегі сәтті және сәтсіз мысалдарының бірі.

Қорыта келгенде, жазушы Серік Асылбекұлы шығармаларын нақтылығымен, ойлылығымен, бірізділігімен оқырман санасынан бек орын алған. Көркем шығармалардығы оқиға өмірдегі оқиғаның табиғи көшірмесі емес, оған жазушы қиялы мен идеялық көзқарастары қосылып, шығармаға реңк береді. Әр қазақтың ұстар жалауы-ауыл тағдыры, ауылдың болашағының қандай болмақ екені жазушыны алаңдатады, сол себепті де жырақта жүрсе де қыр баласынаң ойынан ауылы ешуақытта шыққан емес. Өзгелерден өзгешелеу жүрегі Дала алдында әлдеқашан бас иген.

Адалдық, инабат, ержүректілік ұғымдары кездесетін кей шығармаларын оқиты отырып олардан тәлім алса оқырман, көрсеқызарлық, атаққұмарлық, тәкәппарлық сынды жағымсыз қасиеттерді көргенде ондай қасиеттің өз бойында болмағанын қалайды, олардан жиренеді. Махаббатпен сезім де әңгімелерінің негізгі арқауы. Ауылға деген, бауырға деген, үлкенге деген құрметпен шексіз махаббат жас ұрпақты елін, жерін сүйеге үндеп, жол сілтеп тұрады.

Қарапайым, көпке түсінікті тілмен жазылған шығармаларының көбісі ауыл адамдарының тұрмыс-тіршілігіне негізделген. Қойшының баласы үшін дала Ұлы, ауыл ардақты! Бұл прототип жасауда ерекше байқалады. Әр қазақтың ұстар жалауы-ауыл тағдыры, ауылдың болашағының қандай болмақ екені жазушыны алаңдатады, сол себепті де жырақта жүрсе де қыр баласынаң ойынан ауылы ешуақытта шыққан емес. Өзгелерден өзгешелеу жүрегі Дала алдында әлдеқашан бас иген.

Жазушы қаламынан шыққан әр шығарма, өзінің өмірінен бір сыр шертеді, өзгелерге сабақ болады. Өткенін ұмытпай, ертеңіне сенген жазушыдан әлі талай ойлы, тың тақырыптардың шығары хақ. Себебі, "Қаламнан сия төгілсе, текке емес".

- 1 С.Асылбекұлы "Түнгі қаланың әні" Алматы:Жазушы,2005
- 2 Ибраева А.Д. Қаламгердің шығармашылық зертханасы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы 2014 №3
- 3 А.Кемелбаева Алматы,31-шілде,2013 жыл
- 4 С.Асылбекұлы "Сағыныш" Алматы,1994 ж
- 5 Р.Әбдіқұлов "С.Асылбекұлының гуманистік прозасы" Қазақ әдебиеті 14-15б,Алматы,2010
- 6 Ө.Қырғызбай "Өнер бізге шындықты айту үшін берілген" Алматы ақиамы,2011
- 7 Қ.Мәдібай "Адам іздеген бақыт" Қазақ әдебиеті,2010

Резюме

История создания произведения С.Асылбекұлы

А.Д. Ибраева – КазНПУ имени Абая, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы, к.ф.н.

В статье рассматривается проблемы творческого лаборатории писателя. Определение темы, сбор материалов из разных источников, превращения жизненной правды в художественную правду, поиски в изучении характера персонажа – все эти уровни произведения показывают свойственный писателю художественный почерк. Сюжеты и герои здесь сопоставлялись с событиями в жизни писателя, приключениями и людьми, знавшими его, рассматривается острота пера писателя, прототипы героев, реальное время, при котором жили герои произведений, вопросы, ставшие темой истории его написания. Анализируя эти вопросы, убедимся в том, что откуда берется идея и начало событий, которые лежат на основе романа.

Ключевые слова: произведения, тема, художественная особенность, творческая лаборатория.

Summary

The history of creation S.Asylbekuly

A.D. Ibraeva – KazNPU of the name of Abay, Senior Lecturer of the Department of the Kazakh language and literature, candidate of philological sciences

Input a word in the article the problem of the creative laboratory of the writer. Definition of the topic, the collection of materials from different sources, transformations truth of life in the artistic truth, the quest to explore the nature of the character - all these works show the typical levels writer artistic handwriting. Plots and heroes were here compared with events in life of writer, by adventures and people, knowing him, the sharpness of feather of writer, prototypes of heroes, real time, the heroes of works, questions becoming the theme of history of his writing, lived at that, is examined. Analysing these questions, we will make sure in that from where undertakes idea and beginning of events that lie on the basis of novel.

Keywords: artwork, theme, art feature art laboratory.

ӘӨЖ 821.512.122.09

«ШОРА БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖАЙЫНДА БІРЕР СӨЗ (ҚАЗАҚ, ҚАРАҚАЛПАҚ, НОҒАЙ ЖЫРЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

С. С.Кәдірханова - ал-Фараби атындағы ҚазҰУ мен М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «бМ021400 – Әдебиеттану» мамандығының 2 – курс магистранты,
sandugash_kadirhanova@mail.ru

Мақалада батырлар жырының ғасырлар бойы сақталып, бүгінде өзектілігімен көрінген «Шора батыр» жырының тарихи деректілігімен, мазмұнының тереңдігімен, көркемдігімен, сюжеттік желісінің тартымдылығымен, құрылымының шымырлығымен, образдарының жарқындығымен тілдің шұрайлығымен оқшау тұратын, шоқтығы биік туынды туралы баяндалады. «Шора батырдың» өзі тектес шығармалардан зерттеу нысаны ретіндегі артықшылығын айқындайды.

Автордың зерттеуіне өзек болып отырған «Шора батыр» жырын жаңаша бағытта арнайы қарастырудың өзектілігі де осы мақсаттан туындаған. Бұрын-соңғы әр түрлі талап тұрғысынан тексерілген аталмыш жырдың ұлттық нұсқаларын қамти отырып, жыр жайында тың тұжырымдар мен ой - пікірлер қорыту - бүгінгі ғылымның жаңаша талабы. Мақалада

«Шора батыр» жырының зерттелуі жайы қазақ, қарақалпақ, ноғай жырларының негізге алады.

Түйін сөздер: фольклор, жыр, нұсқа, сюжет, поэтика, қарақалпақ, ноғай, образ.

Қазақ фольклорының тарихи сипаты басым көркем де құнды саласы – эпостық жырлар. Қазақтың батырлық жыры көбінесе ерлікті, батырлықты дәріптеп ел қорғау, отаншылдық сарынға құрылады. Қазақ халқы ауыз әдебиетінің мол саласы – эпосты жинау, жариялау, зерттеу жолында бұрын – соңды жазылған еңбектер біршама бар. Әсіресе, Ш.Уәлихановтың, В.В. Радловтың, Ә. Диваевтың бұл тараптағы тексерулері мен терең түйінді сөздері айрықша ілтипат көрсетіп, тоқталып өтуге лайық. Сондай -ақ бірсыпыра басқа да зиялы оқымыстылардың кейде молырақ, қайсыбір кезде жол- жөнекей айтқан анықтамалары мен таныстырмалары да өз алдына бір төбе. Эпос жөнінде ең алғаш пікір айтушылардың бірі – Ш.Уәлиханов болды. Ол жалпы ноғайлы жырлары туралы айта келіп, «Шора батырға» да тоқталады. «Шора батыр» жөніндегі ғылыми пікірлер кеңестік дәуірдің Ұлы Отан соғысына дейінгі кезеңінде көбірек айтылды. Ноғай эпосын көп зерттеген ғылым П.А.Фалев бұл жырлардың таралу ерекшеліктерінің бір мысалы ретінде «Шора батырдың» ноғай вариантын келтіреді. Жырдың тарихилығы жөнінде де тың ойлар айтады.

М.Әуезов 1927 жылы Қызылордада жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде «Шора батырдың» Ә.Диваев жариялаған екі нұсқасын салыстыра отырып, олардағы эпикалық жаулардың біреуінде «орыс», екіншісінде «қалмақ» болып айтылу себептерін нұсқалардың поэзия немесе проза түрінде жариялауынан деп түсіндіреді. Және жырдағы батырдың Қазанға аттануы мотивінің тарихи-әлеуметтік мәнін, эпостағы кейінгі дәуірлердің әр түрлі қоспаларын көрсетіп берген. 1932 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті» атты оқулығында С.Сейфуллин де осы нұсқалар жөніндегі М.Әуезовтің біршама пікірлерін қайталаған. Сәкен де Әуезов сияқты еңбегінің батырлар жыры туралы тарауында әуелі шығармалардың мазмұнымен таныстыра келіп, соңынан оның ғылыми талдауын беріп отырады. Ол мұнда Диваевтың поэзиялық нұсқасының қысқаша мазмұнын баяндап өтеді. Ноғай нұсқалары жөнінде П.А.Фалевтен кейін толымды пікір айтқан ғалымдардың бірі – Р.Бердібаев. Ол жалпы ноғай халық ауыз әдебиеті жөніндегі зерттеулерінің ішінде ноғайлардың «Шора батырын» бірнеше рет тілге тиек етті [1,131]. 1969 жылы Мәскеуде жарық көрген «Ноғай халық йырлары» деген жинаққа [2,11] және 1991 жылы Ноғай Ордасы мен «Едіге батыр» жырының 600 жылдығына орай шығарылған ноғай халқының батырлық жырлары жинағына [3,29] Ашим Шейх-Али ұлы (Сикалиев) жазған алғы сөздерде «Шора батырдың» талдауына едәуір орын берілген. Жыр және оның көркемдік сипатына шолу ноғайлардың орта мектеп оқулықтарынан да орын алды [4,21]. А.И.-М.Сикалиев өзінің ноғай эпосы туралы зерттеуінде өзге шығармалармен бірге «Шора батырдағы» басты сарындарға кеңінен тоқталды [5,240]. Жырдың қарақалпақ нұсқалары жөнінде Қарақалпақстан ғалымы Қ.Мәмбетназаров «Ер Шора» дастаны хақында» деген мақаласында [5,312] қарақалпақ нұсқаларына жалпы шолу жасайды. Ғалым жырдың жанрлық ерекшелігіне тоқталып, оны зерттеудегі көкейкесті мәселелерді қозғайды.

**«Шора батыр» жырының зерттелу хронологиясы
(қазақ, қарақалпақ, ноғай жырларының негізінде)**

№	Қазақ әдебиетінде	Қарақалпақ әдебиетінде	Ноғай әдебиетінде
1	1895 жылы Диваев А. Шура-батыр: (Киргизская былина) // Сборник материалов для статистики Сыр-Даринской области. Ташкент:	1979 жылы Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. Нөкіс: Қарақалпақстан,	1969 жылы «Ноғай халқ – йырлары» Москва: Наука
3	1927 жылы М.Әуезов «Әдебиет тарихы» Қызылорда	1986 жылы Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкіс: Қарақалпақстан,	1980 жылы Ноғай литературасы. Учебник-хрестоматия. 8 класс уьшин. Уьшинши басылувы. Черкесск: Ставрополь книга баспасы Карашай-шеркеш боьлик.
4.	1932 жылы С.Сейфуллин «Қазақ әдебиеті»	1995 жылы Мәмбетназаров Қ. «Ер-Шора» хаққында сөз // Еркін Қарақалпақстан	1994 жылы Сикалиев (Шейхалиев) А.И.-М. Ногайский геройческий эпос. – Черкесск; КЧИГИ

5.	1935ж Б.Кенжебаев, С.Мұқанов	1993 жыл Шора батыр. Дастан. Болатбек Ердаулетоатың орындауы бойынша	
6.	1942 жылы Қ.Жұмалиев авторлығымен мектеп оқулығы	2000 жылы Қарақалпақ мемлекеттік университетінде Ж.М.Низаматдиновтың «Қарақалпақский народный дастан «Ер Шора» (историко - типологическое сравнение)	
7.	1964 жылы Сейфуллин С. Шығармалар. 6 т.		
8.	1987 жылы Р.Бердібаев. Қазақтың батырлық эпосы.		
9.	1998 жыл А.Мамытов «Шора батыр жырының поэтикасы»		
10.	1998 жыл Б. Қорғанбеков «Шора батыр» эпосы және ұлттық варианттары (генезис, тұтастану, тарихилық мәселелері)		

«Шора батыр» эпосын тұтастай немесе ұлттық нұсқалар бойынша дербес зерттеу нысаны етіп алған ғылыми еңбектер 1998 жылдан кейін жария етіле бастады. Жырдың өзге ұлттардағы нұсқалары басты назарға алынып, оларды қазақ варианттарымен салыстырған диссертациялық еңбектер осыдан кейін қорғалды. Олардың авторлары – сол ұлттардан шыққан зерттеушілер. Бірақ бұл зерттеушілер түркілік нұсқалар түгелге жуық қамтылған біздің еңбекті, өкінішке орай, ескермеген. 1998 жылы «Шора батыр» эпосы бойынша екі бірдей диссертация қорғалды. А.Мамытовтың кандидаттық диссертациясында жырдың қазақ нұсқалары арқау етіліп, негізінен алғанда, мұндағы поэтикалық үрдістер қарастырылған. «Шора батыр жырының поэтикасы» деп аталған. Мұнда автор эпостың бас қаһарманы мен оның түптілғасының ара қатынасын, сюжет құраушы мотивтер жүйесін, бейнелеу және көріктеу құралдарын, формулалық түрлерін, өлең өлшемдерін сөз етеді. Б. Қорғанбеков қоғаған екінші диссертацияда эпостың түркі халықтарындағы нұсқалары түгелге жуық қамтылған. «Шора батыр» эпосы және ұлттық варианттары (генезис, тұтастану, тарихилық мәселелері) атты дицертациялық жұмыста сан алуан ұлттық нұсқалары бар «Шора батыр» жырын тарихпен сабақтастыра, тарихи – типологиялық тұрғыдан салыстыра зерттеген. Сондай-ақ, 2000 жылы Қарақалпақ мемлекеттік университетінде Ж.М.Низаматдиновтың «Қарақалпақский народный дастан «Ер Шора» (историко - типологическое сравнение) атты диссертациясы қорғалған [6,78].Автор «Шора батыр» жырын қарақалпақтың ұлттық құндылықтарының бірі ретінде көрсетіп, алты бөлімге бөліп, дастанның идеясы, кейіпкерлері, сюжеті, тарихилығы туралы баяндайды. Бұл жөнінде түрік ғалымы С.Екердің еңбектерінен байқауға болады.[7,149]

Енді осы жерде айта кететін мәселе, Б.Қорғанбековтың зерттеу жұмысы мен Ж.Низамиддиновтың жазған диссертациясын салыстыра қарағанымызда, кейін қорғаған Ж.Низамиддиновтың еңбегі тура Б.Қорғанбековтың жұмысын қайталайтыны байқалды. Тура соның ізіне салынып жазылған жұмыс.

Ал еліміз егемендік алғаннан кейін халық тарихындағы Шора сынды тұлға туралы әдеби мұралар, зерделі зерттеулер жарық көре бастады. Мұның бірден – бір дәлелі ретінде Р. Бердібаевтың, Е. Мағауинның, Ж. Асановтың зерттеу еңбектері мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Мәдени мұра » мемлекеттік бағдарламасының шеңберінде орындап жатқан «Бабалар сөзі» жүзтомдығын атауға болады.«Шора батыр» жыры 45-51 томдарға енген.

Қорыта айтқанда, жырды әр кезеңде зерттеушілер әр түрлі тұрғыдан қарастырғанымен, жырдың әлі де саралай түсетін жақтары бар екендігі негізделді. Жырдың зерттелуіне шолу жасай отырып, бүгінде халықтық шығармалар қатарынан орын алатыны сөзсіз.

1 Бердібай Р. Эпос- ел қазынасы.-Алматы: Рауан,1995.- 330-б

2 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Батырлар жырлары. / түсініктерін жазып, баспаға дайындағандар Б. Қорғанбеков (жауапты шығарушы),45 т. Астана: Фолиант, 2006, 60 б.

3 Ыбыраев Ш., Алпысбаева Қ., Әлібек Т. Халық әдебиетін жинау, жүйелеу және сақтаудың әдістемелік құралы. – Алматы: Кіе, 2009.

4 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Батырлар жырлары. 34-35т. Астана: Фолиант, 2006,60б. 5.Болат Қорғанбеков «Шора батыр» эпосы.-Алматы 2014,11-27-47-275б.

6 Низаметдинов Ж.М. Каракалпакский дастан “Ер Шора” (Историко-типологическое сравнения). Автореф. канд. дисс. Нукус, 2000.

7 Екер. С Turk ve kazak edebiyatida tersiye konularinin ortakliklari Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы № 2 (52),2015,277б.

8 Мәмбетназаров Қ. «Ер-Шора» хақында сөз // Еркін Қарақалпақстан, 1995, 29 август.

Резюме

С. С. Кадирханова - *Казахский Национальный Универсиет им. Аль-Фараби и Институт Литературы и Искусство им.М.Ауезова «6M021400 – Литературоведение» 2 – курс магистрант, sandugash_kadirhanova@mail.ru* **Несколько слов о исследовании эпоса «Шора батыра»**

(на основе казахского, каракалпакского, ногайского эпосов)

Статья посвящена исследованию эпоса «Шора батыр» в казахском, каракалпакском и ногайском языках. Данное народное поэтическое произведение на протяжении веков не потеряло свою ценность и актуальность по сей день. Оно также отличается своей исторической документальностью, глубиной содержания, красотой и привлекательностью сюжетов. Эпос «Шора батыр» обособляется от других произведений приветливостью образов и богатством языка.«Шора-батыра», как объект исследования определяет преимущество подобных произведений.

Исследованию автора сердцевины «Шора-батыр», по-новому, возникших в направлении этой цели мы специально актуальность рассмотрения. В последние проверенных с точки зрения различных вариантов, включая требования национальной поэзии, поэзии мысли и выводы о эпосов обзоры обобщения - требование науки сегодня по-новому. В статье рассмотрены текстовые различия и сюжеты на основе казахского, каракалпакского, ногайского эпосов.

Ключевые слова: фольклор, эпос, вариант, сюжет, образ, поэтика, каракалпак, ногай.

Summary

A few words are at research of epos of "Shor batur " (on the basis of Kazakh, karakalpak and Nogai eposes).

S.S. Kadirhanova - *Kazakh National University the name of al -Farabi and Institute of Literature and Art of M. Auezova "6M021400 are literary Criticism" sandugash_kadirhanova@mail.ru*

The article is sanctified to research of epos of "Shor batur " in the Kazakh, kara-kalpak and nogai languages. This folk poetic work during centuries did not lose the value and actuality till today. It also differs in the historical documentary, in depth maintenances, by beauty and attractive plots. Epos of "Shor batur " of differ from other works by affability of characters and riches of language. "Shor batur " , as a research object determines advantage of similar works.To research of author core "Shor batur " , newly, arising up in the direction of this aim we specially actuality of consideration.

Back in last tested from the point of view of different variants, including the requirements of national poetry, poetries of idea and conclusions about epos reviews of generalization are a requirement of science today newly. In the article text distinctions and plots are considered on the basis of Kazakh, karakalpak, and Nogai eposes.

Key words: folklore, epos, edition, plot, charagter, poetics, karakalpak, nogai

УДК 82'1

МАҚТЫМҚҰЛЫНЫҢ ӨМІРШЕҢ ЖЫРЛАРЫ

Н. С. Қамарова -

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Бұл мақалада түркменнің классик акыны Матымқұлы поэзиясының ерекшеліктері айтылады. Мақтымқұлы поэзиясы мен Абайдың, Мағжанның өлеңдеріндегі ой мен образдар салыстырылады.

Көптеген тілдерге аударылған Мақтымқұлы жырлары – ауыз әдебиетінен нәр алып, халық даналығымен сабақтасқан жаңа сипаттағы, мәні зор поэзия. Мақтымқұлының мұрасымен көршілес жатқан қазақ елі де бұрыннан таныс екені белгілі. Ертеректе ел арасында ауызша таралып келген Мақтымқұлы жырлары кеңестік кезеңде жеке жинақтар болып жарияланды. Мақалада Мақтымқұлы шығармаларын Ғ. Орманов, Ғ.Қайырбеков, Д. Қанатбаев, С. Нұржан сияқты белгілі ақындардың тәржімалағаны айтылып, ақынның қазақша аудармаларындағы өмір, адамгершілік туралы, отандық, азаматтық рухтағы жырлары талданады. Ақынның философияға толы өлеңдері халық арасында нақылға айналып, терме болып ауыздан ауызға таралып келе жатқаны да Мақтымқұлы мұрасының құндылығын айқындай түспек.

Түйін сөздер: Түркмен әдебиеті, Мақтымқұлы Пырағы, өміршең жырлар, Мақтымқұлы мен Абай, Мақтымқұлы мен Мағжан, Мақтымқұлы жырларының аудармасы.

Біздер – көне түрік мемлекетінің ұрпақтарымыз. Оған мысалдар да жеткілікті. Қазақтың қаншама дастан-жырлары нәзира үлгісімен басқа да түркі тілдес халықтарда кездеседі. Басқа түркі тілдес халықты айтпағанның өзінде түркімен әдебиетімен байланысымыз тереңде жатыр. Түркмен әдебиеті дегенде «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп пен Зылиха», «Ғариб пен Санам», «Көроғлы», «Тахир мен Зухра» сияқты фольклорлық дастандар, Бурхонид-дин Синосий мен Саид Насмий (XIV ғасыр), Хилали Чагатай, Бархудар (XVI – XVII ғғ.), Андалиб, Азаций (XVIII ғ.), Мақтымқұлы Пырағы (1733-1783), Молла Непес Қадырбердіұлы (1810 – 1862), Кемине (1770 – 1840) сияқты түркімен жазба әдебиетінің ірі өкілдері ойға оралады. Қытайда Құндзы (Конфуций), орыста Пушкин, өзбекте Науаи, қазақта Абай қалай бағаланса, түркімен халқында да түркімен әдебиетінің іргетасын қаласқан майталман ақындардың бірі де бірегейі, қазіргі түркімен әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосқан ақын ретінде Мақтымқұлы да төрден орын алады. Халқының рухымен суғарылған өміршең поэзиясы Түркменстанның ұлттық идеологиясының негізіне айналып отырған ақынның өлмес өлеңдері бұл күндері әрбір түркіменнің жүрегінің түкпірінен орын алған. Мақтымқұлы түркімен әдебиетінің классигі ғана емес, сонымен бірге түркілік құндылықтарды асқақтата жырлаған түркілік өркениеттің аса көрнекті өкілдерінің бірі.

Әлемнің бірнеше тілдеріне аударылған Мақтымқұлы жырлары – ауыз әдебиетінен нәр алып, халық даналығымен сабақтасқан жаңа сипаттағы, мәні зор поэзия. XVIII ғасырдың өзінде-ақ Ф.Шопенинг, А. Ходзо, А. Вамбери сияқты саяхатшы, зерттеушілер оның біраз өлеңдерін Батыс Еуропада жариялаған. Мақтымқұлының асыл мұрасымен көршілес жатқан қазақ елі де ежелден таныс. Бұрын ел арасында ауызша таралып келсе, кешегі кеңестік кезеңде ақынның таңдамалы өлеңдері 1947, 1959, 1968, 1983 жылдары жеке жинақтар болып жарық көрді. Мақтымқұлы шығармаларын Ғ.Орманов, Ғ.Қайырбеков, Д.Қанатбаев, С.Нұржан сияқты белгілі ақындар тәржімалаған.

«Мен өзім Мақтымқұлы жырларын бала кезімнен жаттап өстім, балалық шағым түркмен даласында, түркмендер арасында өтті. «Қаратаудың басынан көш келеді, көшкен сайын бір тайлақ бос келеді» деген қазақ әні мен «Дағлар башы думан-думан, ел гелйәр-а, Бибиджан» деген түркмен айдымын қатар айтып, қоса шырқаушы ек» [1, б], - дейді Мақтымқұлы ақын өлеңдерін аударушы, белгілі ақын Д.Қанатбаев.

«Ауыз айтса» деген өлеңі:

.Кесір тағдыр есер болды,

Талауға сап бұл жаһанды [1, 105], -

деп басталып, ақыл-ой, адамның қадір-қасиеті, мінез-құлқына арналады. Шел қаптаған жанарлар, ада болған армандар ақын тілімен өзгеше өрнек тапқан.

Түрме болды жалғыз серік,

Тіл күрмеулі, ауыз берік.

Бұл жалғаннан нені көріп,

Құс ұясын құзға салды? [1, 105].

Түрмедегі адамның хал-күйі, бірдене айтуға дәрмені жоқ, тілі күрмеулі жан көз алдына келеді. «Бұл жалғаннан нені көріп, Құс ұясын құзға салды?» деген жолдарда үлкен философиялық ой жатыр. Шыныда ойланып көрдіңіз бе? Құс алыста ұшып, ұясын құзға салады. Бұл жалған дүние аласапыран тірлік екенін ақын бұл өлеңде де дәлелдей түскен.

Өмір ұзақ, сапар ауыр,
Хан шаршаса – қапалы ауыл.
Бір жақсылық жаса, бауыр,
Жамандықпен бұзба сәнді [1, 105].

Ақын өмір сүрудің оңай емес, өмірдің мәні ізгі қасиеттерде екенін, сән-салтанатты жамандық жасап бұзбай, жақсылықпен ғұмыр кешу керектігін айтып, берілген өмірді мәнді сүруге шақырады. «Әркімнің бар өз сырласы, Жауыздың жоқ шын жолдасы» деген түйінді ой адамдарды жамандық атаулыдан сақтандырып, бір-біріне шын дос, жолдас болуға үндейді.

Мақтымқұлы, жырды ұстан да,
Таба болма, кіл дұшпанға.
Иран, Тұран, Үндістанға,
Сапар шегіп, жүз жасалық [1, 105].

Ақын көп өлеңдерінде өзіне қаратып, өз атын атап, сөйлейді. Өмірдің мәнін терең ұққан ақынның өзіне айтқанын сіз бен бізге айтқаны деп қабылдаймыз. «Сапар шегіп, жүз жасалық» деп ақын жасың жүзге дейін жетсін деп емес, қанша ғұмыр сүрсең де артыңда өлмес ісің қалсын, жақсылықтарың мен ізгіліктерің қалсын деген мағынада жырлап отыр.

Ақынның қай өлеңін алсаңыз да тұнып тұрған философия.

Пырағы бұзбас сөз шырқын,
Көнөді-ау бәрін көз шіркін...
Жыл өткен сайын қыз-қырқын
Ұят пен ардан тоналар [1, 83].

Өз заманындағы арсыздық, ұятсыздыққа да қынжылыс білдірген. Түркмен халқының абыз ақыны Мақтымқұлының ақын Ғали Орманов аударған бұл термесін көпшілік біледі:

Биік таулар, бойшаңмын деп шіренбе,
Тасың құлап, сен де типыл боларсың.
Терең теңіз, тәкаппарсып шіренбе,
Суың кепсе, сен де бір шөл боларсың.
Үлгі тұтса тыңдаған жұрт сөзіңді,
Менменсімей төмен ұста өзіңді.
Данаға ерсең күндей ашар көзіңді,
Наданға ерсең қараңғы көр боларсың... [2, 5].

Бұл өлеңде адам өмірінде жиі кездесетін, тіршіліктің түпсіз тереңдерінен туындап отыратын күрделі мәселелерді көтере отырып, философиялық түйіндер жасап отырады. Бұл фәни дүниенің жалғандығын айта келіп, адамдарды аз ғұмырды мәнді өткізуге шақырады.

Мақтымқұлының өлеңдерін оқи отырып, Абай поэзиясының ұқсастықтарын, екі елдің ұлы ақындарының сарындас әуендерін кезіктіріп отырасыз.

Мақтымқұлы:

Кешегі жүрген сілікпе,
Шығармақ өзін биікке.
Жақсының көзіне іліксе –
Бар болып шығар жоқ амал [1, 60], – десе,

Абай:

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап...
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап... [3, 102].

Мақтымқұлы:

Құшақ жайып қарсы алған,
Заман өтіп барады.

Базарлы шақ ән салған,
Қалай өтіп барады. [1, 129], деп қайғырса,

Абай:

Өмір, дүние дегенің,
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің,
Ойлай берсең у екен. Абай. [3, 180], - деп жырлайды.

Екі ақын поэзиясынан достықты, адамгершілікті, татулықты ту еткен, үндес өлеңдерінен мысалдарды көп келтіруге болады.

Мақтымқұлы мен Мағжан өлеңдерінің үндестігін де көптеген өлеңдерінен байқауға болады.

Күн қанжары көк бұлтты тілгендей –

Жаңа иіліп туған айым сен сұлу.

Жағпар тонын жалтылдатып кигендей,

Аспаһанның ақ семсері сен сұлу [4, 5], -

деп басталатын «Сен сұлу» өлеңі Мағжанның осы аттас өлеңін еріксіз еске түсіреді:

Білем анық: жанға жайлы Май сұлу,

Жарқ-жарқ еткен майда найзағай сұлу.

Қызықты орман, көңілді еркін кең дала,

Күміс табақ көкте жүзген Ай сұлу [5, 113].

Мақтымқұлы:

Лебің зәмзәм – Әбілхаят дәрісі,

Тас бұлақтай сылдыраған сен сұлу [4, 5], - десе,

Мағжан:

Сылқ-сылқ күліп сылдыр қаққан су сұлу,

Көлге қонып қаңқылдаған қу сұлу.

Бейне айнадай жарқыраған айдыннан

Күн шығарда көтерілген бу сұлу [5, 113], -

деп жырлайды.

Мақтымқұлыда сұлуды айға, тас бұлаққа баласа, Мағжан Айды, сылдыр қаққан суды, күн шығарда көтерілген буды символ етіп алған. Түркмен ақыны сұлуға арнаған өлеңін:

Мақтымқұлы, сырын жұрттан жасырса,

Тілін кестір жалған сөзге бас ұрса,

Өле-өлгенше біреу үшін аһ ұрса,

Бұл ғаріптің бар тірегі сен сұлу [4, 5], -

деп аяқтаса, Мағжан: ...Жүсіп пенен Зылихадай сен сұлу // ...Бақыттының маңдайында сен сұлу // ...Қызғалдақтай нұр шырайлы сен сұлу // деп әр шумақтың соңғы тармағына түйін жасаған. Ақын желді де, жерді де, күнді де, түнді де сұлу дей келе:

Толып жатыр түрлі сұлу дүниеде,

Бәрінен де маған, сәулем, сен сұлу! [5, 113], –

деп ой түйеді.

Мақтымқұлы:

Шашбауыңның сылдыраған үзбесі,

Қолға тимей құриды адам діңкесі... [4, 5], –

деп ғашық жанның өте нәзік сезімін дөп баса білген. Бұл сылдыраған шашбау тағы да Мағжанның «Шолпы» өлеңін еске салады:

Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр...

Қанымды қайнатты құрғыр... [5, 112]

Түркмен халқының ұлы ақыны Мақтымқұлының артында қалған мол мұрасы (көлемі он жеті мың жолдай), ең алдымен, халықтық сипатымен ерекшеленеді. Негізінен Шығыс әдебиетіндегі ғазал, шағын өлең түрлерінде жазған Мақтымқұлы поэзиясының тақырып аясы өте кең.

Құшақ жайып қарсы алған,

Заман өтіп барады.

Базарлы шақ ән салған,

Қалай өтіп барады.

Шектім қайғы-қасірет,
Мынау неткен ақырет,
Түркстанда Хожа-Ахмет –
Аты өшіп барады... [1, 129].

Мақтымқұлы Пырағының «Өтіп барады» атты бұл өлеңінде ақынның жанайқайын естиміз. Заманның өткінші екеніне бір налыса, сол замандағы адамдардың пиғылдарын жырға қосады. «Түркстанда Хожа-Ахмет – Аты өшіп барады» - деуі, ол Хожа-Ахмет Ясауидың аты емес, ұлық әулиенің ілімдерін, насихаттарының оқылмай жатқанын, дәріптелмеуін жан ұшыра жырға қосады.

Бір пенде жоқ сөз тыңдар,
Білімпазға болдым зар... [1, 129], -
деп ақын сөз ұғарлық жан жоқ екенін өкінішпен айтады.

Шыбын жаным шырқырап,
Дір-дір етіп тұр шырақ.
Қызыл тілде мың сұрақ,
Басты шатып барады... [1, 129].

Ақынның ақтарыла айтқан сырларынан шырқыраған жанын көреміз. Мың сұрақ мазалаған ақынның замандастарына айтқан бұл өлеңінде реніш те, өкпе де, наз да, өкініш те көрініс тапқан. Ақын елдің жүрегі болса, сол ел үшін ауырады, сол ел үшін шыбын жанын қоярға жер таппайды, рухани дүниенің құрдымға кетпеуін тілейді. Мақтымқұлы Пырағының асыл сырлары бүгінде маңызға ие.

«Қазіргі иткергіге түсе бастаған төл руханиятымыздың Темірқазығын – ұлық шайырлар шығармалары арқылы айқындауды, сол арқылы жаттың жетегінде кете бастаған ұрпақ санасына сәл де болса сәуле түсіруді мұрат тұтқан» [6, 6] қазақтың ақиық ақыны Светқали Нұржанның аудармалары арқылы Мақтымқұлы Пырағының бұл өмірдің жалғандығын, пәнилігін әрдайым ескертіп, таза, адал тіршілік жасауға үндегендігін байқауға болады. «Мифтахул жанан» (Жәннәттың кілті) өлеңінде:

Ей, дәруіштер, ұғындар,
Жәннәттың кілті сабыр-дүр.
Сабырмен ғамал қылындар,
Жәннәттың кілті сабыр-дүр.

Сабырсыз – қанға былғанды,
Бәле кеп мың сан сынға алды.
Ашады сабыр зынданды,
Жәннәттың кілті сабыр-дүр.
Асығыс ісі – шайтаннан,
Рахым сабыр қайтарған.
Ғашықтан шыдам байқалған,
Жәннәттың кілті сабыр-дүр... [6, 67].

Бұл өлеңде адам мінез-құлқына тән байыптылық пен ұстамдылықты білдіретін асыл қасиет барда жәннәттың кілті қолында екендігін меңзейді. Сабырлылықты адами кемелдіктің белгісі ретінде жырлаған ақынның «Сайран ішінде» өлеңі де адамгершілікті, имандылықты ту еткен. Қасиетті Құран сырларын уағыздау арқылы оқырмандарына ізгі қасиеттерді дәріптейді.

Түркмен әдебиетінің классигі, ғұлама философ, ғалым Мақтымқұлы 1783 жылы небәрі 50 жасында дүниеден озса да, артына мол мұра қалдырған.

Жырдың пырағы тәрізді болған оған замандастары «Фраги» деген лақап ат таққаны – бөлек аңыз. Ақынның көптеген өлеңдері әлемдік поэзияның озық үгілерінің қатарына жатқызылады. Мақтымқұлы Пырағының өлеңдерінде он сегізінші ғасырдағы түркмен халқының тұрмыс-тіршілігі, арман-аңсарлары, дүниетанымы шынайы көрініс тапса да, бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтқан жоқ. Мақтымқұлының өміршең жырлары әлемдік поэзия айдынында ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалары сөзсіз.

1 Мақтымқұлы. Таңдамалы. (Түрікмен тілінен аударған – Д.Қанатбаев), Алматы: Жазушы, 1983. – 144 б.

2 Мақтымқұлы Пырағы. Боларсың. (Түрікмен тілінен аударған – Ф.Орманов). Егемен Қазақстан, 18 қыркүйек, 2014 жыл.

- 3 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том. Алматы: Жазушы, 1995. - 336 б.
- 4 Мақтымқұлы. Сен сұлу. (Аударған Ғали Орманов) «Егемен Қазақстан», 2 ақпан, 2013 жыл.
- 5 Жұмабаев М. 3 томдық шығармалар жинағы. 1-т., Алматы: Білім, 1995 - 256 б.
- 6 Әулиелер әуезі. (Қазақ тіліне аударған – С.Нұржан) – Алматы: Эффект, 2009 – 88 б.
- 7 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том. Алматы: Жазушы, 1995. - 384 б.

Камарова Н. С.

Каспийский государственный университет
технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, кандидат филологических наук, доцент

Бессмертные произведения Мактымкулы

Аннотация: В данной статье говорится об особенностях поэзии туркменского поэта-классика Мактымкулы. Сравниваются мысли и образы в поэзии Мактымкулы и стихах Абая, Магжана.

Переведенные на многие языки мира эпосы народного творчества, развиваются параллельно с народной мудростью, роль этой поэзии очень велика. Известно, что соседний казахский народ давно знаком с творчеством Мактымкулы. Его эпосы распространявшиеся в давние времена изустно, во времена СССР были выпущены отдельными сборниками. Такие известные поэты, как Г. Орманов, Г. Кайырбеков, Д. Канатбаев, С. Нуржан изучали переведенные на казахский язык произведения Мактымкулы о жизни, человечности, родине, духовности. Следует отметить ценность наследия, оставленного поэтом, чьи полные философии песни пользуются в народе как изречения, терме, передаваясь из уст в уста.

Ключевые слова: Туркменская литература, Мактымкулы Пырагы, бессмертные произведения, Мактымкулы и Абай, Мактымкулы и Магжан, Переводы произведения Мактымкулы

Summary

Kamarova N. S., Caspian State university of technologies and engineering
named after S. Yesenov, Candidate of philological science, assistant professor

Viable songs of Maktymkuly

This article is concerned with the peculiarity of classic poet Maktymkuly`s poetry. There compared thoughts and images between Maktymkuly`s poetry and Abai`s, Magzhan`s songs.

Translated into many languages Maktymkuly`s poetry is enriched by folklore interrelated with popular wisdom has great importance. Neighbouring Kazakhs are familiar with the Maktymkuly` heritage long before. Long ago spread orally Maktymkuly`s poetry was published during Soviet times. As it is said in the article famous poets as G. Ormanov, G. Kairbekov, D. Kanatbayev, S. Nurzhan translated Maktymkuly`s words into Kazakh. They analyze his songs about life, humanity, civic spirit. Poet`s songs full of philosophy spread among people turned into edification make more precise of value Maktymkuly`s heritage.

Key words: Turkmen literature, Maktymkuly Fraggi, viable songs, Maktymkuly and Abai, Maktymkuly and Magzhan, translation of Maktymkuly`s songs.

ӘОЖ 82-1

МҰРАТ ШАЙМАРАНЫҢ ЛИРИКАСЫ

Мәмбетов Жолдасбек - М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер
институтының жетекші ғылыми қызметкері zholdas_19@mail.ru

Мақалада белгілі ақын Мұрат Шаймаранның шығармашылық өсу жолы, ақын лирикасының көркемдік ерекшелігі жан-жақты сөз болады. Зерттеуші М.Шаймаран шығармаларының идеялық мұратын айқындап қана қоймай, оның көркемдік әлем жасаудағы сөз қолданысындағы өзіне тән даралық сипатын, стильдік ерекшелігін де нақты талдап көрсете алған. Зерттеу жұмысында ақынның әр кезеңдерде жазылған лирикалары ғылыми-теориялық тұрғыда салыстырыла талданып, зерделенген. Әр жылдары шыққан өлеңдер жинақтарынан да мысалдар келтірілген.

Сыршыл да шыншыл лирикасымен өз оқырмандарынан жоғары баға алып жүрген талантты ақындардың бірі Мұрат Шаймаран шығармашылығындағы нәзік лирикалық иірімімен ерекшеленетін көркемдік әлем әдеби талдау нысанына айналған. Ақынның лирикасындағы азаматтық үн, пейзаждық сурет, философиялық тұжырым да автор тұлғасымен тығыз байланыста талданады.

Кілт сөздер: Лирика, психологизм, символизм, поэтика, сюжет, композиция, лирикалық қаһарман, философиялық лирика.

Еліміз тәуелсіздік алғасын атамекен Қазақ жеріне әр алуан тарихи жағдайларға байланысты шет елдерде өмір сүріп жатқан қандастарымыз келе бастады. Олар қазақтың тәуелсіз елінің дамып, аяғынан тік тұрып кетуіне үлкен отаншылдық рухпен кірісіп кетті. Шет елден оралған қазақтар тек экономикамыздың дамуына ғана емес, мәдениетіміз бен әдебиетіміздің, өнеріміздің өркендеуіне де барынша қызу араласып, өздерінің өзге жерде жүріп алған білімдері мен үйренген өнерлерін қазақ еліне әкелді, сол арқылы елімізді әлемге таныту жолында аянбай еңбектеніп жүр. Елге оралған қандастарымыздың арасынан шыққан музыка, спорт салаларында еңбек етіп жүрген әлемдік деңгейдегі майталман өнерпаздарды көптеп мысалға келтіруге болады. Ал әдебиетімізге келіп қосылған ақындар мен жазушылар да өздерінің шығармалары арқылы қазақтың мұңы мен сырын, тәуелсіз ел ретіндегі отаншылдық рухын туғып көтеріп, әдебиетімізге жаңа бір леп әкелді.

Солардың қатарында Мұрат Шаймаранды атауға болады. Ол өзінің сыршыл да нәзік лирикасымен өз оқырмандарынан жоғары баға алып жүрген талантты ақындардың бірі. Мысалы, тоқсаныншы жылдары жазылған «Студент сағынышы» деген өлеңінде:

Қысқы кеште, пеш түбінде

Ұршығынды иіріп,

Отырсың ба, жаным Апа,

Көздеріңе мұң ұйып?! – деп тебіренеді. Бұл ауылдан енді ұзап шыққан жас жігіттің елге, жерге, туған үйіне, соның ішінде анасына деген шынайы сағынышы. «Көздеріңе мұң ұйып» деген тіркес расында да бұрын тілімізде көп қолданылмаған соны тіркес.

Жас ақынның махаббатты жырлауы, өзі ұнатқан қызға өлең арнауы қалыпты жағдай. Енді ғана оянған жақсы көру сезімі ақын өлеңдерінің басты тақырыбының бірі. Мысалы, «Махаббат қандай күйге салдың мені» деген лирикасында ақын өзінің басынан өткен сезім шырғалаңын:

Махаббат!

Қандай күйге салдың мені?!

Құндағыңа алдың да әлдиледің, - деп жырға қосады. Махаббат құндағыңда әлдилену расында да жас жігіттің басындағы сол кездегі көңіл-күйін тап басып, дәл жеткізе алатын образды тіркес.

Мұраттың лирикалық қаһармандары ол автордың сол кездегі көңіл-күйінің жемісі. Сондықтан да олар бірде шат, бірде мұңды, бірде ер мінезді, бірде күйгелек те күйкі. Ондай мінез лирикаға тән.

Сен отырсың қиял кешіп тым ыстық,

Әлдилейді сені жалғыз тыныштық.

Терезеңнен үңіледі марғау түн,

Еш алаңсыз періштедей бар қалпың.

Адам мен табиғат мінезі салыстырмалы сипатта параллель бейнеленген. Өлең мазмұнында ерекше бір жылылық, өзгеше бір жайлылық бар. «Қиял кешу», «әлдилеу», «тыныштық», «марғау түн», «алаңсыз қалып» деген ұғымдар бұл ойымызға дәлел бола алады.

Мұраттың жас кезіндегі жырларын оқи отырып, оған орта ғасырлық шығыс поэзиясының әсері мол болғанын аңғарамыз. Омар Хаямның, Хафиздің, Науаидің шайырлық дәстүрлерінің кейбір элементтері оның өлеңдерінің мазмұнынан сәуле шашып тұратындай. Бірақ оларды қайталау жоқ, керісінше Мұраттың өзіне ғана тән өлең ырғағы, сөз саптауы, қиялдау мәнері басым көрініс беріп отырады. Шығыс шайырларының сазы бар, бірақ сарыны жаңа. «Науаидың ғазалы», «Шарап толы көзелер», «Аян» лирикалары сол шығыстық сарында жазылған жырлар. Шарапты жырға қосу, оның көңіл көтеретін қасиетін дәріптеу, оның желік берер сиқырлы күшіне жүгіну соны аңғартса керек.

«Шарап толы көзелер» деген лирикасындағы мына жолдарға назар аударып көрелік:

Шарап болып тұрған тұнып көземде,

Теңіз бе әлде өзен бе?

Көздер ме әлде мөлт-мөлт еткен,

Еріндер ме кезерген?!

Қандай сұлу, қандай мұңлы тіршілік,

Мылқауды да жібереді жыршы ғып.

Түсімде ылғи шарап толы көзелер,

Өліп жатам тұншығып...

Көздегі шарапты теңізбен, өзенмен, кезерген ерінмен салыстыра бейнелеуі ақынның метафораны шебер пайдаланатын байқатады. Аристотель өзінің ««Поэтикасында»: «...бәрінен де маңыздысы метафораларда шебер болу. Бірақ мұны басқадан үйрену мүмкін емес. Бұл дарындылықтың белгісі,

себебі жақсы метафоралар жасау ұқсастықты тани білу деген сөз», - дейді. [1.С.1087] Мұраттың лирикасы да осы үдеден шығып тұрған сыңайлы.

Қазіргі поэзияны лирикалық, драмалық, эпикалық, азаматтық, сатиралық, мистикалық деп бөлуге болады. Қалған бөліктердің барлығы да осыларға келіп құйылып, қосылып жатады. Мысалы, буколикалық деген ол – эпикалық пен лирикалық поэзияның қосындысы, әскери поэзия деп жүргеніміз азаматтық поэзияның бір тармағы ғана екенін жоққа шығара алмаймыз. Бұл алты түрлі қасиет жинақталып келіп бір ғана өлеңнің бойынан табылуы да мүмкін. Онда қатып қалған бір шекара да жоқ. Мәселе тек қарастырып отырған өлеңде қай мазмұн басым, қайсысы солғын соған ғана байланысты секілді.

Лирикалық поэзияда белсенді әрекет етуші өзінің сезімін, ләззат алуын, әр алуан көңіл күйін, рахаттана алмауын жырлайтын ақынның өзі (ақындық мен). Мұрат поэзиясында ақынның іштей толқуы, мұңға батуы өзінше бір әлем. Мұң кез-келген ақынның серігі секілді. Мұң ақынның өзімен-өзінің сырласуы, іштегі арманын, наласын, қайғысын өлеңге арқау етуі. Лирикалық кейіпкер мінезінің де ашыла түсетін кезі осы мұңмен байланысты екенін жоққа шығара алмаймыз.

Бір құмарлық жүрегімді мекендеп,
Қалтыраған буынымды бекемдеп,
Жұлдыз жанған терезеңнің тұсынан
Мұңға батып өтем мен.

Ақын өзін мазалаған жан сырын, көкірегіндегі түйткілді мұңын айшықты өлеңмен әсем музаға айналдарған. Қазіргі поэзияның басты сарындарының бірі - күйзеліс. Күйзелістің ең жеңіл түрі ол – мұң. Мұңның себеп-салдары көп жағдайда белгісіз болып келеді. Мұң лириканың басты өзегі. Лирикалық қаһарманның психологиялық болмысын танытудағы мұңның алатын орны ерекше. Шер, нала, мұң лирикада салмақты ойды танытудың, адамның ішкі жан дүниесіндегі тартысты, қайшылықты көрсетудің өзгеше тәсілі ретінде поэзияда жиі пайдаланылады. Күйзелістің ең жоғары деңгейі ашыну, торығу. Ол көбінесе эпикалық шығармалардың сюжетіндегі тартыстың шарықтау шегін дамыту үшін қолданылатын психологиялық деталь. «Ақын адам жайлы сыр шерткенде өзінің жан дүниесіндегі ішкі сырын, дүниетанымын оқырманына жария етеді, өз танымын насихаттайды»[2.112]

Мұрат қай тақырыпқа өлең жазбасын онда қуаныш, асқақтық қасиеттерден гөрі ой, мұң басым болып келеді. Ақынның алғашқы жырларының көбі махаббат тақырыбына арналған. «Мазалап мені», «Бозаң үміт», «Сен отырсың қиял кешіп», Жас жүрек», «Мен деген енді...», «Сен тағы», «Сен ән салсаң», «Қазақ қызы», «Сен мені ұмыттың ба?» деген өлеңдері ақынның іштейгі бұлқынысынан туған сыршыл жырлар.

О, дариға, сен жалындап, мен сөнбей,
Сенің мені сүйгеніңе ел сенбей,
Сарайыңнан алып қашып, мен саған,
Тау басынан лашық жасап берсем ғой.
Асыл-асыл торғын жапқан тәніңді,
Жасыл-жасыл жапырақпен көмсем ғой...

Сөз жоқ әсем де әсерлі лирика. Сөзбен қашалған әдемі сурет. Басқалар ғашығын лашықтан сарайға сүйресе, Мұрат керісінше сарайдан лашыққа алып шыққысы келеді. Бірақ ақынның сол қиялына еріксіз сенесің. Бірін бірі сүйген жандар үшін думанды сарайдан лашықтағы оңаша тыныштық әлдеқайда артық екенін дәлелдеп жатудың өзі артық. Ал «асыл-асыл», «жасыл-жасыл» деген қайталама қос сөздер өлеңнің көркемдік қасиетін арттырып, ақын ойының құбылып, әсем де айшықты ырғақпен оқылуына ықпал етіп тұрғанын байқаймыз.

Өлеңдегі драмалық элементтер негізінен өлеңдегі лирикалық қаһарман әрекетінің екінші жақтан баяндалуымен байланысты туындайтынын байқауға болады. Лирика – «Мен», ал драма болса «Мен» мен «Сенге» ортақ. Екінші жақ тек қана жеке тұлғаға ғана қатысты емес, ол кейде белгілі бір ел, табиғат ұғымдарына да қатысты болуы мүмкін. Бірінші және екінші жақтар бір- бірімен өте тығыз байланысты ұғымдар. Санадағы жиіркеніш пен құштарлық сол екі жаққа бірдей сәйкес келеді. Құштарлық сезімінің өзінде де әр алуан қасиеттердің бой көрсететінін байқаймыз: сыйлап жақсы көру, туыстықпен жақын тұту, достық және эротикалық ұнатулар. Эпикалық шығармаларда, соның ішінде лирикада да үшінші жақтағы адамға қаратып сөз арнау жиі кездеседі. Лирикада көбінесе бірінші жақтан баяндау үрдісі лирикалық қаһарманның ішкі жан дүниесін ашу үшін жиі пайдаланылады. Ал Мұраттың лирикасында керісінше екінші жақтағы адамға қаратып сөйлеудің

көбірек орын алатынын байқаймыз. Бұл орыс әдебиетінің әсері ме немесе сонау жыраулық дәстүрден келе жатқан үрдісті жалғастыру ма ол екі арасын дәл мынадай еді деп тап басып айту қиын.

Мұрат өте көп оқитын, әлем әдебиетін жақсы білетін іздімпаз ақын. Оның өлеңдерінде орыс ақыны С. Есениннің ықпалының басым екенін аңғарамыз. С. Есенинге еліктеп жазған біршама шығармаларының бар екені де рас. Мысалы, «Мен сені сүйемін» деген өлеңінде орыстың ұлы ақынына деген көңіл түкпіріндегі сүйіспеншілікті былайша жеткізеді:

Дауысың жаулайды әлемді,
Есімің аңыз боп жүреді.
Арнаған жырыңды оқиды,
Аруы Шираздың түлегі...
Білемін,
Ыңғай да осылай,
Тұрмайды, өзгерер күн өңі...
Мен сені сүйемін,
О, Сергей -
Орыстың жаралы жүрегі.

Соңғы тармақ тұтасымен метафораға айналып кеткен. С.Есенин орыс ақыны, бірақ оның шығармалары күллі адамзатқа ортақ. Кезінде сол сөз зергерінің орыс халқы қадірін білді ме? Оның қаламынан туған өлеңдердің әлі күнге шейін жұрттың санасынан өшпей, қайта жыл өткен сайын жаңғырып, жаңа қырынан танылып келе жатуының сыры неде?

Мұраттың лирикасын оқи отырып оның өлеңді жалпы көпшілік қауым үшін емес, өзі үшін жазып отырғанын аңдағандай боламыз. Ақын жырларының бағыт-бағдары қалың оқырман емес, ақынның өзі. Оны оқырман ойы да, замандастары мен сыншылардың пікірі де алаңдатпайтын сияқты. Сондықтан да оның лирикасы жұрт пайымдап жүрген өлеңдерден басқашарақ, ойлау мәнері мен сезіммен қабылдау түйсігі де өзгешерек болып келеді. Ол өлеңді өзін таныту үшін, даңық пен дақпыртқа ие болу үшін емес, өзін өзі тану үшін, өзімен өзі сырласу үшін жазады.

Мұраттың тілі көркем, ойы айшықты, сөздік қоры мол. Ол ана тілінің терең мағынасын қапысыз таниды, әр сөздің астарынан үлкен ой түйге шебер ақын.

Тал-теректен төгілген сары жапырақ -
Арулардан қалған алтын сырғалар

Қазақ поэзиясында жапырақ образын сомдау біршама қалыптасқан. Оны жүрекке де, қалықтап түсіп жататын ұлпа қарға да теңеген бейнелеуіш тіркестер баршылық. Бірақ сарғайып түсіп жатқан жапырақты әйел сырғасына теңеу расында да ақынның ұтқырлығын аңғартады. Орны толмас көңіл жарасынан өрбіген ақын арманы қағаз бетінде мұңға толы сыр болып тізбектелген. Ал, осы құбылысты ақын басақаша жазса мүмкін дәл мұндай әсерлі болмас та еді.

«Метафора немесе теңеу бірнеше эпитеттен жалғасып, ұласып келсе күрделі метафора, күрделі теңеу, не тұтасқан сөз өрнегі жасалады. Бейнелі сөздер, әсіресе эпитет пен теңеу, эпитет пен метафора, бір – бірімен жалғас, қат – қабат алынып қолданыла береді», - дейді академик З.Ахметов. [3.22]. Мұраттың поэзиясында реалистік сипаттан гөрі романтизм басым. Романтизм ол лириканың жаны десе де болады. Ақын өз ойын ашып нақты көрсетуден гөрі астарлап, символдар арқылы өрнектеуге бейім екенін де естен шығармаған абзал. Біз символизмді уақыты өткен ескі сүрлеу сияқты елестетінімізді де жасыра алмаймыз. Ал оны жанартып, өзінше түрлендіріп, қазіргі оқырман танымына сәйкестендіріп жырлап жатса неге оны өгейсітуіміз керек. Керісінше Мұратты басқа ақындардан ерекшелеп тұратын да оның осы астары қалың ой мен терең мазмұнға жақындығы деп қабылдағанымыз жөн шығар. «Көңілдің өңі ағармас кірі ашылмай» деген өлеңінде ақын:

«Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман»,
Күн – үміт секілді ме түнге айналған.
Өмір ме, өңі суық өлім бе екен,

Бір елес орамалын бұлғайды алдан, - деп көңіл шерін ақтарады. Бірақ неге күн үміт түнге айналған, неге өмір мен өлім қатар орамалын бұлғап шақырып тұр оған нақты жауап таба қою қиын. Ол сұрақтардың жауабын іздеу де шарт емес секілді, ол санамызда баяғы жыраулар поэзиясы дәстүріндегі риторикалық сұраудың бір көрінісі ретінде жаңғыратындай. Дей тұрғанмен, осы өлеңнің астарында өзгеше ой бар, бөлек бір байлам жатқан сияқты.

Символизмнің философиясы мен эстетикасы адамзат тарихындағы әр түрлі ілімдер негізінде қаланғаны белгілі. Олардың көзқарастарынан антикалық дәуірдің ғұламалары Платоннан бастап,

кейінгі Ницше, Бергсондардың пайымдауларының іздерін аңғаруға болады. Символистер өнердегі әлемді танудың дәстүрлі идеясына өздерінің шығармашылық үдерісте әлемді қайта құру (өзгерту) идеясын қарсы қойды. Шығармашылық деген символистердің пайымдауына шығармашылы-суреткерге ғана тән жеке адам санасындағы құпия ойлардың көрініс беруі. Ол құбылысты ақыл-оймен жеткізу мүмкін емес. Символизм қаламгерден затты не құбылысты ишаралап, астарлап жеткізуді талап етеді.

Мұрат үшін поэзия – тылсым терең сыр, сиқырлы әлем, ол ақын мен он сегіз мың ғаламның арасындағы диалог. Ақын өзі ұнатқан қызға да, айналасындағы жаны жақын адамдарға да, туған жер мен атамекенге де, аспан мен жерге де, су мен отқа да, талға да, сол талдан құлап жатқан жапыраққа да өлең арнайды. Табиғаттағы әр бір зат пен құбылыс ақын назарынан тыс қалмайтын сияқты. Бірақ ол құбылыс ақын жүрегіне өзінің ізін қалдыру керек. Әр бір нәрсенің ақын санасында поэтикалық бейнесі, ойды қозғайтын болмысы болуы шарт. Сонда ғана ақын жырының нысанына айналған зат пен құбылыстың образдылық сипаты айқындала түспек. Ақын жырларында махаббат тақырыбы, өмір мен өлім мәселесі тереңнен толғай жырланып, жаңаша философиялық реңкке ие болады.

Жүдеме мұңды жүрек,
Жасыма өлең,
Барады сендей болып тасып әуен.
Бұлқынба, бұлықсыма хәм бұлданба,
Сенсіз де бір-біріне ғашық әлем.

Ақын пайымынша өлең тек мұңды жүректен ғана туатын қасиетті құндылық. Өлең мен жүрек егіз ұғым іспетті. Бірінсіз бірі жеке-дара өмір сүрмек емес. Сондықтан да автор өз сырын өлең мен жүрекке қатар арнайды.

Мұрат ақынның жалғыздыққа бой алдырған лирикалық менінің астарынан айнала қоршаған орта мен жеке адам арасында қалыпты байланыстың болмайтынын аңғаруға болады. Ақын өлеңдерін қанша жерден шығармашылық тұлғаның өзіне ғана тән ойы, жеке адамның субъективті көзқарасына ғана қатысты құбылыс деп қабылдағанымызбен ол бәрібір сол ақын өмір сүріп отырған заманмен, қоғамдық құрылыспен байланысты болып келеді. Өйткені ақын шығармаларында өзі өмір сүрген дәуірдің кереғар қайшылықтары мен жүрек қалауымен қолдаған шындығын, өз замандастарының жинақталған ойын білдіреді. Мұрат лирикасында бүгінгі ұрпақтың тарихи тағдырларын, әлеуметтік–психологиялық портреттерін сомдаған.

Мұрат Шаймаранның шығармашылығындағы философиялық лириканы пейзаждық немесе махаббат лирикасынан, азаматтық лириканың өзінен түстеп айырып айырып алу мүмкін емес. Онда нақты философияға құрылған лириканы кездестіру қиын. Таза философияны насихаттайтын поэзияның да болуы мүмкін емес. Өйткені ол өнер. Сондықтан онда көңіл-күй сипаты (эмоция), әсемдікке деген құштарлық басым түсіп жатады. Мұраттың қай өлеңін алмайық онда ой мен сезім қатар өріліп лирикалық қаһарманның таным-түсінігімен астасып кетеді. Сондықтан да оның философиясының өзі ақынның өзі таныған айнала қоршаған дүниеге деген сенімі мен көзқарастарының жиынтығы ретінде көрінеді. Оның поэзиясындағы философиялық мотивтер қызға ғашықтық, туған жерге деген махаббат, табиғат сұлулығына деген сүйіспеншілік, оның сұлулығы мен гармониясы философиямен өріліп берілген. Ғалымдардың өзі философияны поэзиядан бүтіндей ерекшелеп тұратын белігінің жоққа тән екенін жазады. М.Шаймаран лирикасында адам мен әлем бір-бірімен гармониялық байланыста суреттеледі. Бұл ақын поэзиясының образдылық сипатын ерекшелей түседі. Оның лирикасының образдылық әлемі ұтқыр кейіптеулер мен метафоралардың жиынтығы іспетті. Ақын өз өлеңдерінде қарама-қайшы заттар мен құбылыстардың өзін бір ұғымға, бір бір текті құбылыстарға айналдырып жіберетіндей. Оның шығармаларындағы барлық жанды-жансыз тіршіліктің бәрі де лирикалық қаһарманмен байланыста бейнеленеді, тарихын тарқатады, мұңын шағады, сырымен бөліседі. «Мен жалғыз түп еменмін», «Ит», «Бота» т.б өлеңдердің идеясынан біз оны анық аңғарамыз.

М.Шаймаран мына пенделік тіршіліктің әр бір құбылысынан, табиғаттың өзгерістерінің өзінен де өзіне ғана тән ой тауып, бұрын оң көріп жүрген пікірлеріміздің өзін кейде теріске шығарып жібереді. Ойлайсың, ойлайсың да ақын тұжырымының біздің рационалды ойымызбен сәйкеспесе де дұрыс екеніне қол қоясың. Себебі түпкі шындықты ақын жасырмай ашық айтады. Кез келген жақсы нәрсенің де уақыт өте келе жалықтырып, өзгеше сапаға айналатына көз жеткізесің. Ақын «Түңілу» деген өлеңінде:

.Бәрі солай болатынын ұқтырып,

Қаңтар өтті, көзқарасы сұп-суық.

Жалған шырақ –

(Жана-жана білтедей)

Бітті үміт.

Табиғат пен адам көңіл-күйін қатар алып, салыстыра жырлайды. Қаңтардағы суық пен сықырлаған аяз, күннің қысқарып, түннің ұзаруы, ұзақ түндегі ой мен уайым, көктемнің шуағы мен жылуын күте-күте жалыққан бейдауа көңіл, қажыған үміт... Өлеңде солардың барлығы да бір бірімен үйлесімді сипатта әсерлі бейнеленген.

Ақпан келер – асыққан бір жолаушы,

Сақа – көңіл, түспейсің-ау сен алшы.

Көбелек – қар, көз алдымды көлбемей,

Жоғалшы!

Негізінде табиғат туралы өлеңдерде көп жағдайда табиғаттың дүлей мінезі, ерекше құбылыстары суреттелетін болса, Мұраттың өлеңінде керісінше жылдың әр мезгілі туралы лирикалық қаһарманның көңіл-күйі, ондағы әркiлi өзгерiстер, бiз күтпеген шалт мінезі көрініс береді. Өлеңдегі «сақа көңіл», «көбелек қар» деген метафоралық тіркестер өлең айшығын одан ары әсемдеп, көркемдей түскен.

Кеміреді кеудемді бір батыл-ән,

Кемерге ұрған толқынды сапырам,

«Өмір – жалған!» соны біле тұрсам да,

Қия алмаймын, аһ ұрам...

Рас бәрінен де түңілуге болатын сияқты, бірақ сол үшін жалған өмірді қиып кету мүмкін емес. Өзіміз бәрін түсініп тұрсақ та, сол ақиқаттың жолымен жарық дүниені тәрк етуге дәрменсіз екенбіз. Ақынның айтпақ ойының өзі адам қанша жерден тырысса да, өз ойын қанша жерден дәлелдесе де мына дүниеде өз тағдырына толық қожалық ете алмақ емес. Адам өмірінің қожасы бір тылсым күш, яки әлемдегі барлық бізге беймәлім құбылыстар алланың құдіретімен ғана болмақ.

Ондағы өлім де, қайғы да, үмітсіздік те тура мағынасында емес, астарлы мағынасында суреттеледі. Ақын өзінің айтықысы келген ойын әр алуан құбылыстарға теңеп, тұспалдап жеткізуімен ерекшеленеді. Символизмнің мұндай қасиеттері М.Жұмабаев өлеңдерінде айқын көрінеді. Ал Мұрат сол символизмнің кейбір элементтерін осы заманға лайықтап өз шығармаларында ұтымды пайдаланған. Оның да өлеңдерінің идеясын бірден тани қоюдың қиындығы осындай астарлы ойларының қалыңдығына байланысты деп ойлаймыз.

М.Шаймаранның лирикасын қазіргі қазақ поэзиясындағы әсемдігі мен әсерлілігі келіскен ерекше құбылыс деуімізге болады. Оның жырланының мазмұны философиялық ойға бай және форма жағынан толысып, кемеліне келген поэзия. Оның адам жанының терең сырын ашып, сезімін оятатын лирикасы қазақ поэзиясына қосылған үлкен олжа.

1 Шаймаран М. Еркін аспан өлеңі: Жыр жинағы. – Алматы: Атамұра, 2010

2 Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. Минск: Литература, 1998. - С. 1064-1112.

3 Мұратәлиева Н.И. Шәкәрім поэзиясындағы адамның ішкі әлемі. Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. №2(48) 2014ж. 109-112 бет.

4 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. «Мектеп». 1973 ж. 222 - бет.

Резюме

Мамбетов Жолдасбек ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства имени

М.О. Ауэзова. zholdas_19@mail.ru

Лирика Мурата Шаймарана

В статье рассматриваются пути становления творчества известного поэта Мурата Шаймарана и всесторонне исследуются художественные особенности его лирики. Автор не только раскрывает идейно-тематическое содержание произведений М. Шаймарана, но и выявляет своеобразие его стиля, языка. В работе проводится сопоставительный и научно-теоретический анализ лирических произведений поэта, написанных в различные периоды его жизни. Приводятся примеры из стихотворений, созданных в разные годы. В качестве объекта литературного анализа взяты лирические произведения искусства Мурата Шаймарана, который получил высокую оценку среди

своих читателей. Автором анализируется особое взаимоотношение человека с окружающим миром в лирических произведениях Шаймарана и особенности лирического героя в творчестве поэта.

Ключевые слова: лирика, психологизм, символизм, поэтика, сюжет, композиция, лирический герой, философская лирика.

Summary

Mambetov Zholdasbek, a leading researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art.
zholdas_19@mail.ru

The lyrics of Murat Shaymaran

The article discusses the ways of formation of famous poet Murat Shaymaran's creativity, also the artistic features of his lyrics are comprehensively investigated. The author not only reveals the ideological and thematic content of the works of M. Shaymarana, but also reveals the originality of his style and language. The work shows comparative and scientific-theoretical analysis of the poet's lyrical works written in various periods of his life. There are some examples of the poems created by him in various years. As the object of literary analysis are taken lyrical work of art Shaymarana Murat, who was praised among its readers. The author analyzes the specific human relationship with the environment in the lyrical work Shaymarana and features lyrical in the poet.

Keywords: lyrics, psychologism, symbolism, poetics, plot, composition, lyrical hero, philosophical lyrics.

УДК 811.512.162

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Мамедова Шабнам Виляят - диссертант, Гянджинский Государственный Университет,
shebnemammadova@yahoo.com

В данной статье рассматриваются работы поэтов и писателей, которые боролись своим творчеством за эмансипацию азербайджанских женщин. Среди тех азербайджанских поэтов и писателей, кто дал портреты достойных женщин своей эпохи имена Низами, М.Физули, М.Ф.Ахундова, Дж.Мамадукулузаде и Гусейна Джавида наиболее значимые. Поднимая в своем творчестве животрепещущие общественные вопросы, гениальные мыслители разрешали их с прогрессивных позиций. Они видели, как феодальный произвол и средневековый фанатизм рушат мечты человека о счастье, как бесправна в этом мире женщина, как угнетено самосознание человека, и в душе поэта закипал протест против лжи, деспотизма, ханжества. Вот почему социальные мотивы так прочно легли в основу творчества этих поэтов. В статье анализируются социальные проблемы, психологическая свобода, отношение женщины с обществом, любовь, семейные отношения. Писатели, которые решительно выступали против порабощения женщин и их основные произведения по данной теме представлены в статье.

Ключевые слова: литература, женщин, Азербайджан, писатель, социальный

Женские образы в азербайджанской литературе всегда представляли идеалы красоты и вдохновения. На различных этапах истории под влиянием характера эпохи изображение женских образов, как и других образов, меняло свое содержание и формы. Первым среди поэтов Востока образы мужественных, активных женщин, живущих открыто и свободно создал великий азербайджанский поэт XII века Низами Гянджеви. «Лев и львица друг другу равны» - говорит поэт [1, с. 115]. Творчество Низами было явлением новаторским во всей восточной поэзии XII века. Он смело разрушил догматические, мертвые каноны восточно – схоластической поэтики, показал яркие женские образы и реалистические картины жизни и нравов своего времени. В поэме «Хосров и Ширин» он восхваляет мудрого, справедливого и благородную царицу Мехинбану, поразившая своим умом и манерами будущего правителя Хосрова. Наибольшее впечатление производят на Хосрова, впервые посетившего Азербайджан люди довольные своим житьем. Выражая свою беспредельную любовь к родине - Азербайджану, к его героической истории, с пламенным вдохновением он описывает былое величие и красоту древней Барды, ее царицу милосердную, и гуманную Нушабе. Нушабе –героиня поэмы «Искендер-наме» - настоящая представительница

ренессансной литературы, обладающей незаурядными способностями. Древней город в Азербайджане падишах Искендер путешествует по миру, знакомясь с жизнью стран. Прибыв в Барду больше всего Искендер был поражен красотой города и его величием, а также народом, который прославлял свою царицу. Искендер обращается к людям и спрашивает: «кому принадлежит это счастливое царство, кто здесь правит?» Ему отвечают, что все; что он видит принадлежит женщине «чище и блестяще, чем морской жемчуг» [1, с.118]. Представ перед царицей как римский посол он без всякой церемонии садится. Человек, который нарушил этикет и безцеремонно представился не тем, кто он есть вызывает у царицы недоверие и она быстро распознает в нем падишаха Искендера и показывает ему его портрет уличив его во лжи. Отвечая на поведение смущенного Искендера она велит накрыть два стола: один с явствами, а другой с драгоценными камнями. Искендера она приглашает ко второму со словами: «Угошайтесь самыми вкусными явствами, уважаемый падишах». «Разве можно есть драгоценности?» спрашивает Искендер. Нушабе смеется и отвечает: «Если нельзя употреблять это в пищу, чего же столько воевать и убивать из-за этого?» [1, с.126]. Пораженный находчивостью, смекалкой и духовной силой Нушабы он говорит: «О светлейшая царица имя твое величественнее мужчин» [1, с. 128]. И так Искендер возвращается с пустыми руками, но полными думами. Сегодня в Барде есть парк и памятник в честь правительницы Нушабы, а также мавзолей воздвигнутый в XVI веке на могиле непревзойденной царицы. В поэме «Семь красавиц» поэт описывает судьбы многих народов, обрисовывая их с уважением и любовью. Воспевает представительницу каждого народа вдохновенно наделяя каждую характерными чертами свойственными этому народу. Новаторство Низами проявило себя не только в содержании его произведений, в его совершенно новом отношении к важнейшим социально - философским вопросам, но и в том, что великий поэт смело разрушил мертвые каноны литературного творчества своей эпохи, создал новые приемы художественного выражения. История литературы XVI века не знает другого такого поэта, как Мухаммад Физули создававшего неувядаемые образцы большой поэзии одновременно на азербайджанском, арабском и персидском языках.

Физули клеймил позором царившие кругом несправедливость, зло, невежество. «Шикаят-наме» - «книга жалоб» - явилась гневным изобличением создавшегося тогда в Багдаде положения женщин:

Жестокость царит вокруг:

На пороге твоей обители всегда

проливается кровь моего сердца.

Стал я пленником там, где камни

и почва пропитаны алою кровью [2, с. 95].

Поэма «Лейли и Меджнун» является вершиной творчества Физули. Впервые данная тема была использована великим Низами, затем многие поэты обращались к этой теме, но Физули создал непревзойденную и оригинальную, отличную от других свою версию «Лейли и Меджнуна». В этой поэме поэт выступает пламенным глашатаем свободолюбивых устремлений азербайджанского народа, выразителем его протеста против феодального гнета и фанатизма, социального неравенства и лишения человека его прав на свободу и самоопределение. В образе Меджнуна он показывает удел честных и благородных людей в феодально – патриархальном мире, лишенных права на любовь и страдающих от консерватизма и безнравственности мира имущих. В образе Лейлы, вобравшей в себя все лучшие качества женщины Востока, он воплотил все тяготы и лишения, бесправной и беззащитной азербайджанской женщины средневековья.

Осознавая вопиющую уродливость и варварские порядки феодальной системы он убедительно обличает разумность существующего мира женщин. Словами Лейли Физули говорит:

Я - товар, а не покупатель,

Я не в праве решать кому и что продать

Судьба распорядилась так

Не знаю я кем продана и как

Была б моя воля поверь

Мне нужен ты- любимый мой [2, с.159]. (перевод Ш. М.)

В этих строках, а также во фрагментах беседы Лейли со свечой, бабочкой и другими автор показывает положение женщин, которые являются предметом торговли, а также все горести и невзгоды выпавшие на долю восточной женщины. На примере судьбы Лейли Физули показал основные конфликты общества и женщины, затронул острые вопросы своего времени. Нравственно - обличительная и социально – значимая поэма отвечала основным запросам и потребностям общества,

выражало прогрессивные идеи передовых людей страны, раскрывало пороки современной жизни, защищало интересы женщин. Творчество Физули – это зеркало передовой мысли XVI столетия оно перекликается с европейской литературой эпохи Ренессанса. Отсталость, гнет, тьма, трагические картины дореволюционной жизни в той или иной степени изображены во многих произведениях писателей Азербайджана. Особенно часто внимание как прошлых, так и современных художников привлекала безрадостная, полная невзгод и страданий жизнь женщины в дореволюционное время. Эта важнейшая тема разрабатывалась в эпическом, лирическом и драматическом планах. Она нашла свое отображение во всех видах и жанрах искусства. И это вполне закономерно, ибо освобождение женщины от социального гнета рабства старого быта - важнейшая часть общей борьбы человечества за свободу и прогресс. Тип нового писателя реалиста в литературе Азербайджана появился лице крупного писателя и общественного деятеля XIX века- Мирзы Фатали Ахундова, который своим творчеством вступил на защиту женщин. Галерея женских образов в его творчестве обширна: Сакина-ханум («Адвокаты»), Шарафниса («Ботаник мусье Жордан»), Парзад («Медведь, победитель разбойника»), Ниса-ханум («Везир Ленкаранского ханства»), Сона-ханум («Приключения скряги»). Действие его комедии «Ботаник мусье Жордан и дервиш Мастали-шах» происходит в Карабахе, в 1848 году. Определением даты он желает подчеркнуть подлинность и правдивость событий и сознательно связал свой сюжет с французской революцией 1848 года. Молодой Шахбаз собирается ехать в Париж, но этого не хочет его невеста Шарафниса. Чтобы помешать этой поездке, прибегают к помощи известного дервиша Мастали, приехавшего из Ирана. Сила колдовства дервиша неистощима на этот раз влияние чародейства Мастали должно отозваться на Париже и на мусье Жордане, французском ученом, который своими рассказами о Франции увлек Шахбазу и теперь собирается вместе с ним в эту далекую страну. Во власти великого дарвиша разрушить Париж или перевернуть его вверх дном.

Усомнившись в его могуществе женщинам, он приводит доказательства своих действий. Ахундов не прибегает к гротеску при описании, наоборот, все это совершенно реально: суеверные женщины верят этим басням, верят в то, что если Мастали захочет, то он может разрушить не только гору, но и Париж. С какой наивностью они умоляют дервиша, чтобы тот не приказывал звезде Марриху отрубить голову мусье Жордану: «он ничего плохого им не сделаю», «часто дарил ей цветы, любил Шарафнису как родную дочь», а вот Париж, где много порочных людей – совсем другое дело! За сто червонцев, полученных у наивных и суеверных женщин, Мастали начинает разрушать столицу Франции. Он произносит страшные заклинания и грозно устремляется к разложенным на полу дощечкам, изображающим грешный город, и одним сильным ударом разбивает их вдребезги. «Ханум,-кричит он, обращаясь к женщинам- поздравляю, Париж разрушен. Довальны ли вы теперь мною?» [1, с.102]. Каково было изумление дервиша, когда вдруг раздался сильный стук в дверь и вошедший мусье Жордан в волнении сообщил о том, что Париж разрушен и что он немедленно должен ехать во Францию. Совершенно ясно, что дервиш не мог разрушить Париж. В Париже произошла революция. «Ханум,- говорит хан-Пери, кормилица Шарафнисы,- если бы у мужчины был ум, то как бы мы могли их на каждом шагу тысячу раз обманывать и делать то, что сами знаем и хотим?» [3, с.105]. Это подлинная правда жизни, кошмары средневековья, призраки прошлого, которые еще живы были во времена М.Ф.Ахундова. Образы женщин, умных и находчивых, умеющих бороться за свое счастье, несомненно, были новым словом в азербайджанской литературе, выражением нового отношения к женскому полу. Вопреки мусульманскому шариату, вопреки феодальным законам, отсталости и суеверию, женщина подымала свою голову, вступала в конфликт с обществом, добивалась своих целей, училась побеждать в борьбе за эмансипацию. Пусть она, незащищенная и бесправная, прибегает к помощи шарлатанов-дервишей, проявляет чрезмерную доверчивость, побеждает только благодаря счастливому стечению обстоятельств, но одно то, что она не желает покорно нести свое тяжелое время, ищет пути к своему освобождению, решается на хитрость, на противодействие желаниям окружающих, оказывает определенное сопротивление – несомненно было выражением пробуждения сознания азербайджанки, началом ее эмансипации. Это было совершенно новым явлением в азербайджанской действительности. Заслуга Ахундова в том, что он дал яркое художественное обобщение этим важным историческим процессам вопреки феодальным и патриархальным представлениям показал женщину умной, волевой, активной, жизнеспособной, а не покорной рабыней. Он осуждал их доверчивость, их суеверие, их преклонение перед дервишем, но одновременно он утверждал новые принципы жизни, право женщины на любовь, на счастье, на борьбу за решение своей судьбы. Это было проявлением новых веяний, новых идейных

настроений, развивающихся в Азербайджане. Впервые в азербайджанской литературе Ахундов нарисовал реальную жизнь семьи, правдиво отразил отношения между родителями и детьми, показал место женщины в семье и обществе.

Сюжет комедии «Медведь, победитель разбойника» взят из действительности, события как отмечает сам автор, происходят в 1844 г. в Шамшадинском участке. Взяв сюжет комедии из жизни, М.Ф. Ахундов обогатил его, нарисовал типические образы крестьян, показал нравы, обычаи и душевный мир простых людей. Основой сюжета комедии является любовная интрига: молодой крестьянин Байрам и крестьянка Парзад любят друг друга. Но дядя и опекун девушки Мешади Курбан хочет отдать Парзад замуж за своего сына - Тарверди. Конфликт произведения составляет борьба Байрама за свое счастье. Изображение резкого конфликта между любовью и устремлениями лирических героев и предрассудками, принципами и правами феодально – патриархального общества раскрывает существенные противоречия общественной жизни. В комедии «Медведь победитель Разбойника» Ахундов обличает отсталость, суеверие и религиозный фанатизм, критикует пороки царских чиновников, ставит вопросы свободного брака и женского равноправия, борется за свободу личности. Байрам храбр и умен; он знает, что Парзад любит его, но не в силах противиться воли дяди. Байрам придумывает хитрую ловушку, которая поможет удалить соперника. Подговорив Намаза и его жену, чтобы они рассказали Тарверди будто ... «Парзад от него без ума, но не хочет выходить за него, потому что ... он ни на что не способен, не прославился ни в воровстве, ни в разбое, ни в каком удачестве. Никто не слыхал, чтобы он был мастером стрелять и рубить, какая же девушка может полюбить такого? Пусть и он проявит удачу пусть ограбит кого-нибудь, принесет деньги или товар, чтобы о нем сказали: «Вот какой он молодец! Тогда и девушка будет гордиться что у нее такой храбрый муж. Тарверди глуп, он всему поверит и по глупости своей попадет в беду» [3, с.114].

Но Байрам сам попадает в свою ловушку. Вместо Тарверди царские чиновники арестуют невинного Байрама, который случайно находился на месте преступления. Хотя заседатель угрожает Байраму виселицей, он не выдает Тарверди, так как не хочет быть доносчиком. Следователь обнаруживает настоящего разбойника и освобождает Байрама. Однако он честно признается, что это он подучил Тарверди идти на разбой. Парзад - умная, простая, честная и смелая девушка является одной из положительных героев комедии. Она стремится выйти замуж по любви и нарушая религиозные законы и средневековые обычаи общества украдкой встречается со своим возлюбленным. Парзад, несмотря на то, что находится под надзором родных, и вопреки законам мусульманской религии, строго воспрещавшим встречаться с чужими, тайно идет на свидание к нему.

Парзад не имеет никаких человеческих прав в семье и обществе, она настолько бесправна, что не смеет сообщить о своей любви дяде и матери. Она заранее знает, что родственники не будут считаться с ее желаниями, не выпустят из рук богатства и насильно отдадут замуж.

Когда Байрам задает ей вопрос: «неужели ты выйдешь за Тарверди, станешь женой этого труса, а потом покажешься среди девушек и будешь хвастать: и у меня мол, муж есть» - она покорно отвечает: «А как быть? Что же мне делать? Отец умер, а я с матерью осталась на попечении дяди. Брата у меня нет, нет никакой опоры. А разве дядя захочет выдать меня за постороннего? Ведь он должен будет передать ему оставшиеся от отца табуны и стада» [3, с.110]. Бессильная Парзад готова думать, что ей уготовлена печальная судьба. «Написанного не вымарашь - говорит она. Значит, у меня на роду написано, чтобы я была женою труса». Эти грустные слова звучат как приговор общественным порядкам, при которых брак рассматривается как сделка, заключаемая родителями невесты с женихом помимо ее желания и согласия.

О тяжелой судьбе женщин говорит и Байрам: «что может сделать молодая девушка, да и кто посчитается с ее желаниями. Повздыхает, да поплачет, а там, не найдя выхода, покорится судьбе» [3, с.113]. Образ Парзад, как первый обобщенный образ крестьянской девушки, имеет большое значение в творчестве М.Ф. Ахундова.

Отвергая догмы религии, Ахундов защищал обездоленную, забитую женщину Востока.

«Неужели принцип равенства в правах,- пишет он в «Критике «Ек кельме»- относится исключительно к мужскому полу? На каком основании шариат осуждает женский пол к вечному угнетению, делает женщин несчастными на всю жизнь и лишает их жизненных благ [3, с.77].

О тяжелой судьбе женщины, о доверчивых, простых людях, о волках и овцах, о жертвах произвола и деспотизма Ахундов говорит в последнем драматическом произведении «Адвокаты».

Молодой девушке по имени Секина осталось от умершего брата богатое наследство. Но этим наследством задумала овладеть незаконная жена брата, Зейнаб, состоявшая с ним во временном браке «мутэ», имевшем широкое распространение на Востоке. Зейнаб подала в суд заявление, что наследство принадлежит ей. Секина одинока, у нее нет сильных защитников. Ее положение становится еще более трагическим, когда она узнает, что ее тетя задумала выдать ее замуж за богатого купца - старика Ага Гасана. Но Сакина не может выйти за него замуж, ибо она давно любит молодого Азиз-бека. Она смело заявляет об этом самому Ага-Гасану. Обозленный Ага-Гасан становится одним из злейших ее врагов и нанимая ловких адвокатов, поддерживает в суде Зейнаб. Здесь во всей страшной уродливости выступила сила денег.

За яркими, зловещими сценами этого фантастического, невероятного прошествия чувствовались слезы патриота и демократа. Секина - простая, умная, волевая женщина, борющаяся за свое счастье, за человеческие и гражданские права. «Я не люблю вас. Сердцу не прикажешь!» – говорит она Ага-гасану [3, с.190]. Она никому не позволит распоряжаться ее судьбой. «Скажите, ради бога, когда я давала вам право распоряжаться моей свободой? Я теперь не имею ни отца, ни матери, ни брата, я ни от кого не завишу и никому не позволю распоряжаться моей судьбой» [3,188].

Это были новые мысли, новые чувства, биение благородного сердца новых людей, которые подслушал в окружающей жизни чуткий и отзывчивый великий гуманист.

Последователи реализма Ахундова в азербайджанской литературе Дж. Мамедкулузаде, Н. Везиров и А. Ахвердов которые давали в своих произведениях интересные и реалистические образы женщин. Особое место в творчестве критического реалиста начала XX века Джалила Мамедкулизаде - занимает тема бесправия женщин. Отвергая догмы ислама, он защищал обездоленную, забытую женщину Востока. Тема борьбы за эмансипацию женщин звучит в произведениях «Свобода в Иране», «Четки хана», «Жена консула», «Мясник», «Мулла Фезлели», «Петух Пирверди» и др. Мамедкулизаде подвергает резкой критике феодально – патриархальное отношение к женщине.

В повести «Мулла Фезлели» он представляет истинную сущность духовных лиц, насаждающих религиозный фанатизм и суеверие. Прибыв из Ирана Мулла Фезлели хвастаясь говорит, что «ни дня он в своей жизни не спал один» и пускаясь во все тяжкие в каждой деревне «по закону шариата» берет себе в жены какую-либо женщину и затем отрекается от нее. В повестях «Четки хана» и «Жена консула» другая форма угнетения женщин, торговля ими нашли свое отражение. Темы заимствованные из Иранской жизни, где автор бичует феодалов, смотрящих на женщин как на безвольное существо. В повести «Жена консула» иранской консул Халлагул – Мемалик не удовлетворяется одной женой. И людям пришедшим выразить ему соболезнование по случаю смерти одной жены говорит: «Да черт с ней что умерла. Мне надо документально подтвердить, что дети покойной были нашими общими, а то мало ли в этой стране у меня будет жен, поди знай кто и что» [4, с.105]. Так автор пригвозждает к позорному столбу власть имущих, обнажает до предела всю их омерзительную сущность. В его произведениях картины жизни женщин даны более крупным планом и язвы действительности конца XIX и начала XX века выступают рельефнее.

Крупнейший драматург и поэт гуманист Гусейн Джавид (1882-1941) является художником философского склада, возвеличившим славу классической азербайджанской и восточной поэзии в первой половине XX века. Критика устаревших нравственных норм и философских концепций, беспощадная ненависть ко всяким проявлениям фанатизма и мертвых догм, демонически беспокойная жажда познания смысла жизни и борьбы, бунт против человеческой и гражданской пассивности – такова идейно-политическая «гамма» лирики раннего Джавида. Традиционно романтические черты приобретают у поэта оттенки конкретного переживания личностного страдания за отверженных и несчастных. Тема поработенной женщины Востока звучит в лирике Джавида.

«Женщина», «В женской школе», «Женщина Востока», «Чохоточная девушка», «Угнетенные», «Две нежные сестры», «Лала», «Голос Сальмы» - вот основные героини и проблемы сборников стихов «Минувшие дни» (1913). А в стихотворении «Женщина» он призывает к борьбе за свои права:

«Тяжка твоя доля, в словах не сказать,
О, если б сама ты решила понять!
О женщина брось покоряться судьбе:
Ведь силы и стойкости столько в тебе!
Тебе ли, чудесной и нежной, в ночи

Сносить унижения, рабство влачить? [5, с.14].

В стихотворении «Лала» молодая женщина с горечью изрекает.

- Женщина! На колени!

- Женщина! Буд рабой!

Нас дворцам продавали,-

Ублажай их и тещь,-

Высохших оставляли

И бросали, как вещь [5, с.78].

Страстные и беспокойные размышления о горьких противоречиях в жизни общества, поиски истины и человеческого счастья естественно и закономерно приводят Г. Джавида в ряд зачинателей новой азербайджанской поэзии. Все прогрессивные поэты и писатели, независимо от времени и места, со всей остротой ставили вопрос о раскрепощении женщины, борясь с предрассудками, гнетом и насилием над ней.

1 Низами. *Искендернаме* - Баку: Элм - 1980

2 Физули. *Избранное* - Баку: Язычы - 1982

3 Ахундов М.Ф. *Избранные художественные произведения*. Баку: Элм – 1950

4 Маммедкулузаде Дж. *Произведения - 3 том* - Баку: Изд-во АН Азерб. ССР - 1967

5 Гусейн Дж. *Избранные строки* - Баку: Язычы - 1983

Түйіндеме

Төңкеріске дейінгі Әзірбайжан әдебиетіндегі әйелдер бейнесі

Мамедова Шабнам Вилаят - диссертант, Гянджа мемлекеттік университеті,
shebnemmammadova@yahoo.com

Бұл мақалада Әзірбайжан әйелдер шығармашылығын босату үшін күрескен ақындар мен жазушылардың жұмысы талданады. Ең маңызды дәуіріне лайықты әйелдер портреттері жасалған Әзірбайжан ақындар мен жазушылардың арасында Низами, М.Физули, М.Ф.Ахундов, Дж.Мамадулузаде и Гусейн Джавид және тәрізді қаламгерлер бар. Өздерінің жұмыстарында жанып әлеуметтік мәселелерді көтеріп, тамаша ойшылдар оларды прогрессивті лауазымға ие ретінде суреттейді. Феодалдық, ортағасырлық фанатизм адам арманын қаншалықты бұзғанын көрген олардың жаны, адам құқықтары қаналған тұста әйелдің құқығының сақталмауын, адам санасының тоқырауы, өтірікке қарсы ақын наразылыққа толы болды. Сондықтан осы ақындардың шығармашылық негізі әлеуметтік сарынға толы болып келеді. Мақалада әлеуметтік мәселелерді, психологиялық еркіндігін, қоғам әйелдердің арақатынасы, махаббат, отбасы қарым-қатынастарын талданады. Мақалада құлдықтағы әйел бостандығын жырлаған қаламгерлердің негізгі шығармалары қарастырылады.

Түйін сөздер: әдебиет, әйелдер, Әзірбайжан, жазушы, әлеуметтік

Summary

Shabnam Mammadova – Ganja State University, shebnemmammadova@yahoo.com

Women images in pre-revolution Azerbaijani literature

The poets and writers who supported the complete liberation of Azeri women and their main works are mentioned in this article. Among those who gave the portraits of perfect women of their century are Nizami Ganjavi, Mohammad Fuzuli, M.F. Akhundov, Jalil Mammadguluzade and Huseyn Javid. Bringing up burning public questions in the creativity, ingenious thinkers resolved them from progressive positions. They saw how a feudal arbitrariness and medieval fanaticism pull down dreams of the person of happiness as the woman is deprived of civil rights in this world as the consciousness of the person is oppressed, and in soul of the poet the protest against lie, despotism, hypocrisy began to boil. That is why social motives have so strongly formed the basis of works of these poets. Social problems, psychological freedom, relation of women with society, love, family relations are analyzed here. The writers who resolutely opposed any humiliation against the dignity of women are introduced.

Key words: Literature, woman, Azerbaijan, writer, social

ӘӨЖ: 821.512.122.0

Д. ДОСЖАННЫҢ ХИКАЯТТАРЫНДАҒЫ ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Г. Орда - ф.ғ.д. М.О.Әуезов атындағы әдебиет

және өнер институтының аға ғылыми қызметкері, *orda_68@mail.ru*,

Ә.Қоспағарова - Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер
институтының «Әдебиеттану» мамандығының 2-курс магистранты
kospagarova.1979@mail.ru

Бұл мақалада көрнекті жазушы Д.Досжан хикаяттарындағы қазіргі замана тақырыптары мен көркем шындық, көркем қабылдау ерекшелігі қарастырылып, автордың жазу шеберлігі талданады.

Кейіпкерлер өмірінің түрлі қиындығы мен өмір күресі арқылы жазушы өзіндік ұстаным мен өзіндік қорытынды жасайды. Д.Досжан прозасындағы тілдік, стильдік ерекшеліктер жазушының қалыптасқан қаламгерлік шеберлігін байқатады. Мақал-мәтел мәйегі, салт-дәстүріміздің көркемделуі, қанатты сөздер мен диалог, монологтардың көпқырлылығы автордың бай тәжірибесі мен ізденімпаздық жемісі. Мақалада адам экологиясының өршігені, ата-ана құрметтеуден қалған жас ұрпақтың санасының уланғаны, ғасыр індеті болған иммун жетіспеушілік ауруына шалдықтырады. Яғни жазушы Дүкенбай Досжан хикаяттарында бүгінгі күннің басты тақырыптарына қалам сілтеп, келешекті ізгілікке үндеумен құнды.

Кілт сөздер: автор, кейіпкер, метафоралық бейне, диалог, хикаят т.б.

Әдебиет адам жанын емдейтін, адамды қараңғылықтан жарыққа сүйрейтін тәрбиеші құрал екені анық. Десек те, әдебиетті жасайтын қаламгер қаламы әділдікті жаза ма әлде ақиқаттан аттап өтіріктен ертегі құрайды ма? жазушы еншісінде. Ұлтқа аяусыз еңбек еткен қазақ қаламгерлері арасында кең тынысты, қаламы талмайтын жазушы атанған Дүкенбай Досжан прозасы тәуелсіздік тұсында не жазды?, нені тақырып етті? деген сауалдың төңірегінде ой толғамақпыз.

«Заманға көңілі толмау – шынайы суреткердің әр кездегі дерті екені айқын» деп ғалым [1, 336-б] Айгүл Ісімақова айтқандай жазушы хикаяттарының тәуелсіздік тұсында жазылғандары көңіл толмауға толы. Автор кейіпкерлері бүгінгі күнгі ең лауазымды, ең беделді адам бола тұра оның осал тұсы, заманға сай еместігі, ашкөздік пен менмендік дейтін пенделігі байқалып жатады.

Сөзіміз дәлелді болуы үшін жазушы Д.Досжанның 2009 жылы жарық көрген таңдамалы шығармалар жинағының 2 томындағы «Іне ұшындағы өмір», «Пайғамбардың өлімі» және «Жан тәтті» атты үш хикаяттары төңірегінде болмақ.

«Іне ұшындағы өмір» хикаятының тақырыбының өзі айтып тұрғандай бар өмірін қыл үстіне апарған Айбар атты жас та, талантты «Болашақ» бағдарламасы арқылы «Кембридж» университетін үздік бітірген жас талап өмірі суреттеледі. Автор хикаятты қазіргі жастардың өмір сүру тәртібі қалай солай беруге талпынған. Авторлық ой Абай атамыздың ғақилияларын еске түсіру арқылы беріліп, оқырманға ой түрткі болады. Айбардың құштарлыққа көңілі мас кезін ақынның

«Әрбір жақсы нәрсенің өлшеуіші бар, өлшеуішінен асса жарамайды. Өлшеуішін білмек – бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.» [2, 40-б]

Біреудің жалғыз, ақылы мен білімі бір бойынан табылатын Айбар жеңіл жүріске ұрынып айықпас дертке шалдықты. Құштарлық пен сезімнің мөлшерін жоғалтты. Ол ғасыр індеті аталған СПИД құрбаны болды. Айбар өзінің осындай қалге қалай түскенін ойлай-ойлай шаршайды. Бақытты өмірді аңсау, қалыңдығы Жансаяны жар ету көз алдында көлеңке тартады. Авторлық баяндау мен авторлық ойға кең өріс берген бұл шығармада бірде дін кітаптарын сөз етсе, бірде адам тағдырының өзгерісіне былай ой түйеді. «Ең жаманы – адам санасына күдік пен өшпенділік дендеп енді. Не істесек те еркімізде, есеп алып, таразыға салып істеген күнәні өлшеп-пішетін күдіретжөк деген сенім иектеді.

Ең сұмдығы – адам азды, күндіз сұлу киініп жүрседағы, түнде шешініп, жеке дара, жалаңаш қалғанда нағыз сайтанға айналады» дейді. Автордың дәл қазіргі өмір туралы ойы. Бәлкім сіз келіспессіз бірақ, дәл осылай өмір сүріп жүргендер көп пе деген ойға да қаласыз» [2, 41-б].

Д.Досжанның 1970-1980 жылдарғы жазған шығармалары мен тәуелсіздік кезеңіндегі туындыларының ара-жігі алыс екенін осындай ой тую мен кейіпкерлердің өзгешелігінде екендігі байқалады. «Әдебиет әлемі уақыт бел-белесінде іргерілеген ұлы көшке ұқсайды. Кешегі ұлы Мұхтар Әуезов, бәдіші Ғабит Мүсірепов жана әдебиетіміздің керуенбасы секілді еді. Бұдан кейін әдебиетімізге қазақтың киелі сөзін ұстаған Тәкен Әлімқұлов, Мұқағали Мақатаев, Қадыр Мырзаәлі, Тұманбай Молдағалиевтар келді. Өткен ғасырдың 60-70 жылдары олардың соңын ала тайпалған жорғадай әдемі лек шықты: Әкім Тарази, Қалихан Ысқақ, Сайын Мұратбеков, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Дулат Исабеков, Бексұлтан Нұржекеұлы, Ақселеу Сейдімбек, Әнес Сарай, Төлен Әбдік, Смағұл Елубай. Бұлардың уыздай тіл үйірер романдарын, хикаят-әңгімелерін тамсана оқыдық. Осынау топтың бел ортасында Дүкенбай Досжанды көретінмін» деп жазушы туралы естелігінің басын филология ғылымдарының докторы, профессор М.Жолдасбеков қайырады. [3, 48-б]

Автор өз кейіпкерлеріне қазақы мінезді, қазақы қонақжайлылықты есіне салып тұрады. Айбардың анасы Әсемай баласына бар асты үйіп-төргіп әкеледі. Астың пайдасын шетінен балаға айтып түсіндіреді. Бұл жерде жазушы оқырманға да тәпшіштеп түсіндіргісі келгенін сезінеміз. «Бала кезіңнен құмартып жейтін тарыдан жасалған жент мынау. Сары май, жаңғақ қосылған, қантын аз салғам. Қысқы соғымнан сақтап алып қалған қазы, жал, жаяны мол ғып әкеле алмадым, мына мінезі жаман әкең «көшіп барасың ба біржола» деп артық салғызбады. Мынау бордақылап сойған құнан қойдың сүрленген төстігі, отқа қақтап тіске бассаң – тісіңнің қышуы қанады. Түйе өркеші, сүрленген, ертеңгісін шаруаңа асыққан кезде бір турамын қара нанмен жеп алсаң – түске дейін бүлк етпейсің. Шұжықтың майы аз, жүрегіңе тимейді, әдейі соғымның телшесінен алдырдым. Қарынға тығып бұға пісірген уыз қуырдықты жақсы көруші едің ғой, мынау сол, мұздай жерге қойып сақтасаң – үш-төрт айға дейін дәмін бермейді, үлпершегі тілді үйіріп түсіне енеді. Астананың ауа райы қатал, суық тигіш дегенді естіген соң, дария жағасында өскен мойыл мен қарақатты көп жинап қайнатқан едім...» [2, 45-б] Көл көсір ас, қазақы қонақжайлық Айбардың анасынан байқалып жатыр. Жазушы қазақтың асын суреттеуде тағы бір ерекше атап өтетін ас түрі – жаужүрек. Оны автор былай суреттейді. «Балам ұмытып барады екем, мынау әдейі сексеуіл шоғына ұстап пісірген жаужүрек, исі керемет қой шіркін!» [2, 46-б] деп тамсандырса «Пайғамбардың өлімі» хикаятында «Кешкілік Мырқы мырза Қарқаралыға ат басын бұрды. Арада біраз жер. Бір үйден қымыз ішіп, бір үйдің қызына қырындап, келесі ауылдан бағлан етінен пісірілген жаужүрек жеп екі тау арасында, керуен жолының бойында жатқан Қарқаралыға жетем дегенше апта өтті.» [2, 69-б]. Айтары жоқ жазушы Дүкенбай Досжан шығармаларын оқып отырып өзіне тиесілі ой ұшқындарынан ажырамайтын, бір шығармадан екінші туындысында жазушының айтпақ ойлы дүниесі жалғасын тауып жатады. Бір қызығы автор кейіпкерлері бірде 19 ғасырда бірде 20, кейде 21 ғасырдан бірақ шығады. «Шағын жанрда көлемді бірнеше ғасырлық ойларды сыйдырып беретін көркем туындылар» [1, 330-б] аз екенін тілге тиек еткен А.Исмақова М.Мағауинның «Қыпшақ аруы» хикаяты мен Америкада ең өнімді оқылып жүрген жапондық жазушы Харуки Мураками туындыларын мысал етеді.

«Қазіргі кезеңде ұлттық характердің негізінде этномәдени құндылықтарға көңіл аудару жағы жиі байқалып жүр» [4. 78-б.] Дүкенбай Досжан шығармалары халықтың этнотанымының өзекті мәні іспеттес. Д.Досжанның «Пайғамбардың өлімі» шығармасындағы кейіпкері Мырқы өмір сүрген уақыт 2 ғасырды қамтуымен әр ғасырда әр ортада өмір сүріп, ғасырлар бойғы күнәсі мен қателігіне Алладан кешірім сұраған пенденің бетбұруын көрсетеді. «Шынын айтса, мына тұрған Мырқы мырза екі ғасырдың адамы еді. Әкесі, әкесінен ауысқан мінезі, жүріс-тұрысы, кейде ылдига құлдырап, кейде қырға тырмысқан өмір арбасы 19 ғасыр пешенесіне жазған оқиға еді. Ақан серінің құмай тазысын қалап алуы, Шөже ақынмен тілдесуі, Алшынбаймен араздасуы, Құнанбай қажы, Науан хазіреттің үстінен шербашнайға үстемелеп донос жазуы, Қарқаралы мешітіндегі дін иесімен тәжікелесуі, бәрі-бәрі 19 ғасыр оқиғасы. Ал, оқырманның есінде болар Мырқы мырзаның үйленуі, әкесінің қылтамақтан өлуі, 24 жылғы кіші кәмпеске, 29 жылғы ұлы тәркілеу, ортаққа семіріп, ел үстіне неге сонша шолжандадым деп іштей мүжілді. «Жәрменке, той-жиын десе түлен түртіпті. Беті жылтыр, көзі өткір, ұйысу, кейіпкеріміздің арығын аттай жүдеп-жадауы, қатынынан айырылып, қарашаның жұртында жалғыз қалуы – 20 ғасырдың оқиғасы». Автор осылай өз кейіпкері Мырқы туралы таныстыра келіп «Сонда қалай? Мырқы мырза қартаймайтын, самайына қылау түспейтін, жігітшілігі жыл санап үдеген, жүз жасаған адам ба, әлде екі ғасыр бойына қақшандаған сайтан ба деп таңқаласыз әрине. Кейіпкеріміз екі ғасырдың күнәсы мен кінәратын бойына жинаған, алла тағаласын кеш таныған, екі ғасыр мінезін бойына қоса сіңірген метафоралық бейне».

Метафоралық бейне - яғни ауыспалы бейне жасау арқылы екі ғасырдағы адам мінезінің өзеше түлеуі, адам тағдырының сан-түрлі өзгеруін барынша көрсетеді. Бір кездегі тоқпейіл, алда-ұш мырза бүгін ешкімге керексіз күн кешеді. Ол екі ғасырлық күнәсін кеш түйсініп, қасиетті Мекке қаласына барып көз жасын көл етеді. Шығарма соңында пайғамбарымыз Мұхаммад ғалейкиссаламның соңғы өмірінен әңгіме келтіріледі. Осы хикаяттың негізгі түйіні де осы диалогтарда:

«Алланың нұрына арбалып қалған пайғамбар алғашында эзер деп тілге келіпті.

Уай, жаратқан ие, жер бетінде көз жасы көлкіп ағып көл болуға айналды. Пенделердің бір-біріне мейірімі, шапағаты, шындығы азайды. Мұң, зардан құлақ тұнады, жаббар ием, күнәкар пенделердің көз жасын қалай тиямыз?!» Пайғамбарымыз артындағы үмбеттерінің қамын ойлап Алладан шапағат тілеуі, мейірім мен қайырымға зәру болған адамдардың күнәкар пенделердің көз жасын қалай тыюды сұрайды. Жаратқан ие «Құран дегеннің сөзіне илануды» [2, 111-112-б] бұйырады.

Бұл туындыны оқып отырып көп нәрсе түсініксіз көрінгенімен кәдімгі қазіргі замандағы кейіпкерлер бірде арғы бірде бергі заманға ауысып күн кеше беретін мистикалық, фантастикалық фильмге ұқсаса, бірде көп ақыл мен пәлсафаға құрылғандай адамға сан-түрлі ой кешуді, түрліше бағамдай алуға мүмкіндік береді. «Өмірде бәрі өлшеулі. Өлшеулімен, өлшеусізді қамту мүмкін емес. Көп себепті өзіміз қолдан жасаймыз, Себептен салдар туындай қалса – «неге бұлай» деп алла тағаланы жазғырамыз» [2, 83-б] дейді.

Иә автор бұндай ойларды өзі айтпақшы көн кітаптардан, құраннан алғанын да жоққа шығара алмаймыз.

Дүкенбай Досжан шығармаларында кейіпкерлерінің көбі бұл өмірден опық жеген, кінәсін кеш түсінген алладан үмітті кәдімгі пендеуи ғұмыр кешкен жандар. Бірақ автордың ең қиналатыны адам баласының тойымсыздығы, қанағатсыздығы, ашкөздігі біріне-бірі жау болуы, қатыгездік пен арсыздық. Одан құтылу жолы - жаратқанын тану, тура жолда адал өмір сүру екенін түсіндіреді.

Осы жолда бірде құранға, бірде Абайға, бірде адам жүрегімен сырласуы, мұндасуы заңдылық. «Дүниеде бәрі бір-бірімен байланысты, әр адам әлемдік гармонияның бөлшегі. Бөлшектен бірлік құралады» [2, 127-б] «Жан тәтті» шығармасындағы астрофизик Айтуар Мағзұмұлының әлем туралы ойлары өзгеше оны уақыт, әлемдік гармония қатты алаңдатумен қатар туған тілінің болашағы ойландырмай қоймайды. «Адамзаттың бәрі түптің-түбінде уақыттан жеңіліс табады. Осының жұмбағы неде – тексеріп, таразылап, түбегейлі жауабын жазып кетсем сезінемін. Уақытпен салыса, есептесе, беттесе жүрсек қана ұтамыз! Өйтпесек оп-оңай жоқтыққа жұтыламыз.» [2, 178-б] дейді. Енді бірде лүп-лүп, дүрс-дүрс соққан асау жүрегімен тілдеседі.

Жүрек: шаршамайтын шайтан емеспін. Көктегі жаратқан ие мен жердегі тіршілік иесінің жалғастырар антеннасы, сезім сымы, ұят қызылы боламын.

Айтуар: тіршілік көзі өзің ендеше!

Жүрек: жанды туғызған жаратқан ие жұдырықтай пәрменіме сеніп: «Жанның қабы бол!» деп тапсырып кеткен. Әйтсе де жердегі пенделер – сендер – өзімді дүниенің күнәсі, ласы, итырғылжың, ұрыс-керісі, ызасы, наласы, жаласы ластайды ғой деп таза ұстаудың орнына – құлша жұмсап кәдімді кетірдіңдер!

Айтуар: көктегі құдіреттің көзі екенінді білмедік қой! Адамшылықты мына пенделер айдаладан іздеп алақтай, жұлақтай бергенше – айналып кеп өзіңе жүгінсекші, жарықтық! Дүм-дүние әлеміндегі үзіліссіз ұлы ырғақ пен өз қимылының арасында жанға сезілмейтін ұйқас, ұнасам, жарасым бар дегені рас шығар.

Жүрек: шындығы сол!

Айтуар: ұлылық пен пендешелік қатар өзіңде. Дүниені бүлінуден, азғындаудан сақтайтын шындықты өзіңнен іздесек адаспайтын шығармыз.

Жүрек: ұстаз сөзі есінде ме? «Ауру жүрек ақырын соғады жай, өз дертін тығып ішке, білдіре алмай; Кейде ыстық тағы да қан басады, кейде бір сәт тұншығар үн шығармай» Жүректі тыңдап тәлім алып, үйренетін уақыт жетті емес пе, пенделер-ау! [2, 116-117 -б]

Жазушының «Ине ұшындағы өмір» хикаятындағы бас кейіпкер Айбар былай қараған адамға үлгі аларлық жан. Кембриджді бітірген, ағылшынсасы судай, беделді қызметі бар. Бірақ еліктеу мен осалдық, ардан аттау, желігу сынды адам бойына жат қылықтар ең аяғы оны иммунжетіспеушілік ауруына шалдықтырады. Автор табиғат экологиясын тәппіштеп талдағандай, адам экологиясын көзімізге шұқшита көрсетіп, байыптайды. 70-жылғы сананың улануы, ар-ұяттан безу мен ата-ананы тыңдамау сындыөзім білемдік пен арсыздық, қанағатсыздық, қатігездікке бой алдырған қоғамдағы адамдарды мысалға алып, жақсылыққа жол сілтейді. Ал «Билік дәлізі» 2011 жылғы («Мақұл» 2012)

әңгімесіндегі бас кейіпкер Тайтұяқ автордың айтуынша «өзін осы өркениет сатысының жуан ортасында жүрмін деп ойлайтын» адамдардың бірі. «Бәрі-бәрі қайтсек үлкен кісінің қызметіне жараймыз, қайтсек тәуелсіз мемлекет аталатын алып мәшиненің ең қажетті, еш мүлтіксіз жұмыс істейтін бір-бір тігіргіні боламыз деп жығылып-сүрініп жүргендер кілен». Бастығының бұйрығын екі етпейтін Тайтұяқ, лауазымды адамдардың алдын кесіп өтпейтін Тайтұяқ бірде бастығынан мынандай сөз естиді. «Шырағым, өзім білемін деп төске өрлеп бара жатырсың!» - дейді зілдей етіп. Тайтұяқ айран-асыр. Жатып ойланады: қате басқан, қисық сөйлеген жерім жоқ еді ғой, жазығым – тапсырманы айтқызбай істегенім бе деп өз-өзінен қуыстанып, пұшайман халге түседі. Айдың аяғында бастығы тағы шақырып алады: «Шырағым, жарық жалғанда мына біздің бар екенімізді ұмытып үлгердің бе? Көзге түскің келіп жүр ме?», - дейді төбесінен тас тастағандай. Бастығы Тайтұяқты айлық сыйақыдан қысқартып тастайды, келесіде қабылдамай қояды. Білдей мемлекеттік қызметкер есеңгіреп қалады... ойлап-ойлап... ұйқысы азайып, уәйімі көбейген соң қала сыртындағы зейнеттегі ақылшы ақсақалға келеді. Осылай да осылай... бастығым қырына алды... тықыр таянды.. не істеуім керек дейді Тайтұяқ. Көп жыл Үкімет мүшесі болған, ақсақал ақылшы түсіндіріп төмендегіше сөйлейді.

«Жадында тұтып жүретін ең басты қағида: өзің біліп тұрсаңдағы «осының мәнісі қалай?» деп бастығыңның алдынан өтіп барып – іс қыл дейді. Бұл – бір. Бастығыңның алдында өзіңді әрдайым бір басқыш төмен ұста, бір мысқал кем білетін болып көрін дейді. Бұл – екі. Санаңа жақсы ой, жарқын идея келсе – жіберген елшісі екенін жалғыз-ақ кішкене молда сезеді. Сезе салып: «Ой, Алла-ай!» - деп есік алдындағы ақ топырақ үстіне бұрқ еткізіп отыра кетті»[5, 13-б].

Әдебиеттің көркемдік қырларын, бейнелілік мазмұнын тануда А.Байтұрсыновтың пікірінің орны ерекше демекпіз: «Сөз өнері – адам санасының үш негізіне тіреледі. 1. Ақылға; 2. Қиялға; 3. Көңілге. Ақыл ісі – оңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеп суреттеп ойлану, көңіл ісі – түйю, талдау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түйюін түйгенше айтуға жарау» [6, 26-б.]. Жазушы Дүкенбай Досжан шығармалары кейде ақылға, қиялға, көңілге сүйеніп сөз күдіреті арқылы сұлу сурет салады, кестелі ой айтады.

Иә автор бұндай ойларды өзі айтпақшы көн кітаптардан, құраннан алғанын әр шығармасында еске салып, адамзатты ізгілікке, имандылыққа үндейді. Мысалы: «Адам жердің, табиғаттың заңына тәнті, жер аспанның заңына тәнті, тәңір өзіне ғана тәнті. Бұл көне кітаптың сөзі» (106 б «Жазмыш формуласы») деп ескертсе, енді бірде «Құранда: «Әй, адам баласы! Шүбәсіз сендерді бір ер, бір әйелден жараттық. Сондай-ақ бір-біріңді тануларың үшін сендерді ұлттар, рулар қылдық...» деп 49-сүренің 13-аятында мәлімдесе; «расында сендерден сенбі күні шектен шыққандарыңды білесіндер, сонда оларға: «Маймыл болып, қор болындар» деген едік. Сонда ол жазаны, ілгері, кейінгілерге үлгі әрі сақтанушыларға насихат қылдық», - деп 2-сүренің 65-66-аятында анықтап келтірген. Он екі ғасыр бұрынғы құранның аятында, аянында – маймыл – азғындаған адам ұрпағынан бөлініп шыққан қор болушылар, алланың қарғысына ұшыраушылар деп қасиетті хатқа түскені – таң қалдырады!»

«Жазушының қай тақырыпқа қалам тартсадағы нақты суретпен, қатесіз тірі сөзбен, қолмен қойғандай етіп жазатыны оқырманды риясыз иландыруға сеп. Логикалық силлогизм шеңберінен шығармайды. Фәни дүниенің мың қатпарлы, жүз сырлы құпиясының әдібін сөгіп, астарын ашқандай философиялық оймен әредік-әредік әдіптеп отыруы – әр әңгіменің мазмұнын байытып, салмағын арттырған. Тірі сөздің өміршендігін өнеге етіп алдымызға тартады».

Қазіргі заман техниканың уақыты, адамзат ақылы мен білімінің арқасында әлемді бағындырады деп асығамыз-аптығамыз да жазушы қозғаған жүрек сыры неде екенін ұмытамыз. Иә әлемді бағындырғымыз келеді немесе әлді болғымыз келеді де ұят пен бет қызылын ұмытып арсыздыққа жол береміз. Адамзат тап-таза жүрегін осылай ластап, кірлетеді де адами қасиеттерінен айырылады екен. Д.Досжан прозасы бүгінгі шындық пен әділдікті өз түсінігі мен ақиқаттан аттамай таразылауға тырысқанын көрдік. Ал, оның өз шешімі өз тағдыры әр оқырманның қолында, асыл санасы мен асқақ ойында. Ең бастысы кіршіксіз жүрек таразысында.

1. А.Исмақова «Асыл сөздің теориясы» Алматы: Таңбалы баспасы. 2009.

2. Д.Досжан. Таңдамалы шығармалары 2-том. 2009 ж

3. Мәденимұра. №1-2 (52-53) қаңтар –сәуір 2014.

4. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы №2 (28) 2009ж. – 78-бет.

5. Д.Досжан. «Жүз әңгіме», II том, «Мереке» баспасы, А., 2012.

6. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: - Жазушы, 1989ж. -438 бет.

Резюме

Г.Орда - д.ф.н., старший научный сотрудник

Института литературы и искусства им.М.О.Ауэзова. orda_68@mail.ru,

А. Коспагарова - магистрант 2- курса по специальности «Литературоведение». Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, КазНУ им. аль-Фараби. kospagarova.1979@mail.ru

Современная истина и художественная особенность в повесте Д.Досжана

В данной статье рассматриваются современность выбранных тем выдающегося писателя Д.Досжана, художественная правда и особенности художественного восприятия в его творчестве, а так же анализируется мастерство автора.

Трудность жизни героев и их борьбу за нее, писатель передает через выводы и позиции собственного «Я». Разнообразие крылатых выражений, пословиц и поговорок, диалогов и монологов, оформление национальных традиции в творчестве автора, служат доказательством богатейшего опыта и трудолюбия. В статье также рассмотрены проблемы человеческой экологии, говорится об эпидемии века, об отсутствии уважения к родителям, что приводит к иммунодефициту у подрастающего поколения.

То есть повести Д.Досжана ценны тем, что дают правильное направление и моральное воспитание будущему поколению.

Ключевые слова: автор, персонаж, метафорическое изображение, диалог, повесть.

Summary

G.Orda - Senior Researcher M.O.Auezov Institute of Literature and Art orda_68@mail.ru

Kospagarova A. Master of degree of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, KazNU named after al-Farabi, kospagarova.1979@mail.ru

Modern artistic originality of truth and fiction feature story D.Doszhana

The complexity of the lives of the characters struggle through life and the writer's own position and their own conclusion.

In this article, will be considered by contemporary themes and artistic solutions and analyzed the writing skills of the writer D.Doszhana.

Linguistic, stylistic features in D.Doszhan's proses are shown his creative writing. Author uses a lot of proverb, winged word, monologues and dialogues which indicates author's rich experience and creative. D.Doszhan affects themes about a human ecology, poisoning the minds that young people do not respect their parents etc. Author worries about future of nationality and he writes an actual themes.

Keywords: author, character, metaphorical image, dialog, story.

ӘОЖ 398.9

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ» ЖЫРЫНДАҒЫ ЖЕР-СУ АТТАРЫ

Б.С.Сарбасов – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

Мақалада жырдың барлық нұсқаларына ортақ нәрсе: эпос қаһармандарының іс-әрекеттері және әрбір эпизодтарындағы оқиғаның баяндалу жағынан бір – біріне ұқсас нұсқалар салыстырылып айқындалады.

Жырдағы жер-су атаулары Қазақстан территориясындағы ата-бабаларымыздың ерте кездері мекендеген тарихынан мәлімет береді. Мысалы, Ертіс, Нұра, Алатау, Қаратау, Семей т.т. елді-мекен аталатын Ташкент сияқты атаулар біздің қазақ халқының о баста тұрақты мекені болғандығын білдіреді.

Мақалада жер-су атауларын тілдік тұрғыдан зерттеу кең ұғымды қамтиды. Қазақ халқының Ұлы кеменгер жазушысы М. Әуезовтың «Кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән – мағына, шешілмеген құпия сыр жатады» - дегендей кез келген топонимдік атаулар көне заманның ізі, көненің көзі болатынын көпшілік біледі, бірақ оны терең мәнде, тілдік, тарихи тұрғыдан түсінудің жөні бөлек.

Түйін сөздер: Ертіс, Нұра, Алатау, Қаратау, Семей, Ташкент.

«Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жыры эпос дәстүрімен жазылған аса ірі тілдік ерекшеліктер қатарына жатады. Әуел бастағы ортақ қазынаның иегері болған әлденеше түркі жұрттары: алтайлықтар, ұйғырлар, башқұрттар, татарлар, қазақтар бұл сюжетті өздерінше жырлап, өзінің ауызекі тіл өнерінің шама-шарқына сәйкес көпшілік игілігіне жаратты. Бұл сюжеттен халықтардың тым ертедегі мифологиялық мазмұндаудың стильдік көріністері, алтайлықтардың ауыз әдебиетінде батырлық эпос болып қалыптасса, башқұрттар оны ертегі деп таниды, ал қазақ халқы үшін бұл лиро-эпос жыры.

Эпостың тіліне қарап, пәлендей бір ру - тайпаның өзіндік оқшау тіл жүйесін айқындауға болмайды. Ал жырдың ішінде келетін белгілі бір географиялық ұғымдардың атаулары мен этнонимиялық немесе тіпті этногениялық терминдер ешуақыт жырдың нақты қай жерде қалыптасқанын білдіре алмайды. Өйткені, өнердің эпос тәрізді классикалық туындысын нақты бір аймақта белгілі бір айтушының сөз саптауымен эстетикалық тұтастықтағы дүние болып туа салмайды. Талай замандар мен тарихи аңыздардың сүзіндісі болатын эпос ең жалпыланған образдар жүйесін тіл қорының ең сүбелі қазыналарына негізделетін, синтезделген туынды ретінде халықтардың мәдениет тарихынан орын алды.

«Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырындағы жер-су атауларын тілдік тұрғыдан зерттеу кең ұғымды қамтиды. Қазақ халқының Ұлы кемеңгер жазушысы М. Әуезовтың «Кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән – мағына, шешілмеген құпия сыр жатады» - дегендей кез келген топонимдік атаулар көне заманның ізі, көненің көзі болатынын көпшілік біледі, бірақ оны терең мәнде, тарихи тұрғыдан түсінудің жөні бөлек.

Г.Н.Потанин қазақтың «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырын өте жоғары бағалап, мейлінше әділ пікір білдірген. «Орынбор мен Зайсанға дейінгі кеңістікті алып жатқан ұлан байтақ дала - түгелдей білетін сүйікті хикая, қазақ эпикасының ұшар биігі» - деген [1,12].

Адам, ру, тайпа, халық, жалпы қоғам бар жерде атау бар. Орхон – жазуларында Ертіс өзенінің ғана аты бар. Жер – су атаулары тіл ғылымының – топонимика саласына жатады. Топонимика ғылымы – тіл білімінің лексикалық саласына тиісті, өте күрделі, әрі тартысты саласының бірі. Тартысты болатыны ол – тарих, география, этнография, лингвистика салаларына теңдей қатысы бар.

Лексикалогияның біршама кеш дамыған саласы болып саналатын топонимика толық зерттеле түскен сайын, сол лексика жаңа деректермен, теориялармен толығырақ түседі. Топонимдерге тілдік талдау жасау, сонымен бірге, атаулардың бір тілден екінші тілге ауысуын анықтау, көнерген сөздердің этимологиясын айқындау сияқты тәжірибелік мәнге де ие.

Сонымен, топоним семантикасында сөйлемдік (адрестік) - экстралингвистикалық (тарихи, географиялық деректер) және идеологиялық бағыты сияқты аспектілер тұтасқан күйде жатады. Топонимдерді лексика-семантикалық тұрғыдан топтастырғанда, осы ерекшеліктерді де қамтуға әрекет жасадық.

Жырдағы жер – су атаулары Қазақстан территориясындағы ата – бабаларымыздың ерте кездері мекендеген тарихынан мәлімет береді. Мысалы, Ертіс, Нұра, Алатау, Қаратау, Семей т.т. елді – мекен аталатын Ташкент сияқты атаулар біздің қазақ халқының о баста тұрақты мекені болғандығын білдіреді. Топонимст ғалымдардың дәуірлерлеуіне байланысты қарастырғанда көне дәуірге Ертіс, Нұра жаңа дәуір атауларына Алатау, Қаратау т.б. атаулар жатса, кірме атауларға Семей сияқты атаулар жатады. Сондықтан біз әрбір атауларға тілдік тұрғыдан талдау жасап, сөздердің этимологиясына да көңіл бөлдік. Себебі, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық жыры мектеп бағдарламасында оқытылатын болғандықтан әдеби саланы тілдік саламен байланыстыру өте маңызды деп ойлаймыз.

Ы.Дүйсенбаевтың айрықша тоқталып, жан-жақты талдаған көркем де көлемді нұсқасы М.Әуезовтың 1936 жылы жариялаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры. Бұл нұсқа 1939 жылы жарық көрген «Батырлар жыры» жинағының 1-томында енгізілген. Сол кезде баспа бетін көріп, жұртшылыққа кеңінен белгілі, Бейсембай жыршының аузынан ұғып алып, Жанақ ақын айтты дейтін осы нұсқаның «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына байланысты басқа нұсқалардан өзгешеліктері, жыршы тарапынан жаңадан қосылған толықтырулар туралы М.Әуезов «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» атты зерттеуінде: «Жырдың басында Сыбанбай, Жанақ, Бекбау сияқты айтушылардың аты көрсетіледі. Бұлар Қарабай мен Сарыбайдың көшіп келген елі Балталы деп жырлайды. Балталының биі Тайлақты дәріптейді.

Қозының жұрты да Балталы болып шығады. Жер-су, адам, ел аттарын жырау мүлдем жаңартып алады. Мәселен: **Семей, Лепсі, Ұржар** дейтін сөздер беріде шыққан ұғымдар. Қозы Көрпешті мұратына жеткізіп қою айтушының тілегінен туған өзгеріс сияқты. Бірақ, біз Жанақ нұсқасының бұл жерінің бәрі де болған өзгеріс дейміз. Жырдың ең қызығы, әсерлі жері оның алғашқы бағытының са қозының да болу нұсқаға енген бірнеше өзгерістерді атап көрсетіп, бұлардың жыр сюжетіне ешқандай зиян тигізбегендігін айтады.

Балталы. Жырда кездесетін жердің аты. «Балталы, балты» көне монғол сөзі демек, көне түркі элементін білдіреді.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында Қарабайдың асырап алған Ай, Таңсық атты қыздарының ел көшердегі туған жерді қимай қоштасқан толғауы жырдағы ең бір көркем, әрі әсерлі жолдарындағы тіл білімінің топонимикасына қатысты деректерді береді.

*Балталы, Бағаналы ел, аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл, аман бол.
Тайлақтың енді аман бол қалған елі,
Аман бол қалың ағаш аққан селі.
Теруші ем еріккенде ермек етіп,
Екпе жиде, алма ағаш көлеңкелі.
Сегізсай тау біткен-ді сала, аман бол,
Халайық, қалған елдің шалы, аман бол!
Қарабай қайын атаң сенен қаишты, –
Жөргекте Қозы Көрпеш, бала, аман бол!*
Ұ З Ң *В. Б. Ж. Қ. Т. А. М. Е. Н. Т*

Ы.Дүйсенбаев аталған жырдың туған мерзімі мен шығу тегін, жанрлық белгілерін сипаттағанда, бұлардың туу мерзімін анықтаудың қиындығын айтады. Ол сөз болып отырған жырдың мейлінше көне замандарда туғанын айтса да, оның дәуір талабына орай көп өңделе өзгеріп, жетіліп отырғанын атап көрсетеді. Зерттеуші осы орайда: «Лиро-эпос жырларының қай мезгілде пайда болғанын кесіп айту өте қиын. Өйткені, олар кезінде қағаз бетіне түспеген және басқа да жөнді дерек сақталмаған, тек ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтумен жетіп отырған. Мүмкін, бұл нұсқалардың көпшілігі көне заманда туып тарала бастады десек те, халық арасына жайылған аңызға қарағанда, сол жырлардың бірқатарын XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген атақты ақын-жыраулардың ел аралап айтып жүргені, өңдеп жөндегені мәлім. Қалайда олардың туып, дамып, сан түрлі өзгерістен өтіп, бізге келіп жеткеніне дейін талай замандар бастан кешірген болу керек», - дейді □3,9□

Бұл жерде зерттеуші «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын бірнеше аспектіде алып қарастырған: 1. Шығуы мен таралуы. 2. Өзгеруі және бізге жеткен күйі. 3. Жыршылардың рөлі. 4. Жырдың тууын сөз ете отырып, жалпы лиро-эпос жанрының пайда болуы мен қалыптасу жолдарын да айтады. Осы орайда ол жыр ең алғаш ертегі, аңыз түрінде болған дейді. Оның бұл пікірі кейінгі жылдардағы зерттеулерде қолдау тапқанын көреміз. Жырдың әуел бастағы сюжеті аңызға, одан ертегіге, кейін эпосқа айналғанын Ә.Марғұлан, М.Жолдасбеков пен С.Қасқабасовтар да айтады [4,75].

Бұл ғалымдар алғашқы түпкі сюжеттің қай мезгілде пайда болғанын анықтауға да күш салған. Мәселен, Ә.Марғұлан Аягөздегі күмбез бен жыр мазмұнын негізге ала отырып, түпкі сюжет өте ертеде, біздің заманымыздан бұрын, шамамен II-III ғасырларда пайда болған сияқты дейді. Ал енді, М.Жолдасбеков пен С.Қасқабасов алғашқы сюжет Түркі қағанаты заманында туды деген болжам айтады. Біздің ойымызша, кейінгі ғылыми зерттеулерге қарағанда екінші пікір шындыққа жақын тәрізді [5,32].

Алатау, Қаратау. Қазақ орографиялық терминологиясында таудың түр – түсін көрсететін арнайы атау – терминдер бар: Алатау, қаратау, қотыртау, мейізек тау, қалба тау, шыңғыстай тау, шырыш тау, жылы тау, құзтау. Бұндай көрініс қазақ орография терминологиясы жүйесінің бай және күрделі екенін дәлелдей түседі.

Қазақтар «Алатау» деп басында мәңгі мұзы басында мұз бен қар жататын, алыстан, ала болып көрінетін «құрғақ» таулар. Алатау және Қаратау терминдерінің типологиялық мәні бары байқалады, бұл терминдер бір ғана жеке тауды атамай, таулардың типологиялық бір түрін атау үшін қолданылады. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында:

*Алатауды жағалап ар жағымен,
Іле басы Құлжаға тағы барды.*

Алатау. (Алатау) - тау. Ала (сын есім)+тау (зат есім) сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Алатау аты биік заңғар тау Алматы облысында болса, кіші -гірім таулар Мұғалжар-Орал тауларының сілемі, Ақтөбе облысында Ақтолағай тауы сілемдерінің аты ретінде де кездеседі.

Қазақ орографиялық терминалогиясында таудың түр-түсін көрсететін таудың баршылықты екендігін көрсетеді. Соның ішінде қазақтар «Алатау» деп басында мәңгі мұз бен қар жататын, алыстан ала болып көрінетін биік тауды атайды. Қаратау болса, ол Алатаудан аласа келеді, қары жоқ, тасты, алыстан қара түсті көрінетін «құрақ» таулар.

Қаратау. (Қаратау) - тау. Қара (сын есім) + тау (зат есім) сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Қаратау туралы Е. Қойшыбаев: «бұл атаудағы қара сөзі түспен байланысты, өйткені қара тауларда өзге ұлы таулардағыдай жаз бойы қар жатпайды» - дейді.

Орталық Қазақстан оронимиясында «Қаратау» атты оронимдер көп болғанымен, «Алатау» атты оронимдер кездеспейді. Қаратау Алатаудан аласа келетін қара түсті құрғақ тау. Түркі географиялық терминалогиясында ақ пен қара сөздері өзінің негізгі мағынасына басқа қосымша мағыналарға да ие бола алады. Құрамында қара сын есімі анықтауыш қызметін атқарады және зат есімнің алдында тұрады. Қара + тау қара сөзі түрлі топонимдерде әртүрлі мағынаға ие болады. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында:

Қаратау, Тарбағатай жерге келді,

Жайтөбе, Қатынды көлге келді.

Тарбағатай - сөзбе-сөз алғанда Тарбаған + тай. «Тарбаған» - көне Түркіше суыр деген сөз, «тай» деген тау деген сөз. (Мысалы, Алтай деген сөзде сақталған). Яғни, «Суырлы тау» деген мағынаны береді [6,45].

Ол сөз (**Тарбаған**) «Көне түркі сөздігінде» бар. Көне монғол тілдерінде де бар екені рас. Алайда, оны Көне монғол сөзі емес, Көне түркі сөзі деп түсіндірген дұрыс. Себебі, ол сөз тарихи сөздіктерде ғылыми тұрғыдан «Көне түркі сөзі» ретінде қабылданған.

Тілдік тұлға сөйлеу барысында бірнеше қызмет атқарады. Прагматикалық деңгейге тілдік тұлғаны қозғаушы, дамытушы уәждер мен мақсат-міндеттердің табиғатын ашу, ерекшеліктерін талдау мәселелері енеді. Мұнда тілдік тұлға әдейі қолданған көнерген, кірме сөздер т.б. лексика қабаттары, диалектикалық сөздерді қолдану ерекшеліктерін және қоғамдық ой-сананың тілдік тұлға тіліне деген әсерін қарастыруға болады [7,27].

Қалай айтсақ та лиро-эпостық жырдағы топонимия - адамдардың ұзақ уақытқа созылған, мақсатты түрде жүргізілген мәдени және тілдік әрекетінің нәтижесі. Ең соңғы жаңа атаудың өзі эволюциялық түрде дамыған жалқы есімдер жемісі болып табылады. Олар өзінен-өзі пайда болмайды. Кез-келген оронимдік атау, мейлі ескі болсын, жаңа болсын, тілдің мәнді бір бөлшегі.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық жырында кездесетін жер – су атауларының көбі – яғни, аталған жер – су аттарының басым көпшілігі ана тіліміздің байырғы сөздерінен қойылғандығы анықталды.

Қорыта келгенде, жер-су атауларын терең мәнде тілдік тұрғыдан меңгергеннің орны ерекше. Бүгінгі қазақ жастарының махаббат символына айналған Қозы Көрпеш - Баян сұлулардың басып өткен ізін тек осы топонимдер арқылы біз көз алдымызға парызымыз.

1 Марғұлан Ә. «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» кешені. – Алматы, 1994.-12б.

2 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: ҚМКӘБ 1962. – 237-238б.

3 Дүйсенбаев Ы. Қазақтың лиро-эпосы. – Алматы, 1973 – 54б.

4 Ертедегі әдебиет нұсқалары / Құраст.: Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншілиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыдықов. –Алматы: Мектеп, 1967. – 75б.

5 Қасқабасов.С. Жаназық. Әр жылғы зертеулер. – Астана: Аударма, 2002. –32 б.

6 Әбіласан Ә. Көне сөздер құпиясы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 45 б.

7 Әділбекова Л.М., Елишбаева Г.К. Антроповзектік зерттеулердегі «тілдік тұлға» мәселесінің зерттелуі. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №3 (53), 2015. – 23-28б.

Адилбекова Л.М., Елишбаева Г.К. Исследование проблемы «языковой личности» в антропоактуальных исследованиях

Adilbekova L.M., Yelshibaeva G.K. Study of the «language person» problem in antropoactual research

Резюме

Б.С. Сарбасов «Топонимические названия в эпосе «Козы Корпеш – Баян Сулу»

В статье были определены различия между вариантами эпоса «Козы Корпеш – Баян сулу» на основе сопоставительного анализа этих произведений. Вместе с тем было выявлено общие особенности для всех вариантов: действия персонажей одинаковые эпоса и единый стиль повествование каждого эпизода дастана.

Топонимические названия в этом эпосе свидетельствуют об истории наших предков, которые являются аборигенаты территории Казахстана. Например, такие топонимы какими являются Иртыш, Нура, Алатау, Каратау, Семей, Ташкент и т.д., свидетельствуют, о том, что эти местности были постоянными пунктами казахского народа.

В статье исследование топонимов в данном эпическом дастане охватывает обширные понятия. Великий писатель М.Ауэзов сказал: «Даже в название маленького родника скрывает в себе множество смыслов и не разгаданную тайну». Поэтому общество знает, что топонимы являются памятниками древности, ценными источниками сведений об истории, но понимание их с позиции лингвистического, исторического изучения имеет особенно важное значение.

Ключевые слова: Иртыш, Нура, Алатау, Каратау, Семей, Ташкент.

Summary

B.S. Sarbasov «The place names in the epic «Kozy Korpesh – Bayan Sulu»

This article versions of epic “Kozy Korpesh – Bayan Sulu” were defined on basis of comparison they analyzed that work with it was displayed general peculiarities for all versions the action of character similar epic and single style narration of everyone’s epic dastan.

Toponomic names in this epos literature are evidence of the history of our ancestors, who are aboriginals of the territory of Kazakhstan. For example, the toponimies such as Irtysh, Nura, Alatau, Karatau, femey, Tashkent and etc. are evidence of that these localities were constant regions of Kazakh nation.

This article research toponims in this epic literal poem covers extensive concepts. The great writer M.Auezov told: “ Even in the name of a small spring hides in itself a set of senses and not solved secret”.

Keywords: Irtysh, Nura, Alatau, Karatau, femey, Tashkent.

ӘОЖ 821. 512. 122. 09

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МИФТІК ОБРАЗДАР МЕН ЕРТЕГІ КЕЙІПКЕРЛЕРІ

Солтанбаева Т.С. – Абай атындағы ҚазҰПУ, бМ011700- қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты, talshyn_91.kz@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: **Таңжарықова А.В.** – ф.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

Бұл мақалада Қойшыбек Мұбарактың «Пері көші», Бейбіт Сарыбайдың «Перінің қызы – Бекторы», «Ертегі» әңгімелері сөз болады. Бұл әңгімелердің кейіпкерлері жын-перілер, мифтік образдар, ертегі кейіпкерлері мен ғашықтық жырдың бас қаһармандары. Автор өз шығармасының идеясын жеткізу үшін қазіргі таңда болып жатқан оқиғаларды өткен күнмен салыстыра отырып, осы кейіпкерлерді адам баласы сене бермейтін тылсым дүниеге, қиял әлеміне әкетеді. Мақалада қазіргі көркем шығармалар мазмұнындағы фольклорлық жанрлардың қызметі, ұлттық танымның сипаттары, көркемдік мәні көрсетіледі. Әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызы бар шығармаларды жазу барысындағы автордың мифтік образдар мен ертегі кейіпкерлерін қолдану шеберлігі жан-жақты қарастырылады. Мифтік образдар мен ертегі кейіпкерлері шығарманың идеясын ашуда қаншалықты қызмет атқарғандығына талдау жасалынады.

Түйін сөздер: миф, мифтік образ, ертегі, кейіпкер, жын-пері

Көркем шығарма өмірде болып жатқан шындықты жеткізуші. Оқырман шығарма арқылы автордың қоғамдық, әлеуметтік мәселелерге деген көзқарасын біле алады. Ал сол идеяны автор қандай жолмен, нендей тәсілмен жеткізсе де өз еркінде. Қазіргі еліміз тәуелсіздік алған тұста постмодернистік бағытта көптеген шығармалар жазылуда. Соған қарамастан қазақтың ұлттық танымы мен салт-дәстүрі назардан тыс қалып жатқан жоқ. Қойшыбек Мұбарак, Бейбіт Сарыбай сынды жазушыларымыздың шығармалары соның дәлелі.

Бұл өмірде адамдар ғана емес, жын-шайтандар әлемі де бар. Олар да адамдар сияқты өмір сүреді, ешқандай зияны жоқ, тек көзге көрінбейді дейді құран аяттарында. Осындай жын-перілердің өмірін, олардың көзге көріне бермейтін іс-әрекеттерін сипаттайтын, шығарма желісі перілер мен адамдардың арасындағы оқиға негізінде өрбитін Қойшыбек Мұбарактың «Пері көші» атты әңгімесі. Бұл әңгімеде жастайынан жетім қалған ағайынды Кәрім мен Сәлімнің, ұлдары Бақбөр және Кенжеқұлдың, сонымен қатар пері қыздарының басынан өткен оқиғалары баяндалады.

« - Көке, «Торлысайға» белгісіз біреулер келіп қонып жатыр екен. ...Шамасы, біздің жағдайымызды білмейтін біреу шығар...». Міне, әңгіме осылай тосыннан бастау алады. Торлысай қандай жер? Ол жерге кімдер келіп қоныстанған? Бұл адамдардың басынан қандай жағдай өткен еді? Оқырманды қызықтыратын сауалдар. Оқиға беймәлім.

«Жиырма жыл бұрын, а, жоқ, заулап жатқан уақыт-ай десеңші, отыз жыл, тура отыз жыл болыпты-ау, содан бері. Иә, содан бері санасында тыныштық жоқ... Осы кесапаттың барлығына өзін кінәлі сезінетін...». Әрі қарай оқиға Кәрімнің отыз жыл бұрынғы оқиғаны еске алуымен жалғасады. Әбден ағасына сеніп өскен Кәрім сал-серілік құрып, ауыл-ауылды аралап, той-тойлап жүргенде ағасы көк бұқаны іздеймін деп аттан жығылып, нашарлап қалады. Осы кезде ғана бар оқиғаның мән-жайын ағасы Сәлімнің аузынан естиміз. Осы әңгімеде автор қыз ұзату тойы, танысу тойы, келін түсіру тойы сынды қазақтың салт-дәстүрлерін көрсетіп өтеді. Ал жеңгесінің Кәрімді өз атымен атамай «Тентекқара» деуі халқымыздың «ат тергеу» дәстүрін еске салады. Ат тергеу дегеніміз қайын жұртын тікелей атымен атамай, арнайы ишаралап ат қою дәстүрі. Бұл жас келіннің тапқырлығы мен шеберлігін көрсетеді. Бұл да жазушының қазақтың салт-дәстүрін дәріптеуінің бір көрінісі. Осыдан соң ағасы өзінің аттан құлаудан бұрын қандай оқиғаларға тап болғанын баяндайды. Сонда байқағанымыз халықтың танымындағы, халық сенетін, ырымдап, болжам жасайтын жайттарды көрсетіп өтеді. «Қасқыр жегір көк бұқаны іздемейін-ақ деп ойладым... Мал көзі ыстық қой... жоқтамай қойсам, киесі атар деп... ала аяқ ат та бір нәрсе сезгендей ұстатпай көп қашты», - бұл ағасы Сәлімнің сөзі. Төрт түлік малдың өз пірі бар деп сенген қазақ халқының малдың киесі атады деген түсінікпен, айдаудағы малына ерекше күтіммен қараған. Сәлімді көк бұқаны іздеуге итермелеген де өзі айтпақшы «киесі атар» деген уайымы еді. Ал ала аяқ аттың алға баспай қоюы бір жамандықтың болатынынан хабар беріп тұр. Ақыры солай болды да. Айыртөбедегі қорымға жеткенде ала аяқ ат оқыс оскырынып қалып Сәлім аттан жығылып, есінен танып қалады. «... денемді бір ауыр нәрсе қорғасын болып басып алыпты... Көзімді ашсам, кеудемде бір кішкене бала қонжиып отыр... Кет ары деп орнымнан атып тұрмақ болып жанталасып ем... әлгі бәле сары ешкі болып құбылып кетті» , - дейді Сәлім. Ешкіге айналып кеткен баланы Сәлімді іздеп келген Есбергендер көрмегенін айтады. «Енді көзім ілінсе болды, былтыр бір тауешкі атып едім, сол келіп сүзгілейді... Бір лағы тірі туылып анадайда маңырап тұр екен де, енді біреуі іште өліп қалыпты... Сол күні қатты шошынып қалып ем... содан-ақ болды». Автор кішкене баланы бекер ешкіге айналдырған жоқ. Бұл жердегі ешкі деталь. Түске ешкі кірсе шайтан, ол жамандықтың белгісі деген жорамал бар халық арасында. Автор осы бір деталь арқылы алдағы оқиғаның тылсым дүниеге толы екенін айтқысы келеді. Ағасы Сәлім Кәрімге құпия бір сырды ашады. «Менің жын-перілермен алым-берім жасап қатынап тұратынымды ана көк бақсыдан басқа ешкім білмейді... Жәми жеңгең перінің қызы... Мен дуамен ұстап қалған ем. Сосын мені елден оңаша анау етектегі Баспақ төбенің басына апарып жерле... маған жалғыз жату бұйырған», - деп әйелін інісіне табыстап жатып Сәлім ағасы көз жұмады. Осылайша бар ауыртпашылық Кәрімге түскен еді.

Жесір қалған жеңгесі содан бері күрт өзгереді. Есі кіресілі-шығасылы болып жүреді. Ағасының жылы өткен соң ғана есін жиған жеңгесі Айыртөбеге бармақ болып Кәрімге ала аяқ атты ерттеп әкеліп беруін өтінеді. Алайда бұл жолы жылқы малы ұстатпай, қашаған болып шыға келеді. Кәрім осылайша жылқының әлегімен жүргенде жеңгесі Айыртөбе жаққа жаяу кетіп қалады. Мұны естіген Кәрім артынан іздеп барады. Сөйтсе жеңгесі ағасы жығылған қорымға келіп алған екен. Сол маңнан жеңгесін көреді, алайда аты тағы да тік шапшып, алдыға баспай қояды. Кәрім жалғыз өзі де жеңгесінің жанына бара алмайды, себебі оның қасында қараңдап біреулер жүреді. Қайта ауылға қайтып бірнеше адамды ертіп келеді. Сонда сырт киімсіз жүрген жеңгесі үлкен боп жанып тұрған отты айналып жүреді. Мұндағы от тағы да деталь болып тұр. Себебі жын шайтанның жаратылысы – от. Отты айналған жеңгесі тек таң атқанда барып тоқтайды. Осыдан соң ауыл-ауылды аралып жүрген бақсыны шақыртады. Себебі болашақты болжап, тылсым дүниенің сырын аша алатын тек қана бақсы еді. «... жеңгең енді адамзат пен перілердің арасында болады... тағдырдың жазмышы... марқұм ағаңның тілегі екен... балалы болады... атын Бақбөр қой.. енді бұл жерге сыймайсың... басқа жаққа

ешкімге айтпай бір-ақ түнде көшіп кетіндер... басыңа келген қауіп-қатердің барлығын Бақбөр біліп отырады... былай қарағанда ақыл-есі кеміс болады... екі жастан бастап байлап ұстайсың... мына ала жіппен байла... басқа ешнәрсе тоқтата алмайды... тек шешесі қайтқаннан соң ғана есі кіреді...». Міне бақсы осылайша бар сырды ашып береді. Кәрім бақсының айтқанын бұлжытпай орындайды. Басқа жерге барғанда жеңгесі мен Бақбөр бөлек тұрды. Олар елден ерекше еді. Қақаған қыста да от жақпай отыра береді, дұрыстап тамақтанбайды да, бар ішетіндері ешкінің сүті ғана. Әрі әрдайым қандай оқиға болатынын айтып Кәрімді сақтандырып отырады. Ал Бақбөр адуынды күшке айналады. Тек ала арқанның көмегімен ғана тыныш жататын еді. Бақбөрдің айбарынан қорыққан жұрт бұл үйден алыстау барып қоныстанатын, тек сырын білмеген бөтен үй ғана жаңадан келіп іргесін тігеді.

Бұл - үйін қабаған төбеттер торитын, малдары бірыңғай түсті аппақ, қойына атпен қуып жете алмайтын жүйрік перілердің үйі еді. Бұл – пері көші деп аталады. Бұны Кәрім жеңгесінің аузынан естиді. Жеңгесі Кәрімге мынадай өтініш айтады: «Перінің ауылы тегін қонбайды... мені алып кетуге келген ғой бұлар... тек Бақбөрден сескеніп алып кете алмай отыр... Сен өз малыңның ішінен абайлап, байқап отырсаң нысаналы малдарды көресің енді... көбіне бір жеріне қызыл шүберек байланып қалады... сол малды әр сейсенбі түн ауа қасына Бақбөрді ертіп алып, мына бас жақтағы үңгірдің аузына апарып бауыздап, алдында жатқан қу томардың үстіне қойып кетіп отыр... ». Сонымен Бақбөрді ұйықтатудың амалы «домаланып киіз болып қалған арқанды» таратқызу болады. Ал Кәрім болса әр сейсенбі сайын белгі түскен малын сойып, үңгірдің аузына тастап кетіп жүрді. Бұл жүрістен күдіктенген Кәрімнің кенже ұлы әкесін аңди бастайды. Әкелген етті «аппақ сәуле шашқан ай дидарлы арулардың» алып бара жатқанын көреді. Ол перінің қыздары еді. Өздерінің сұлулығымен, сымбаттылығымен Кәрімнің кенже ұлын ынтықтыра түсті. Осыдан кейін бірнеше мәрте аңдумен жүреді, алайда бұл оқиғаны Жәми жеңгесі біліп қояды да Кәрімге ескертіп, кенже ұлының аңдуына тыйым салынады. Кенжекұл Бақбөрдің қасында күні-түні оралған арқанды шешумен болды. Ақыры арқан таратылады, сол сәтте екі бала да ұйқыға кетеді. Бақбөрдің ұйқыға кеткенін күткен перілер Жәми жеңгесін қайтадан әдемі қалпына түсіріп, күш-қуат беріп алып кетеді. Осы сәтте жазушы табиғатқа ерекше сипат береді. «Әп-сәтте айналаны қалың тұман басып қалды... ит үріп, қой маңырап, сиыр мөңіреп, жылқы шұрқырап кең алқапты сай іші азан-қазан болды да кетті... енді сіркіреп жауын жауа бастады...

Кенет шарт етіп жер-әлемді зіл-зала қылып найзағай түсіп, күн күркіреді... жайдың оты жарқ ете қалысымен аспанда ұзаққа шұбатылған күннің күркірі аяқталмай-ақ манағы қалың тұман лезде ашылып, сіберлеп құйып тұрған жаңбыр пышақ кескендей тоқтады». Міне бұл жерден психологиялық параллелизмді байқаймыз. Автор жеңгесін перілердің алып кеткенін жай ғана жаза салған жоқ, әсерлі де көркем болу үшін бұл оқиғаны табиғатпен байланыстыра суреттейді.

Ал Бақбөр мен Кенжекұл үш күн ұйықтап, естерін жинап, пері қыздардың ауылына анасын алып кету үшін барады. Олар көшуге қамданып жатыр екен. Бақбөр мен Кенжекұл қыздарды көшірмеудің амалын қарастыра бастайды. Пері қыздардың кішісінің мамық қауырсыны Кенжекұлда болатын. Олар бұл қауырсын болмаса ешқайда кете алмайтын еді. Кенжекұл қауырсынды ұлтарағының астына салып алады.

Туылғаннан бері болашақта не болатынын көре алатын Бақбөр Кенжекұлға қыздар ұсынған қымызды ішпей, ақбас атанның басына шашып жіберу керектігін айтады. Шашып жіберген сәтте ақбас атан қол-аяғы матаулы адамға айналып кетеді. Мұндай оқиғаны көрген қыздар Бақбөрден кешірім сұрай бастайды. Кенжекұл «апамды қайтарыңдар» деп талап қояды. Ал апасы пері қыздарының айтуы бойынша төркіндетіп пері ауылына кетіп қалған екен. Пері қыздары өте қу болатын. Олар екі жігітті асты-үстіне түсіп күтеді. Қалай да мамық қауырсынды алып кетудің жолын іздейді. Бақбөр пері затынан болғандықтан ол қыздардың қандай қулық жасайтынын алдын-ала сезіп отыратын. «Қазір кіргеннен соң екеумізді екі үйге әкетеді... сен сұрайды... бермеймін де... тек сандығының түбіндегі сақинаңа ауысамын деп айт... ол сақинаны береді... сақинаны берген соң сен мамық қанатты жоғалтып алдым, таба алмай қойдым деп сылтауратып отырып алсаң кіші пері қызы сендік болады...». Міне, осылайша Кенжекұлды сақтандырып отырды. Кенжекұл Бақбөрдің айтқанын бұлжытпай орындап, сақинаны да алып алады. Өзінің жеңісіне мастанған Кенжекұл таң атырып ән салатын күміс көмей әншіге айналады. Ал Бақбөр болса апасының оралуын күтумен болды.

Барлық жерді ақтарып қауырсынды таба алмаған пері қыздары енді табанының астын қарауды ойластырады. Қыздың үлкені сіңілісіне Кенжекұлды көлге апарып, киімшен суға түсіріп, киімін кептірмек болып жайған кезде қауырсынды қолға түсіретінін айтады. Суға түсіп шыққан Кенжекұлды «кіші перінің ыстық құшағы» маужыратып ұйқыға әкетеді. Бұл оқиғаның бәрінен

Бақбөр ғана хабарсыз еді. Пері қыздарына адам баласын алдау ең оңай жұмыс еді. Бірақ кіші пері Кенжекұлды ұнатып қалған болатын. Ол Кенжекұлды да өзімен бірге әкетпек болғанда әпкесі былай дейді: «адамдардың арасында перілерге орын болғанымен, перілердің арасында адамдарға орын жоқ».

Автор перінің тілімен адамдарға сипаттама береді. «Адамдарда тек бір ғана сезім бар... ол табыну, құлшылық ету... Жаратушы ие ең әуелі адамазатты жаратқанда... осы жерге емес... тек өзіне құлшылық ету үшін ғана жаратқан... Жаратушы алғашқы Адамды тек өзіне құлшылық ету үшін, ал Хауа ананы Адам атаға тек серік қылу үшін жаратқан... олар әлемнің ең жоғарғы бағында жүргенде сол жаратушыға деген құлшылық ету, табынудан өзге сезім болмаған. Оларда ер, әйелдік махаббат деген де болмаған... неке де болмаған... тек сайтанның азғыруымен нәпсінің жемісін жеп қойып барып жерге түскеннен кейін... соның өзінде де қаншама уақыттан соң бір-бірінен қашып құтыла алмаған соң бір-біріне жақындасқан...». Сонда адам баласының әлсіздігін көруге болады. Байқап қарасақ біз адасушы екенбіз. «... сосын жер бетіне тән барлық нәпсінің дүниесін бізден үйренген... олардың сезімдері тек осы дүниеде ғана... ал о дүниеге кеткенде оларда басқаша ешқандай сезім болмайды... әуелгі жаратылысына қайтады... тек құлшылықпен ғана қалады... махаббат, қуану, мұңаю, сүю, сүйдіру сезімдерін біз үйреткенбіз... жер бетінде ең әлсіз тірлік иелері осылар... бұлар алғаш өмірге келгеннен бастап бір-бірімен ғана селбесіп өмір сүреді... ешқайсысы да жеке-жеке күн көре алмайды... бұл дүниеде олар бізден кем... тек олар о дүниеге кетіп, әуелгі жаратылысына қайтқанда ғана бізден жоғары тұрады... ол кезде біз оларға қажетсізбіз... сол үшін де... адамдармен қатар өмір сүру қиын...». Құдіреті күшті Алла тағала адамазатты тек құлшылық жасау үшін, өзіне табыну үшін ғана жаратты. Бұл жалған өмір екенін түсінуіміз керек. Өмір – сынақ деп бекер айтылмайды. Біз Алланың алдына парзымызды өтеп, таза, иманды күйімізде қайту үшін сынақтан өтушілерміз. Біз-қайта қайтушылармыз.

Осылайша қауырсынды қолға түсірген перінің қыздары адамдар мекенінен көшіп кеткен болатын. Ошақта лаулаған от пен ыстық құшаққа мастанып, «төбе болып жиналып қалған жылқының қу құмалағының үстінде» ұйықтап жатқан Кенжекұлды Бақбөр келіп оятады. Сол кезде ғана Кенжекұл мамық қауырсыннан да, қыздардан да айырылғанын түсінеді. Тек сақина ғана Кенжекұлда қалған болатын. «Онда қорықпа, ол сені іздеп келеді», -дейді Бақбөр. Осыншама оқиға адамазаттың уақытымен санағанда бір-ақ күнде болған еді. Ал перілердің мекенінде бір күндері бір аймен тең болып шығады. Үйлеріне оралған екі жігіттің қайда болғанынан ешкім хабарсыз еді. Бүкіл оқиға тек өздеріне ғана мәлім болды. «Періден қалған сақинаны ерніне тигізіп емірене сүйген Кенжекұлдың құлағына сақинаның ішінен: - Мырзам, күт мені, күт! Мен қайта ораламын, - деген қыздың даусы естілді». Әңгіме осылай аяқталады. Автор адамдармен қатар емін-еркін өмір сүре алатын перілер әлі де қайта оралатынын, ешқашан да бізден бөлек кетпейтінін айтқысы келгендей. Жын-шайтан, перілер біздің өміріміздің бір бөлшегі. Тек олардың жетегіне ермей, дұрыс жолмен жүру әр адамның иманының беріктігіне байланысты.

Профессор Ж. Дәдебаев мифтік және аңыздық формадағы қазіргі көркем проза үлгілері жайлы: «Халық әдебиетінің түрлі туындылары, әсіресе, аңыз, миф сипатындағы үлгілер бір шығармаларда өмір шындығын суреттеудегі амал-тәсілдердің бірі ретінде сипатталса, басқа бір шығармаларда авторлық идея мен объективтік идеяның жарыса дамып, тоғысып түйісер өзегіне айналады» [2, 42], - деп әдебиетке тигізген ықпалын жоғары бағалайды.

«Аң мен адамның туыстығы туралы көне миф кейін ертегіге айналып, аң мен адамның арақатынасы басқа мәнде баяндалады. Оның мысалын қазақ ертегілерінен көруге болады».

Осы орайда жас жазушы Бейбіт Сарыбайдың «Перінің қызы - Бекторы» әңгімесін мысалға алуымызға болады. «Сұлу өзінің сұлу екенін білген күні сайтанға айналды. Ал ақын өзінің ақын екенін білген күні періге айналады» деуші еді менің бір досым», - деп басталады әңгіме. Мұндағы сайтан – «қазақ аруы», ал пері – ақын жігіт. Бұл екеуі де бір-бірімен мағыналас сөздер.

«Жын, сайтан, пері – мифологиялық бейне. Мұсылман дінінің түсінігі ретінде араб тілінен енген. Қазақ ұғымында «зұлым рухтар атауы» дегенді білдіреді, жын-пері деген тіркестерде қолданылады. Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан күл-қоқыс баспау, иесіз жұртқа түнемеу тәрізді, т.б. ырымдар ол орындарды «жындар жайлаған» деген сенімге байланысты туындаған» [3]. Яғни, жағымсыз кейіпкерлер.

«Мейірімсіз әкенің ықылассыз әрекеті мен құнарсыз ұрығынан жаралып, сезімсіз шешенің махаббатсыз дүниеге әкелген қызы бесікке бөленбесе, бесік жырын тындамаса, әріп танығалы бері бірде-бір өлең оқымаған», «қазақ аруы» деген атты малданып жүрген» сайтан қыз қазіргі қоғамның

бойжеткенін көрсетеді. Тән сұлулығы алдыңғы орынға шығып, жан сұлулығы шетке ысырылған заманның шынайы бейнесін жазушы осы сайтан бейнесіне сыйдырған. Бекторы бәрімізге таныс «Керқұла атты Кендебай» ертегісінің кейіпкері екені белгілі. Сонда пері атанған ақын жігіт те, сайтан атанған «қазақ аруы» да бір-бірімен ұқсас болып тұр. Олардың әрекетін ақтап алуға келмейді. Екеуі де ар, намыс, ұят, адалдық деген қасиеттерден аттап отыр. Жоғарыда атап өткеніміздей қазақ халқы жын, сайтан, перілерден қорыққан, «жын соқты» деген түсінік те содан қалыптасқан. Автор әңгіменің атауын да сол қазақтың түсінігімен сай қойған сияқты. Яғни «пері, сайтан» атаулыдан аулақ болсын деген ой жатқандай.

Жазушы нағыз қазақ аруын ақын жігіттің үйіндегі жарына балайды. Оның жары қазақтың ұрпағын бесікке бөлеп, тәрбиелеп отырған аяулы ана. «Өйткені оның әйелі ертегілер мен жыр-дастандардың барлығын тауысқан адам. Ол – нағыз қазақ аруы». Міне, автор тырнақшаның ішіндегі қазақ аруы мен нағыз қазақ аруының бет-бейнесін осындай ертегі кейіпкерлері, мифтік образдар арқылы сипаттайды. Мұндай сипаттау тәсілі барлығына түсінікті. Себебі ертегі кейіпкерлері бәрімізге бала кезден таныс бейнелер. Шағын ғана әңгіменің өзінде қазақ қызының ар-намысы, бүгінгі келбеті, болашақ ұрпақ тәрбиесі, адам баласының ой таяздығы сынды әлеуметтік мәселелер көтерілген.

Ғашықтық жырдың бас кейіпкерлері Қозы Көрпеш пен Баян сұлуды басты мысал ретінде ала отырып бүгінгі күнмен байланыстыратын Бейбіт Сарыбайдың «Ертегі» атты шағын әңгімесі ертегі жанрының композициясын түгелдей көрсетпесе де, автордың образ сомдау, сюжеттерді пайдаланудағы өзіндік шеберлігін көрсете білген.

«Ерте, ерте, ертеде,
Ешкі жүні бөрте еді.

Қырғауылы қызыл екен,

Құйрық жүні ұзын екен, - деп халық ертегісіне тән үрдіспен әңгіме басталады. Ары кетсе отыз жылдың ар жағындағы оқиға баяндалады. Мұнда да ерлі-зайыпты кісілердің жалғыз ғана ұлы болады. «Өмірді ертегідегідей етіп елестететін, тағдырдың барлық қиындықтары жеңіспен аяқталады деп түсінетін, адамдардың барлығын да адал деп қабылдайтын, ал өзінің тазалығына имандай сенетін, ала жіптен аттамай өсіп келе жатқан» Адалбек бала тұңғыш рет өтірік айтады. Оның өтірік айтуына себеп болған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» фильмі еді. Адалбек те Қозы сынды батырлық танытып, ақбоз атқа мініп өзінің Баянның ауылына барғысы келді. Осылайша ол нағашы атасының бүкіл ауыл қызыға қарайтын ақбоз атын «сиыр екі күн болды үйге келген жоқ. Папам соны іздеу үшін сізге атыңызды бере тұрсын деп жіберді» деп өтірік айтып сұрап алады. Ақбоз ат мінген «Қозының» барар жері белгілі, мақсаты айқын, ол – көшенің аяққы жағында тұратын Шекердің үйі. Адалбек қыз алдында ерекше, сүйсіне қарайтын ерлік көрсеткісі келді де ақбоз атпен қыз жанынан шауып өтпекші болды. Алайда ат шошып, үркіп қалып, Көрпеш ұл жерге құлап түсті. Осылайша аудандық емханадан бір-ақ шығады. Бар туыстарының, әсіресе, нағашы атасының алдында ұятты болған Адалбек өтірік есінен адасып жатып алады. Бұл аңғал баланың намыс отынан туған ақылсыз қылығы еді. Оның бұл жағдайынан шошынған әке-шеше, туыс-туған, дәрігерлер қалалық ауруханаға жібереді. Адалбек осылайша күтпеген жерден Аламатыдан бір-ақ шығады. Алматыға келгенде ғана әке-шешесімен сөйлесе бастайды, дәрігерлер де жағдайының жақсы екенін айтады. Содан хайуанаттар бағына, театрға барып, Адалбек аман-есен ауылға оралады. Осы бір оқиға Адалбекке сабақ болды. «Өмірді ертегідей елестетіп жүрген Адалбек сол өмірден алғаш рет таяқ жеп, соққы алды». Бала арманы оны өтірік айтуға мәжбүрлеген болатын. Адалбек өзінің аттан құлауын өтірік айтқаны үшін Алланың жазалағаны деп түсінді. Бұл оқиғадан соң Адалбек ешқашан өтірік айтпай, адал болуға бел буды.

Ауыл баласының кіршіксіз арманынан, аңғал тілегінен туындаған оқиға шыншыл ертегі іспеттес. «Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам» демекші, жасымыз да, кәріміз де өтірік айтудан аулақ болғанымыз жөн дейді автор.

Ауыл баласы мен қала баласының арманында жер мен көктей айырмашылық бар. Қазіргі таңда қаланың баласы түрлі шет елдік мультфильмдердің ойдан шығарылған кейіпкерлеріне еліктейтіні белгілі. Неге солардың орнына қазақтың баласы өзіміздің Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Қыз Жібек пен Төлеген сынды өмірде болған шынайы тұлғаларымыздай болуды арман етпеске. Оның барлығы балаға бесікте жатқанда-ақ берілетін қасиеттер. Атадан қалған мұрамен сусындап өскен бала қазақылықтан жырақ кетпейтіні анық.

1 Мұбарак Қ. Жат құшақ: әңгімелер жинағы. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. 272 бет.

- 2 Дәдебаев Ж. *Өмір шындығы және көркемдік шешім.* – Алматы: «Ғылым», 1991. – 208 б.
- 3 Қасқабасов С.А. *Жаназық.* – Астана: «Аударма», 2002 – 584 бет.
- 4 Сарыбай Б. *Рауғаш ерте гүлдейді.* – Алматы. «Жалын», 2009. – 498 бет.

Резюме

Солтанбаева Т.С. - магистрантка 2 курса по специальности 6M011700
казахский язык и литература, talshyn_91.kz@mail.ru

Научный руководитель: **Танжарықова А.В.** – д.ф.н. старший преподаватель кафедры
казахского языка и литературы КазНПУ им. Абая

Мифические образы и сказочные персонажи в современной казахской прозе

В данной статье речь идет о рассказах Койшыбека Мубарака «Пері көші», Бейбита Сарыбая «Перінің қызы - Бекторы», «Ертегі». Персонажи этих рассказов сказочные, мифические образы и являются главными героями лирических жыров. Для того, чтобы раскрыть идею рассказа, автор сравнивает события сегодняшнего общества с событиями прошлого, и ведет своих персонажей в мистические места и в миры фантазии. В статье рассматриваются фольклорные жанры и их художественный смысл в содержании современного художественного произведения, описывается национальный характер идентичности. Также описано мастерство автора в использовании мифических образов и сказочных персонажей в ходе написания произведения. Мифические образы и сказочные персонажи служат в раскрытии идеи произведения.

Ключевые слова: миф, мифические образы, сказка, персонаж

Summary

Soltanbaeva T.S. - 2th course master specialty of Kazakh language and literature,
talshyn_91.kz@mail.ru

Scientific supervisor: **Tanzharykova A.V.** – dr. of filology, Senior Lecturer of the Department of Kazakh
language and literature KazNPU named after Abai

Mythical images and fairy-tale characters in the modern Kazakh prose

In this article will talking about stories Koishybek Mubarak's "Peri koshi", Beybit Sarybai "Perinin kyzy - Bektory", "Ertegi". The characters of these stories is fabulous, mythical imagery and are the protagonists of the lyrical zhyr. To open the story idea, the author compares the events of today's society with the events of the past, and leads his characters in a mythical place in fantasy worlds. This article explores the folklore genres and artistic sense of the content of contemporary artwork and a national identity. It is also considered the author's skill in the use of imagery and mythical fantasy characters during the writing of the work. Mythical characters and fairy-tale characters are in discovering the idea works.

Keywords: myth, mythical images, fairy tale, character

ӘОЖ 82.0:001.12/18

Б. МАЙТАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ

М. Хамзин - филология ғылымдарының докторы,
Қарағанды «Болашақ» академиясының профессоры

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының аса көрнекті өкілі, профессор Б. Майтановтың ғылыми-педагогикалық еңбегіне жан-жақты саралау жүргізілген. Әдебиеттанудың әдебиет теориясы сияқты күрделі саласына қатысты ғалымның тың ойлары, бүкіл ғылыми тұжырымдары мен түйіндерін М. Әуезов шығармаларын, әсіресе, әйгілі «Абай жолы» тарихи роман-дәуірнамасын зерделеу арқылы жасағаны кешенді түрде сараланған. Көркем әдебиет табиғатына енді кіру, ұлт руханиятындағы танымал шығармалармен, сондай-ақ, әлем әдебиетіндегі жауһар туындылармен органикалық бірлікте қарастыру, Әуезов романын ғана емес, қазақ әдебиетін қаншалықты деңгейге көтергенін ғалымның ғылыми түрде дәйектеуі сәтті шыққан.

Кілт сөздер: роман, тарихи туынды, әдебиет теориясы, панорамалық сипат, дәстүр, жаңашылдық, архетип, көркемөнер табиғаты, генезис, көркемдік категориясы, тарихи шындық, көркемдік шешім, идеал.

Халық бар жерде көркемөнер, оның маңызды түрі әдебиеттің болатыны, ол бар жерде әдебиеттану ғылымы болатыны диалектиканың бұлжымас заңы десек, қазақ ұлттық әдебиеттануының барынша

зерделеніп, зерттелуіне барынша үлес қосқан аға буын өкілдері, төл әдебиетімізді түрлі қырынан зерттеген ғалымдар З.Қабдолов [1], С.Қирабаев [2], Р.Нұрғали [3], т.б. әсіресе, классик-қаламгер М.Әуезов шығармашылығына қатысты кесек зерттеулер туғызған З.Ахметов [4], Л.Әуезова [5], М.Мырзахметұлы [6], Т.Жұртбай [7] т.б. өз алдына, әдебиеттанудың күрделі саласы-әдебиет теориясын ұлы жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы» тарихи роман-дәуірнамасын саралау арқылы жаңа биіктерге жеткізген ғалым Б.Майтанов еді десек, артық айтқандық болмас. Ғалымның бүкіл зерттеу еңбектерін айтпасақ та, бертінде жарық көрген «Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер» [8], өмірінің соңында жарияланған «Тәуелсіздік – күрес мұраты» [9] атты зерттеу кітаптарын айтсақ та жеткілікті.

Даңғайыр ғалым, білікті ұстаз Бақытжан Қауасқанұлы Майтановтың өмірден өткеніне төрт жыл толыпты. Зымыран уақыт өз дегеніне көндіреді. Өмірге келу де, одан өту де заңдылық, алайда осынау танымал тұлғаны аңсау, іздеу Өмір атты көш-керуендегі Жақсылық, Имандылық, Ізеттілікті іздеу екендігін енді біліп жатырмыз.

Барша ғұмырын білім мен ғылымға арнаған адамның күрделі де қиын жолды тандап алатынына күмән келтіруге болмас. Сондай абзал азаматтың бірі - Бақытжан Қауасқанұлы Майтанов еді. Ол алпыс жылдай ғұмырының басым бөлігін білім мен ғылымға арнады. Қазақ екінің бірін ұстаз деп атай бермеген. Оның болмысында білім мен ғылым сияқты киелі ұғымдар берік орныққан-ды. Бұл қос ұғымның шебер ұштасқандығынан болар, өзі ұстаздық еткен университеттерде Бақытжан дәріс жүргізуді ешқашан да ғылыми мазмұн мен терең таным және зияткерлік өре-деңгейден бөліп қараған жан емес-ті. Ал, ғылым саласындағы жаңашыл ізденістері, нақты тұжырымы тек ғалым адамдар ғана түсінетін, белгілі бір дәрежеде қасаң қағидалар сияқты әсер беріп, басқа адамдарға түсініксіздей боп көрінбес үшін, ол ғылымды білім беру ісімен органикалық бірлікте қарастыра алды. Соның нәтижесінде ол тек бір сала бойынша ғана білім нәрімен сусындатып қоймай, жас өренге заманауи ғылымға негізделген дәрістер жүргізді. Қазір өткен шақ үлгісімен айтып отырмыз, өкінішті-ақ, алайда әдебиеттану ғылымы көгінде жұлдызы айрықша жарқыраған осынау азаматтың бар адами бақыты да, бағы да білімді шәкірттерімен, жолын қуған жас ғалымдармен өлшенуде дегенді баса айтқанымыз абзал.

Халқын, ұлтын айрықша сүйген жан ғана ғылымға, онда да әдебиеттану ғылымына бара алады. Себебі, сол ұлт қана руханиятты жасай алады. Ұлт бар жерде әдебиет бар. Әдебиет бар жерде әдебиеттану ғылымы бар. Әдебиет- киелі әрі қасиетті өнер. Ұлттың рухани қазынасы ғана емес, ұлттық мақтанышы. Аузынан тәубасы мен шүкіршілігі, қанағат, ынсабы түспеген адам ғана әдебиетті тудырады, әдебиеттанумен айналысады. Өнер қандай киелі, кіршіксіз таза, саф мөлдір болса, оны жасаушы мен зерттеуші де сондай биіктен көрінуі шарт.

Бақытжан Майтанов осынау киелі қағиданы болмысына мейлінше сіңірген жан еді. Ол ұлт тарихын, сол тарих аясында қалыптасқан қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси жағдаяттарды, солардың нәтижесінде дүниеге келген барша рухани мұраның ірі білгірі еді. Сол білгірлік оның жалпы адамзаттық рухани кеңістіктегі мейлінше шұрайлы шүйгіндіктен нәр алуына алғышарттар жасады. Ұлтын беріле сүю, оның руханиятына деген шексіз сүйіспеншілік қазақ әдебиетінің барша мұрасын жалпы адамзаттық құндылықтар аясында зерделеп, зерттеуге мүмкіндік берді. Ол асықты, Алла нәсіп еткен ғұмырының тым ұзаққа есептелмегенің сезді ме, уақытының әр сәтін тиімді пайдалануға тырысты. Қазақ руханиятының әлемдегі ешқандай ел руханиятынан кем еместігін, кей салада тіпті ерекше асқақтығын пайымдап, көз жеткізген ғалым өз байлам, тұжырымдарын жарыққа шығаруға ұмтылды. Табиғаты таза, санасы сара ғалымның зерттеу еңбектері өнердің адамзат қоғамында алатын орны, руханиятты жасаушының өре-деңгейі, адам-қоғам-өнер ұштағанының Уақыт пен Кеңістік (бұл ұғымдарды Бақытжан мекеншақ деген үйлесімді атаумен сөздік қорымызға енгізген болатын) аясындағы нақты хал-ахуалының өнер туындысында бедерленуі сияқты атан түйеге жүк болар ауқымды мәселелерге арналған-ды. Астын сызып, ерекше екпін түсіріп айтсақ, бір шындық бар: ол - Бақытжанның ұлттық әдебиеттану ғылымының марқасқалары А.Байтұрсынов, М.Әуезов, М.Қаратаев, С.Қирабаев, З.Қабдолов, З.Ахметов, Т.Кәкішев, М.Базарбаев, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Н.Ғабдуллин, Ш.Елеуқенов, Р.Нұрғали, т.б. ғалымдарға лайықты ізбасар бола алуында еді. Ол сол ірілерге лайықты іні бола алды, әрі солар атқарған игілікті істі онан әрмен жалғастырды. Ұлттық әдебиеттанудың қазіргі абызы, академик Серік аға Қирабаев пен оның тұстастары "алыптар тобы" атанған атақты қазақ қаламгерлері шығармашылығын жан-жақты зерттеді, сондықтан да зерттеуші ретінде өздері де әдебиеттанудағы "алыптар тобына" айналғанын ешқашанда мойындамайтыны анық. Дәл осынау ғұламалардың бақыты өздерінің із-өкшесін басқан Ж.Дәдебаев,

Д.Ысқақов, Қ.Алпысбаев, А.Исмакова, Б.Әбдіғазизұлы, Қ.Ергөбек, З.Бисенғали, Ө.Әбдіманұлы, Т.Жұртбай, С.Негимов, Д.Қамзабекұлы, Қ.Әбдезұлы, А.Шәріп, Б.Омаров, Р.Тұрысбек, Ж.Жарылғапов, С.Жұмағұлов, т.б. - бәрін тізіп шыға алмағанымызға кешірім өтінеміз, - әдебиеттанушы ғалымдарға рухани шүйгіндіктен мейірі қана шөлін басып, іргелі зерттеулерге баруына жол көрсетуінде еді. Әдебиеттанудың барлық саласында айрықша еңбектенген жоғарыдағы аға буын өкілдері өздері тындырған істің жаңа уақыт, жаңа жағдай аясында тың көзқарас, соны пікір ауқымында жалғастық тапқанына шүкіршілік етті. Олардың ізбасарларының ішіндегі дарынды да талантты ғалымның бірі — Бақытжан Майтанов еді. Ол дәстүр жалғастығына мұрындық болғандығынан шығар, алдындағы ірі әдебиеттанушылардың зерттеушілік қарымы мен әдісін ғана емес, адами болмысындағы біраз қасиеттерін де қабылдап еді дегіміз келеді. Талапшылдық пен принципшілдік, ғылыми зерттеудің ықтияттылығы мен ақиқатына жету, ұлттық мүдде үшін жоқшы атанып, аласа жандарды көріп, бетің бар, жүзің бар демей, қатты айтатын қасиеті, ғаламат шешендік иірімдері, өзі сондай сұлу, мәдениеті аса жоғары болғандықтан, сол сипаттың еңбектерінде де көрініс табатыны — бәрі де Бақытжан қабылдаған эстафета еді. Дәл осынау қасиет, сипаттар оның да болмысынан табылатын, кісілік келбеті мен азаматтық ажарына тән болатын.

Әдебиет теориясы сияқты біршама қалыптасып, нақты қағидаларға құрылған салаға ой айту, реформа жасау қиын нәрсе. Бақытжанның ірілігі де өзіміз кез келген сәтте жүгініп, сала құлаш үзінділер келтіретін шетел ғалымдарының еңбектерін аса ұқыптылықпен оқып, көңілге түюінде еді. Ешкім де әлем әдебиеті мен мәдениетіне өлшеусіз үлес қосқан ұлы тұлғаларды кемсітпек емес. Алайда біз заңды түрде табынып, төбемізге көтеріп жүрген солардың еңбектеріндей дүниелер өзіміздің төл әдебиетімізде, ұлттық әдебиеттануымызда да бар екенін, қажет десеніз, біразының тіпті еңселі екендігін дәлелдеген де Бақытжан болатын. Ондай берік тұжырым ғылыми біліктілікті серік еткен шынайы ғалымның ғана қолынан келді. Профессор Б.Майтанов осынау асқаралы биіктен көріне алып еді. Ол шынайы ғылымды азабы мен қияметі мол болса да, қастерлеп, соның қиын да бұралаң жолына түскен жас ғалымдар үшін символға айналған нағыз азамат еді. Кісілік келбеті келіскен, азаматтық ажары айшықталған, сырты-ішкі сұлулығы шебер ұштасқан тұлға еді. Ол дүние-мүлік жинауды, қажет десеніз, отбасымен бірге шетел асып, демалуды да ойлай бермейтін, бар қажыр-қайратын, сұңғыла ғалымдығын, тәлімді ұстаздығын ұлттық мүддеге сарқа жұмсаған жан еді. Ал, оны сол мүддеге қалтқысыз қызмет етуге, халқының ұлы ғана емес, құлы болуға итермелеген ұлтының қордалы мұрасы еді, бай руханияты еді, ғаламат қуатты әлеуеті еді.

Ол асықты. Асықты да, болмысындағы орын тепкен тың тұжырым, бұлтартпас дәйектерді зерделей отырып, қазағына жеткізуге тырысты. Аса көп еңбектер жазылып, ғылыми ортада түрлі пікірлерге арқау болған модернизм, постмодернизм, мекеншақ (өз анықтамасы. Бахтинше айтсақ, хронотоп) ұғымы, ұлт болмысындағы саф бұлалық пен тазалық, шығарманың ішкі-сыртқы пішініндегі үйлесім, құрылымдық жүйедегі тұтастық пен идеал, таным мен шеберлік, эстетика мен ізденіс, қаламгер және уақыт, ақыл-ой, сана, руханияттағы шынайы әлеуеттің тарихи бастау, көздері - бәрі де ғалым Б. Майтановтың бұрын бәлендей түрен түсе қоймаған тың салаға қаймықпай баруына алғышарттар жасаған еді. Ұлттық әдебиеттануды, әсіресе, әдебиет теориясы ілімін әлемдегі ең озат, ең үздік деген іліммен теңестірген де Бақытжан болатын. Біле білген адамға осынау жетістіктер тек авторды ғана емес, қазақ әдебиеттануын, әдебиет теориясын, сондай-ақ қазақ әдебиеті деген киелі руханиятты жасап жүрген қабырғалы қазақ қаламгерлерін асқақтату еді. Ондай тұжырымға еңбеккер ғалым адамзат баласы мен Алланың арасында жүреді деген атқа ие болған әлем әдебиетін жасаушы ақын-жазушылардың барша мұрасын оқып, төл топырақтағы рухани дүниелермен салыстыруы нәтижесінде келген еді.

Ғылым жолына түскеннен бастап, өзі өмірден өткенге дейінгі аралықта Б. Майтановтың қаламынан «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі» (1982), «Көркемдік нәрі» (1983), «Қаһарманның рухани әлемі» (1987), «Суреттеу және мінездеу» (1991), «Әдебиет теориясы және эстетика негіздері» (З. Қабдоловпен бірлесіп дайындаған бағдарлама, 1995), «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996) сияқты іргелі еңбектер туды. Әдебиет атты әрі түпсіз терең, әрі киелі де қасиетті әсемдік әлемін зерттеуде ғалымның зерттеу жұмыстарының нысаны да, тақырыптары да сұлулық, тазалық, пәктік ұғымдарын зерделеуге айналғанында да автордың адами болмысымен біте қайнасып, ұштасқан бір заңдылық бар сияқты боп көрінеді де тұрады.

Ол М. Әуезов шығармашылығын зертеуден жалыққан емес-ті. Ұлы қаламгер мұрасы оның ғалымдық қиялына қанат бітірді. Әуезов ол үшін өзгеше эталон еді. Әлемдік әдебиеттегі інжу-маржандар мен Әуезов феномені тұтаса келіп, оны өз топырағымыздағы ғаламат шүйгіндікке толы

дүниелерге тың көзқараспен, соны пікірмен үңілуге мүмкіндік берді. «Мұхтар Әуезов - суреткер», «Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер», «Тәуелсіздік - күрес мұраты» атты іргелі еңбектері осы ойымызға дәлел бола алады. М.Әуезов шығармашылығының этнопсихологиялық негіздері атты күрделі ұғымға Б. Майтанов ұлы суреткердің сан-салалы әлемін ашу үшін этнос теориясы және «қазақ» ұғымы, тұрмыс-салт және ұлттық қасиет, М. Әуезовтің көркемдік категория саласындағы ізденістері, трагедиядағы қаһармандық пен асқақтық, реалистік эстетика және стиль, қаһарманның әрекет философиясы, М. Әуезов пейзажы, М. Әуезов және қазіргі қазақ романдарындағы эпикалық баяндау үрдістері сияқты әрқайсысы атан түйеге жүк боларлық тақырыптарды меңгеру арқылы кешенді түрде бара алды. «Абай жолы» тарихи роман- дәуірнамасындағы тәуелсіздік рухы, Абай өмірі мен шығармашылығын зерттеудегі М.Әуезов рөлі, Абай өмірбаянының нұсқаларына қатысты М. Әуезов пікірлері, М. Әуезов романының сюжеттік желісі т.б. өзара тұтаса келе, ұлы тұлғалар еңбегін ғылыми тұрғыда жаңа бір қырынан зерттеуге мүмкіндік туғызған.

Б. Майтанов ұлттық әдебиетіміздегі құнарлы шүйгіндікті зерттеуден ешуақытта қол үзген емес. Ол әдебиеттің барлық жанрларын зерттеді. Ұлт мақтанышына айналған кесек дүниелерді, оларды жасаушы авторларды, дәстүр мен жаңашылдық тарихи-философиялық ұғымдары тұрғысынан келгенде, сабақтастық пен жалғастықты өркендетіп жүрген жас буын өкілдерінің шығармаларындағы жылт еткен жаңалыққа шаттанып қана қоймай, оларды зерделеп, насихаттауға тырысты. Ғалым өз заманындағы зерделі жандардың қоғам талабынан туған сұранысты қанағаттандыруға қатысты ұлан-ғайыр еңбектерін жарқырата көрсетуге жанын салды. Б. Кенжебаев, С. Қирабаев, З. Қабдолов, Ш.Сәтбаева, С. Қасқабасов, Р. Нұрғали, Б. Уахатов, Ә. Нарымбетов т.б. ірілер туралы жүрекжарды толғаныстары мен талдаулары осы ойымызға дәлел болса керек. Демек, парасатты ғалым әдебиетті, оны жасаушыларды ғана емес, оларды зерделеп, ғылыми тұжырым жасаған, айналымға қосқан әдебиеттанушы ғалымдардың да еңбегін зерттеп шыққан.

Ғалым Б.Майтановтың ғылыми-педагогтік қызметін, әсіресе, ғылым саласындағы еңбегін зерделегенде бірнеше жайтпен тұжырымдауға болады:

- ғалым әдебиеттану саласын, оның ішінде күрделі боп есептелетін әдебиет теориясын ғылыми тұрғыдан дамытып, өркендеуіне атсалысты;
- ғалым «қаламгер-қаһарман-оқырман» ұштағанын Уақыт пен Кеңістік (өз сөзімен айтсақ, мекеншак) аясындағы Адам-Сана-Қоғам ұғымдарымен тығыз байланыста саралады;
- көркем мәтінді ғылыми айналымдағы жаңаша көзқарас, тың пікірлермен талдай отырып, өнерді жасаушының көркемдік әлемін аша білді, автор мен туындының барша болмысына, табиғатына үңіле алды;
- ұлттық әдебиет, ұлттық әдеби үдеріс қырларын сипаттай келе, қазақ әдебиетінің әлемдік әдебиетте алатын орнына ғылыми дәйектеме жасай алды.

1 Қабдолов З. Сөз өнері. - А., 1991

2 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. - А., 2001

3 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. - Астана, 2005

4 Ахметов З. Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории ее создания. - А., 1984

5 Ауэзова Л. История Казахстана в творчестве М.Ауэзова. - А., 1997

6 Мырзахметұлы М. Әуезов және Абай. - А., 1997

7 Жұртбай Т. Бесігіңді түзе!.. - А., 1997

8 Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер. - А., 2009

9 Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты. - А., 2012

Резюме

М. Хамзин Б.Майтанов и казахское литературоведение

В статье рассматривается научно-педагогическая деятельность известного ученого доктора филологических наук, профессора Б.К.Майтанова, внесшего огромный вклад в развитии казахского литературоведения. Б.К.Майтанов всесторонне и глубоко рассматривал и исследовал национальный литературный процесс советского периода, особенно творчество классика казахской литературы М.О.Ауэзова, в частности, выдающегося исторического романа-эпопеи «Путь Абая» в контексте с шедеврами русской и мировой литературы, интерпретацию образа великого казахского поэта, мыслителя, философа Абая Кунанбаева. Ученый с точки зрения сегодняшнего дня в своих исследованиях вносит новое понятие Бахтинскому хронотопу (время и пространство), анализирует

художественный текст с целью раскрыть художественный мир, своеобразную индивидуальность стиля великого мастера слова с мировым именем Мухтара Омархановича Ауэзова.

Summary

M. Khamzin B.Maytanov and kazakh literary criticism

The article considers the famous scientist, doctor of philological sciences, professor B.K.Maytanov's scientific and pedagogical activity also he made an enormous contribution to the development of kazakh literature. Maytanov comprehensively and deeply considered and studied national literary process of Soviet period, especially creation of such classics of kazakh literature as M.O.Auezov, in particular the outstanding historical novel-epopee "A way of Abay", in the content of Russian and world literature masterpieces, interpretation of kazakh poet's image, a thinker, a philosopher Abay Kunanbayev. The scientist introduced a new concept of Bakhtin's chronotope (time and space) in his studies from he point of view of today, he analyzed the artistic text with a view to reveal the art world, a kind of personality style of the such great master of words with a world-wide name as Mukhtar Omarkhanovich Auezov.

УДК 82-32

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВ В ПОВЕСТИ М. МУЛЛАКАЕВА «НЭНЭЙ»

А.О. Хужахметов - кандидат филологических наук, доцент кафедры башкирской литературы, фольклора и культуры, заместитель декана по научной работе факультета башкирской филологии и журналистики ФГБОУ ВО «Башкирский государственный университет». E-mail: khuzha@mail.ru

Научная статья рассматривает сюжетно-композиционную вертикаль, жанровые особенности и систему образов повести «Нэнэй» М. Муллакаева, являющейся одним из немногих произведений башкирской литературы, посвященных событиям военного конфликта в Чечне. Сюжет концентрирован вокруг одного образа – бабушки Хаят-апай (в переводе с арабского – жизнь), собравшейся вызволить своего внука из чеченского плена.

Главная героиня, на первый взгляд, – хрупкая женщина, на деле оказывается очень крепкой духовно и физически, способной пройти все тяготы пути по военным дорогам. Персонажи, соприкасающиеся с ней, меняются, трансформируются в духовной ипостаси, в понимании окружающей реальности. По структуре сюжет произведения делится на этапы, условно названные таким образом: «Хаят-апай в родной деревне», «Назрань», «Путь в Грозный», «Грозный», «По внутренним районам Чечни», «Пешком до блокпоста». Каждый этап полнее раскрывает образ главной героини в свете событий прошлого и настоящего, происходящих на просторах нашей Родины.

Ключевые слова: повесть, сюжет, композиция, образ, персонаж, трансформация, лейтмотив, мотив, хронотоп, амплуа, мир.

Плоды культуры, посвященные постсоветской эпохе, появляются в современном информационном поле все чаще и чаще. События военного конфликта в Чечне, которые оставили огромный след в истории государства и российского общества, конечно же, получили разнообразное отражение в культуре России. Снятым кинофильмам (среди них такие, как «Война» А. Балабанова, «Чистилище» А. Невзорова, «Блокпост» А. Рогожкина, «Кавказский пленник» С. Бодрова, «Александра» А. Сокурова и др.) и написанным произведениям (среди них такие, как «Муравей в стеклянной банке. Чеченские дневники 1994—2004 гг.», «Дневник Жеребцовой Полины» П.Жеребцовой, «Разговор с варваром» П. Хлебникова, «Чеченские рассказы» А. Карасёва и др.) нет числа. Как отмечает А. Филиппов: «О кавказском конфликте за минувшие десять лет написано много. Что-то с хроникерской точностью, другое – с журналистским пылом, третье – в раздумчивой интонации публицистики» [9]. Среди них своим своеобразием передачи смысла войны, грани между жизнью и смертью, добром и злом, гуманизмом и зверством выделяется повесть Марата Муллакаева «Нэнэй» – в башкирской литературе одно из немногих качественных художественных продуктов на тематику войны. В произведении через образ женщины из глухой башкирской деревни, оказавшейся по воле судьбы в самом центре чеченского конфликта, показывается психологическая ломка целого поколения [6, с. 310]. Сюжет произведения концентрирован вокруг одного образа – Хаят-апай. Хаят означает в переводе с арабского языка – жизнь. Приносящая и поддерживающая жизнь вокруг себя –

таким образом формируется в течение всего сюжета образ главной героини. Если вокруг отнимается жизнь человека, то и ей становится больно, будто это у нее вынимают из тела душу. Она – мусульманка, пришедшая к вере через тернии судьбы. Вера в Аллаха дает ту крепость характера, на основе которого создается аура святости образа и помогает Хаят-апай дойти до конца выбранного пути – подвижничества – пути спасения внука. По утверждению самой героини – лишь одной из её миссий в этой жизни. Хронотоп «дороги» жизни – путь воспоминаний, кадрами всплывающими перед читателем по дороге героини к внуку. Лейтмотивом повести становятся строки в ее начале: «И открылись ворота, и появились перед изумленными воинами Чингис-хана женщины, несущие своих мужей и сыновей». Они звучат аккордами в устах раненого Тагира – в конце произведения. Примечателен комментарий Хаят-апай: «Но они [Чингис-хан, Александр Македонский, Наполеон – прим. автора], как ты говоришь, свое величие приобрели огнем и мечом. Но разве, угнетая других, отбирая их земли, города, можно возвеличиться?.. Мне кажется, женщины, вынесшие на плечах своих мужчин-воинов, совершили большой подвиг» [4]. «Дом является местом, где связываются разные пласты нашей жизни, разные способы нашего восприятия и познания себя и мира» [2]. Не случайно повествование автор начинает с приезда в дом Хаят-апай капитана из военкомата – Хамита и Золотаревой Лидии Степановны из комитета солдатских матерей, которые привезли плохую весть о судьбе её внука – солдата, попавшего в плен к чеченским боевикам.

Композицию произведения, по-нашему мнению, необходимо рассматривать поэтапно – начиная с деревенских будней пожилой женщины и заканчивая неоднозначным завершением повествования. Жанр повести, а в данном случае повести каноничной [7,с.85], предполагает изложение большого художественного материала в сжатом виде [6]. Поэтому автор, исходя из того, что повествование будет расширено в исторической (через ретроспекцию – воспоминания действующих в произведении образов) и географической плоскости (Башкортостан, Ингушетия, Чечня), выбрал очерково-репортажный вариант структуры, то убыстряя, то сокращая изложение – создавая тем самым композицию произведения. К примеру, мы не прослеживаем досконально путь Хаят-апай в поезде до Кавказа и сразу оказываемся в новом витке сюжета – в Назрани. Или мы видим лишь очнувшегося после забытья раненого Гелисхана – а не каждодневное ухаживание за ним героини. Также читабельности произведения способствуют неожиданные (эффект неожиданности) эпизоды приключенческого характера, боевых стычек. Опасность войны, страх перед войной ощущаются визуально и звучат в диалогах. Каждый этап – это следующий «мир», полнее раскрывающий образ Хаят-апай – через её настоящее или прошлое – ретроспективно показывая кадры прошлого, касающиеся не только жизни главной героини, но и истории страны. По мнению автора, история страны соткана из множества линий судеб разных людей, в той или иной степени участвующих в созидании и защите – своей родной семьи, родного очага, ближних и родных, родного поселения, государства. Война, особенно между гражданами одной страны, как показана в повести – от антихриста, шайтана – разрушительница. В этой экстремальной обстановке раскрывается образ главной героини: от когда-то «безрассудной молодухи» до «праведной Хаят».

Этап первый – Хаят-апай в родной деревне. Данный этап характеризуется обустройством жизни соседки – Фатимы, ее дочери Айгуль и Хуснуллы – фермера, бывшего председателя колхоза. С Фатимой связан сюжет об отношениях Хаят-апай с ее матерью – Закией, путь от дружбы до предательства с одной, и прощения с другой стороны. Девять лет, проведенные на лесоповале, суть попадания в лагерь через самопожертвование придают еще больший ореол святости мудрой женщины, показывают развитие образа до уровня характера. В деревне Хаят-апай являет собой мерило справедливости, ее крепкий дух не дает жителям раствориться в эпоху жестоких перемен и переформатирования общественных устоев. Она живет, основываясь на незыблемые истины, сохранившиеся в народе и передающиеся из поколения в поколение, руководствуясь не только народной мудростью, но и полагаясь на женское чутье и острый ум. Однако это не говорит о том, что амплуа героини статичен, что Хаят является лишь положительной, или лишь отрицательной. Ее образ пластичен и динамичен, что доказывается автором по развитию сюжетной линии.

Этап второй – Назрань. Город встречает героиню недружелюбно – текст насыщен семантическими и символическими смыслами «мокрый снег», «было темно», «небольшая, неосвещенная площадь», «небритый, грязный... мужик», «беззубый рот». Пространство меняется – вместо тихой деревушки, пожилую женщину ждет Северный Кавказ, в котором разворачиваются главные действия, определяющие судьбу России на века – война, требующая от каждого индивида сверхусилий, экстраординарного мышления. Если в родной деревне мы наблюдаем образ доброй

бабушки, живущей в уютной избе, к которой иногда заходят соседи, приносят вести, обращаются за советом, то за границами деревни Хаят преобразуется, выявляя в себе не только экстраординарные способности характера, но и соответственно трансформируя других в существующей действительности, при этом, не отступая от принятых общечеловеческих законов нравственности: возвращать людей из животного, звериного состояния, обратно «очеловечивать» их, что очень важно там, где чувства притупляются, а мораль сменяется жесткими законами ради самосохранения.

Этап третий – путь в Грозный. На каждом этапе находятся персонажи–«проводники», поддерживающие и сопровождающие главную героиню в следующий «другой мир». Впервые на автовокзале Назрани героиня встречает представительницу чеченского народа – Зубаржат, при помощи которой реализуется поездка в столицу Чечни, где теряются следы внука Тагира.

На этом этапе происходит эпизод, показавший огромную силу народной правды, сконцентрированную в Хаят-апай. В эпоху хаоса, когда размыты все когда-то казавшиеся непоколебимыми духовные основы общества, армия, бывшая крепким оплотом патриотического воспитания, как и остальная часть системы деградирует. У блокпоста героиня произносит перед российским офицером фразу, которая кардинально меняет мнение окружающих к Хаят, переориентирует всех присутствующих по вектору возвращения к кодовым значениям слов «верность к Отечеству», «любовь к Родине», «уважение к российской символике» как уважение, прежде всего, к самому себе: «Что же ты, сынок, наш российский паспорт в грязь втоптываешь? Как же тебе не стыдно?». После дуэли взглядами представитель армии поднимает паспорт, который сам же ранее и бросил на землю, то есть в этот момент происходит правильная его переориентация как личности и офицера (того офицера, чей образ знаком миллионам соотечественникам по легендарному кинофильму «Офицеры»). Также к принципиально важным высказываниям Хаят можно отнести и следующее: «А насчет отделения от русских – такого у нас и в помыслах нет... И раньше не было. Даже во время пугачевского восстания башкиры, татары, марийцы воевали вместе с русскими против царя. Нет, у нас такого нет. Россия – это наша общая земля. Я так думаю...» [4].

Этап четвертый – Грозный. В столице Чечни героиня встречает солдат российской армии: Сосина, Кильмаматова, Касьянова и др. – подразделения Соболева, солдаты которого становятся персонажами-проводниками для Хаят апай. Автор знакомит читателя с непростой жизнью – «хаят» каждого солдата последовательно, фрагментарно. «Жизнь» сама – Хаят-апай лечит их раненые души, становясь их психоаналитиком, психологом, несущей тепло и уют давно забытого родного дома.

В лучших традициях жанров дастана [1, с. 23] и поучения, в текст вкрапливаются микрорассказы, ясно вырисовывая ящичную композицию произведения и связывая его с восточной традицией изложения, в центре которого – мудрая рассказчица притчи. Эти поучительные рассказы из уст главной героини вкупе с ее героическими поступками в кульминационные моменты и становятся одним из методов донесения до солдат народной мудрости, трансформации их разрушенного внутреннего мира, качественного восстановления собственного Я. Самоотверженная защита чеченского мальчика Хаят апай от нелюбимого солдатами прапорщика Касьянова вызывает удивление у последнего. Станный на первый взгляд рассказ о Замире, который, сохраняя себе жизнь, уничтожает целую семью афганцев – стариков, женщин и детей, а потом, не перенося этого, совершает уже на Родине суицид – останавливает прапорщика от необдуманного поступка. Спустя время за чаем, пожилая женщина, выслушивает исповедь прапорщика, избившего жену из-за ревности и думавшего, что возврат в семью для него заказан. Рассказом о насильнике Сабиржане она объясняет Касьянову, что, на самом деле, является необратимым поступком. К эпизоду о Сабиржане необходимо добавить, что «женщины у древних тюрков и болгар не были бесправными, хотя зависели от мужей. Обычай охраняли женщин и были очень строгими и жестокими по отношению к нарушителям их прав: изнасилование замужней женщины каралось смертью, соблазнитель девушки должен был немедленно жениться на ней. Изнасилование считалось самым тяжким преступлением» [5, с. 640]. В эпизоде мы видим другую архетипичную ипостась Хаят – молодую и злую, жестоко отомстившую своему насильнику. Детдомовец Кильмаматов, на первый взгляд – идеалист, оправдывает свою «войну» «спасением мирных людей от боевиков» ради «мирной страны, где будут руководить выбираемые президенты, а не бандюки». Автор привносит в текст эпизод встречи

главной героини с мужем Григорием. Как встреча с ним, основанная на чистой случайности – развязавшемся шнурке ботинка, настоящее женское счастье с любимым и смерть Гриши – выглядят как игры судьбы. Эта встреча с молодой Хаят резко меняет к лучшему катившуюся по трагической линии судьбу танкиста Григория Лушникова. Да и его имя давно – в списке погибших в Берлине. Забытый всеми герой войны, базарный скоморох, тихо заканчивающий дни, с помощью Хаят получает новый шанс, появляется смысл жизни, своим трудолюбием он завоевывает уважение в деревне. Сломленный, ослабленный инвалид трансформируется в сильного духом, вновь бесстрашного, умеющего дарить любовь мужчине. В произведении героиня и персонажи философствуют о смысле жизни. «Ритм речевого движения текста интегрирует автора, героя и читателя в неоднородное, но неразрывное единство» [8, с.98]. Гелисхан является очередным персонажем-«проводником», как и его дочь – Зубаржат. Главная героиня кладет начало преобразованию Гелисхана – безжалостного воина с ожесточенной душой в гуманную личность с последующим переосмыслением жизненных позиций.

Этап пятый. По внутренним районам Чечни. В этом этапе происходит кульминационный, психологически ставший центральным эпизод – рукопашный бой между отрядом Соболева и внезапно возникшим отрядом боевиков Адана Акбулатова в Аргунском ущелье. Хаят-апай посередине боя в отчаянии обращается к Матери-Земле и Аллаху, что останавливает бойню. Вводится элемент сна: героине снится невестка, которая просит свекровь купить Тагиру белоснежную рубашку, а если денег не хватит, продать золотые кольца. Сон оказывается пророческим: на следующий день происходят переговоры с Солтаном, который просит тридцать тысяч долларов за своих убитых родственников, а Акбулатов и воины его отряда помогают пожилой женщине и собирают сумму, добавив Тагиру на прощание, что «не все чеченцы плохие...», подтверждая тем самым позиции самой Хаят, что человека надо судить не по национальности, а по совести.

Этап шестой. Пешком до блокпоста. На последнем этапе повествования Тагир подрывается на mine. Раненому Тагиру, истекающему кровью, бабушка дает корот, и парень, ощутив во рту родной вкус, вспоминает дом, что придает ему сил. Заканчивается произведение философски глубоким пассажем: «И женщина преклонных лет из далекой небольшой башкирской деревушки, затерявшейся на бескрайних просторах Российского государства, выносит из ада войны на своих хрупких плечах все, что осталось у нее ценного из прожитой жизни» [4]. Этим подтверждается тезис, что «прежде всего мать – это прародительница, она дает начало роду и жизнь каждому человеку, влияя на их силу и другие качества» [3, с. 206].

Таким образом, произведение Марата Муллакаева «Нэнэй» является одним из первых в ряду рефлексий, осмысления и чувствования темы войны в новейшей истории нашей страны сквозь призму личностного подвига женщины-матери. Образы в повести в экстраординарных ситуациях качественно преобразуются, меняют свои устойчивые на первый взгляд амплуа и совершают казавшиеся не ожидаемыми от них действия. Трансформация образов влияет на развитие сюжета, «происходит процесс неоднородного сосуществования, из которого и выводится мозаика целостной картины мира» [10] произведения.

1 Баимов Р.Н. Великие лики и литературные памятники Востока. – Уфа: Гилем, 2005. – 496 с.

2 Быковская Т.В. Поэтика дома: образы внутреннего пространства человека // *Современные проблемы науки и образования*. – 2013. – № 4; URL:

3 www.science-education.ru/110-9819 (дата обращения: 11.03.2015).

4 Мишукова А.С. Гендерные роли женщины в традиционной кочевой культуре // *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева*. 2012. № 3. С. 204-208.

5 Муллакаев М.Н. Нэнэй: повесть /М.Н. Муллакаев. – Уфа: Сармат, 2012. – 200 с.

6 Никитина Э.В. Общие и особенные черты в менталитетах народов Поволжья и Приуралья // *Вестник Башкирского университета*. 2014. Т. 19. №2. С. 634-641.

7 Петровский М. Повесть. /Фундаментальная электронная библиотека «Русская литература и фольклор». – URL: <http://feb-mweb.ru/feb/slt/abc/lt2/lt2-5962.htm> (дата обращения: 11.03.2015).

8 Теория литературных жанров: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / [М.Н. Дарвин, Д.М. Магомедова, Н.Д. Тмарченко, В.И. Тюпа]; под ред. Н.Д. Тмарченко. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 256 с.

9 Тюпа В.И. Анализ художественного текста: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений / В.И. Тюпа. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.

10 Филиппов А. Наболевшие строки // Истоки. – 2014. – № 12; URL: www.istoki-rb.ru/detail.php?article=1623 (дата обращения: 04.02.2015).

11 Хужахметов А.О. Композиционный репертуар в романе К. Зиганшина «Золото Алдана» // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 1; URL: www.science-education.ru/107-8274 (дата обращения: 11.03.2015).

Түйіндеме

Хужахметов А.О. - филология ғылымдарының кандидаты, башқұрт әдебиеті, фольклоры және мәдениеті кафедрасының доценті, башқұрт филологиясы мен журналистикасы кафедрасының ғылыми жұмыстар бойынша деканының орынбасары. ФГБОУ ВО «Башқұрт мемлекеттік университеті». E-mail: khuzha@mail.ru

Ғылыми мақала Шешенстандағы қарулы қақтығыстарға қатысты жазылған башқұрт әдебиетінің аздаған шығармаларының бірі М.Муллагаеваның «Нэнэй» повесінің сюжеттік-композициялық тұтастығын (вертикаль), жанрлық ерекшелігін мен образдар жүйесін қарастырады. Сюжет өз ұлын шешен құлдығынан босатпақшы болған Хаят апайдың (араб тілінен аударғанда - “өмір”) төңірегінде өрбіген.

Басты кейіпкер, бір қарағанға - нәзік әйел, ал іске келгенде рухани және физикалық жағынан өте мықты, барлық ауыртпашылықты әскери тәсілмен өтуге дайын болып шығады. Онымен кездескен персонаждар өзгереді, қоршаған ортаның шындығын түсінуде жан сұлулығына беріледі. Құрылымы жағынан шығарма сюжеті шартты түрде мынандай кезеңдерге бөлінген: "Хаят апай туған ауылында", "Назрань", "Грозныйға жол", "Грозный", "Шешенстанның ішкі аудандарымен" "Блокпосқа дейін жаяу". Әр кезең басты кейіпкердің бет-бейнесін біздің Отанымыздың аумағында болып жатқан бүгінгі және кешегі оқиғалардың көрінісінде толығырақ аша түседі.

Түйін сөздер. Повесть, сюжет, шығарманың құрылысы, бейне, кейіпкер, өзгеру, лейтмотив, сарын, хронотоп, амплуа, әлем.

Summary

Khuzhakhmetov A.O. - candidate of Philology, assistant professor of department Bashkir literature, folklore and culture, deputy dean on scientific work of Faculty of the Bashkir Philology and Journalism of Federal public budgetary educational institution of Higher education “The Bashkir state university”.
E-mail: khuzha@mail.ru

The scientific article considers a subject and composite vertical, genre features and system of images of the story "Neney" of M. Mullakayev which is one of the few works of the Bashkir literature devoted to events of the military conflict in Chechnya. The plot is concentrated round one image is the grandmother Hayat-apay (in translation from Arab – life) who was going to get out the grandson from the Chechen captivity. The main character, at first sight – the fragile woman, in practice she is very strong spiritually and physically, and capable to pass all burdens of a way on military roads. The characters adjoining with her, transformed in a spiritual form, in understanding of surrounding reality.

The plot of the story shares on the stages which are conditionally called thus on structure: "Hayat-apay in the native village", "Nazran", "a way to Grozny", "Grozny", "on the internal regions of Chechnya", "on foot to a post". Each stage opens an image of the main character in the light of the events of the past and the present occurring on spaces of our Homeland.

Keywords: novel, story, composition, image, character, transformation, leitmotif, motive, chronotope, theatrical character, world.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

УДК 4И (Анг):378.147:32.973

IT-ТЕХНОЛОГИИ В ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Бердалиева Т.К., Кайбалдиева Б.М., Куанышбаева Ш.С. - *Казахский национальный медицинский университет им. С.Д.Асфендиярова*

В статье рассматривается роль современных информационных технологий (IT-технологий) в образовании, которые позволяют изменить характер организации учебно-воспитательного процесса, полностью погрузить обучаемого в информационно-образовательную среду, повысить качество образования, мотивировать процессы восприятия информации и получения знаний: школьном, вузовском и послевузовском обучении. Новые информационные технологии создают среду компьютерной и телекоммуникационной поддержки в образовании: электронные учебники (информационный продукт образовательного характера, отличие от «бумажного» учебника в том, что его можно просматривать только с помощью компьютера), дистанционное обучение (форма обучения на расстоянии), технология Образование 2.0 (возможность работы с локальными электронными ресурсами), учебные образовательные сайты (работа с электронными документами через глобальные сети), Internet-библиотеки (упорядоченная коллекция разнородных электронных документов).

Ключевые слова: *Internet-технологии, информация, электронный учебник, дистанционное обучение, технология Образование 2.0, учебные образовательные сайты, Internet-библиотеки.*

На сегодняшний момент Internet-технологии развиваются так стремительно, что влияют на все социальные коммуникации в обществе (включая образовательные): практически уже нельзя встретить преподавателя, который в какой-либо мере не имел бы о них представления или каким-либо образом не использовал их в образовательном процессе.

В 1996 году профессор-химик из США Тереза Зелински писала: «Я думаю, что мы должны согласиться с суждением, что развитие Интернета напоминает беспорядочные движения энергичного младенца. Почти невозможно представить, что из этого вырастет. Однако я могу вообразить то, какое значение Интернет мог бы иметь для нас как преподавателей и для наших младших коллег, студентов. Все мы стоим перед началом эры невероятного доступа к информации» [1].

В настоящее время в Казахстане идет становление новой системы образования, ориентированного на вхождение в мировое информационно-образовательное пространство. Этот процесс сопровождается существенными изменениями в педагогической теории и практике учебно-воспитательного процесса, связанными с внесением корректив в содержание технологий обучения, которые должны быть адекватны современным техническим возможностям, и способствовать гармоничному вхождению студента в информационное общество. Компьютерные технологии призваны стать не дополнительным «довеском» в обучении, а неотъемлемой частью целостного образовательного процесса, значительно повышающей его эффективность.

Рассмотрим несколько видов Internet-технологий для образовательного процесса, в которых присутствуют ученик и учитель, преподаватель и студент.

Электронный учебник. Что же такое «Электронный учебник» и в чем его отличия от обычного учебника? Обычно электронный учебник представляет собой комплект обучающих, контролирующих, моделирующих и других программ, размещаемых на магнитных носителях (CD или DVD), в которых отражено основное научное содержание учебной дисциплины. Электронный учебник часто дополняет обычный, а особенно эффективен в тех случаях, когда он: обеспечивает практически мгновенную обратную связь; помогает быстро найти необходимую информацию (в том числе контекстный поиск), поиск которой в обычном учебнике затруднен; существенно экономит время при многократных обращениях к гипертекстовым объяснениям; наряду с кратким текстом – показывает, рассказывает, моделирует и т.д. (именно здесь проявляются возможности и преимущества мультимедиа-технологий) позволяет быстро, но в темпе наиболее подходящем для конкретного индивидуума, проверить знания по определенному разделу.

К недостаткам электронных учебников можно отнести не совсем хорошую физиологичность дисплея как средства восприятия информации (восприятие с экрана текстовой информации гораздо менее удобно и эффективно, чем чтение книги) и более высокую стоимость по сравнению с книгой.

Современная жизнь требует от человека постоянного совершенствования своих навыков и умений, а также расширения и углубления имеющихся у него знаний. И если раньше все заканчивалось получением одного высшего образования, то теперь у любого человека есть возможность посещать разнообразные курсы повышения квалификации, образовательные тренинги и семинары, а также получать два и больше высших образований. Вопрос только один – где же взять на все это время?

Дистанционное обучение – это форма обучения на расстоянии, которая не требует физического одномоментного присутствия в одном месте преподавателя и студента, организованная преимущественно в сети Интернет и использующая современные способы коммуникации – аудио-, видеотехнику и спутниковые каналы связи.

Современная технология дистанционного обучения предполагает самостоятельное освоение студентом в интерактивном режиме необходимых учебно-методических материалов на протяжении определенного промежутка времени, при этом обучающийся может самостоятельно выбирать последовательность и темп изучения материала. Имеет значение лишь то, чтобы к моменту сдачи теста студент был ознакомлен со всеми необходимыми пособиями и выполнил все поставленные перед ним задачи. Когда процесс изучения материала завершен, обучающийся сдает тест, выполняет проверочные работы при помощи методистов-организаторов, после чего получает оценку и переходит к следующему этапу обучения. На протяжении всего времени учебы слушатель взаимодействует с другими студентами виртуальной группы при помощи электронной почты, форумов. Также любой ВУЗ, на базе которого возможно дистантное обучение, имеет специально разработанный сайт дистанционного обучения. При поступлении на дистанционную форму обучения студент получает свои логин и пароль, с помощью которых он может входить на сайт, пользоваться учебными материалами, пособиями, а также общаться со студентами и преподавателями виртуального курса.

Любой процесс дистанционного обучения состоит из следующих этапов:

1. Собственно дистанционное обучение с использованием современных информационных технологий и средств связи.

2. Аудиторное обучение на ежегодной сессии, в процессе которой сдаются зачеты и экзамены, требующие физического присутствия студента и преподавателя, составляются планы занятий на будущий учебный период и т.д.

3. Самостоятельная работа по поиску необходимой информации, выполнению проверочных заданий и других контрольных работ, необходимых для успешной сдачи экзамена.

Образование 2.0. Несмотря на динамично меняющийся мир знаний, школа (в узком и широком смысле) все еще ориентирована на «образование для прошлого». Главным свидетельством чего является повсеместно распространившееся тестирование, которое к нам пришло не так давно. Проверяются знания, умения, навыки. Но как проверить то, что с точки зрения сторонников нового образования, является главной задачей школы – наличие способностей к творческому мышлению, к действиям в сложных, быстро меняющихся ситуациях?

Ведь сторонники идеи «Образования 2.0» как раз и говорят, что его задачей является создание условий для наиболее полного раскрытия личностного потенциала каждого учащегося, развития у него личной предприимчивости, навыков самообразования, умения принимать ответственные решения в ситуации выбора.

Каковы же основные принципы «Образования 2.0»? Их на сегодняшний день, как считает А.М. Гольдин, три.

1. Содержание образования всегда формируется не составителями программ, а именно обучающимися «здесь и сейчас», в ходе их личного движения в мире большой культуры по индивидуальным образовательным траекториям.

2. Знание носит личностный характер и развивается в специально организованной образовательной среде:

- новое для нас понятие разновозрастности состава обучающихся;
- наличие разнообразной литературы (а не только учебников);
- возможность работы с экспертами (совсем не обязательно профессиональными педагогами) и телекоммуникационными сетями (Интернет, локальные электронные ресурсы);

- организация предметно-практической деятельности (работа с лабораторным оборудованием, с произведениями культуры, реальная продуктивная деятельность).

Такая образовательная среда дает возможность каждому обучающемуся накопить необходимый для развития личного знания опыт деятельности, выстроить личную образовательную траекторию.

Работа педагога в образовательной системе, построенной на принципах Образования 2.0, состоит не в изучении программы, а в организации разнообразной деятельности обучающихся в образовательной среде.

3. Ориентация на реальное, а не «игрушечное», равноправие участников образовательного процесса, детей и взрослых.

Учитель является не столько «носителем знания», сколько равноправным партнером по учебной коммуникации. Учитель, как это ни парадоксально звучит, приходит в школу учиться, развивать себя, для чего ему необходима коммуникация с учениками. Собственно, в организованном таким образом образовательном процессе грань между понятиями «учитель» и «ученик» постепенно стирается.

Особенностью такого учебного сотрудничества является наличие у каждого участника образовательного процесса (включая учителя) личного статуса – неодинакового и динамически меняющегося в различных предметных областях и в различных составляющих образовательного процесса [2].

Учебные образовательные сайты (Internet-библиотеки). Электронная библиотека – распределенная информационная система, позволяющая надежно сохранять и эффективно использовать разнородные коллекции электронных документов через глобальные сети передачи данных в удобном для конечного пользователя виде.

Электронная библиотека – это еще и упорядоченная коллекция разнородных электронных документов, снабженных средствами навигации и поиска. Может быть веб-сайтом, где постепенно накапливаются различные тексты (чаще литературные, но также и любые другие, вплоть до компьютерных программ) и медиа-файлы, каждый из которых самодостаточен и в любой момент может быть востребован читателем.

Как на смену обычной книге приходит электронная книга, так и на смену обычной библиотеке приходит электронная библиотека, то есть библиотека, где и каталог и сами книги имеют электронный вид. И все большую популярность в последнее время набирают Internet-библиотеки, виртуальные библиотеки, доступ к которым можно осуществлять из любой точки мира. Сегодня в Интернете действуют свыше 4500 библиотек. Особой популярностью пользуется правовая и техническая электронная документация в виде информационно-правовых систем и систем по нормативной документации. Удобство поиска и использования необходимой информации в таких системах оценили уже многие. Во всем мире активно идет перевод фондов обычных библиотек в электронный вид. При этом электронную форму принимают не только книги, но и инфраструктура библиотеки.

Систем, ресурсов, которые имеют в названии слова «электронная библиотека» больше тысячи. Однако в этом числе: интернет-магазины, электронные каталоги обычных библиотек, сетевые репрезентации обычных библиотек, каталоги сетевых ресурсов и некоторые другие системы. Эти системы и ресурсы очевидно электронными библиотеками не являются. Далее, после учета «зеркал», изъятия неработающих (не отвечает ссылка) и пустых систем, а также некоторых других, остается менее половины. Но при этом оказываются неучтенными системы и ресурсы обозначаемые как:

- библиотеки с определениями «виртуальная», «цифровая», «сетевая», «интернет»;
- собрания, коллекции, архивы, библиотеки без уточняющих определений;
- системы, имеющие только собственное имя типа «abc.ru».

Важным показателем, как это ни странно, является размер информационного фонда. Вряд ли к классу электронных библиотек следует относить ресурсы, как бы они не назывались, содержащие 2, 3, 4 документа, а таких «электронных библиотек» насчитывается несколько десятков. После учета всех этих вариантов получается около 800 систем, которые могут рассматриваться как электронные библиотеки. Число это дает лишь приблизительное значение, поскольку данная область очень динамична: электронные библиотеки создаются и бесследно исчезают, модифицируются, меняют названия и адреса [3].

В сети Internet находятся учебные сайты, с одной стороны, сайты, которые в себя включают электронные библиотеки, лекционный аудио- и видеоматериалы, on-line переводчики и базы рефератов, а с другой – сайты, предназначенные для подготовки абитуриентов, поступающих в вузы

– тестирование в режиме on-line. Все эти сайты объединены и входят в Союз образовательных сайтов. **Союз образовательных сайтов** – один из ведущих разделов проекта Allbest.ru. В основу его создания была положена идея объединения наиболее содержательных и интересных образовательных, научных и информационных ресурсов в союз, который будет способствовать их развитию. Например, «Всем, кто учится» (<http://www.alleng.ru>); «Бакалавр» (<http://bachelor.ucoz.ru>) и многие другие.

Таким образом, Internet-технологии в образовании применяют через применение созданных или заимствованных учителем (преподавателем) программ. Следует также сказать о том, что перечисленные выше Internet-технологии в процессе обучения являются лишь примерами, а вариативность их использования более обширна в виду стремительного развития самих технологий. Поэтому отличительной чертой современного этапа развития образовательной системы является качественная модернизация всех основных ее компонентов. Интенсивное инновационное обновление образования невозможно без широкого применения новейших информационных технологий. Информатизация образования является одним из приоритетов развития социальной сферы и органически связана с процессом модернизации образования.

1 Наумов А. Образование 2.0 стучится в дверь... откроем? // «Компьютерра». – 2008. - №44. – Интернет-публикация. Режим доступа: offline.computerra.ru/2008/760/388331 (Дата обращения 06.12.2015).

2 Образование 2.0: индивидуальная траектория, особая среда и равноправие участников. // Интернет-публикация. Режим доступа: blog.schoolchampion.in.ua/2011/07/obrazovaniye-2-0 (Дата обращения 06.12.2015).

3 Что такое электронные библиотеки? // Интернет-публикация. Режим доступа: <http://www.ikirov.ru/journal/entsiklopediya-potrebitelya-art-cto-takoe-elektronnyie-biblioteki.html> (Дата обращения 06.12.2015).

Түйіндеме

Бердалиева Т.К., Қайбалдиева Б.М., Қуанышбаева Ш.С. С. Д. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті оқытушылары Ақпараттық білім беру кеңістігіндегі IT-технология

Мақалада заманауи ақпараттық технологиялардың (IT-технологиялар) оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру түрлерін өзгертудегі, оқушыны толығымен ақпараттық білім беру ортасына қосудағы, білім сапасын арттырудағы, мектеп, жоғары оқу орны, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінде ақпарат пен білім алуға бейіндеу үдерісін жақсартудағы рөлі жан-жақты қарастырылады. Жаңа ақпараттық технологиялар білім беру жүйесін дамытуда компьютерлік және телекоммуникативтік орта қалыптастырады, оларға: электронды оқулықтар (білім беру үлгісіндегі ақпараттық өнім, «қағаз» оқулықтан айырмашылығы оны тек компьютердің көмегімен ғана ашып оқи алады), қашықтықтан оқыту (білім беру) (қашықтықта білім беру формасы), 2.0 білім беру технологиясы (локальды электронды ресурстармен жұмыс жасау мүмкіндігі), оқу білім беру сайттары (ғаламдық желі арқылы электронды құжаттармен жұмыс жасау), Internet-кітапханалар (әртүрлі электронды құжаттардың жинақталған, реттелген коллекциясы).

Кілтті сөздер: Internet-технологиялары, электронды оқулық, қашықтықтан оқыту, 2.0 білім беру технологиясы, білім беру сайттары, Internet -кітапханалар

Summary

Berdaliev. T.K., Kaibaldiyeva B.M., Kuanyshbaeva SH.S

Kazakh National University named after S.D. Asfendiyarov teacher of professional languages chair

In article deals with the role of modern information technologies (IT technologies) in education which allow to change character of the organization of teaching and educational process, to completely ship the trainee on information and education environment, to increase quality of education, to motivate processes of perception of information and knowledge acquisition: school, high school and postgraduate training. New information technologies create an environment of computer and telecommunication support in education: electronic textbooks (information product of educational character, difference from the "paper" textbook that it can be looked through only by means of the computer), distance learning (form of education at distance) the Education technology 2.0 (a possibility of work with local electronic resources), the educational

educational websites (work with electronic documents through global networks), Internet-libraries (the ordered collection of different electronic documents).

Keywords: Internet-technologies, information, electronic textbook, distance learning, Education technology 2.0, educational websites, Internet-libraries.

ӘОЖ378.016:821.512.122

ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ (М.Мақатаев өлеңдері мысалында)

Жұмақаева Б.Д. – *п.ғ.к., профессор м.а. d.bereke2009@mail.ru*

Мақалада орта буын сыныптарда лирикалық шығармаларды оқыту арқылы оқушылардың таным белсенділігін дамыту мәселесі қарастырылған. Қазақ әдебиетінен оқытылатын лирикалық шығармалар көлемі жағынан шағын болғанымен, құрылым жағынан саналуан әрі күрделі болуы себепті оқу-танымдық жұмыстарда үнемі қиындық туғызады. Әдіскер-ғалымдар тарапынан назардан түспей келе жатқан лириканы оқыту мәселесінің зерделейтін тұстары көп. Әсіресе өлең мәтініндегі тілдік ұғымдармен жұмыс түрлері, өлеңдегі символдық белгілерді тану, авторлық ой-сезімді түйсіну, таныту өлеңді талдау жолдарын дамытқанда ғана оң нәтиже береді. Лирикалық шығарма мәтінімен атқарылатын жұмыстардың алғашқы қадамдары өлең мәтініндегі сөздердің семантикалық мәнін түсінуден басталуы керек. Әр сөздің мағынасы мен терең астарын айқындау оқушылардың таным көкжиектерін кеңейте түседі. Мақалада орта буын сыныптарда оқытылатын М.Мақатаевтың өлеңдері ауқымында оқушылардың таным белсенділігін дамыту жолдары нақты масалдармен көрсетілген.

Кілт сөздер: Лирикалық шығарма, әдіс-тәсіл, символдық белгі, ұлттық концепт, талдау жолдары.

Лирикалық шығармаға поэтикалық тіл қызмет етеді. Поэтикалық тіл ақынның жан тебіренісін, биік сезімін жарыққы шығарады. Образды ой мен поэтикалық тілдің тереңіне үңіліп, лирикалық қаһарман арқылы жарыққа шығатын авторлық толғанысты, дүниетанымды, ақындық мақсат, мүддені, сезім-күйді тану, оқушыларға ғана емес, ересектер үшін де бір шама күрделі. Авторды жете түсіну үшін дүниетанымдық, тілдік әлеуеттің де жоғары болуы қажет. Ал, оқушыларда бұл әлі қалыптасу үстіндегі үдеріс.

Көркем шығарманың тууы мен оқырманын санасына сәулеленуінде үштік одақтың бірлігі болуы керектігі кейінгі зерттеулерде жиі айтылып жүр. Сонда таным, дискурс автор → көркем шығарма → оқушы арасында қалыптасыды. Автор өмір сүрген уақыт, орта, кезең, таным-түсінік, құндылықтың көркем шығармадағы бейнесін оқушының қабылдауы, түсінуі, зерделеуі, бағалауы көптеген факторларға қатысты. Мәселен, жыраулық поэзияның дүниеге келген тұсы мен бүгінгі уақытты немесе ХҮІІІ –ХІХ ғасыр туындыларын, тіпті кешегі кеңес кезеңіндегі шығармалардағы уақыт, кезең, құндылық бүгінгі ұрпақ санасында қалай жаңғырығады? Белгілі бір дәрежеде түсіну болғанымен, түйсіну қаншалықты жүзеге асады? Бүгінгі уақыт пен құндылық қандай, оның арақатысы қаншалықты деген мәселелер туындайды.

Поэтикалық мәтінді зерттеген көптеген ғалымдар поэтикалық тілдің табиғатын жан-жақты қарастырады. Көркем мәтінге филологиялық талдау жасаған Ю.В.Казарин. Поэтикалық мәтінде ой өрнегі бірнеше формада көрініс табатынынын айтады[1].

- Өлеңдегі графикалық форма (тармақ, шумақ, шрифті, тіпті мәтіннің жазылу қалпы мен түсі де енеді);

- Өлеңнің дискурстық формасы (екпін, қарқын, ырғақ, әуенділік белгілері);

- Өлеңнің фонетикалық (фондық) формасы (мәтіннің мағыналық фонның құрылымы);

- Өлеңнің тілдік формасы (поэтикалық мәтіндегі тіл бірліктері өрнегінің жиынтық жоспары).

Көркем шығарманы талдаудағы басты ұстаным мазмұн мен пішінді (форманы) бірлікте қарастыру екендігі белгілі. Көркем мәтінмен алғашқы ұшырасуда көзге көрінетіні оның формасы. В.Г.Белинскийдің айтқанындай «Сөз - ойдың көрінісі», яғни ойдың киімі - сөз. Автор толғанысы мен ой түйінін қандай сөзге орады, қандай сөзді тандап, талғап алды? Ойды қалай өреді? Бұл өлеңнің алғашқы қалпында көзге ұшырасады. *Өлеңнің графикалық формасы* көркем шығарманың бейтарап қалпы сияқтанғанымен, мәтінді визуалды қабылдауда, белгілі бір дәрежеде, алғашқы әсерді

қалыптастырады. Сондықтан көркем шығарманы талдаудағы көрнекі құралдың бірі көркем мәтіннің өзі болуы заңды.

Өлеңнің дискурстық формасы оқушының көркем шығарманы көркем қабылдауын ұйымдастыру міндетіне қызмет етеді. Әдіскер-ғалым Ә. Қоңыратбаев: ... «Я. А. Коменский әсерді, адамның қабылдауын сезімінен бастайды. Бала қай затты болса да әуелі бес сезім арқылы (көру, есту, қол, тіл, сипау) танып біледі. Балаға керегі сөз, ереже емес, көркем сөздің өзін төтелеп оқып, содан білім, әсер, қоғамдық таным алу. Соның көбін бала мәтіннің өзінен ғана алады. Алғашқы жинақтау – кіріспе сөз емес, тексті оқудан өткізіп, соның нақты мазмұнын игеру. Оқудан соң шығарманың тақырыбын тапқызсақ – бұл тексті оқудан туатын алғашқы жинақтау болмақ. Екінші саты – сол шығарманың формасын таныту. Бұл – арқылы категориясына құрылған жұмыс, танымның ғылыми сатысы. Оның шығарма идеясын тапқызу арқылы жинақтаймыз. Соңғы жинақтау тұсында болса сол екі оқудан алған білімі мен әсерін өздігінше игеріп байытады. Бұл үш сатының үшеуі де жүйелі түрде жатығу арқылы іске асады. Ол тез саналы оқуға (қол), есте қалдыруға негізделеді. Жүйелі түрде жүргізілген жаттығулар білімді дағдыға айналдырады. Бізде де нақты тексті сабақтан алшақтатып, немесе соның мазмұнын кіріспе сөзбен қабаттастырып өзі айтып беріп, жүрдек, саналы оқуға, шығарма мазмұнын игеруге мән берілмейтін жайттар бар. Ондайда мұғалім негізгі объект болған көркем текісттен де, оқушыдан да қол үзеді. Сөйтіп, бос сөзге әуес мұғалімдер текістің өзін оқудан туатын алғашқы сезімдік қабылдауды елемейді»[2] – дейді.

Ендеше көркем қабалдауды ұйымдастыруда өлеңді мәнерлеп оқуға басымдық береміз. Мәнерлеп оқу көркем мәтінді аудиалды қабылдаудың тетігі. Автордың ой-пайымымен көркем шығарманы сөйлету күрделі әрекеттің бірі. Көркем мәтіннің болмысына терең бойлап, жете меңгермейінше оны сөйлету қиын. Өлеңдегі әр сөз, бунақ белгілі ой ағымын ұсынады. Оны дәл сол мәнінде тиісті ырғағымен оқу үлкен шеберлікті талап етеді. Т. Ф. Курдюшева орта мектеп іс- тәжірибесіндегі көркем шығармаларды қабылдаудың тиімділік әсерін 4 кезеңге бөліп қарастырады. 1 кезең – қабылдауға дайындық; 2 кезең – мәтінді оқытудан кейін қалыптасатын қабылдау, 3 кезең – талдау кезіндегі тереңірек қабылдау, 4 кезеңі – қабылдаудағы жинақтау, қортынды[3].

Әдебиетті оқыту әдістемесі ғылымында классикалық әдістердің бірі саналатын шығармашылық оқыту әдісінің бір тәсілі – көркем мәтінді мәнерлеп оқу. Әдіскер-ғалым З.Я.Рез шығармашылық әдістің бірнеше тәсілдерін ұсынады. Көркем мәтінді мәнерлеп оқу, сахна шеберлерінің оқуы т.б. Көркем мәтінді мәнерлеп оқуда дауыс ырғағы, әуезі, қарқыны, екпіні – барлығы да өлеңді қабылдауда жағымды жағдай туғызушы компоненттер болып есептеледі. Өлеңдегі ой кідірістері, психологиялық кідірістердің де өзіндік ықпалы болады.

Мәтіннің мағыналық фонының құрылымы - көркем мәтіннің пішінінен мазмұнына қадам жасауды нұсқайтын нысан. Егер әр сөзді таңба деп қарастыратын болсақ, әр таңба бір ойдың бейнесі. Поэтикалық өлең мәтіні тарихи-мәдени, рухани болмыстың, автордың шығармашылық әлемінің құрылымы мен жүйесін танытатын көптеген таңбалардың құрылымы болып есептеледі. 5-сыныпта оқылатын М.Мақатаевтың «Мен таулықпын» өлеңінің мәтініне назар аударалық:

*Тау - алып жүрек Ана туған
Мен – таулықпын!
Таудан мен жаратылғам.
Киіктің сүтін еміп ержеткенмін,
Қуат алып қыранның қанатынан.*

*Мен таулықпын!
Таудан мен жаратылғам.
Бұлт бүркеніп, жай отын ала тұғам.
Күн алғашқы сәулесін маған шашып,
Маған келіп түнейді қара тұман.*

*Тау ұлымын,
Тау – менің дәу бесігім,
Мен оның әуресімін, сәулесімін.
Асқар шыңдар желпиді бесігімді,
Бір орамын ағытып сәлдесінің.
Мен – таулықпын!*

Таудан мен жаратылғам.

Тау деген Ана туған, дара тұлғам,

Тауға барып,

Көкке ұшып кетсем бе екен,

Ұстап алып қыранның қанатынан...[4]

Өлеңде тау заттық ұғымнан символдық белгіге айналған. Тау - өрліктің биіктіктің, тазалықтың, даралықтың белгісі. Өлеңдегі мағыналық фонды құрайтын заттық ұғымдарда «тау», «бұлт», «қыран», «жай оғы», «асқар шың» – таудың символдық бейнесін айқындайтын бірліктер. «Тау – дәу бесік» - қолданысы ұлттық болмысқа қатысты концепт. Ал, «Асқар шыңдар желпиді бесігімді, Бір орамын ағытып сәлдесінің» - деген тармақтардан таудың көркем бейнесінің ақын қиялымен астасып, көркем образды қолданыс тапқанын көреміз. Бұл қолданыста «тау» — «асқар шың» — «бұлт» образдары айқындалады. Сонда ақын қиялында «тау — бесігін» асқар шыңдар ағытқан «бұлт — сәлдесімен» желпиді. Өлеңде мекеншақты танытатын «Күн алғашқы сәулесін маған шашып, Маған келіп түнейді қара тұман»- сияқты тармақтар бар. Екі тармақта антитезалық қолданыстар арқылы күн мен түн, ақ пен қара, жарық сәуле мен қараңғы түнек ұғымдарын туындата отырып, уақытты да, кеңістікті де қамтыған.

Өлеңде тау сияқты басқа да табиғат перзенттері: «киік» пен «қыран» таңбаланады. «Киіктің сүтін еміп ер жетуі» ақынның табиғаттың киелі кәусарынан сусындап, арман-қиялының асқақтығына «қыранның қанатынан қуат алуы» жеткізгені өрнектеледі. Мұнда да жер мен көк мекеншақ ұғымын тудырады. Табиғат – биологиялық, рухани қуат көзі ретінде таңбаланады.

Ақын да тау кейіптеп, тау мінездес, «бұлт бүркенеді», «жай отын ала туады». Ақынның «мені» мәтінде тау ұғымымен қабаттасады («Күн алғашқы саулесін маған шашып, Маған келіп түнейді қара тұман»). Өлеңде ақынның эмоциялық күйін танытатын пофосты сөз қолданыстары – «таудан мен жаратылғам», «Тауға барып, Көкке ұшып кетсем бе екен, Ұстап алып қыранның қанатынан...» ұшырасады. Биіктен биікке өрлеу, қиялдың қанат қағып, өрге самғауы осы шумақтарда еркін танылады. Өлеңнің ассоциативті-мағыналық фоны «Тау деген Ана туған, дара тұлғам» тармағында бейнеленген. Ана → Тау → дара → тұлға немесе тау - дара, тау - алып жүрек, тау- тұлға, тау дәу бесік. Сонымен қатар табиғат – Ана – тау–перзент ұғымдары өріледі.

Автордың ассоциативті-психологиялық күйі өлең мәтінде еркін танылады. Мәселен, ақын таулық, тау мен ол бір-бірінің иелігінде. Ақын мен тау егіз ұғым ретінде ұсыналады, яғни тау – мекен, тау- жаратылыс негізі. Ой қайталана отырып өрбиді.

Адам жаратылысында табиғатқа тәуелді. Барлық күш-қуатын, ырзық несібесін өзін қоршаған ортадан алады. Адамның рухани күшінің қайнар көзі де табиғатта. Табиғат тылсымын жүреппен болжап, бағамдайтын ақынның қай-қайсы да мұны жырмен өрнектейді.

Мұқағали шығармаларында символдық қолданыстар көптеп кездеседі. Мәселен, тау, тау өзені, түн, қыран, дала, жел сияқты ұғымдардың адам жаратылысына әсер-ықпалы, одан туындайтын шабыт-күй ақын шығармаларында өзгеше өрнек құрайды. Адам да табиғат перзенті ретінде рухани қуат пен шабытты туған жер, өскен орта, қоршаған табиғи дүниелерден алатынын аңғартады. Ақын шығармашылығында өскен өлкеге деген шексіз сүйіспеншілігін, ынтықтығын сездіріп отырады. Аспан таулар аясында дүниеге келген Мұқағали бір шоғыр өлеңінде тауды жырлайды: «Хантәңірі», «Жігіттер, демалайық тауға барып», «Біздің таулар кемедей шұбатылған», «Таудай болғым келеді», «Тауда өстім», «Ілініп түн тұр тауларға», «Тау бір аңыз», «Түсіме тау кіреді», «Ығысыңдар, ей таулар, ығысыңдар», «Мен таулықпын» т.б. Осындай көркем суретті, сыршыл өлеңі «Мен таулықпында» ақын табиғаттың әсемдігін жырлай отырып, сол табиғатқа деген өзінің ынтызар көңілі мен ой-толғамын білдіреді. Өлеңнің басты тақырыбы – өрлік, биіктік, асқақтық. Ақын табиғат перзенті – таудың қасиетін айта отырып, адам баласының жан дүниесіне бойлайды. Адам табиғатындағы, іс-әрекетіндегі өрлік, биіктік, асқақтық, ірілікті дәріптейді.

Өлеңнің тілдік формасын (поэтикалық мәтіндегі тіл бірліктері өрнегінің жиынтық жоспарын) зерделеу жекелеген тіл бірліктерінің жүйесін, өлеңнің композициялық құрылымын тануға жол ашады.

Өлеңдегі тіл бірліктерінің семантикалық мәнін айқындағаннан кейін олардың өлеңдегі құрылымы мен жүйесін аңғаруға болады. Өлеңнің композициялық құрылымы қайталаулар арқылы шеңбер түзеді. Курсивпен берілген сөздер әр шумақтағы мағыналық фонды, экспресивті-эмоциялық күйді танытады.

Әрине, 5-сыныптың оқушысына өлең мәтінін дәл осы теориялық ұғымдар арқылы түсіндіру немесе сипаттау орынсыз. Тиімді әдіс-тәсілдерді, бағыттаушы сұрақ-тапсырмаларды пайдалана отырып сөздің мәнін ашу, кей сөздердің символдық белгі екендігін таныту қажет. *Өлең мағынасының таянышы болып тұрған сөздерді белгілеу, олардың мәнін әркімнің өз ұғым-түсінігі бойынша пайымдату, өлеңдегі ерекше мәнді танытатын сөздерді саралау, жүйелеу, кластер түздіру, өлең құрылымын таныту оқушылардың ой белсенділігін арттыратын тапсырмалар болып есептеледі.* Бұндай тапсырмалар оқушылардың танымдық белсенділігімен қатар, шығармашылық мүмкіндігін дамыта түседі. Сонда ғана оқушы білімді түсіну арқылы талдау, қорыту, өз білімін бағалау кезеңдеріне өте алады.

Лирикалық шығармалардың әрқайсысы жеке құрылымдық жүйе екендігін белгілі. Оларды оқытуда қолданатын әдістерді жинақтап айту күрделі. Солай бола тұра біздің тарапымыздан, лирикалық шығармаларды талдауда, оқытуда жүйеленген жұмыс түрін ұсынамыз:

1. Шығарманың басты және қосалқы тақырыптарын табу;
2. Шығармадағы күрделі сөздер мен күрделі ұғымдарды анықтау, сөздік жұмысын жүргізу;
3. Өлеңнің құрылысын талдау;
4. Өлеңдегі көркем сөз айшықтарын (троп, фигураның түрлері) табу, мәтіндегі қызметін айқындау;
5. Шығарманың композициялық құрылымын анықтау, жоспар құру;
6. Шығарманың синтаксистік құрылым жүйесіндегі ой ағынын, тірек ұғымдар арқылы айқындау;
7. Шығарма идеясын тану;
8. Айторлық ұстанымды аңғарту.

Я. А. Коменский оқу үдерісіндегі оқушыға білім мен тәрбие беру жұмысын мынадай төрт кезеңге бөледі:

1. Сыртқы сезімді тәрбиелейтін жаттығулар. Бұл мақсаттағы жаттығулар арқылы бала өзін қоршаған ортаны, өмірді танып, олармен дұрыс қарым-қатынас жасауға үйренеді.

2. Ішкі сезімді ой-қиял арқылы елестету мен есту, қол мен тілді тәрбиелейтін жаттығулар.

3. Нақты зат пен нәрселердің көлемі мен барлық заттық нәрселерді, құбылыстарды сезіну, осы сезіну арқылы жиналған материалдар негізінде ой-пікір мен түйсікті дамыту.

4. Ерікке қатысты; ұстамдылық, еңбек құмарлық, қабілетті дамытуға бағытталған жұмыстар. Осы бағыттағы жаттығулардың барлығын да лирикалық шығармаларды оқытқанда қолану маңызды.

«Мен таулықпын» өлең мәтініндегі ойды айқындау, жинақтау, жүйелеу, қорыту үшін төмендегідей тапсырмалар ұсындық:

1. Өлеңдегі тауды сипаттайтын сөздерді белгіле, сол сөздерді теріп жазып жүйеле.

2. «Асқар шыңдар желпиді бесігімді,

Бір орамын ағытып сәлдесінің», деген тармақтарды қайталап оқы, көз алдарыңа қандай бейне елестейді? «Сәлде» сөзі қай заттық ұғымның орнына жұмсалып тұр? Асқар шыңның түсі қандай? Сөз образын, көріністі, бейнені сипаттап айтып көр.

3. «Күн алғашқы сәулесін маған шашып,

Маған келіп түнейді қара тұман»- деу арқылы ақын нені меңзейді? Осы тармақтарда уақытқа қатысты сөз қолданыстары бар ма? Тауып белгіле, өз түсінігіңді айт.

4. Мәтіндегі Ана сөзінің қолданысына назар аудар. Өлеңде ақын Ана сөзін қандай ұғымда қолданған деп ойлайсыңдар?

5. Өлеңде табиғаттың тағы қандай перзенттері аталады.

6. Өлеңді тұтас қайталап оқи отырып, тауға деген ақынның қарым-қатынасы мен сезімін түсінуге күш сал.

7. Таудың қай қасиетін ақын ерекше қастарлейді?

8. «Тау ұлы» тақырыбына ой толғау жаз.

Мектеп оқулығында осы өлең мәтініне қатысты мынадай тапсырма берілген екен: «Өлеңді мәнерлеп оқы, жаттап ал», «Ақынның ой-арманын әсірелеп, ақын қиялын қалықтататын бейнелі сөздерді дәптерлеріне жазып алып, есіңе сақтауға тырыс», «Өлеңнен тау ұлында болуға тиіс қандай қасиеттерді аңғаруға болады».[4] Бұл тапсырмалар дәстүрлі талдауларда мақсат етіліп жүрген мәтіннің тақырыбы мен өзекті ойын танытуға да жетімсіздік етеді. Оның үстіне ақын тау ұлының қасиеттерін сипаттауда басты мақсат етпейді. Тау ұлыны қатысты сындық ұғымдағы сөздер, эпитеттер мәтінде жоқтың қасы. Бұндай дидактикалық жағынан кемшін сұрақ-тапсырмалар оқушыны мейлінше тығырыққа тіреп, ой-қиялын шектейді.

Мектеп бағдарламасына енген М.Мақатаевтың өлеңдерін оқытуда белгілі бір дәрежеде қиындықтар бары рас. Оның бір себебі мектеп бағдарламасына енген ақын шығармаларындағы пафостың басымдығында. Оқушыларға өлең мәтінінен мағыналық танымға жетуден гөрі сезімдік танымға жету, түйсіну әлдеқайда күрделі болатыны рас. Ақынның бұдан өзге «Фантазия», «Барлығы да сендердікі» өлеңдері енген. «Фантазия» өлеңінде ақынның халықтың кешегісі мен болашағы туралы ой толғамдары танылады. Адамзат әлеміндегі қиял барша ғылым-білімнің, ғажайыптардың түрткісі. Қазақта «Жеті қат жер», «жеті қат аспан» деген ертеден айтылып келе жатқан ұғымдар. Аспан мен жер қабатының ғылымдағы атауы мен ерекшеліктері зерттелмей тұрып-ақ, халық табиғат ерекшеліктерін зерделей алғандығын ақын халқымыздың ұшқыр қиялы мен даналығына жориды. Ата-бабамыздың «ертеңің ергегісінде» болжаған парасат, пайымына сүйсінген ақын, халықтың ғылым мен өркениет жолындағы қарым-қабілетінің молдығына сенеді.

«Барлығы да сендердікі» өлеңі ақынның кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиет-аманаты деуге болады. Өлеңде ақынның айтпақ ойы ашық, бүкпесіз тура мағынасында берілген. «Өмір, қоғам, заман, дала, қала» – ата ұрпақтың болашаққа қалдырған мұрасы. Ақын өлеңінің өзегінде «жаңа атқан таң нұры» – болашаққа сүйіспеншілігі сезіледі, сонымен бірге сенім жүктейтіні де аңғарылады. «Болашақты жалғау үшін болашақ» үлкен жауапкершілік керектігін танытады. Ақынның айтпақ ой алғашқы тармақта-ақ ашық ұсынылған.

- 1 Казарин Ю.В. Филологический анализ художественного текста. - М.: Наука, 2004. — 496 с.
- 2 Қоңыратбаев Ә. 4-7 кластарда әдебиетті оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1987. -33 б.
- 3 Проблемы преподавания литературы в средней школе / Под ред. Т. Ф Курдюмовой. – М., 1985.
- 4 Әдебиет. Жалпы білім беретін мектептердің 5 сыныбына арналған оқулық. А., Атамұра 2013.

Резюме

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНИКОВ ПРИ ПОМАШИ ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИИ (ПО ПРИМЕРУ СТИХОВ М.МАКАТАЕВА)

Б.Д. Жумакаева – к.п.н., и.о. профессора d.bereke2009@mail.ru

В данной работе рассматривается развитие познавательной деятельности учеников средних классов, при помаше лирических произведениях. Лирические произведения на казахском языке являются краткими по содержанию, структура их очень масштабная и сложная по этой причине возникают трудности в развитии. По словам ученых-метадистов есть еще много сторон изучения лирических способов развития. Особенно, работы как: понятия языковых разновидностей в текстах стихотворении, воспринимать и показывать чувство мысли автора, дали результаты только при развитии разбора строк стихов. Понимание текстов лирических произведений начинается с пониманием сексических значений слов песни. Познание и понимание смысл слова расширяет кругозор учащихся. В статье показаны пути совершенства познания стихов М.Мақатаева с точными примерами развития для учеников средних классов.

Ключевые слова: лирические произведения, способы, символические знаки, народный концепт, пути разложения.

Summary

DEVELOPMENT OF INFORMATIVE ACTIVITY OF PUPILS AT WAVE LYRICAL WORK (FOR EXAMPLE M.MAKATAEVA VERSES)

B.D. Zhumakaeva - Candidate's (PhD) degree in pedagogical sciences. d.bereke2009@mail.ru

This study examines the development of cognitive activity of pupils of the middle classes, with the Wave lyrical work. Lyrical works in Kazakh language are brief in content, their structure is very ambitious and complicated for this reason that there are difficulties in development. According to scientists metadists there are many sides to study ways of development. Especial lyrical, working as: the concept of language varieties in the text of the poem, to perceive and to show a sense of the author's thoughts, gave results when parsing article poems. V development shows the path of perfection knowledge of verse .Makataeva with precise examples of students for the middle class.

Key words: lyrical works, methods, symbolic signs, people's concept, the expansion path.

УДК 37:001.4; 37(03); 37(075)

ЕТІС КАТЕГОРИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ КӨКЕЙКЕСТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қ.Қадырқұлов - ф.ғ.к., ал- Фараби атындағы ҚазҰУ,
Р. Садықова - ҚазҚызМПУ-дың ф.ғ.к.

Қазіргі таңда қазақ тілінде етістіктің етіс категориясын оқыту мәселесі ғылыми тұжырымдардың қайтадан қаралу жақтары көңіл аудартады. Заманға байланысты тілдік оралымдар да тілдік нормадан ауытқып, басқа тілдің грамматикалық үлгісіндегі аударманың жетегіне еріп кетеді. Әр оқытушы – жеке әдіскер болуы керек. Оқу құралының авторы оқушы мен студенттің алдында тұрмауы мүмкін. Ал біреу жазған оқулықтағы түрлі тақырыптарды түсіндіретін де, жеткізе оқытатын да, тосын сұрақтарға дәлелді жауап беретін де – оқытушы. Сондықтан оқытушы үшін шешімі табылмаған мәселелердің болуы мүмкін емес.

Бұл мақалада қазақ тілінде етіс категориясын оқытудағы күрделі құбылыстарды айқындай отырып, олардың шешімін табу жолдарының ұсынылуы – көкейкесті мәселелердің көлемін азайтудың бір амалы екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: етіс категориясы, оқыту, әдіскер, мәселе, журнал, тілдік оралым, етістік

Тіл білімі ғылымында оқыту үдерісі мен ғылыми зерттеу барысы бір-бірімен үнемі үндестік таба бермейді. Ғылым өз тұжырымын уақыт өте келе өзгертуі мүмкін. Бір шешімге тұрақтаған теория зерттеу барысында жаңа бір теорияның пайда болуына байланысты кереғар түсінік иеленеді. Бұл – заңды құбылыс. Ал әдістемелік жүйенің тәжірибелік негізге сүйенгендіктен, ғылыми дәлелдеудің шеңберінен шығып кететін тұстары жетерлік. Ереже – заңдылық емес. Сондықтан, оқыту үдерісі кезінде ұзақ жылдар бойы бір сарынмен үйретіліп келген тілдік құрылымдар «тосын» сұрақтар барысында жаңаша жол іздеуге мәжбүрлейді. Солардың бірі – етістіктің етіс категория – сы. Мектеп қабырғасында оқытылуы күрделі етістіктің бұл түрі студенттерге түсіндіру кезінде тіпті шиеленісе түседі. Бұның себебі де жоқ емес. Әр ғылыми еңбекте әр түрлі сипат иеленетін етіс және оның түрлері ортақ бір қағиданы оқытушыдан талап етеді. Оқытушы оқулықтың мазмұнына жүгінеді. Оқулық таптаурын болған мысалдары мен жасалу жолдарын ұсынумен ғана шектеледі. Міне, осы тұста әдістемелік көмек, әдістемелік ұсыныстар белсенді қызмет атқаруы тиіс. Оқытушы тұлғаны күмәнді ережелер мен күдікті дәлелдерден құтқаратын – біліктілігі. Біліктіліктің ғылымның нәтижелерінен гөрі тәжірибенің тезіне негізделгені жөн. Етіс категориясын оқытқанда алғашқы кездесетін қиындықтар да қағида мен тіл қолданысы арасындағы сәйкессіздіктерден туындайды. Етістің бастапқы түрі- өздік етіс – іс, қимыл, әрекеттің сол істі істеушіге қатыстылығын білдіреді. Барлық оқулықтағы ережелер осы мазмұнды қамтиды. Жасалу жолы да –н, –ын, –ін жұрнақтарымен шектеледі. Мысалдары да бір-біріне ұқсас: *таранды, жуынды, киінді...* Яғни, қимыл иесі *өзі киінеді, өзі жуынады, өзі таранады*. Енді *өзі кісе, өзі жуса, өзі тараса қандай етіс болады?* деген сұрақты қоятын уақыт жеткен секілді. Бұл қимыл да іс істеушінің өз тарапынан болады. Бұл қимыл да іс істеушінің өзі үшін жасалады. Оқытушы қолданыста дәлелдеуді қажет етпейтін өздік етіске тән құбылысты оқулықта берілмегендігіне сүйеніп айтпаса, қателескені. *Үсті-басымды жудым* немесе *жуындым* десе, *Үсті-басымды тарап-сыладым* немесе *тарап-сыландым* десе қимыл иесінің (субъекті демей-ақ) кім екендігі белгілі. Бұдан соң өздік етістің оқушыны ойландыратын екінші қыры пайда болады. Ол – ыл, -іл, -л жұрнақтарымен жасалуы. Түйілдім, жазылдым, керілдім, созылдым, бүгілдім т.б. Берілген қимыл етістіктерінің бәрі іс істеушінің өзіне қатысты. Біреудің бұйрығымен немесе еріксіз жасалған әрекетті білдірмейді. Сондықтан, өздік етісті бір ғана жасалу жолымен шектеу – қазақ тілін оқыту жүйесіндегі бірізділіктің жоқтығы. Ырықсыз етістің -ыл,-іл,-л жұрнақтарының беретін мәнін өздік етіспен шатастыруға болмас. Сонымен, *қимыл іс істеушінің өзіне тікелей қатысты болса - өздік етіс*. Оның үш түрлі амалдық жолы бар екенін студентке ашып көрсетпесең, тосын сұрақтан арыла алмайсың. Бұл етістің дәстүрлі жасалу жолы (-ын,-ін,-н жұрнақтарымен) *өзіндік етіс* [1], ешқандай жұрнақсыз жолы *негізгі етіс* деп аталып келді [2]. Ал – ыл, -іл, -л тұлғадағы түрі туралы сөз қозғалған емес. Көріп отырғанымыздай, өздік етістің жасалу жолын қарапайым әдіспен, бір ғана амалмен оқыта салуға болмайды. Етістің тағы бір түрі - өзгелік етісті оқыту да көп нәрсенің басын ашып алуды қажет етеді. Оның біріншісі - өзгелік етістің ережесін нақтылау. Бір ереже бар: - *өз- гелік етіс қимыл, іс-әрекеттің тікелей субъектінің өзі арқылы емес, екінші бір субъекті арқылы істелетінін, іске асатынын білдіріп, сабақты етістіктен (кез келген етістіктен емес) белгілі қосымшалар арқылы жасалатын етіс категориясының түрі болып*

табылады [3]. Екінші ереже бар: Қимыл, амалды істі істеушінің өзі істемей, басқа біреу арқылы істететіндігін білдіретін етістің түрін өзгелік етіс дейді [4]. Берілген ережелер бойынша өзгелік етіске сабақты етістіктер негіз болады. Бірақ академиялық грамматикада «салт немесе сабақты болып келуіне қарамастан, ырықсыз етіс тұлғасындағыдан басқа етістік түбірлерінің бәрі өзгелік етіс аффикстерімен тұлғаланып қолданыла береді» делінген. Берілетін жұрнақтары да біркелкі емес. Дәстүрлі жұрнақтары: -дыр,-дір,-тыр, -тір,-ғыз,-гіз,-кыз,-кіз,-т. Академиялық грамматикада бұлар – ыр,-ір, -ар,-ер, -сет жұрнақтарымен толықтырылады [5]. Қалай десек те, өзгелік етісте қимыл иесі іс істеушінің өзі болмауы тиіс. Қалай десек те, өзгелік етіс сабақты мен салт етістіктердің екеуімен де жасала береді (*жазғыз, бергіз, кетір, келтір*). Мәселенің бәрі аталмыш жұрнақтар жалғанған етістіктердің бәрі өзгелік етіс категориясын иелене алмайтындығында. Сен оқы деген сөйлем өзгелік етіс емес те, *сен көбейт* деген сөйлем қалай өзгелік етіс болады?! Тосын сұрақ дегеніміз – осы. Оның жауабын салыстырмалы кестемен көрсетейік:

Өзгелік етіс категориясы жоқ сөйл- лемдер	Өзгелік етіс категориясындағы сөйл- лемдер
1.Кілемді далаға шығардым	1.Кілемді далаға шығарттым
2.Көзімді дәрігерге көрсеттім	2.Көзін дәрігерге көрсеткіздім
3.Домбыраның құлағын келтірдім	3.Домбыраның құлағын келтірттім
4.Бұл ісімді тоқтаттым	4.Бұл ісін тоқтатқыздым

Кестенің екі қатарындағы үлгіде де өзгелік етістің жұрнақтары бар. Айырмашылығы – бірінші бағанда жалаң, екінші бағанда қосарлы жұрнақ- тар. Егер өзгелік етіс жұрнақтарын етістіктерге жалаң күйінде жалғап, тек екінші жақта ғана айтатын болсақ, онда бұйрық райдағы туынды етістіктің қызметін атқарады. Үлгідегі екінші бағандағы сөйлемдер өзгелік етістің толық сипатын ақындайды. Оқулықтардың бәрінде етіс жұрнақтарының қосарланып келе беретіні туралы айтылады. Алайда неліктен қосарланатыны туралы, қосарланған кездегі мағыналық өзгерісі ашылмайды. Қосарланып келген өзгелік етіс жұрнақтары қимыл иесінің өзге біреу екендігіне күмән келтіртпейді. Мысалы, *киімді біреуге кигізу бар, егер өзі кие алмаса. Киімді біреуге бақылап тұрып кидірту бар*. Біріншісінде киімді өзің кигізесің де, екіншісінде киімді оның өзі киеді. Сонда қимылдың иесі нешінші жақ екенін түсіндіру үдерісі қиындық туғызбайды. Біреуге істеткен қимылдың бәрін өзгелік етіс қатарына жатқыза беруден сақтану үшін оның жұрнақтарына сараптап қарау керек. Сонымен, *өзгелік етіс дегеніміз – үш жақтағы тұлғаның екінші жақ арқылы өзге біреуге іс - әрекетті жүзеге асыруы*. Қимылдың орындалуына үш тұлға (субъект) қатысқанымен, қимыл иесі үшінші тұлға болады.

Етістің тағы бір түрі – ырықсыз етісті оқыту да күрделілігі жағынан өздік немесе өзгелік етістерден кем түспейді. Ырықсыз етісте қимыл иесінің белгісіздігі барлық оқулықтарда айқын көрсетіледі. Жасалу жолы да екі түрлі көрсеткішпен нақтыланады. Олардың етістікке қалай жалғанатыны да ерекшеленеді. Егер етістіктің құрамында л дыбысы болса, оған –ын,-ін, -н жұрнақтары, ал болмаса, -ыл,-іл,-л жұрнақтары жалғанады делінеді. Былай қарасаң, оңай секілді: жылы-н-ды, бөл-ін-ді, қой-ыл-ды, сөг-іл-ді. Соңғы кезде жиі қолданылып жүрген терминде-н-ді сөзі аталмыш қағидаға бағынбайды. Ал өздік етіс пен ырықсыз етіске ортақ жұрнақтардың қызметін төмендегі үлгімен ажыратып алуға болады:

Өздік етіс тұлғасындағы сөйлемдер	Ырықсыз етіс тұлғасындағы сөйлем- дер
1.Газетке жазылды	1.Ән жазылды
2.Оқуға қабылданды	2.Қарар қабылданды
3.Белтемірге тартылды	3.Суы тартылды
4.Жауға атылды	4.Зеңбірек атылды

Көріп отырғанымыздай, өздік етіс тұлғасының алдындағы зат есім барыс септігінде, ал ырықсыз етіс тұлғасындағы етістіктің алдындағы зат есімдер атау тұлғасында тұр. Бұл салыстыруымыз өздік етістің біз ұсынған қосымша жұрнақтарының бар екендігін дәлелдей түседі. Егер бұл салыстырулар аздық етсе, ырықсыз етіс категориясының тек үшінші жақтағы тұлғаны иеленетінін ескерткен жөн.

Қалған етіс түрлері үш жақта да жіктеледі. Осы жіктелу мүмкіндігі арқылы қимыл иесінің кім екендігі көрсетіліп, жаңа қырлары көрініс береді. Ырықсыз етістің бір ғана ашық буыннан тұратын же, де етістіктеріне жалғанатын -лін жұрнағын да көрсете кеткен орынды (ет желінді, осылай делінді). Бұндай тұлғада басқа етістік кездеспейді. Әрбір тың ұсыныс пайда болған кезде студенттердің белсенділігін мысал іздестіру әрекетіне жұмылдыра білген дұрыс. Тақырыпты меңгертудің әдістемелік қырлары ғылыми негізделген ережелерді өзгертумен емес, оларды қолданыстағы жаңа өзгерістер тұжырымымен толықтыру арқылы сұрыптала түседі. Бұндай құбылыс ортақ етісті оқыту барысында да байқалады. Ережесі ешқашан күмән тудырмайтын болғандықтан, дәстүрлі -ыс, -іс, -с жұрнақтарын негізге аламыз. Бұларға қоса академиялық грамматикада -лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес жұрнақтары ортақ етіске телінеді. Әрі олардың құран- ды жұрнақтар екендігі ескертіледі. Шынында да солай ма? Салыстырмалы түрде байқап көрейік:

-с, -ыс, -іс жұрнақты
ортақ етіс

-лас, -лес, -дас, -дес жұрнақты
ортақ етіс

*айтыс, сатыс, сөйлес, жазыс, біліс,
жұлыс, төгіс, егіс, жасас*

*ақылдас, көмектес, татулас,
мұңдас, тілдес, сырлас*

Бірінші қатардағы етістердің түбірі етістікке негізделген, яғни етістіктен жасалған туынды етістіктер. Екінші қатардағы қимылдың иесін білдіретін етістіктердің түбірі есім сөздерге негізделген. Сондықтан, екінші қатарда берілген -лас, -лес, -дас, -дес жұрнақтары екі түрлі қызмет атқарып тұр. Бірін – шісі – есім сөздерден туынды етістік жасау, екіншісі – ортақ етіс мәнін иелендіру. Жіктеуге келмейтін, тұтас қалпында ортақ етіс қызметін білдіретін санаулы етістіктер бар. Олар – төбелес, күрес, алыс.

Етістіктің етіс категориясын оқыту ғылыми тұжырымдардың қайтадан қаралу мәселесіне көңіл аудартады. Заманның ағымына сай тілдік оралымдар да тілдік нормадан ауытқып, басқа тілдің грамматикалық үлгісіндегі аударманың жетегіне еріп кетеді. Әйтпесе, «Біз ашылдық» үлгісіндегі сөз қолданысты қай етіске жатқызар едік. Әр оқытушы жазылған оқулықтағы түрлі тақырыптарды жеткізіп, оқытып, тосын сұрақтарға жауап береді.

Біздің етіс категориясын оқытудағы күрделі құбылыстарды көрсете отырып, олардың шешімін табу жолдарын ұсынуымыз да - көкейкесті мәселелердің шешімін табудың амалы.

1 Сауранбаев Н, Қазақ тілі (педучилищеге арналған), Алматы -1953.

2 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі (морфология), Алматы, 1991.

3 Исаев С, Қазіргі қазақ тілі (морфология), Алматы, 2007.

4 Әбуханов Ф, Қазақ тілі (педучилищеге арналған), Алматы, 1981.

5 Қазақ тілі грамматикасы (академиялық), 1-том, Алматы, 1967.

Резюме

К.Қадырқулов- к.ф.н. kksh1957@gmail.com, **Садыкова Р.К.**- к.ф.н. roza.sadikova@mail.ru
Актуальные проблемы методики обучения категории залога

Научные исследования по проблеме обучения категории залога глаголов казахского языка в настоящий момент вновь вызывают к себе внимание. В соответствии с современными течениями языковые обороты тоже отклоняются от языковых норм, следуя грамматическим образцам других языков. Каждый учитель должен быть особенным методистом. Автор учебного пособия может не стоять перед учащимся и студентом, учителю же приходится объяснять разные темы этого учебника, и обучать, и отвечать обоснованно на неожиданные вопросы по этой книге. Поэтому для учителя не существуют проблем без решений.

В этой статье нами предлагаются пути решения вопросов, выявляющих сложные явления в обучении категории залога, что ведет к уменьшению объема актуальных проблем.

Ключевые слова: категория залога, обучение, методист, проблема, суффикс, языковой оборот, глагол.

Summary

Kadirkulov K. -Candidate of Philology kksh1957@gmail.com

Sadikova R.K. - Candidate of Philology roza.sadikova@mail.ru

Actual problems of teaching methods of voice category

Scientific research on the problem of teaching of voice category of the verb in the the Kazakh language in the present moment again calls attention. Due to modern scientific works, and linguistic turns followed by the translation of the grammar sample of another language, deviating from the language norms. Each student must be a special methodologist. Perhaps the author of a textbook is not standing in front of students, but the teacher explains the various topics in this tutorial, and trains, and respond reasonably to unexpected questions in this book. Therefore, teachers do not have problems without solutions.

In this article, we propose the way of finding solutions, featuring of complex phenomena in the teaching of voice category - shows a decrease of the actual problems.

Key words: voice category, teaching, methodist, the problem, suffix, linguistic turn, the verb.

УДК 4И (Анг): 159:378.147

ФОРМИРОВАНИЕ ДЕЛОВЫХ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Б.М.Кайбалдиева, З.М.Мезгильбаева, Ш.С.Куанышбаева -

*Казахский Национальный Медицинский Университет им.С.Д.Асфендиярова
ст.преп.кафедры профессиональных языков*

Статья посвящена формированию навыков деловой коммуникации при обучении профессионально-ориентированному английскому языку. В статье рассматривается целевой и мотивационный компонент в рамках профессионально-ориентированному обучению английскому языку. Профессионально-ориентированное обучение предусматривает профессиональную направленность не только содержания учебных материалов, но и деятельности, включающей в себя приемы и способы, формирующие умения. Профессиональная направленность деятельности означает интеграцию дисциплины «иностраный язык» с профилирующими дисциплинами, ставит перед преподавателем иностранного языка задачу научить будущего специалиста на основе межпредметных связей использовать иностранный язык как средство систематического пополнения своих профессиональных умений и навыков, а также предполагает использование форм и методов обучения, которые обеспечат формирование необходимых профессиональных навыков и умений будущего специалиста.

Ключевые слова: профессионально-ориентированное обучение, обучение иностранному языку, компонент, мотивация, профессиональная деятельность.

Проблема профессионально-ориентированного обучения иностранному языку студентов медицинских вузов приобретает особую актуальность в связи с возрастающей ролью иноязычного общения в профессиональной деятельности современных специалистов.

Развитие высшего образования на современном этапе характеризуется тенденцией к его обновлению: старые системы и технологии обучения заменяются новыми, обнаруживая иные, более прогрессивные идеи и подходы к такой его организации, которая максимально сближала бы педагогический процесс с личностными особенностями студентов в соответствии с профессиональными требованиями.

В настоящее время невозможно решать проблемы профессиональной подготовки специалиста без включения в образовательный процесс специально организованного обучения общению, поскольку именно в общении человек самоопределяется. Недостатки коммуникативного развития специалиста заметно препятствуют его профессиональному и личностному росту, поэтому в образовательном процессе особенно важна подготовка к общению студентов, которые ориентируются на ценностное взаимодействие в будущей профессиональной деятельности.

Расширение международных связей вызвало необходимость подготовки специалистов, владеющих иностранными языками как средством межкультурной коммуникации, способных сотрудничать с зарубежными партнерами, вступая с ними в иноязычное деловое общение. Важнейшее значение имеет профессиональная мотивация будущих медиков, которая определяет успех в профессиональном развитии и самореализации[4].

Профессионально-ориентированное обучение предусматривает профессиональную направленность не только содержания учебных материалов, но и деятельности, включающей в себя приемы и способы, формирующие умения. Профессиональная направленность деятельности означает интеграцию дисциплины «иностранный язык» с профилирующими дисциплинами, ставит перед преподавателем иностранного языка задачу научить будущего специалиста на основе межпредметных связей использовать иностранный язык как средство систематического пополнения своих профессиональных умений и навыков, а также предполагает использование форм и методов обучения, которые обеспечат формирование необходимых профессиональных навыков и умений будущего специалиста.[1]

Обучение в сотрудничестве – это одна из разновидностей личностно-ориентированного подхода в преподавании иностранного языка, которая предполагает организацию групп студентов, работающих совместно над решением какой-либо проблемы, темы, вопроса. Учебные задания структурируются таким образом, что все члены команды оказываются взаимосвязанными и при этом достаточно самостоятельными в овладении материалом и решении задач. [2]

Задания, предполагающие обучение в сотрудничестве, могут быть различного характера: задания на проверку домашнего задания, работа над текстом для чтения, подготовка к тексту или контрольной работе, совместная работа по проекту, по отработке орфографических навыков, работа с лексикой.

В качестве примера приведем методическую разработку английского языка. Основные цели урока – обучение говорению в диалогической форме:

- обмен информацией
- обсуждения идей в группах
- участие в социологическом опросе

Основная задача занятия – закрепление лексики предыдущего урока в новых речевых ситуациях; введение и отработка новых слов и выражений. Например, тема для стоматологов «Кариес и пульпит». Эта технология обучения базируется на идее взаимодействия студентов в группе занятий, идее взаимного обучения, при котором студенты берут на себя не только индивидуальную, но и коллективную ответственность за решение учебных задач, помогают друг другу и несут коллективную ответственность за успехи каждого студента. В отличие от фронтального и индивидуального обучения, в условиях которого студенты выступают как индивидуальный субъект учебной деятельности, отвечает только «за себя», за свои успехи и неудачи, а взаимоотношения с преподавателем носят субъектно-субъектный характер, при обучении в сотрудничестве создаются условия для взаимодействия и сотрудничества в системе «преподаватель-студент-группа» и происходит актуализация коллективного субъекта учебной деятельности.

Если объединить студентов в небольшие группы (3-4 чел.) и дать им одно общее задание (например, диалог между врачом, пациентом и медсестрой), оговорить роль каждого студента в выполнении задания, то возникает ситуация, в которой каждый студент отвечает не только за результат своей работы, но и, что особенно важно для этой технологии обучения, за результат всей группы. Общими усилиями решается поставленная задача, а сильные студенты помогают более слабым в успешности ее выполнения. Такова общая идея обучения в сотрудничестве, а для выполнения учебного задания учебная группа формируется таким образом, чтобы в ней были как сильные, так и слабые студенты.

В заключении отметим: опыт работы и наблюдения по данному вопросу показали, что технология обучения в сотрудничестве способствует повышению эффективности овладения и является одним из источников интенсификации учебного процесса, так как повышает мотивацию студентов и улучшает результативность их учебного труда.

Важно и другое. В современном образовании все больше акцент делается на работу с информацией. Студентам становится все более важно уметь самостоятельно добывать дополнительный материал, критически осмысливать получаемую информацию, уметь делать выводы, аргументировать их, располагая необходимыми фактами, решать возникающие проблемы. Работа с информацией на уроках иностранного языка, особенно, если учесть возможности, которые открывает

глобальная сеть Интернет, становится весьма актуальной. Это общеучебные интеллектуальные умения, которые приобретаются не только на уроках иностранного языка. И здесь помощь учителя будет заключаться в отборе и использовании в своей практике методов, которые ориентированы именно на такие виды деятельности.

Эта технология может обеспечить необходимые условия для активизации познавательной и речевой деятельности каждого студента группы. Содержание деятельности преподавателя как субъекта управления качеством образования при этом будут следующими:

- 1) организует актуализацию знаний и определяет параметры деятельности студента;
- 2) создает условия для целеполагания студентов;
- 3) оказывает помощь студентам для достижения результата деятельности;
- 4) консультирует студентов;
- 5) оценивает результат деятельности студента;
- 6) осуществляет координацию деятельности и рефлексию студента.

1 Китова Е.Т., Жарикова Е.Г. Роль автоматизированных информационных средств в формировании иноязычных компетенций студентов технических вузов. [Электронный ресурс].

2 Маслыкова Е.А., Бабинская П.К., Будько А.Ф., Петрова С.И. Настольная книга для преподавателя иностранного языка. Минск, 2001

3 Hutchinson T., Waters; A. *English for- Specific Purposes: a learning- centered approach* — Cambridge: Cambridge University Press, 2005.—183p.

4 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005. – 264 с.

5 Поляков О.Г. Теоретические и практические аспекты разработки профильно-ориентированных программ по английскому языку // ИЯШ. - 2004. № 7. - С. 12-16.

6 Активные методы обучения в высшей школе

7 Nuttal C. *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. (2nd edn.). — Oxford: Heinemann.1996.

8 Calderhead J., Gates P. *Conceptualising Reflection in Teacher Development*. London: Falmer Press, 1993i — 192p.

9 Lewis M. & Hill J. *Practical Techniques for Language Teaching*.-London: Longman, 1992. - 143 p.

10 Цатурова И.А. Парадигма языкового образования в высшей школе в XXI веке — «учить студента учиться» // Образование и общество. — 2004. — №4. [Электронный ресурс].URL: http://education.recom.m/3_2004/46.html

11 Rogers T. *Methodology in the New Millenium* // *English Teaching Forum*, 2000.Vol. 38.No2. — P.2-13.

Түйіндеме

Б.М.Қайбалдиева, З.М.Мезгильбаева, Ш.С.Қуанышбаева

С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медициналық Университеті

Кәсіби тілдер кафедрасының аға оқытушылары

Кәсіби бейімделген ағылшын тілін үйретудің іскерлік коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру

Мақалада кәсіби бағытталған ағылшын тілін оқытуда іскерлік қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Сонымен өатар мақалада кәсіби бағытталған ағылшын тілін үйретудің мақсатты және мотивациялық қырлары талданады. Кәсіби бағытталған ағылшын тілінің кәсіби бағыттылығы оқу материалдарының мазмұнын ғана емес, қызметтік дағдыны қалыптастырудың әдістері мен тәсілдерін де қамтыған. Қызметтік кәсіби бағыт дегеніміз - «шет тілі» пәнінің, кәсіби пәндермен астасқан, шет тілі оқытушысының алдына пәнаралық байланыс жасай отырып болашақ маманның өз саласында кәсіби біліктілігі мен дағдысын арттыруда жүйелі түрде шет тілін пайдалана алу қажеттілігін қамтамасыз ету, сонымен қатар болашақ маманның қажетті кәсіби біліктілігі мен дағдысын қалыптастыруды қамтамасыз ететін әдістер мен формаларды пайдалануға үйрету мақсатын қоя білуі.

Кілт сөздер: кәсіби-бағытталған білім, шет тілін оқыту, компонент, мотивация, ынталандыру, кәсіби қызмет.

Annotation

B.M.Kaibaldiyeva, Z.M.Mezgilbayeva, Sh.S.Kuanysbayeva

S.D.Asfendiyarov Kazakh National Medical University
senior teachers of the professional languages chair

Formation of business communication skills on teaching of professional oriented English

The article deals with the formation of business communication skills on teaching professional oriented English. The article is concerned with the target and motivational component within professional oriented teaching English. The professional oriented teaching provides a professional orientation not only the maintenance of training materials, but also the activity including the skills and habits forming abilities. The professional orientation of activity means integration of discipline "foreign language" with the main subjects, sets a task to teach future specialists to use a foreign language as means of systematic improvement of the professional skills on the basis of intersubject communications, and also assumes use of forms and methods of teaching which will provide formation of necessary professional skills and abilities of future specialists.

Keywords: professionally oriented teaching, teaching foreign languages, component, motivation, professional activity.

УДК 371

ПЕРСПЕКТИВЫ СЕТЕВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Кудрявцева Е.Л. – доктор PhD, научный руководитель Международной (сетевой) лаборатории «Инновационные технологии в сфере поликультурного образования», отв. секретарь Международного методсовета по вопросам многоязычия и межкультурной коммуникации (Германия), ekoudrjajtseva@yahoo.de

Жанпеисова Н.М. - д. филол.н., зав. международной лабораторией «Интернационализация образовательного пространства», профессор кафедры филологии и перевода Актюбинского университета им. С.Баишева, nazija040658@yandex.ru

Достижение взаимодействия «на равных» в условиях глобализации образовательного процесса и деглобализации информационных потоков с возможностью распределения сфер интересов и области решаемых задач отдельных участников (университетов, институтов, школ, общественных и государственных организаций и т.д.) может быть реализовано в лабораториях нового поколения (международных, сетевых, с распределенным участием), основанных на объединении центров компетенций по смежным направлениям.

Первый шаг к созданию подобной лаборатории делается сегодня руководством и сотрудниками Казанского федерального университета (Казань, Россия), Удмуртского государственного университета (Ижевск, Россия), Башкирского государственного университета (Уфа, Россия), Актюбинского университета им. С.Баишева (Актобе, Казахстан) и ряда образовательных центров Германии.

К 2020 году предполагается объединение 11 российских и 9 зарубежных вузов, ряда общественных организаций с образовательным компонентом в 14 странах мира.

Ключевые слова: сетевое взаимодействие, международные научные лаборатории, межвузовский научно-образовательный контент, поликультурное образование, профессиональная и межкультурная компетенции

XXI столетие связано в сознании большинства работников сферы образования, в первую очередь – вузов, с двумя процессами: глобализацией образовательного процесса (предполагающей обобществление и регулярное совместное обновление совокупной ресурсной базы – человеческой, финансовой, методической и пр.) и деглобализацией нарастающих информационных потоков, равно как дроблением финансовых ресурсов (например, в системе реализации госзаказов и т.п.). Данные процессы приводят к нарастанию конкуренции, скрытой и явной, между и даже внутри вузов; не способствующей, однако, углублению собственно научных изысканий из-за нерегулярности взаимного трансфера исходных и полученных в результате регулярной и проектной деятельности данных (продуктов).

Кроме того, за пределами информационно-деятельностного ареала, как бы вне сферы постоянного интереса ученых указываются специалисты-практики, педагоги школ, дошкольных организаций, центров дополнительного образования (в т.ч. некоммерческих организаций), политические и

общественные структуры. Тогда как субъектами и объектами их трудовой деятельности являются по сути одни и те же индивидуумы и социальные (этносоциальные) сообщества: дети, подростки, семьи – развивающиеся в поликультурном и многоязычном пространстве и нуждающиеся в преемственной и регулярно, последовательно и системно проводимой всеми перечисленными организациями поддержке.

Достижение подобного взаимодействия «на равных» с возможностью (пере)распределения (детализации или расширения) сфер интересов и области решаемых задач отдельных участников – институтов, школ, общественных и государственных организаций и т.д. – реализуемо в лабораториях нового поколения: международных, сетевых, с распределенным участием, – основанных на объединении центров компетенций по смежным направлениям.

Первый шаг к созданию подобной лаборатории делается сегодня руководством и сотрудниками Казанского федерального университета (Казань, Россия), Удмуртского государственного университета (Ижевск, Россия), Башкирского государственного университета (Уфа, Россия), Актюбинского университета им. С.Байшева (Актобе, Казахстан), ряда образовательных центров Германии.

К 2020 году предполагается объединение 11 российских и 9 зарубежных вузов, ряда общественных организаций с образовательным компонентом в 14 странах мира) – с головным центром при Елабужском институте Казанского федерального университета.

Для того, чтобы представить себе лабораторию с распределенным участием как на внутривузовском, так и на межвузовском пространстве, – достаточно вспомнить структуру паутины. Основа ее целесообразности и прочности в т.ч. и в потенциале каждого узла не только к распространению (передаче) импульсов, колебаний к центру, но и в их взаимозамещении. Так и объединенные, но не утратившие своей структурной самостоятельности лаборатории в каждой организации-члене партнерства оказываются более мобильными, ибо могут, приняв на себя в рамках одного из проектов роль ведущего звена, пользоваться ресурсами остальных лабораторий и вузов в целом и транслировать затем в них продукты своей деятельности.

Задачами сетевой лаборатории являются:

- обобщение имеющегося регионального и международного опыта, его модернизация и целевой трансфер в партнерские организации (а через них и в другие регионы);

- создание единых (межвузовских, межинституциональных) инновационных продуктов с учетом требований времени и их внедрение в регионально-специфическом варианте (инвариант создается совместно или одним из партнеров, затем происходит адаптация);

- проведение совместных междисциплинарных исследований (например, опросов целевой группы с последующим статистическим анализом) с целью выявления региональных, межрегиональных и международных лагун в сфере деятельности лаборатории;

- привлечение к сотрудничеству с лабораторией независимых экспертов в узких областях по упрощенному сценарию; в целом – упрощение системы документооборота с целью активизации академической мобильности в организациях-участниках лабораторий;

- создание на местах в регионах собственных компетентностных центров для реализации совокупной научно-практической, консультационной и образовательной деятельности с монетизацией ее результатов;

- упрощение схем прямого взаимодействия сотрудников среднего управленческого и собственного преподавательского звена по конкретным проектам и создание схем совместной отчетности (в т.ч. совместных публикаций, авторских свидетельств на продукты и пр.);

- прозрачность и целевое получение и расходование средств на работу лаборатории по рабочим пакетам конкретных компетентностных центров, создаваемым в результате анализа запросов целевых групп;

- монетизация результатов совместной деятельности.

Планируются самые разные формы деятельности лабораторий с распределенным участием. Это проведение семинаров, конференций, форумов, круглых столов, выставок, конкурсов, фестивалей; организация стажировок и взаимных обменов специалистов по направлениям работы лаборатории; организация молодежных обменных и лидерских проектов в (в т.ч. международных лагерей с образовательным компонентом); предоставление экспертов для участия в проектах др. организаций, направленных на решение задач и достижение целей, поставленных перед собой лабораторией; участие в работе международного журнала, направленного на трансляцию опыта по поддержанию

многоязычия и работе в поликультурной среде в мировое сообщество и трансфер новейших мировых технологий в систему образования: оказание научно-методической помощи в форме вебинаров, консультаций, семинаров, открытия апробационных площадок, подборе методической и дидактической литературы и др. регулярным и дополнительным образовательным организациям с билингвами в составе учащихся; написание, апробация и издание всех типов учебных материалов для многоязычной и поликультурной целевой (в т.ч. с учетом необходимости внедрения инструментов Европейского языкового портфолио и разработки раздела данного портфолио в связи с естественным многоязычием, распространением его на все контингенты учащихся) и др.

Руководство и контроль над деятельностью лаборатории в каждой стране или вузе непосредственно осуществляет заведующий лабораторией, общую координацию деятельности лабораторий с распределенным участием на международном уровне - научный секретарь Международного методсовета по вопросам многоязычия и межкультурной коммуникации.

Важно подчеркнуть, что все лаборатории открываются с обязательным учетом региональной и уже сложившейся компетентностной специфики каждого партнера [1], [2].

Так, в Елабужском институте Казанского федерального университета (ЕИ КФУ) головная лаборатория «Инновационные технологии в сфере поликультурного образования» создана с учетом и приоритетов развития КФУ, и ЕИ КФУ в соответствии с «Дорожными картами» (Программами развития) данных организаций в Республике Татарстан и Приволжском федеральном округе. Лаборатория обеспечивает модернизацию всех составляющих образовательного и научно-исследовательского процесса через разработку и внедрение инновационных технологий в сфере поликультурного образования длиною в жизнь в глобальном образовательном пространстве (в т.ч. с целеполаганием – развитие одаренности); включение университета в глобальные научно-образовательные и инновационные сети и содействие их формированию на региональном и федеральном уровнях по направлениям деятельности лаборатории (синергетический эффект); развитие научного и кадрового потенциала ЕИ КФУ, в т.ч. через привлечение учащихся КФУ и профессорско-преподавательского состава КФУ к научно-исследовательской и творческой деятельности, включая трансфер и коммерциализацию ее результатов в Республике Татарстан, РФ и за рубежом; привлечение зарубежных специалистов к научному и образовательному взаимодействию с ЕИ КФУ; продвижение бренда ЕИ КФУ в форме расширения портфеля программ и инновационных интеллектуальных продуктов Лаборатории, включая их монетизацию и коммерциализацию (в т.ч. за счет качественного и количественного роста публикаций в индексируемых изданиях) и т.д.

Лаборатория при Удмуртском государственном университете (УдГУ) «Многоязычие и межкультурная коммуникация» как в своем Положении, так и в Договоре, заключенном между ЕИ КФУ и УдГУ, отражает непосредственную включенность в более чем двадцатилетнюю деятельность: в рамках научных школ ведутся практико-ориентированные исследования в области раннего и мультилингвального образования в полиэтническом регионе, предлагается инновационный подход к внедрению ранее осуществленных и проработке новых продуктов.

Лаборатория при Актюбинском университете им. С.Баишева «Интернационализация образовательного пространства», помимо решения общих задач, нацелена на деятельность в двух направлениях, которые нашли отражение в Положении лаборатории и других документах.

1-е направление деятельности лаборатории - внедрение интерактивной модульной технологии обучения (ИМТ) и языкового погружения (CLIL) в учебный процесс Актюбинского университета им. С.Баишева, ее популяризация и продвижение в Республике Казахстан и за рубежом.

2-е направление деятельности лаборатории – проведение научных практико-ориентированных исследований в области инновационных технологий в сфере поликультурного образования и поддержания многоязычия/трехязычия (казахский, русский, английский) в Республике Казахстан, которые способствуют объединению усилий не только специалистов-языковедов, педагогов университета, работающих в сфере формирования поликультурного и полиязычного общества, но и магистрантов филологического профиля [3]. Задача формирования сбалансированного двуязычия детей, по мнению многих исследователей, может быть решена при целенаправленном подходе и

объединении усилий семьи и педагогов. «При наличии в учебной группе естественных билингвов к ним необходим особый подход, направленный не только на развитие коммуникативной компетенции <...>, но и на поддержание равновесия между родными языками и культурами» [4; 5].

Дальнейшая деятельность лабораторий с распределенным участием способствует объединению усилий ученых разных стран, реализации принципа «Образование длиною в жизнь без границ».

1 Кудрявцева Е.Л. Проект «Дети мира» как образец междисциплинарного и международного сетевого взаимодействия в образовательной среде/ Е.Л.Кудрявцева // Ресурсы педагогического сообщества в глобальном информационном пространстве: Сб. материалов первой Всерос. науч.-практ. конф. – Киров: ИРО Кировской области, 2014 г. – 196 с. – С. 19-26.

2 Хенчель Т.; Волкова Т. Интеграция неформального образования в процесс обучения длиною в жизнь (Lebenslangeslernen)/ Томас Хенчель, Т. Волкова // Евразийский образовательный диалог: материалы международного форума. Международный форум, 17-19 апреля 2013 г. – Ч. 2. – Ярославль: ГОАУ ЯО ИРО, 2013. – 292 с. – С. 25-28.

3 Жанпейсова Н.М. Тестирование детей-билингвов с казахско-русским двуязычием на уровень сформированности коммуникативной компетенции на двух языках // International Scientific Conference Dedicated famous Georgian philosopher, writer and public man Konstantine Kapaneli (Chanturaia) on his 125 birthday anniversary. 29-30-March, 2014. Martvili, Georgia. – Kutaisi, 2014.- p.82-84.

4 Кудрявцева Е. (научн.консульт.), Еришова Е. «Речевая палитра»: Пропедевтикум с логопедической доминантой для билингвов/ Е.Кудрявцева, Е.Еришова. Эл.книга на диске. Aufl. 1. - Riga: RetorikaA, 2012.

5 Кондубаева М.Р., Балгазина Б.С. К проблеме методики и технологии обучения языкам в условиях полиязычия // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки». – № 3 (49). – Алматы, 2014. – С.174-178.

Түйіндеме

Кудрявцева Е.Л. – PhD докторы, «Көпмәдениетті білім беру саласындағы инновациялық технологиялар» Халықаралық (желілік) зертханасының ғылыми жетекшісі, Көптілдік және мәдениетаралық коммуникация мәселелері бойынша халықаралық әдістемелік кеңестің жауапты хатшысы (Германия), ekoudrjajtseva@yahoo.de

Жанпейсова Н. М. – филол.ғ.д., «Білім беру кеңістігін халықараландыру» халықаралық зертхана меңгерушісі,

С.Бәйішев ат. Ақтөбе университетінің филология және аударма кафедрасының профессоры, nazija040658@yandex.ru

Халықаралық көпмәдениетті білім беру кеңістігінде желілік әрекеттесу перспективалары

Білім беру үрдісінің жаһандануы және ақпараттың шектеусіз еркін таралуы жағдайында өзара әрекеттестіктің әр мүшесі (университет, институт, мектеп, қоғамдық және мемлекеттік ұйымдар т.с.с) өз мүддесіне сай тең дәрежеде әрекеттесу мүмкіндігі жаңа тұрпаттағы зертханалар негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Іргелес бағытта жұмыс істейтін халықаралық зертханалар желілік негізде біріктіріледі.

Осындай зертханалар Қазан федералдық университеті (Қазан, Ресей), Удмурт мемлекеттік университеті (Ижевск, Ресей), Башқұрт мемлекеттік университеті (Уфа, Ресей), С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті (Ақтөбе, Қазақстан) және Германиядағы бірқатар білім беру орталықтары жанында алғаш ашылып отыр.

2020 жылы әлемнің 14 еліндегі (11 ресейлік, басқа 9 елдегі жоғары оқу орындары мен білім беру компоненті бар қоғамдық ұйымдары) біріктірілуі жоспарланып отыр.

Түйін сөздер: желілік негізде өзара әрекеттесу, халықаралық ғылыми зертханалар, жоо арасындағы ғылыми-білім беру контенті, көпмәдениетті білім беру, кәсіби және мәдениетаралық құзырлықтар.

Summary

Koudrjajtseva E.L. – doctor PhD, research supervisor of the international network laboratories «Innovative Technologies in the Field of Polycultural Education», academic secretary of International methodic board on

issues of multilingualism and intercultural communication (Germany), ekoudrjajtseva@yahoo.de

Zhanpeissova N.M. – Doctor of Philology, head of the international laboratory of "Internationalization of educational space", professor of the Department of Philology and Translation Baishev University Aktobe, nazija040658@yandex.ru

Prospects of networking cooperation in international multicultural educational field

Achieving the intercommunication «on equal terms» in a context of educational process globalization and deglobalization of informational traffics with the possibility of distributing of interest spheres and completed tasks' area of separate participants (universities, institutes, schools, non-governmental and governmental organizations and so on) can be realized in the new generation laboratories (international, network, with distributed participation), based on consolidating on related works' excellence centers.

Today the first step to the creation of such laboratory is taking by the Management and the employees of Kazan Federal University (Kazan, Russia), Udmurt State University (Izhevsk, Russia), Bashkir State University (Ufa, Russia), Aktobe S.Baishev University (Aktobe, Kazakhstan) and a number of educational centers of Germany.

Consolidating of 11 Russian and 9 foreign colleges, a number of non-governmental organizations with educational component in 14 countries of the world is supposed by 2020.

Keywords: network interaction, international scientific laboratories, interacademic scientific educational content, multicultural education, professional and multicultural competencies.

УДК 378.016:811.111

EFFICIENCY OF USAGE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE

D.R. Parmankulova - H.A Yasawi Kazakh-Turkish International University Kazakhstan /Turkistan
Teacher of English language in English Department e-mail: dilafruz_parmank@mail.ru

This scientific research deals with modern tendencies of modernization of educational program that some active teaching means and methods. The use of new informational technologies and competence-based approach in the teaching process accompanied the problem of professional training of language teachers by creating and developing some methods of using Internet technologies informing professional and informational competence of specialists. Different characteristics of activities, which can be used to develop professional and communicative competence using Internet technologies and efficiency of use of innovative technologies, is considered when teaching English. Current trends of modernization of an educational program need some active learning tools and methods. Use of the new information technologies based on competence of their approach of educational process the accompanying problem of teachers of vocational training of foreign languages, the creating and developing some methods of use of Internet and technological informing, professional and information competence of experts. In the article various features of actions developing professional and communicative competence when using an Internet technology are studied.

Key words: training methods, formation, competence, efficiency, communicativeness, foreign language.

In all education the new points of view, the new relations passing to the new main curriculum, to the fine content of knowledge, acceptance of a new methodical complex and formation of new thinking are created there. Now within traditional methods of education, paying attention to students, the assimilated knowledge of discipline, and their competence focused on acceptance of skills and habits, on development of their identity and formation of their persons. The new system of training has been created in the republic with transition on the world educational sphere. It is connected with cardinal changes in the theory of pedagogics and educational training: that is the resumed content of knowledge, new points of view, other relations and other emergence of mentality. Without assimilation of the leading technology in education it is impossible to be the competent and comprehensive expert. Acceptance of new technology influences on formation of intellectual and professional, moral and humane, and other civil features of future expert; helps with the organization of self-development and self-education. [1,125]

In education pedagogics we have to speak about several models:

- 1) passive - the student carries out a role of "object of training" (hearing and supervision);
- 2) active - the student carries out a role of "a training subject" (unaided work, creative work, laboratory and practical work).
- 3) interactive - inters (mutual), the act is (activated). Here we offer an explanation for concept of the "interactive" word.

The word "interactive" has the English origin, [2,151]

1. interactive - the interactive training methods, processes, etc. involving the people cooperating and discussing what they do.

2. interactive programs, computing programs, etc. including communication between the computer and the person using him therefore "inter" mean mutual, and "act" means activation. So the word, "interactive", we understand as process of advantage of debate between the student and a grant of education. And thus, process of education is understood through the mutual constant active relations between all students. Both the student and teacher become equal objects of education. To apply the interactive training model considering, models of life situations, role plays of use, and the solving problem collectively. Limits division of any participant or idea of educational process (to pay attention only to the advanced pupils).

The interactive training technology is based to collective, self-executed, to relationship of all participants to organize the grown educational process. There use of new production requirements of the modem and types change. But the majority of the main technologies has to be used rationally and systematically. By means of the methods used during a lesson as identity, comprehensive well accepted development and knowledge of creative thinking. [3,121]

In the analysis of pedagogical technologies we pay attention to these factors:

- Compliance to the name and the maintenance of an applied technological lesson;
- Rationality, systematization and other parties.

In the 21st century all countries have put quality of training on the first place. Its cost not only limits to literacy level (as the letter, reading and calculation), but his criterion - functional literacy.

In an interactive method it is used such types of knowledge there as:

1. against the facts;
2. to think;
3. use the accepted knowledge in a new condition;
4. to choose, analyse and synthesize (to arrive to the common decision, to connect all ideas);
5. to estimate (to confirm quality)

This method first differentiates and education process renews forms and types of training, methods of education, technologies (to use the leading technology, for example: Internet, board, electronic textbooks, etc.). The most essential providing in this method development of pupils as subject of educational process. It is necessary to pay sharp attention to their activity in educational process, to respect their opinions, to help arrival in the common decision, not to criticize their opinion, not to belittle their advantage. [4,14]

And also, in an interactive method has to object to the following:

- it is necessary to hold freedom and the rights for identity;
- it is necessary to create a condition for representation of as identity;
- it is necessary to give him the chance to show its creative beginning;
- it is necessary to give pedagogical support to him.

In this case one of an effective way - use interactive method at a lesson.

The interactive training technology deals with the following directions as:

- work in couples;
- work in small group;
- a act on roles;
- discussion;
- debate, etc.

Interactive action at a lesson leads to mutual understanding, mutual action, mutual problems of the decision, and to the organization and development of the relations between them. Advantage of the interactive training method as:

- emergence of interest of identity;

Expand their active participation to educational process;

- pay attention to feeling of each identity;
 - effectively accept scholastic material;
 - mention activity of multi aspect of people;
- create opinion and interrelations of identity;

Use for interactive boards includes: [5,45]

- use of e-books which also improvement of work of the house for students is very interesting to use at lessons;

- video behavior lessons, they give the chance to observe lessons of native speakers of English on phonetics, grammar and material of the dictionary;

- use technology of the project, students can make representations of various subjects, thus, they improve conversation and creative skills;

- use dictionaries which help to work with textbooks, considering their pictures and their definitions, listening and practicing new words, they also give chance to find the new dictionary in various contexts;

- to work with educational websites and to have conferences online.

- use of video of a karaoke which can be very useful to development of hearing, reading and the speaking skills as students like to sing especially if material has been selected according to their age, level and interests;

- have brainstorming, applications of teachers of various schemes and talk among students it is developed brainstorming thus, for improvement of their conversations and communicative skills.

- uses of visual grants, for example the picture costs one thousand words, and it is especially right when the training English as the second language. Visual grants can be used to teach everything from the dictionary to pretexts. In addition to educational advantages a visual row keeps lessons interesting to pupils. Especially, when there is an access to top or to a slide projector for effective representations.

- to talk of practice with the computer by means of various interactive programs.

These methods and others big a variety of exercises, actions or devices are used in a language class for understanding of the purposes of a lesson. Actually, students are really good in use not only the computer but also the Internet, thus, these actions can become an integral part of daily studying and educational process.

In view of needs of students and doing granting for the choice of the student thus, one of the main advantages of use of computers of training of languages, gives the chance to students to work at their own speed and also in free time, completely to exploit them. To measure efficiency of technologies of the modem, I practiced use them in classes with my students. I tried to choose actions according to their opportunities, levels, age and basing communicative approach. In two years of work understanding importance of method as the integral part of a lesson aimed on increase in motivation of students, to pay attention on the importance and effective training and studying.

Of course, traditional methodology - a basis of training and as I think that each class has to be based on traditional and reliable technologies with elements of technologies of the modem. Thus, the teacher always tries to make a lesson different, interesting, rich and full of actions which help student to be interesting and motivated. Thus, technologies of the modem and computer programs, are very favorable in development of the main understanding and communicative work at all stages of studying.

The interactive method helps each student to improve the education during the entire periods and to show the activity for educational system. In conclusion because of use of any technology we can get certain advantages. It is the requirement of time to use an innovative education system in advance of identity of future generation.

1 *Pedagogika: kazaksha tusindirme terminologiyalyk sozdik (Pedagogics: Kazakh of grams. Explanatory Terminological Dictionary).* - Alma-Ata, 2007. - 246 p.

2 *Longmen's dictionary of modern English. Dell Summers's director. Great Britain, 1995.*

3 *Amandykova of G. Mukhtarov Sh. Shet tilin okytu adistemesi.* - Astana Foliant, 2010. – 130p

4 *Karayev of Y. Esheev Y. Programmalap okytu jane onyn kompyuterdi okytuga paidalanumen bailanystylygy. (Features of technological teaching languages of use).* Alma-Ata: Daur, 1991. – 14p

5 *5.Gladalina I.P Nekotoryi priemy raboty na urokah angliyskogo yazyka // Inostrannyi yazyki, 2016-45p.*

Резюме

Д.Р. Парманкулова - *Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Яссави, преподаватель кафедры английского языка dilafruz_parmank@mail.ru*

Эффективность использования инновационных технологий при обучении иностранного языка

В статье рассматривается эффективность использования инновационных технологий при обучении иностранного языка. Современным тенденциям модернизации образовательной программы нужны некоторые активные обучающие средства и методы. Использование новых информационных технологий основанных на компетентном подходе в учебном процессе, сопровождающих проблемы учителей профессиональной подготовки иностранных языков, создающих и разрабатывающих, некоторые методы использования интернет-технологического информирования, профессиональную и информационную компетентность специалистов. В статье заявлены различные особенности действий, разрабатывающие профессиональную и коммуникативную компетентность, при использовании интернет-технологии.

Ключевые слова: методы обучения, формирование, компетентность, коммуникативность, иностранный язык.

Түйін

Шет тілдерін оқыту үрдісінде жаңа технологияның қолдану тиімділігі

Д.Р. Парманкулова-Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ ағылшын тілі кафедрасының оқытушысы
dilafruz_parmank@mail.ru

Бұл мақалада шет тілдерін оқыту үрдісінде жаңа технологияның қолдану тиімділігі қарастырылған. Қазіргі заманғы үрдістерге жаңғырту білім беру бағдарламасына қажет кейбір белсенді оқыту құралдар мен әдістер жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану, олардың негізделген құзыреттілік тәсілді оқу үрдісінде жүруші проблемасын мұғалімдердің кәсіби дайындылығы, шет тілдерді үйрену үрдісінде жаңа технологиялық әдістерін пайдалану, студенттердің кәсіби және ақпараттық коммуникативтік құзыреттілікті нығайту мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: оқыту әдістері, қалыптастыру. тиімділігі, коммуникативтік. шет тілі

УДК 378.022.026

ВНЕАУДИТОРНАЯ РАБОТА РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ ПО ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

К.Ж. Сапарбаева - *к.ф.н., Южно-Казахстанский государственный педагогический институт,*
Мынбаева А.П. - *Казахский национальный педагогический университет имени Абая. PhD докторант*

Аннотация: В условиях школы, в соответствии с новыми ГОСО, все учебные предметы распределены по семи образовательным областям: язык и литература; математика и информатика; естествознание; человек и общество; искусство; технология; физическая культура. Нетрудно убедиться, что, по крайней мере, для трех образовательных областей непосредственно, а для остальных – опосредованно дисциплина «Детская литература» является тем интегрирующим компонентом, который призван дать представление о реальных возможностях использования межпредметных связей.

В статье рассматривается изучения элективный курс – детская литература в педагогическом вузах. А также анализируется развивания культурной речи на основе внеаудиторная работа по детской литературе. В итоге рассматривается цель изучения элективного курса и отражения тенденции развития национальной культуры.

Ключевые слова: предмет "Детская литература", язык, культура, развитие, академические дисциплины, из внеклассной развития детской литературы, элективные курсы

В практику вузовской подготовки студентов специальностей «Казахский язык и литература», «Педагогика и методика начального обучения», «Дошкольное воспитание и образование» входит на правах элективного курса дисциплина «Детская литература» – дисциплина важная, чрезвычайно интересная, имеющая безусловную профессионально-педагогическую направленность. Цель ее

изучения: познакомить студентов с предметом и объектом детской литературы как вполне самостоятельным историко-литературным явлением, отражающим общие тенденции развития национальной культуры.

Задачи курса:

- изучить казахскую детскую литературу;
- усвоить закономерности исторического развития детской литературы Казахстана;
- приобрести навыки анализа и оценки произведений, адресованных детям;
- рассмотреть эволюцию национальных жанровых форм в литературе для детей.

Пререквизиты курса (навыки и знания, необходимые для освоения дисциплины): школьный курс литературы (знание жанровой системы фольклора, истории казахской литературы с древнейших времен до XXI века, знание произведений детской литературы в объеме средней школы, владение навыками анализа литературного произведения); философия; педагогика; психология; самопознание; социология; основы современного казахского литературного языка; обучение грамоте; методика развития речи дошкольников и др. Постреквизиты курса (роль дисциплины в изучении других предметов): педагогическая практика.

Актуальность изучения дисциплины подтверждается также строками стратегического документа «Казахстан – 2050», в котором Президент страны Н.А. Назарбаев особо указывает: «...Как и во всем мире, Казахстану необходимо переходить на новые методы дошкольного образования.

Вы знаете, что мной была инициирована программа «Балапан», главная задача которой – выравнивание стартовых возможностей наших детей.

С момента ее реализации было введено в действие 3 956 новых детских садов и мини-центров.

Учитывая высокую рождаемость, продолжающийся демографический рост, я принял решение продлить программу «Балапан» до 2020 года. Ставлю задачу перед Правительством и акимами – добиться 100% охвата детей дошкольным образованием и воспитанием» [1].

Невозможно представить дошкольное и школьное современное казахстанское образование без литературного компонента, в том числе – без детской литературы. Напомним, что *детская литература* – это художественные произведения, адресованные тем, кому еще не исполнилось 15-16 лет. В сферу детского чтения входят произведения, написанные для детей: сказки Г.-Х. Андерсена, «Алиса в стране чудес» Л. Кэрролла, «Кавказский пленник» Л. Толстого, «Похождения Тома Сойера» М. Твена, романы Жюль Верна, стихотворение В. Маяковского «Кем быть?», рассказы и повести А. Гайдара, юмористические произведения Н. Носова, В. Драгунского; исторические – В. Катаева, фантастические – Л. Лагина «Старик Хоттабыч», А. Некрасова «Приключения капитана Врунгеля» и др.

Детскими становятся произведения, написанные изначально для взрослых: сказки А.С.Пушкина, Шарля Перро, В. Гауфа, братьев Я. и В. Гримм, а также «Робинзон Крузо» Даниэля Дефо, «Дон Кихот» М. Сервантеса, «Путешествие Гулливера» Джонатана Свифта и др.

Отличительные черты детской литературы:

1. Детям отводится главная роль.
2. По тематике соответствует детскому возрасту.
3. Относительно небольшой объём, много рисунков (особенно в книгах для маленьких детей).
4. Простой язык.
5. Много диалогов и действия, мало описаний.
6. Много приключений.
7. Счастливый конец (победа добра над злом).
8. Часто имеет своей целью воспитание.

Жанры детской литературы: сказка, стихотворение, повесть, поэма, баллада, рассказ, роман (приключенческий, исторический, семейно-бытовой, сказочный) и др.

Материальным воплощением литературных произведений для детей являются детские книги. Языком художественных образов детская литература осуществляет задачи воспитания ребенка. В процессе освоения курса предполагается изучение актуальных проблем литературоведения; знакомство с новыми литературными направлениями, течениями и школами; пополнение знаний о национальной и мировой литературе в целом.

Нравственное, интеллектуальное, эстетическое развитие детей и подростков напрямую связано с получаемой ими духовной пищей. Огромную роль в социализации личности играют средства массовой информации и книги. Вхождение ребенка в книжную вселенную происходит в первую

очередь с помощью литературы, специально созданной для детей. Именно детская литература питает ум и воображение ребенка, открывая ему новые миры, образы и модели поведения, являясь мощным средством духовного развития личности.

Литература для детей – явление сравнительно позднее в нашей отечественной культуре и культуре человечества в целом. Известно, что явления более позднего порядка носят относительно зрелый характер, т.к. создаются в результате органического усвоения предшествующей традиции. В случае с детской литературой все обстоит гораздо сложнее. Она долго и сложно отделялась от «большой» («общей») литературы, а также от литературы учебной. Вызывал и вызывает негативные оценки сам факт обособления ее в некую самостоятельную область, и, как следствие, до сих пор имеют место дискуссии в связи с проблемой так называемой «специфики». Имеют место разночтения даже в том, как ее называть: «детская литература» или «литература для детей». Например, Полозова Т.Д., много лет плодотворно занимающаяся проблемами детской литературы и детского чтения, разводит понятия «детская литература» и «литература для детей»: под «детской литературой» ею понимается собственно творчество детей, а под «литературой для детей» все, что адресовано детям [2, с.25].

За последние пятнадцать лет произошло существенное движение, связанное с корректировкой круга детского чтения: исключены произведения, ориентированные на советскую идеологию, возвращены незаслуженно «забытые», предпринимаются попытки современного прочтения произведений отдельных детских писателей; уточняются дальнейшие аспекты развития казахстанской детской литературы в XXI в.

Следует указать на тот факт, что содержание дисциплины «Детская литература» достаточно разработано, в настоящее время многое делается для ее учебно-методического обеспечения. И вместе с тем, представляется, что не все резервы учтены, не все потенциальные возможности использованы. Речь идет о внеаудиторной научно-исследовательской работе студентов, которая может быть организована в направлении дальнейшего всестороннего изучения феномена детской литературы. Отсутствие критических, научно-познавательных, справочных и энциклопедических печатных источников, дефицит детской периодики, недостаточное издание произведений детской литературы может стать предметом пристального внимания и заботы студенческих научно-исследовательских обществ (СНО). Именно там работа может быть организована таким образом, чтобы сформировать у студента потребность в художественной книге как одном из основных источников информации в различных областях знания.

Кружки, организуемые на 1-2 курсах, призваны объединить студентов указанных специальностей для совместной работы над научными проектами. Сбор материала о казахских писателях и поэтах, пишущих для детей, может иметь конечной целью не только выступления на научных студенческих конференциях. Все доклады и сообщения, посвященные исследованию произведений для детей, могут быть опубликованы отдельным сборником, который, безусловно, будет востребован в практике школьного преподавания литературы, на занятиях школьных кружков и клубов. Это может быть разработка сценариев, посвященных художественным произведениям и ориентированных на дальнейшее использование в детских садах и школах. Это могут быть юбилейные бюллетени и стенные газеты, посвященные творчеству авторов детских книг. Если, предположить, что писатели для взрослых обращаются к теме детства и, хотя она не является в их творчестве основной, создают произведения для детей и о детях, участники научного студенческого общества могут организовать издание такого сборника, опять же – имеющего выход в практику школьного преподавания литературы. Предлагаем тему для работы научно-исследовательской группы: «Дети и периодика в начале XXI века». Участниками СНО могут быть рассмотрены актуальные проблемы современной детской литературы, периодики и критики; перспективы развития литературы для детей; объектом исследования может стать изучение и анализ специальной литературы, критических статей отечественных литературоведов, занимающихся проблемами детской литературы.

Из крупномасштабных мероприятий можно предложить встречи с поэтами и писателями, журналистами и корреспондентами, редакторами и издателями. Недостаточно осведомлены наши студенты о детской периодике, и поэтому полезной будет организация заседания круглого стола «Детская пресса: государственная политика, реалии, перспективы». Студенты могут принять участие в организации и проведении фестиваля школьных библиотек; проведении конференций и семинаров по проблемам детского чтения в регионах; Недели детской и юношеской книги.

Еще одно направление исследовательской работы может быть организовано старшекурсниками на уровне творческой литературоведческой лаборатории. Студенты, владеющие двумя или тремя языками, как того требует время, могли бы заняться переводами произведений для детей. Это чрезвычайно интересная работа по созданию эскизов сборников стихотворений и небольших детских рассказов, где использованы казахский, русский и английский языки. Такого рода сборники были бы полезны и интересны, в их подготовке примут участие дизайнеры-оформители, переводчики и составители. И, наконец, способные, одаренные студенты, пробуящие себя в качестве писателей, поэтов, публицистов создав творческую группу, сами могли бы подготовить такого рода сборники для использования на занятиях в детском саду или на уроках в начальной школе. В какой-то мере указанные сборники позволили бы решить проблему с недостаточным изданием детской литературы.

Школьные учителя уже берутся за руководство творческими проектами учеников указанного формата. Так, учительница средней общеобразовательной школы № 43 г. Астаны К.Орынбасарова организовала проектную группу, которая работает над сборником «Времена года». Основанием для такой работы послужили требования к полилингвальной подготовке учащихся, а также поиск путей, связанных с реализацией задач экологического воспитания учащихся. Для экологического воспитания важно в процессе знакомства с художественной книгой вместе с читателем проследить взаимосвязи с природой с точки зрения этической и эстетической ценности природы, пробудить любовь к ней и ответственность за ее судьбу. В художественных произведениях даются классические образцы духовной жизни человека в единении с природой. При этом проблема человека и природы осмысливается с позиций соответствующих философских и социальных концепций, в связи с чем толкование взаимосвязей героя с миром природы развивается от идей возрождения человека в мире природы к гражданской тревоге за ее судьбу и понимание необходимости предотвращения экологической катастрофы.

Художественная литература дает представление читателям о том, что ценность природы не исчерпывается богатством ее ресурсов. Природа входит органической частью в понятие «Родина». Знание природоведческого характера, отраженные в литературе и воплощенные в художественных образах, дают возможность преодолеть характерный для современного воспитания разрыв между художественно-образной и научно-логической формами познания действительности. Поскольку в художественных произведениях важны не только научные факты или обобщения, но и те мысли и чувства, которые возникают в связи с этим у героев и читателей, эта литература способствует воспитанию морально-эстетического отношения читателей к природе. И потому можно считать успешным выбор темы.

Эскизы страниц из той книги включают иллюстративный материал (это рисунки с изображением времени года) и стихотворения. Вот какие строки подобрал Айдарбеков Меирхан к картинке, на которой изображена весна:

Көктем келді

Табиғат, сыңғырлап ояна,
Жылу мен қуанышқа толды.

Күнге қатты күле
Терезе алдында отырды.

Наступила весна

Природа, звонко пробуждаясь,
Теплом и радостью полна.
И громко солнцу улыбаясь,
Сидят дети у окна.

A spring came

Nature, ringing waking – up,
Full a heat and gladness.

And loudly smiling a sun,
Children sit at the window.

В Конвенции ООН о правах ребенка (1989г.) говорится о праве детей на культурное развитие, получение образования и информации. Нам представляется, что грамотно организованная литературная подготовка студентов педагогических вузов в ходе аудиторной и внеаудиторной деятельности призвана повлиять на культурное развитие учащихся, на формирование школьника-читателя.

Литература развивает многие способности детей: учит искать, понимать, любить – всем тем качествам, которыми должен обладать человек. Именно книги формируют внутренний мир ребенка. Во многом благодаря им дети мечтают, фантазируют и изобретают. Без интересных увлекательных книг невозможно себе представить настоящего детства. Однако, сегодня проблемы детского чтения, издания книг и периодики для детей и подростков еще не решены. По нашему глубокому убеждению, педагогические вузы могут оказать действенную помощь детской литературе в решении ее далеко не детских проблем.

1 *Н.А. Назарбаев Стратегия «Казахстан 2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. – Астана, 2013.*

2 *Детская литература и воспитание // Сб. тр. международной научной конференции. – Тверь: ТвГУ, 2004*

3 *Звонарёва Л. Принципиальная смена нравственных ориентиров: заметки о современной детской литературе и периодике. //Польско-российский литературный семинар, Варшава – Хлевиска, 13-16 марта 2002г. – «Grant», Warszawa, 2002, с.92*

4 *Полозова Т.Д. Русская литература для детей: Учеб. Пособие.–М.: Academia, 1997. С.23-38.*

Түйіндеме

Қ.Ж. Сапарбаева - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, ф.ғ.к.,

А.П.Мыңбаева - Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

PhD докторанты

Аудиториядан тыс балалар әдебиеті курсы бойынша тіл мәдениетін дамыту

Жаңа МЖБС сәйкес мектеп жағдайында барлық оқу пәндері жеті білім беру саласы бойынша таралған: тіл және әдебиет, математика және информатика, жаратылыстану, адам және қоғам, өнер, технология, дене тәрбиесі. Осыған қарай үш білім беру бағдарламасы түйіспегенімен, басқа жеті бағдарлама «Балалар әдебиеті» пәнімен өзара байланыста және пәнаралық байланыс орнатуда мүмкіндігі жетерлік.

Мақалада мектепте оқытылатын «Балалар әдебиеті» пәнінің ЖОО-да элективті курс ретінде оқытылуы қарастырылған. Сонымен қатар, аудиториядан тыс балалар әдебиетін меңгерту бойынша тіл мәдениетін қалыптастыру жөнінде талданған. Мақалада элективті курсты оқытудың мақсаты мен ұлттық әдебиетімізді дамыту тенденциясының сәулесі ретінде қарастырылғаны жөнінде сөз етіледі.

Кілт сөздер: «Балалар әдебиеті» пәні, тіл, мәдениет, дамыту, оқу пәндері, аудиториядан тыс балалар әдебиетін меңгерту, элективті курс

Extracurricular work culture of speech in children's literature

Saparbayeva K.ZH. - South Kazakhstan State Pedagogical Institute Candidate of Philology,

Minbayeva A.P. - Kazakh National Pedagogical University named Abai.

PhD students

Annotation. In the school setting, to the new SES, all subjects are distributed over seven areas of education: language and literature; Mathematics and Computer Science; natural science; human and society; art; technology; Physical Culture. It is easy to verify that at least three educational areas themselves, but for others - indirectly the subject "Children's Literature" is the integrating component, which is designed to give an idea about the real possibilities of using interdisciplinary connections.

The article deals with the study of an elective course - children's literature in the pedagogical universities. And analyzes of development of an cultural speech-based extracurricular work on children's literature. As a result, the purpose of the study is considered an elective course and reflect trends in the development of national culture.

Keywords: the subject of "Children's Literature", language, culture, development, academic disciplines, from the extra-curricular development of children's literature, elective courses

УДК 373.1.02:372.8

О РАБОТЕ С ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ТЕРМИНАМИ В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Тогжанова Л.К. - зав.кафедрой «Казахский и русский языки», к.п.н., и.о. доцента
Университет НАРХОЗ

Настоящая статья посвящена проблеме изучения русской терминологической лексики, имеющей важное профессионально-коммуникативное значение в деятельности будущего специалиста. Требования компетентностного подхода актуализировали поиски эффективных путей усвоения терминологических единиц в процессе языкового обучения.

В работе рассматривается содержание ключевых в ее рамках понятий; термин, терминология, критерии отбора терминов, учебный текст.

Автор статьи указывает на своеобразие экономической терминологической лексики, включающей в себя наименования явлений и понятий социально-экономической и мировоззренчески-философской сфер, что обуславливает ее «вечную актуальность» в лексической системе языка.

В статье работа с терминами характеризуется как целостная и последовательная система упражнений, систематизирующих и закрепляющих новую терминологическую единицу: предтекстовые, притекстовые и послетекстовые задания. Автор статьи приводит примеры упражнений, успешно апробированных им в собственной преподавательской практике.

Ключевые слова: Преподавание русского языка в неязыковом вузе, экономические термины, критерии отбора терминов, учебный текст, предтекстовые, притекстовые и послетекстовые упражнения.

Преподавание русского языка в современном неязыковом вузе имеет свои особенности, свои специфические проблемы и вопросы. Русский язык для студентов указанной категории вузов - средство получения научной информации, фактор активного включения в сферу науки, производства и общественной жизни. Ключевая роль в этом направлении – освоении особенностей научного стиля русского языка - отводится изучению русской терминологической лексики, имеющей важное профессионально- коммуникативное значение в деятельности будущего специалиста.

К тому же сами реалии сегодняшнего дня актуализируют проблему изучения терминологической лексики: увеличение социальной роли науки, усиление статуса и значимости языка как средства выражения и передачи информации, демократизация языка способствуют объективному вхождению терминов в массовое речевое употребление коммуникантов. То есть в данном случае изначальная проблема качественного освоения терминологической лексики будущим специалистом дополняется проблемой влияния указанных выше процессов на качественный состав и условия развития лексической системы языка, что, безусловно, необходимо учитывать при обучении студентов неязыковых вузов терминологии избранной специальности.

Помимо этого названные обстоятельства существенно подкрепляются требованиями кредитной системы обучения, компетентностного подхода, актуализированными сегодня в системе высшего образования РК; соответственно обучение терминологии избранной специальности должно иметь ярко выраженную практическую направленность и профессионально-коммуникативную ориентацию. В этих условиях особое значение приобретают вопросы отбора терминологического словаря по специальности, его целесообразная организация, поиски эффективных путей усвоения терминологических единиц как при чтении специализированных текстов, так и в процессе коммуникации в профессионально значимых ситуациях общения, в нашем случае на материале подязыка экономики. В данной работе нами также обращается внимание на активизацию познавательной деятельности обучающихся, формирование у них творческого мышления и повышение у студентов уровня самостоятельности в сфере избранной специальности.

Таким образом, определяющий фактор формирования и развития профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции будущих специалистов - это целостный и системный принцип организации работы по качественному усвоению терминологической лексики русского языка. Данная концепция овладения студентами неязыкового вуза русской терминологической лексикой по специальности может эффективно осуществляться, как показывает наша собственная практика преподавания, при реализации рационального отбора, семантизации и широкой презентации терминологических языковых единиц, использования успешно апробированных способов и приемов работы над терминологической лексикой.

Однако прежде чем представить апробированные нами активные методы и приемы усвоения терминологических единиц на основе чтения специализированных текстов, а также в процессе профессионально ориентированной коммуникации определимся с содержанием используемого в рамках данной работы научно-понятийного аппарата, включая и сами понятия *термин / терминология*.

Детально определяет термин О.Д. Митрофанова, отмечая, что термин – это «слово, устойчивое терминологическое сочетание (или сокращение), которое выражает и в известной степени квалифицирует в данной системе терминологии определенное научное понятие, отражая в своем буквальном значении характеристические признаки терминируемого класса предметов и взаимосвязи этого класса с другими с достаточной для взаимного общения точностью» [1, 32].

В понимании термина мы солидаризируемся с точкой зрения авторов учебника по современному русскому языку: термин – это слово или словосочетание, являющееся наименованием научного или технического понятия и определяющее его [2, 120].

А совокупность терминов различных областей науки и техники, функционирующих в сфере профессионального общения, принято называть терминологией, которая составляет основную, наиболее значимую и информативную часть лексической системы языка науки.

В работе с терминами определяющую роль, безусловно, играют критерии отбора терминов. Наше внимание привлёк список таких критериев, выделенных В.В. Дубичинским: «Это — нормативность, строгая синхронность лексики, ориентация на индивидуальный {словарный} запас, на определенный круг тем, целенаправленность обучения» [3, 343]. Однако более исчерпывающе выглядит перечень критериев отбора терминов, представленный С.В. Гринев-Гриневицем: тематическая принадлежность (исключение терминов смежных областей), ориентация на словарный запас обучаемых (предполагается, что у студентов и специалистов уже есть запас общелитературных и общенаучных слов и последние в словарь не включаются) системность (для исключения пропуска важных понятий), полнота охвата терминологии, синхронность (временной фактор), употребительность (частотность), семантическая ценность термина, терминообразовательная способность, нормативность и сочетаемость [4; 5; 6]. Данный список мы бы все-таки дополнили критерием *целенаправленности обучения* из перечня В.В. Дубичинского, в этом случае, на наш взгляд, первый приобретает самостоятельные характеристики.

Наконец, средоточием рассматриваемых на учебных занятиях терминов, как правило, является учебный текст, и нам важно определиться с его трактовкой. Здесь мы придерживаемся определения Е.П. Александрова, отмечая, что учебный текст – это текст, с которым осуществляются учебные действия; это текст, с помощью которого передается учебная информация, стимулируется личностный рост обучающихся, формируется социокультурный опыт, мотивируется образовательная деятельность, происходит становление, развитие и упражнение познавательных и творческих способностей, умений и навыков обучающихся, контролируются результаты учебно-воспитательной работы [7].

Своеобразие экономической терминологии, включающей в себя наименования явлений и понятий социально-экономической и мировоззренчески-философской сфер, обусловлено ее «вечной актуальностью» в лексической системе языка. К тому же этап коренных преобразований общественного уклада, перевод экономики на рыночный путь развития, который переживает наше общество сегодня, обусловили появление и активное функционирование новой лексики в

экономической области и таким образом усилили вышеуказанную «вечную актуальность». То есть формирование экономической лексики обусловлено экстралингвистически; и сегодня, к примеру, ситуация такова, что частотность употребления экономических терминов в настоящее время намного превосходит частотность употребления научно-технических терминов, а такие термины, как *рынок, спрос, безработица, прибыль, налог, ставка, задолженность* известны подавляющему большинству носителей русского языка.

Такое своеобразие экономической лексики обуславливает и выбор стратегий и тактик в работе с терминами экономического профиля.

Во-первых, в процессе обучения русской терминологической лексике введение данной лексики нами предусматривается не как одномоментный акт иллюстрации и систематизации, а как целостная система упражнений, систематизирующих и закрепляющих новую терминологическую единицу. В связи с чем нами в работе с терминами соблюдается следующая последовательность: введение терминологической лексики (подготовительные упражнения) - языковые упражнения - коммуникативно-речевые упражнения.

Во-вторых, в качестве учебных текстов нами отбираются не только фрагменты из учебников, учебных пособий по экономическим дисциплинам, из экономических словарей и энциклопедий, которые узаконивают употребление экономических терминов, но и отдельные публицистические статьи из современных неспециализированных газет и журналов, затрагивающие те или иные экономические проблемы.

В-третьих, разделение на подготовительные упражнения - языковые упражнения - коммуникативно-речевые упражнения предполагает одновременное выделение и функционирование в работе с терминами предтекстовых, притекстовых и послетекстовых упражнений, поскольку мы базируемся на тексте как основной единице обучения.

В рамках настоящей статьи в силу ее ограниченного объема мы акцентируем наше внимание, главным образом, на послетекстовых заданиях. Далее хотелось бы привести отдельные примеры послетекстовых заданий, использованных нами в процессе работы с экономическими терминами на занятиях русского языка в Университете Нархоз.

1. *Работа в парах.* Студентами выписываются термины, определяется смысловая связь между понятиями, группы слов соединяются прямыми линиями с ключевым понятием. В итоге получается структура, которая определяет информационное поле данной темы, графически отображает процесс размышления, связь между терминами.

2. *Составление кластера на основе справочного материала.* Составьте кластер, упорядочив представленную в справочных материалах информацию. (В справочных материалах хаотично даны экономические термины, представляющие две родо-видовые группы, связанные между собой. Задача: систематизировать их, точно обнаружив их родо-видовые связи).

3. *Терминологический диктант.* Преподаватель зачитывает дефиниции терминов, использованных в проанализированном учебном тексте, а студенты записывают сами эти термины.

4. *Разгадывание кроссвордов.* Этот прием можно реализовать как в индивидуальной, так и в групповой форме. Студенты разгадывают кроссворды, в которых зашифрованы экономические термины, взятые из проанализированных до этого учебных текстов. Каждый студент или группы-команды получают листы с кроссвордами; задание выполняется на время. Решенные кроссворды проверяются соседом по парте или другой группой-командой в зависимости от того, какая форма реализации данного задания выбрана.

5. *Групповая работа.* Каждый студент получил карточку с названием темы, объединяющей ряд терминов, рассмотренных в проанализированном учебном тексте. Ребята должны были сформировать группы, самостоятельно определив, к какой из них они могут примкнуть. Заключительным этапом задания стала работа по формулировке понятий. Каждая группа озвучивала сформулированные понятия, в то время как другие группы выступали в качестве проверяющих.

6. *Уровнево-дифференцированное задание* (для сильных студентов): студент получает индивидуальную карточку с заданием, на которой написано название одной из специальных тем,

представленных в недавно рассмотренном учебном тексте: отвечающий должен сам вспомнить и написать значение терминов, относящихся к заданной теме.

7. *Работа с графиками, схемами, диаграммами и др., представленными в учебниках, учебных пособиях по экономике:* а) использовать подписи (соответствующие термины) для анализа содержания рисунков; б) сравнить объекты, изображаемые на рисунках; в) составить по иллюстрации рассказ с использованием актуализированных в рассматриваемом учебном тексте терминов.

8. *Использование мультимедийных средств.* При демонстрации учебного фильма (дополнение к учебному тексту) отключить звук и попросить студента прокомментировать процесс, остановить кадр и предложить продолжить описание дальнейшего протекания процесса, попросить объяснить процесс.

9. *Выступление студентов с мультимедийной презентацией.* Работа над ней и выступление с презентацией развивает речь, мышление, память, учит конкретизировать, выделять главное, устанавливать логические связи.

10. *Мыслительная разминка.* А) сформулировать один, два вопроса на размышление, для того чтобы угадать, что лежит в «гаинственной шкатулке». Б) Студенту, который загадал экономический объект, задаются несколько наводящих вопросов. В) Студент пишет на доске термин, использованный в проанализированном учебном тексте. Другой студент садится на стул спиной к доске и отгадывает этот термин, задавая любому студенту группы вопросы, требующие ответа «да» или «нет».

11. *Опрос по цепочке «Отгадай термин!».* Рассказ одного студента прерывается в любом месте и право ответа передается другому.

12. *Тренинги:* а) «Четвертый лишний». Необходимо убрать в ряду лишний термин, обосновать свой выбор; б) «Определите по описанию». Следует по описанию «отгадать» соответствующее экономическое понятие; в) «Продолжите предложение» и др.

13. *Составление рассказов по заданным словам (дз).* Для слабых студентов: дать опорные термины в последовательности, соответствующей в рассмотренном учебном тексте; для учащихся среднего уровня: термины дать без определенной последовательности; для сильных студентов: внести «лишние» слова, которые не использованы в тексте.

14. «Писатель». Составить тексты в форме приключенческого рассказа или рассказа о путешествии с использованием изученных экономических терминов.

15. *Создание синквейна. Термин.*

1. Однозначный, стилистически нейтральный. 2. Называет, квалифицирует, систематизирует. 3. Словарный состав определенной научной сферы. 4. Сокровищница.

Таким образом, изучение терминологической лексики студентами неязыковых вузов оказывает положительное влияние не только на их уровень владения русской профессионально направленной речью, но и глубину усвоения материала теоретических дисциплин общего и специального характера, на степень подготовленности специалиста к будущей своей профессиональной деятельности.

1 Митрофанова О.Д. *Научный стиль речи: проблемы обучения.* – М.: Русский язык, 1985. – 230 с.

2 Новиков Л.А., Иванов В.В., Кедайтене Е.И., Тихонов Л.Н. *Современный русский язык. Лексикология.* – М.: Русский язык, 1987. – 160 с.

3 Дубичинский В.В. *Лексикография русского языка.* – М.: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.

4 Гринев С.В. *Основы лексикографического описания терминосистем: дис. ... д-ра филол. наук.* – М., 1990. – 318 с.

5 Гринев-Гриневиц С.В. *Введение в терминографию: как просто и легко составить словарь.* – М.: ЛИБРОКОМ. – 2009. – 224 с.

6 Гринев-Гриневиц С.В. *Терминоведение.* – М.: Академия, 2008. – 304 с.

7 Александров Е.П. *Учебный текст: опыт дефиниции и типологического анализа // Режим доступа: <http://portalus.ru>*

Түйіндеме

Тоғжанова Л.К. – НАРХОЗ Университеті, п.ғ.к.; leilat@mail.ru

Тілдік емес жоғарғы оқу орнында орыс тілін оқытуда мәтіндердегі экономикалық терминдермен жұмыс жасау туралы

Бұл мақала болашақ маманның қызметінде кәсіби-коммуникативтік маңызды мағынасы бар орыстың терминологиялық лексика мәселесіне арналған. Тілдік оқыту процессінде терминологиялық бірліктерді меңгерудің тиімді жолдарын іздеу күзиреттілік тәсілдің талабы.

Жұмыста негізгі ұғымның мазмұны, термин, терминология, терминдерді талдау өлшемдері, оқу мәтіні қарастырылады.

Мақала авторы тілдің лексикалық жүйесінде «мәңгілік өзектілікті», әлеуметтік-экономикалық және дүниетанымдық-философиялық ұғымдар мен құбылыстар атауларын құрайтын экономикалық терминологиялық лексиканың өзгешелігін көрсетеді. Мақалада терминдермен жұмыс жасау жаңа терминологиялық бірлікті: мәтінге дейін, мәтін ішінде, мәтіннен кейінгі тапсырмаларды жүйелеу және бекіту үшін арналған бірыңғай және нақты жүйе ретінде сипатталады. Мақала авторы өзіндік оқытушылық тәжірибесінде қолданған жаттығулардан мысалдар келтіреді.

Түйін сөздер: Тілдік емес жоғарғы оқу орнында орыс тілін оқыту, экономикалық терминдер, терминдерді талдау өлшемдері, оқу мәтіні, мәтінге дейін, мәтін ішінде, мәтіннен кейінгі тапсырмалар.

Summary

Togzhanova Lyaila - Candidate of Pedagogic sciences; Narxoz University

On working with economic terms in the context of teaching russian language in not language high school

This article is devoted to the study of Russian language terminology, which is of great in the professional and communicative importance of the activity future specialist. The paper deals with the content of the key concepts within its framework; term, terminology, criteria for the selection of terms, educational text.

The author points to the peculiarity of the economic terminology lexicon, including the name of phenomena and concepts of socio-economic and ideological-philosophical sphere, which makes it "eternal relevance" in the lexical system of language.

The paper work with the terms described as a holistic and consistent system of exercises, organize and perpetuate new terminological unit: exercise before the text, with text exercises and exercises after the text. The author gives examples of exercises, successfully tested them in their own teaching practice.

Key words: The teaching of Russian language in not language high school, economic terms, the selection criteria of the terms, learning text, exercise before the text, with text exercises, exercises after the text.

ЖУРНАЛИСТИКА

УДК 81`374:070

ЖУРНАЛИСТИКА САЛАСЫНА ҚАТЫСТЫ СӨЗДІК ЖАСАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Баймолда Д – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, философия докторы PhD, dosanb@hotmail.com*

Мақалада журналистика және коммуникацияға қатысты жаңа медиа терминдері мен сөздерін қазақшаға аудару мәселесіндегі қиындықтар осыған байланысты ағылшынша-қазақша-орысша сөздік шығарудың маңызы сөз болады. Сондай-ақ АҚШ қаржыландыруымен 60 жылдан бері қазақ тілінде хабар таратып келе жатқан «Азаттық» радиосында қызмет етуші журналистер және де Қазақстандағы баспасөз және теле-радио саласында қызмет ететін журналистер үшін мұндай сөздіктің қаншалықты маңызы барлығы сөз етіледі. Мақала авторының осындай сөздік жасаудағы алғашқы қадамы яғни «Қазақ университеті» баспасынан 2013 жылы жарық көрген журналистика және коммуникацияға қатысты ең көп қолданыстағы бір мың бес жүздей сөздер мен терминдерден тұратын ағылшын-орыс-қазақша сөздік кітабының таныстырылуы туралы айтылады. Алайда алдағы уақытта бұл сөздіктің сөздік қорлары молайтылып ағылшын-қазақ-түрік-поляк-орыс тілдерінде шығып қалуы да ғажап емес.

Түйін сөздер: журналистика, коммуникация, сөздік, медиа терминдері, ақпараттық технология,

Қазіргі ақпараттық технологиялар заманында интернет және басқа электронды БАҚ-ның маңызы күн санап ұлғайып барады. Бұл бір жағынан әлемде орын алып жатқан жаһандану үрдісінің әсері болса, екінші жағынан бұған дейін посткеңестік кұрсауында болған Қазақстан өзінің ақпарат кеңістігіндегі есігін әлем елдерімен арада айқара ашуынан деп түсінген жөн.

Осыған байланысты соңғы жылдары Қазақстан БАҚ-тарында әсіресе телеарналарда батыстан енген түрлі сөздер мен терминдерді қазақша баламасыз сол қалпында пайдалану үрдісі де көбейе түскен. Бұл қазақ тілді ақпарат құралдарының ақпарат саласында шетел әсіресе батыс елдерімен қарым-қатынасының кең етек ала бастағанын білдірсе, екінші жағынан бүгінгі қазақ журналистика саласына қолданысқа енген ағылшын және орыс тіліндегі терминдердің қазақ тіліндегі дәлме –дәл балама сөздіктерін тауып, қолдану қажеттігін көрсетеді.

Қазақстандағы жоғары оқу орындарында журналистика мамандығы бойынша оқытылатын пәндердің оқулықтары, оқу құралдарының басым көпшілігі орыс, ағылшын тілдерінен аударылады. Соңғы жылдары Қазақстандағы жоғары оқу орындарының Болон процессіне қосылуына байланысты шетел әсіресе батыс елдерімен білім-ғылым саласындағы қарым-қатынастары кең етек ала бастады.

Әрине, батыс елдерінде жарияланған ғылыми еңбектерді пайдаланушылар сол саланың мамандары болғандықтан, ғылыми мәтіндердің тілдерінде кездесетін аз-кем кемшіліктерге қарамастан, онда не айтылғаны туралы өздеріне қажетті мәліметтерді ала алады. Ал мұндай кемшіліктер журналистика саласында білім алушы студенттерге мәтінді түсінуге көптеген қиындықтар келтіреді, себебі олар – әлі қалыптасып үлгірмеген, бұл саланың қыр-сырын толық меңгермеген болашақ мамандар. Орнымен қолданылған терминдер, дұрыс құрылған сөз тіркестері мен сөйлемдер ғана олардың журналистика мамандығын толық әрі сапалы меңгеруіне мүмкіндік береді.

Сондықтан журналистика саласында қолданысқа енген ағылшын және орыс тіліндегі терминдердің қазақ тіліндегі дәлме –дәл балама сөздіктеріне деген сұраныс арта түскені байқалады. Сол себепті болашақ журналист мамандардың кәсіби және халықаралық журналист деңгейіне көтерулеріне, ғылыми жұмыстар жүргізіп, мақалалар жазуына көмек бола алатын маманға қатысты терминдерді қамтитын сөздікті шығарудың маңызы зор болмақ. Бұндай сөздіктің қажеттілігін АҚШ қаржыландыруымен қазақ тілінде хабар таратып келе жатқан халықаралық «Азаттық» радиосында қызмет ететін журналистер үшін де аса қажет екендігін төмендегі жайттан байқауға болады.

АҚШ Конгресінің қаржыландыруымен қазақ тілінде хабар таратқанына 60 жыл уақыт болған «Азаттық» радиосындағы негізгі жұмыс «Ассошейтед Пресс», «Ройтерс», «Би-Би-Си», «Ажанс Франс Пресс» секілді әлем ақпарат агенттіктерінен күнбе-күн, сағат, минут сайын ағылшын тілінде келіп түскен мақала, жаңалықтарды табан астында ізін суытпай шапшаң аудару жұмысы болмақ.

Сондықтан журналистіге қойылар басты талап: ол оның қазақшасы мен ағылшыншасының жақсы болуы және аударма жасау жұмысында тәжірибелі болуы. Бір қарағанда бұл кімге де болсын оңай жұмыс секілді көрінгенімен ағылшынша келіп түскен жаңалық мәтінін қазақшаға аудару барысында көптеген қиыншылықтар кездесетінін айтып өткен жөн.

1990-шы жылдардың ортасында «Азаттық» радиосы Германияның Мюнхен қаласынан Чехияның астанасы Прага қаласына көшіп келген кезде, қазақ редакциясының бұрынғы тәжірибелі қызметкерлері Прага қаласына барудан бас тартқандықтан, жаңа қызметкерлерді радио басшылығы тәуелсіз Қазақстаннан таңдап апаруды жөн санаған болатын. Қазақстаннан радиоға жұмыс істеуге құлшыныс танытқан 50 шақты адамнан таңдап алынған 6 адамның 2-уі ағылшынша білгенімен біреуінің қазақшасы нашар ал 4 адамның ағылшыншасы тіптен жоқ болатын. Бұл жағдай алғашқы кезде қазақ редакциясының қалыпты жұмыс істеуіне үлкен қиындықтар туғызған-ды. «Американың радиосында жұмыс істейтін қазақ редакциясының журналистері жаңалықты түпнұсқа ағылшыншадан емес оның орысша аудармасынан қазақшалайды екен», – дегенді естіген американдық басшылар алғашында не істерлерін білмей бастары қатқан кездері де болды. Ағылшынша білмейтін қызметкерлерді елге қайтару мәселесі де туындап, ақыры олар тез уақытта ағылшынша үйренуге өз уәделерін бергендіктен радио басшылығы сынақ мерзімімен оларды радиода қалдырған еді. Мысалы, Қазақстаннан «Азаттыққа» жұмыс істеуге барған танымалы жазушы Смағұл Елубай бірер жылдың ішінде компьютердің қыр-сырын және ағылшын тілін кәдімгіше үйреніп, аударманы аса қиынсынбай істей алатын болды (1).

Ағылшыншасы тәп-тәуір деген журналистердің өздері алғашында ағылшынша мәтінді қазақшаға тікелей аударма жасауда бірқатар қиыншылықтарға душар болды. Біріншіден, сол жылдары интернеттің әлі жақсы, жеттік дами қоймаған кезі болатын. Қолда «ағылшын-қазақ» сөздігі болмағандықтан, әуелі ағылшынша мәтіндегі таныс емес, білмейтін сөздерді «ағылшын-орыс» сөздігін пайдалану арқылы әуелі орысшаға аударып, кейін «орыс-қазақ» сөздігін пайдалану арқылы қазақша мағынасын тауып алатынды. Бұл бір жағынан аударма барысында уақытты көп алатын. Екінші жағынан осылай аударған аударма кейде өзінің мән мағынасын жоғалтып қоятын. Сондықтан кейде әлем жаңалықтары хабарында түрлі қателердің кездескенін айта кету жөн болмақ. Тіптен редакциядағы бір журналист «бояушы, бояушы дегенде сақалын бояпты» дегендей әлем жаңалықтарын ағылшыншадан қазақшаға аударған кезінде қалыптасқан мемлекет, ел, жер аттарына дейін қазақшалап қойғаны бар. Мысалы, Польшаны-Полония деп, Грузияны-Гүржістан, Арменияны-Арменстан, Венгрияны-Мажарстан, Косованы- Қосаба т.б. Бұл кімнің де болсын күлкісін туғызатын жағдай еді.

Бірде ағылшыншасы әлі жақсы бола бермеген бір журналист Югословия тақырыбына арналған өзінің жаңалық хабарында: «Сербияда сайлау келесі жұма күні басталатын болды»-деп тікелей эфирден бүкіл әлемге хабарлады. Ал шын мәнінде сайлау сол күні басталып, өтіп жатқанды. Бұл «Азаттық» секілді әлемге әйгілі радиода ешқашан болуға болмайтын жайт еді. «Азаттық» радиосы қызметкерлерінің хабарлары қалай дайындалып, эфирден қалай беріліп жатқандығын радио басшылығы үнемі болмаса да жылына екі-үш рет бақылайтын. «Program Review» яғни «бағдарламаның қорытынды шолуы» деп аталатын бұл жұмыс талқылауына редакция қызметкерлері түгелдей және қазақ бағдарламасын зерттеп, сарапқа салушы сарапшы мамандар сондай-ақ радио басшылары қатысатынды.

Ең бір қызығы бұл жұмыс қорытындысында аударманың қалай болғаны, оның ағылшынша түпнұсқасының аударма мәтінмен сәйкестігі қалай болғаны туралы ешбір сөз айтылмайтын. Мұнда көбінесе журналистің кәсіби және дикторлық шеберлігі, тақырыпты қалай дамытып баяндағаны туралы көбірек айтылатын. Әрине әр журналистінің адресіне айтылған ескертулерге байланысты сол кемшіліктерді жою жұмыстары жүрілетін.

Осы орайда Қазақстанда шығатын апталық «Караван» газеті 1998 жылы, «Азаттық радиосының тілшілері тарапынан аударма жасауда жіберген өрескел қателіктері жайында бір мақаласын жариялады. Онда: ««Азаттық» тілшісі «машина» сөзін қазақшаға аударып оны «араба» деп атау дұрыс» дейді. Сөйте тұра, 1991 жылы Мәскеуде болған саяси дүрбелең кезінде «арабаға» отырған бір топ әскерилер «Ақ үйді» минометпен атқылай бастады деп эфирден хабар таратты. Бұл қалай? Машинаның қазақша аудармасын ойлап тапқан журналистер минометке сөз таба алмады ма?»-, деп бізді сынаған болатын (2). Өзбекстанда туып-өскен бір журналист ағамыз қазақша «базар», «нарық» деген әдемі сөздер бар болса да, өзінің хабарларында оның орнына өзбекше «маркази», «ықсатты» сөздерін көп қолданатындығын кезінде «Ана тілі» газеті сынаған еді.

Осы орайда аударма жасаушы журналистінің негізінен үш түрлі жайтты білуі қажет дегенмен толық келісуге болады. Ең бірінші журналист өзінің ана тілі-қазақ тілін жеттік меңгерген болуы тиісті, екіншіден ол ағылшын тілін де жақсы білумен бірге, сол елдің тарихы, әдебиеті, тұрмысынан жақсы хабардар болуы керек, үшіншіден көп жылдық тәжірибе байқатқандай, ағылшыншадан-қазақшаға сөзбе-сөз аударудан гөрі мағынасы мен идеясын негізге алып жұмыс жасау өте оңтайлы іс болатындығына көз жеткізуге болады.

Мұны «Азаттық» радиосының қызметкерлері кейінгі жылдары аударма жұмысында қатаң ұстанатын болды. «Азаттық» радиосының қызметкерлері үшін радиодағы күнбе-күнгі хабар дайындау жұмыстарынан басқа тіршіліктер яғни түрлі жиындар, жиналыстарға қатысу, басшылықпен арадағы қарым-қатынас мәселесі бәр-бәрі тек ағылшын тілінде жүрілетін. Сондықтан болар әр қызметкердің компьютеріндегі электрондық поштасы түрлі ақпараттық хаттарға толы болушы еді. Бұл хаттарда не жазылғандығын толық түсіну үшін және оған жауап хат жазу үшін баяғы «ағылшын-орыс» және «орыс-қазақ» сөздіктерінің көмегіне тағы жүгінуге тура келетін.

Аударма мәселесін қозғап отырғандықтан тағы бір айтар ол техникалық терминдердің қазақша баламасын қалай дұрыс тауып, қолдануға байланысты мәселе болмақ. Ағылшынша физикалық және техникалық терминдерді қалай қазақшалауды білмей қиналатын кездер көп кездеседі. Мұнда ағылшынша-қазақша техникалық бір-екі сөздік бар болғанымен олардың сөздік қорлары аз (3).

Елбасы Н.Назарбаев биылғы жылы сәуір айның соңында Астанада өткен Қазақстан халқы ассамблеясының 19 сессиясында сөйлеген сөзінде: «Қазақстан БАҚ-ының қызметін қамтамасыз ету мәселесінде еуропалық стандарттарға мейлінше жақындауымыз керек. Ал қазақ тілі барша халықты біріктіретін татулық тіліне айналуы керек. Қазақстан тілдің үш тағанынан бас тартпайды. Бұл заман талабы», – деген еді [4]. Сондықтан Елбасы көтерген болашақ жастар үшін «үш тұғырлы тіл» саясаты тұрғысынан алып қарасақ та бұндай терминдік сөздіктің аса қажет екендігі түсінікті болмақ.

Қазақ тіліндегі терминдердің қалыптасуына, халыққа таралуына, халықтың құлағына сіңісті болуына БАҚ-тардың маңызы ерекше екендігі туралы, профессор Б.Қалиұлы: «Бұл ретте БАҚ пен сөздіктердің, оқулықтар мен оқу құралдарының рөлі зор екендігін баса айтқымыз келеді. Егер шындығын айтар болсақ, жаңадан жасалған қазақша терминдердің ары қарай қалыптасып кетуі де, болмаса бордай тозып құрып кетуі де БАҚ-тың қолында. Өйткені халықтың қолына алып күнделікті оқитыны да, жаңалық күтері де – БАҚ. Халықтың білім-тәрбие, үлгі-өнеге алары да – БАҚ. Егер БАҚ қазақша терминдерді (сөздерді) қолданса, халық сол қазақша терминдерді жаттап алады. Ал орысша, ағылшынша терминдерді қолданса, халықтың аузы сол орысша, ағылшынша терминдерді айтуға икемделеді», – деп жазады [5].

Соңғы жылдары жаңа медиялық БАҚ-тарды тұтынушылар саны анағұрлым көбейгені байқалады. Бұл өз кезегінде жаңа медиялық терминдердің, сөздердің, сөз тіркестерінің және синтаксистік оралымдардың халық арасында кеңінен таралуына мүмкіндік береді. Әрине, журналистер сол саланың мамандары болғандықтан, ағылшынша немесе орысша онда не айтылғаны туралы өздеріне қажетті мәліметтерді ала алады. Ал мұндай жағдай журналистика саласында білім алушы студенттерге мәтінді түсінуге көптеген қиындықтар келтіреді, себебі олар – әлі қалыптасып үлгірмеген, бұл саланың қыр-сырын толық меңгермеген болашақ мамандар. Орнымен қолданылған терминдер, дұрыс құрылған сөз тіркестері мен сөйлемдер ғана олардың журналистика мамандығын толық әрі сапалы меңгеруіне мүмкіндік береді.

Осы орайда жаңа медиа терминдерін ағылшынша және орысшадан қазақшалаған кезде үш түрлі жайтты білуі қажет деп ойлаймыз. Ең бірінші журналист не аудармашы өзінің ана тілі-қазақ тілін жеттік меңгерген болуы тиісті, екіншіден ол ағылшын, орыс тілдерін де жақсы білумен бірге, сол елдердің тарихы, әдебиеті, тұрмысынан жақсы хабардар болуы керек, үшіншіден көп жылдық тәжірибе байқатқандай, ағылшыншадан-орысшаға немесе қазақшаға сөзбе-сөз аударудан гөрі мағынасы мен идеясын негізге алып жұмыс жасау өте оңтайлы іс болатындығына көз жеткізуге болады.

Журналистика саласына қатысты жаңа сөз, тіркестер және түсініктемелерді қамтитын сөздік жасаудың маңызы туралы жоғарыда айттық. Сондықтан мақала авторлары журналистика және коммуникация саласында жиі қолданылатын 1500 ге жуық сөздер мен терминдерді қамтитын ағылшынша-орысша-қазақша сөздікті жасап, оны кітап етіп шығарды. Бұған аль-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің журналистика факультеті қолдау көрсеткеніне шын ризашылығымызды білдіргіміз келеді. Бұндай сөздіктен жаңа саяси өзгерістерге және жаңа медиа деп аталатын дәстүрлі емес БАҚ дамуына

байланысты заманауи сөздерге де түсініктеме табуға болар еді. Бұған мысал ретінде 2003 жылы ғана айналысқа енген «**Embedded Journalism**» деген сөзді келтіруге болады [6].

Сөздікті дайындау барысында журналистика саласына аз-кем байланысы бар кейбір сөздерді қамтуға тырыстық. Сөздікте кино мен театр, интернет және баспаханада, жалпы коммуникация саласында қолданылатын сөздер де кездеседі. Соңғы кездері әскери журналистиканың күрт дамуына байланысты аталмыш сөздікке журналистердің күнделікті сөйлеу барысындағы кейбір маңызды әскери термин мен тіркестер де еніп отыр.

Сонымен қатар, сөздікке қазіргі таңда ағылшын тілінде жарық көретін газеттерде орын алатын “**in-brief**”, “**ad**”, “**in-depth**”, “**pix**” сияқты жаңаша сөздерді де енгіздік. Айта кетерлігі, бұл сөздікте келтірілген көптеген сөздердің қазақша, тіпті орысша баламасын жалпыға арналған сөздіктерден табу қиын. Қолдарыңыздағы сөздік сонысымен ерекше болып тұр.

Кейбір синоним және мағынасы ұқсас сөздер кейде «/» белгісімен бір қатарда берілді, кейде екі бөлек сөз ретінде әрбіреуі бөлек жазылды. Мысалы, «**міндет**» деген сөз “**duty**” және “**obligation**” деген бөлек сөздермен берілсе, “**holder**” және “**owner**” «/» белгісімен ғана ажыратылып бір қатарда жазылды. Кей сөздердің жалпыға белгілі мағынасы бола тұра, біз ол сөздің нақты журналистика саласындағы қолданысын назарға алып аудардық. Мәселен, “**air**” деген сөздің «**ауа**» деген мағынаны білдіретіні белгілі, алайда бұл сөздікте тек «**эфир**» деген мағынада қолданылады.

Сондай-ақ сөздіктен Қазақстанға тән кейбір сөздердің ағылшын тіліне сол күйі енген балама жазылуын да табуға болады. Бұлар - көбіне саяси атаулар. Мәселен, «**мәжіліс**», «**әкімдік**», «**наурыз**» және т.б. сөздер. Кешікпей қолдарыңызға баратын сөздікті тек сөзді аудару үшін ғана емес, сол сияқты жалпы «кей сөздерге түсініктеме беретін құрал» немесе шағын энциклопедия ретінде де пайдалануға болады. Сөздік сонымен қатар, тіпті американдық түсіндірме сөздіктеріне әлі күнге шейін ене қоймаған **lede**, **hed** сияқты неологизм сөздерін де қамтуымен ерекше [6].

Қазіргі замандағы Интернеттің дамуына байланысты сөздіктен ағылшын тіліндегі хат алмасу кезіндегі «**TQ**» (Thank You/Рахмет) сияқты кейбір қысқарған бейресми сөздерді де таба аласыз. Бұл сөздер қазақ және орыс тілдерінде қысқартылып емес, толықтай берілді де арнайы сөз екендігін білдірту үшін жақшаның ішіне «**IT**» (ақпараттық технология тілі) деген жазу жазылды.

Сөздік журналистика және коммуникация саласында жиі қолданылатын 1 500-ге жуық сөз бен тіркестерді қамтыған. Халықаралық журналистикаға байланысты сөздердің көбі ағылшын тілінде қолданылатындықтан сөздік бір тарапты, яғни ағылшын-қазақ-орыс тілдері болып жасалған. Алайда алдағы уақытта бұл сөздіктің сөздік қорлары молайтылып ағылшын-қазақ-түрік-поляк-орыс тілдерінде шығып қалуы да ғажап емес.

Жаһандану заманында ағылшын тіліндегі ғылыми еңбектерді, басылымдарды қазақ тіліне аудару мәселесі бүгінгі күні өте маңызды әрі өзекті мәселенің бірі болып отырғандығы түсінікті. Қазақстандағы жоғары оқу орындары ағылшын, неміс, француз, испан тілдерінен қазақ тіліне және қазақшадан осы тілдерге еркін аударма жасай алатын жақсы мамандарды даярлап шығаруға көбірек көңіл бөлу керек секілді. Жалпысы Қазақстанда батыс тілдерінен қазақ тіліне аударма жасау жұмысы әсіресе техника саласындағы аударма жұмысы баяу дамып бара жатқанын айтуымыз керек. Бұл мақсатта білімді аудармашы мамандар дайындаумен қатар сөздік қоры мол жақсы сөздік кітаптар дайындау да бүгінгі күннің басты талабы болып отыр.

1 I.Баймолда Д., «Азаттық радиосы: тарихы мен тәжірибесі» оқу құралы.

Қазақ Университеті Баспасы, Алматы, 2009

2 Караван газеті, №148, 1998 жыл

3 Баймолда Д., «Көмір өндірісінде рентген флюоресценция әдісін қолдану. монографиялық еңбек. Павлодар Университет баспасы, 2010

4 Н.Назарбаев: «Қазақстандық жол: тұрақтылық, бірлік, жаңғыру», «Айқын», 28.04.2012

5 Қалиұлы Б. Қазақша термин жасау мәселесі және оны қалыптастырудағы БАҚ-тың рөлі. Қазақ терминологиясы және Бұқаралық ақпарат құралдары. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. –Астана: 2003 ж. – 128 б.

6 б.Д.Баймолда, Р.Ахмет. Журналистерге арналған «ағылшынша-қазақша-орысша» сөздік, Эль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің баспасы «Қазақ университеті». Алматы, 2013ж. -112б.

Резюме

Баймолда Д. старший преподаватель КазНПУ, доктор философий, dosanb@hotmail.com

Значение создания словаря в области журналистики

В данной статье рассматриваются о некоторых проблемах перевода медиа терминов и слов СМИ из английского на казахский язык. В этой связи рассмотрены значимость публикаций англо-казахско-русский словарь для новых медиа терминов и слов СМИ. Сегодняшний день журналисты радио «Свобода» которые вещает более 60 лет на казахском языке и журналисты которые работают в сфере теле-радио и газет-журнал в Казахстане часто сталкиваются проблемами перевода новых слов и терминов медиа и поэтому рассматривается значение создания такого словаря. Первым шагом в создании такого словаря, автор совместно со своим студентом создал англо-казахско-русский словарь на более чем одной тысячи пятисот слов и терминов СМИ опубликованный типографией «Казахский университет» в 2013 году.

Ключевые слова: журналистика, коммуникация, словарь, медиа термины, информационная технология.

Summary

Dr. Dosan Baimolda The senior lecturer of the KazNPU named after Abai. dosanb@hotmail.com

The importance of the dictionary in the field of journalism

In this article is spoken about some problems of translation of some media terms and words from English to Kazakh and significance to publish of English-Kazakh-Russian dictionary for new media terms and words. In this regard, I consider the importance of publishing the English-Kazakh-Russian dictionary of terms of new media and media words. Today, journalists of radio "Liberty" which broadcasts more than 60 years in the Kazakh language and the journalists who work in the field of television and radio and newspaper-magazine in Kazakhstan often face problems of translation of new words and terms of media and therefore considers the importance of creating such a dictionary. The first step in creating such a dictionary, the author, together with his colleague published English-Kazakh-Russian dictionary of more than one thousand five hundred words and terms published by the "Kazakh University" typography in 2013.

Key words: journalism, communication, dictionary, media terms, IT,

ӘОЖ: 317.214.4:373.58

PR-МЕДИА – БАСПАСӨЗ ҚЫЗМЕТІНІҢ БІР САЛАСЫ

Б.К. Сердәлі -

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, ф.ғ.к., доцент

Мақалада қазіргі баспасөз қызметінің PR саласындағы жаңа жұмыс тәсілдері қарастырылады. Бұл осы тақырыпта зерттелген бірқатар жұмыстардың жаңа қырын – баспасөз хатшысының БАҚ-пен қарым-қатынасындағы этикалық сипаттарын айқындайды. Зерттеуде талданған жайттар арқылы қоғаммен байланыс үдерісінің даму кезеңдерімен, әлеуметтік-экономикалық саладағы, коммуникациялық секторлар мен мемлекеттік құрылымдардағы қоғаммен байланыс институттары мен түрлі қоғамдық бөлімдердің қызметімен танысуға болады. Сондай-ақ, мақалада «паблик рилейшнздің» мәні, мағынасы, қоғамдағы рөлі және қазіргі азаматтық қоғамдағы даму ерекшеліктері де сөз етіледі.

Түйін сөздер: баспасөз қызметі, баспасөз хатшысы, паблик рилейшнз, мақсатты аудитория, мониторинг.

Қайсыбір мекемеде де ұйымның ақпарат әлеміндегі имиджін қалыптастырып отыратын баспасөз қызметі жұмыс істейді. Сондықтан да оның жұмыс стилі осы салаға қатысты белгілі бір ережелерге, әдіс-тәсілдерге сүйенеді. Мәселен, баспасөз қызметінің сыртқы – мақсатты аудиториямен байланысы ішкі қызмет топтары арқылы нақты жоспарланып, әрқайсысының атқаратын міндеттері белгіленіп берілген. Мұндай орнықты басқару үлгісін Қазақстан Республикасы Президенті Баспасөз қызметінің ақпараттық және қоғамдық байланыстағы қызметінен нақты көруге болады. Мұнда Президент аппаратындағы баспасөз қызметі өкілдерінің қызметтік нұсқаулары тиісінше орын-орнымен бөлініп берілген [1].

Өкінішке орай, бүгінде бірқатар құрылымдардың баспасөз қызметтері өз қызмет ауқымына кірмейтін қосалқы қызмет түрлерімен айналысып жүр: мәселен, жарнамалау, PR, GR, маркетинг

қызметтері, өнімдерді сату-айырбастау т.б. Көп жағдайда бұл міндеттер объективті жағдайлардан, яғни, сол ұйымдағы қаражат қорының жетімсіздігінен орын алатынын жасыра алмаймыз,

Негізінен баспасөз қызметінің міндеттерін айқындайтын нақты жүйе атқарылатын жұмыстың технологиясына байланысты қалыптасуы тиіс. Қазақстан жағдайында жоғарыдағыдай қызмет себеп пен салдарды түсінбеуден, қызметкерлердің өз нұсқауларын терең білмеуінен туындайды.

Әрбір мекеме басшысы өзіне мынадай міндеттер жүктеуі тиіс: белгілі бір оңды шешім қабылдау үшін алдымен баспасөз қызметінің жұмысынан толық мағлұмат алу, мекеме бренді мен имиджін қалыптастыру. Көп жағдайда, керісінше, басшылар мұны тек баспасөз хатшысының құзыретіндегі міндет қана деп түсінеді. Осының нәтижесінде баспасөз хатшысын баспасөз қызметінің қызметтік нұсқауына кірмейтін қосымша міндеттермен жүктеп, өзінің негізгі жұмысынан шектеп қояды.

Қоғаммен байланыс саласында тәжірибе жинақтап, кәсіби маман болғысы келетіндер, ең алдымен, мынаны ескергені жөн: баспасөз қызметі тек бұқаралық ақпарат құралдарымен ғана жұмыс жүргізеді, сол салаға қатысты мәселелерге ғана жауап береді, осы мақсатта ақпарат құралдарының көмегімен қажетті мәліметтерді аудиторияға жеткізеді, мерзімді баспасөз арқылы өзі жұмыс істейтін ұйымның имидждік бейнесін қалыптастырады [2, 122]. Бірақ бұл PR-медиа жұмысы сервистік қызметпен сәйкес келеді деген ұғымды білдірмесе керек (мәселен, журналистерді іс-шараларға шақыру, ақпараттық хабарламаларды тарату т.б.). Баспасөз қызметінің негізгі міндеті – ақпарат тізгінін мықтап ұстап отыру (мұны кейбіреулер жете түсінбей, басшының саясатына сәйкес келмейді немесе басшының көлеңкесінен шыға алмайды деп ұғынып жүр). Әрине, егер штат кестесі бойынша баспасөз қызметінде бір ғана штат бірлігімен жүктеме қарастырылған болса, қызметкер қоғамдық ұйымдармен байланыс жасауды қосымша міндет ретінде мойнына ала алады, олармен қарым-қатынасты арттырып, басшысының да, мекемесінің де имиджін көтеруге атсалысады. Дегенмен, қоғамдық ұйымдар мен БАҚ-тардың қарым-қатынасы редакциялар арқылы қалыптасады, бұл – таза техникалық әдіс. Мұнда баспасөз қызметтерінің бағыт-бағдар беруімен БАҚ белгілі бір топтарға арналған ақпаратты жеткізуші делдал кейпінде ғана танылады.

Әлеуметтік немесе қоғамдық топтар әрқилы болады, оның ішінде шешім қабылдайтын топтар да, сол шешімнің орындалуын қадағалаумен шектелетін топтар да кездеседі.

Қазіргі баспасөз қызметінің жұмыс тәсілін, формасы мен сипатын сөз еткенде, осы тақырыпты әріптестердің қаншалықты түсінетіндігі маңызды болмақ. Оның ішінде жеке адамдардың қазіргі ой-түйсігі, іскерлік қарым-қатынасы, сыртқы субъектілермен жұмыс жүргізу тәсілдері көп рөл атқарады (баспасөз хатшысының бас редакторлармен, журналистермен, қоғамдық бірлестіктермен, тұрғындармен қарым-қатынасы, бәсекелестік дағдысы т.б. Нәтиже тиімді болу үшін жұмыстың ауқымына жүрдім-бардым қарамайтын, бейімі мен қабілеті басым, туындаған түрлі жағдайларға орай жедел шешім шығара алатын, үнемі демалыссыз жұмыс істеуге бейіл мамандардың ықпалы мол болмақ. Яғни, адамның біліктілігі мен білімі, кәсіби тәжірибесі мен дағдысы жұмыста басты көмекші бола алады.

Қайсыбір тәжірибе шеберлік нәтижесінде қалыптасады. Қалай болғанда да, ештеңеден қорықпау керек, жұмысты неғұрлым жұртқа бейтаныс жаңа тәсілдерден бастау керек. Ештеңе істемейтін адам ғана қателеспейді. Бұл – аксиома. Үнемі жаңа шешім қабылдауды талап ететін, осы принципті өнебойы ұстанып отыратын, күрделі кәсіпті меңгергісі келетін маманның есінде ұстар айнымас қағидасы.

Баспасөз қызметінде жұмыс істейтін адамның жұмысы, міне, осындай шаруалардың қатарына жатады. Сондықтан баспасөз қызметінің жұмысына қандай да бір ортақ үлгі ұсыну қиын. Біз тек нақты, шындыққа жақын, нәтижеге жетуге болатын үлгіні ғана көрсете аламыз. Егер жұмыстың жаңа технологиясы алғашқы кезекте қолданысқа енсе, онда одан күтпеген оңды нәтижелер шығады да, бәсекелестерге – мақсатты аудиторияға тез жетеді. Бұл, біріншіден, атқарылған жұмысты тәжірибе ретінде таратуға оңай. Яғни, басқалар мұны әлі игере қоймағандықтан, жаңа технологияға деген құмарлық артады. Екіншіден, бәсекелестер оны сараптап-талдап, жағдаймен толық танысып үлгерем дегенше, уақыттан ұтуға болады.

Дәстүрлі технологиямен қоштасқымыз келмеген жағдайда, қауіп жаңа технологияны игере бастаған орындардан келеді. Салыстыру арқылы олар кімнің қалай жұмыс жүргізетінін, қай тәсілдің нендей нәтиже беретінін біле бастайды.

Жаңа технологияның үлгі алатын жақтары көп болғандықтан, қазір өзін сыйлайтын көптеген мамандар оны жаппай игере бастады. Мәселен, Біздің елімізде 90-жылдардан кейін ғана ресми түрде өндіріске енгізіле бастаған қымыз саудалау әдісін мысал етейік. Ол кезде қымызды шөлмек ішінде

ұзақ мерзімге сақтау технологиясын жақсы білмегендіктен, әртүрлі қышқыл тағаммен тұздықталған қоспалар мен концентраттарды пайдаланып жүрдік. Бірақ бұл жерде екі нәрсеге көңіл бөлу керек еді: қымыз әу бастан-ақ бізде өз дәстүріміз бойынша ашытқы қосылған түрде әзірленді, ал зауыттағылар тек сол ата дәстүрін сақтай отырып, барлық тиісті градиенттер қоспасымен ғана даярлап шықты. Бұдан түйетініміз – жаңа технологияны дұрыс қолданбаудан өнім сапасы әлсірейді екен. Сол сияқты ақпарат та мақсатты аудиторияға бастапқы қалпында жете бермейді. Сондықтан тапсырыс берушілер келесі жолы мұндай сапасыз ақпарат көзіне жолай бермейді. Сол себепті де мекеме имиджін ақпарат көмегімен көтеру үшін бізге, ең алдымен, осындай факторларды қатаң ескеруге тура келеді. Бұл тұрғыда «Мерзімді баспасөздегі feature-материалдар айтарлықтай еркін құрылымдарға – «the inverted pyramid» (төңкерілген пирамида) принципіне құрылған жаңалық мәтінінің белгіленген үлгісіне негізделеді. Сондықтан маңызды мәселелер мәтіннің басында «лид» түрінде хабарланады» [3, 242] деген пікір түйінді ойға сәйке келеді.

Әрине, жаңа технологияны қолдану керек, ол әрі қажет те. Бірақ бастапқы қалып алған үлгісін қатаң сақтамай, өз нұсқамызды тықпалау жақсылыққа апармайтыны даусыз. Ал егер бұл жаңа технологияны қолданған мекеме шет елде болса, онда оның сапасын тапсырыс берушілердің талабы мен талғамына қарай бағдарлап отыруға тура келеді.

Баспасөз қызметінің маманы, ең алдымен, мықты, сауатты психолог. Адамдармен (әсіресе, өз басшыларымен) тіл табыса білу үшін осыншалық үлкен өнер қажет. Бұл қажеттілік оның санасына, дүниетанымына, ойлау қабілетіне қарай дамиды. Осы қасиеттер ғана оны қажетті нәтижеге жеткізеді. Сондықтан баспасөз хатшысы алдымен адамдардың психологиясын еркін меңгере білуі керек. Қоғам – үнемі өзгеріп отыратын құбылыс болғандықтан, кәсіптік технологияның жиынтық үрдісі де әрқелкі құбылатынын есте ұстаған жөн.

Әрбір жаңа мақаланы жазар алдында баспасөз хатшысы міндетті түрде: «мақсатқа жету үшін не істеу керек?», «қандай эмоциялық құралмен қаруланған дұрыс?», «материалды қалай күшейтуге болады?», «оны оқылымды мақалаға айналдырудың қандай жолы бар?» деген сияқты түрлі сауалдарға жауап іздеуі тиіс. Әрине, әртүрлі жағдайда мақсат та әртүрлі болмақ. Мәселен, журналистер іс-шараның ұйымдастырылуына өте риза болса, келесі жолы оларды ақпарат таратуға мәжбүрлеудің қажеті жоқ, олардың өздері-ақ ақпарат таратуға мүдделі болады. Мұнда тек екеуара принцип пен сыртқы байланыс қана сол күйі өзгеріссіз қалады. Нағыз кәсіпқой ғана өз ісіне дәл осылай қарайды. Себебі ол қоғаммен байланысты бірінші кезекке қояды.

Жоғарыда айтқандарды сараптай келе, қазіргі баспасөз қызметінің жұмыс істеу тәсілінің келесі факторларға тәуелді екенін бағамдауға болады:

- Институттардың (мемлекеттік мекемелердің, табыс табуға бағытталған құрылымдардың (бизнес құрылымдарының), қоғамдық ұйымдардың т.б. жеке меншікке қатыстылығы);
 - Баспасөз қызметі қызмет ететін ұйымның беделі (институт бренді, оның жетекшісінің танымалдылығы, БАҚ-та көріну жиілігі т.б.);
 - Ұйымның беделі, сарапшылардың, VIP-тұлғалардың, бәсекелестердің ұйымға деген қарым-қатынасы, қоғамдық ұйым көшбасшыларының пікірлері т.б.;
 - Баспасөз қызметінің инфрақұрылымы (қажетті ресурстармен толық қамтамасыз етілуі);
 - Сыртқы конъюнктура (нарықтағы жағдайлар, қоғамдық қатынастардың сегменттері, мекеменің экономикалық, саяси немесе әлеуметтік инфрақұрылымы);
 - Ұйымның дамуына және қызмет етуіне ықпал ететін институттағы лоббилер мен жақтаушылардың болуы;
 - Мекеме басшысының тұлғасы мен баспасөз қызметінің (баспасөз хатшысының) кәсіби келбеті.
- Келтірілген факторлар, сөзсіз, мұнымен түгесілмейді, белгілі бір дәрежеде баспасөз қызметінің жұмысын технологиялық сипатты айқындайтын тәсілдер мұнан да көп. Мысалы, Қазақстанда қоғаммен байланыс орталықтары мен әкімдіктердің ішкі саясат бөлімдері де баспасөз қызметінің міндетін атқарады, оның да белгілі бір дәрежеде жұмысына тән өзіндік белгілері бар:
- БАҚ мониторингі;
 - Аймақтарға ықпал жасау мүмкіндігі (аймақтардағы баспасөз қызметінен алынған мәліметтерді жинақтап, талдап отыруы);
 - БАҚ-тың сұрауларына жауап бере алуы (материалдарды сұрыптауға, сюжет даярлауға көмек көрсетуі т.б.);
 - Арнаулы сайттар ашу;
 - БАҚ-тың аймақтағы органдарының жұмыстарына талдау жасап отыру;

○ БАҚ жетекшілерінің жұмысын қолдап, олармен тұрақты байланыс жасау, жеке жұмыстарын жоспарлағанда өтініштеріне құлақ асу;

○ Төтенше жағдайларды жіті қадағалап отыру (мобильді топтар жұмысына араласу).

Нәтижелі жұмыс жасаудың базалық принциптерінің бірі – бизнес құрылымдарының, саяси және қоғамдық ұйымдардың, басқару органдарының жұмысын БАҚ жұмысымен қалай ықпалдастыруға болатынын перспективалық негізде жоспарлап отырудан да көрініс табады. Осы тұрғыдан келгенде кез келген баспасөз қызметі өзінің сапа мақсаттарын белгілеп, сол арқылы белгілі бір нәтижеге жетуге ұмтылатыны даусыз.

1. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты / Президент әкімшілігі / Президенттің Баспасөз қызметі // www.akorda.kz

2. Буари Ф. А. Паблик рилейшнз или стратегия доверия. – М., 2001.

3. Сердалі Б. Медиаментіндердің негізгі түрлері // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. - №1(51).

Резюме

Сердали Б.К.

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясауи

кандидат филологических наук, доцент

PR-медиа, как один из методов пресс-службы

В статье анализируется эффективная работа по связям с внешними целевыми аудиториями, так как строгий системный подход к определению функционала пресс-службы и, как следствие, технологий работы актуален сегодня в Казахстане. Формы и методы работы современной пресс-службы во многом зависят от того, насколько человек разбирается в таких темах, как современные технологии личностной и деловой коммуникации, приемы работы с внешними субъектами (главные редактора СМИ, журналисты, экспертное сообщество, население).

Ключевые слова: пресс-служба, пресс секретарь, паблик рилейшнз, целевая аудитория, мониторинг.

Summary

Serdali B. K.

The international kazakh-turkish university of a name H. A. Yasauï

The candidate of philological sciences, senior lecturer

PR-media as one of the press-service methods

The article analyzes the effective work on communication with external target audiences, as a strict systematic approach to defining functional press service and as a result, work technologies relevant today in Kazakhstan. Forms and methods of work of the modern press service depends largely on how much a person versed in topics such as modern technology personal and business communication, techniques for working with external entities (chief editors, journalists, the expert community, population).

Keywords: Press Service, Press Secretary, public relations, target audience, monitoring.

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

УДК 821= 03. 111= 512.122

ДЖЕК ЛОНДОННЫҢ «КИШ ТУРАЛЫ» ӘНГІМЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АУДАРМА НҰСҚАЛАРЫ

Б.Д. Жұмақәева – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,*

З.Т. Аманғалиева - *ҚазмемҚЫЗПУ-дың 2-курс магистранты*

Көркем аударма әдебиеттің ерекше де, күрделі де салаларының бірі. Көркем аударма халық пен халықты, мәдениетті бір-бірімен тоғыстырып, әдебиетті жаңаша байытып отырады. Қазақ әдебиетінде де көркем аударма саласы таңсық емес. Көптеген әлемдік деңгейдегі классик ақын - жазушылардың туындылары ана тілімізге аударылып, қазақ оқырмандары мен әлемдік классиктер арасында көпір орнатылды. Осындай туындылары көптеп аударылған американдық жазушы – Джек Лондон. Оның шығармаларынан қала өмірінен гөрі дала өмірінің иісі сезіліп тұрады. Сондықтан шығар, оның туындыларын қазақ оқырмандары ерекше ықыласпен оқиды. Оның шығармаларына Абайдың шәкірттері Турағұл Абайұлы мен Мұхтар Әуезов қызығушылық танытып, әңгімелерін тәржімелеген. Осындай қызықты да әсерлі шығармаларының бірі «Киш туралы аңыз» әңгімесі. Мақалада Джек Лондонның осы «Киш туралы аңыз» әңгімесінің қазақ тіліндегі түрлі аударма нұсқалары (Турағұл Абайұлы, Сейфолла Оспанов, Серік Нұғыман аудармаларында) салыстырыла қарастырылады.

Кілт сөздер: көркем аударма, Джек Лондон, әңгіме, аударма нұсқалары, кейіпкер, мақат, кірекей.

Қай кезеңді алсақ та, қоғам өмірінің ілгері жылжып, дами түсуіне аударма өнерінің, соның ішінде көркем аударма өнерінің қосатын үлесі айрықша. Аударма халық пен халықты жақындатып, рухани қазыналарымен ортақтас етіп, әдеби байланыстардың нығайып, күшейе түсуіне ықпал етеді. Көркем аударма әдеби үдеріс пен ұлттық мәдениеттің ілгері жылжып, қалтқысыз еңбек етіп келеді. Академик Н.И.Конрад: «Өзге тілде жазылған әдеби шығарманы өз тілінде жаңғырту– әруақытта да шығармашылықтың шыңы. Аударманың пайда болуы– белгілі бір дәрежеде төл әдебиеттің баюына ықпал жасайды» деген [1]. Көркем аудармадағы қойылатын басты талап – шығарманың көркемдік идеялық күші мен эстетикалық ләззатын жеткізу. «Ол алдымен көркем болсын, әсерлі де, тартымды оқылсын», - дейді М.Әуезов. Бұл мақалада америкалық жазушы Джек Лондонның «Киш туралы» әңгімесінің қазақ тіліне аударылған нұсқалары салыстыра қарастырылады.

Америка елінің ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасырдың бас шенінде өмір сүрген дана жазушысы Джек Лондонның шығармаларын әлем жұртшылығы ықылас қойып, қызыға оқып келеді. 1876 жылы Калифорнияда дүниеге келген америкалық жазушы Джек Лондонның шын есімімі Джон Гриффит Чейни. Туындыларының бірін-бірі қайталамайдығымен, шынайы өмірден алынғандығымен ерекшеленеді. Оның шығармаларының тартымдылығы соншалықты, көркем өнердің басқа салаларына арқау болған. Атап айтқанда, оның шығармаларының желісімен бірнеше көркем суретті фильмдер түсірілген. Мұның өзі жазушы шығармашылығының көркемдік эстетикалық мәнінің жоғарығын көрсетеді. Жазушының өмірбаянын зерттеуші Ирвинг Стоун айтады: «Бірде оның оқырмандары: «Сіздің жазудағы басты мақсатыңыз не? Сіз, жалпы, не үшін жазасыз?»-, дейді төбеден қойып қалғандай. «Ақша үшін» -, дейді ол өте сабырлы түрде. «Бірақ ақша үшін жазатындардың шығармалары көбінде нашар болушы еді»-, десе, Лондон: «Мен бір рет нашар шығарма ұсынсам, келесі ретте оны ешкім сатып алмайды. Сондықтан ылғи да жақсы жазуға тырысам», - дейді ол ағынан жарылып» [2].

Жазушылық өмірінде жүз елуден аса әңгіме, хикая, эссе, мақала жазған Джек Лондонның қазақ тіліне көптеген әңгімелері аударылған. Абайдың шәкірттері де Лондон әңгімелерін аударуға қызығушылық танытқан. Мысалы, Т.Абайұлы «Баланың ерлігі», М.Әуезов «Қасқыр» әңгімелерін аударса, одан басқа Ж.Аймауытов «Теңіздей телегей», «Күштілердің күші», С.Нұғыман «Өмірге құштарлық», «Кіш туралы аңыз», Әшімхан Дидахметұлы «Теңіз қорқауы» романын, «Тектік сарын»

повесін және 7 әңгімесін аударған. Әрине Джек Лондонның қазақ тілінде сөйлеген әңгімелері бұлармен шектеліп қалмайды.

Жазушының ең әсерлі әңгімелерінің бірі – «Киш туралы аңыз». Ол алғашында «Киш-аю аулаушы» деген атпен 1904 жылы басылып шыққан. Әңгіменің негізгі мазмұны тоқталсақ: Эскимос тайпасының атақты аңшысы Бок ашарлық кезінде, аюмен арпалысып, оны өлтіріп, өзі де аюдың тырнағына ілігіп ажал құшады. Сол жолы ашаршылықтан ауылы аман қалғанмен де, аңшының соңында жары Икига мен ұлы Киш қалады. Уақыт өте келе елі Боктың ерлігін ұмытып, оның әйелі мен баласына көмектесуді доғарады. 13 жасар Киш өте батыл әрі ақылды болып өседі. Ол он үшке толғанда, ауылдағы жиналысқа келіп, ауылдың жасап отырған әділетсіздігі туралы айтады. Үлкендер жағы оны менсінбей жиналыстан қуып жібереді. Одан кейін Киш аң аулаудың тамаша әдісін ойлап тауып, әр сапарында аюды олжалап қайтатын болды. Ауылдағы адамдар аюды қалай өлтіргеніне таңғалып, оны сыйқырлықпен айналысып жүр деп есептейді. Олар Киштің соңынан тыңшы жіберсе де, ол сыйқырлы әдісті аша алмайды. Олар Кишке келіп оның қолданатыны қандай әдіс екенін айтып беруді өтінеді.

Әңгіменің қазақ тіліндегі аудармасының түрлі нұсқалары Турағұл Абайұлы, Сейфолла Оспанов, Серік Нұғыман еңбектерінде кездеседі. Айта кететін жайт, Т.Абайұлы мен С.Оспанов орыс тілінен аударған болса, кейіннен С.Нұғыман ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударған. Тұрағұл Абайұлының кімнен аударғаны туралы ешқандай деректер кездеспейді, ал Сейфолла Оспанов М.П.Богославский аударған орысша нұсқасынан қазақ тіліне тәржімелеген.

Аударма типін анықтау үшін оның бірнеше аспектілері бойынша анықтама беріп өтуі қажет.

1) “The story of Keesh” әңгімесінің аудармасы тілдік қатынастарына қарай тікелей де, бинарлы да аударылған, яғни бір тілден екінші және үшінші тілге табиғи тілге аударылған (ағылшын- орыс-қазақ) немесе бірінші тілден үшінші табиғи тілге (ағылшын- қазақ) аударылған нұсқалары.

2) Аударма жасаған субъекттердің аударма мәтін авторларына қатысына байланысты бұл дәстүрлі аударма.

3) Аударманың жанрлық- стильдік қасиеті бойынша- көркем аударма.

4) Түпнұсқаның мағыналық мазмұнын беру белгілері бойынша барлық аударма нұсқалары толық аударма деп айтуға болады (яғни қалдырып кетулерсіз, қысқартуларсыз).

5) Аударма мәтінді презентациялау формасының белгілері бойынша аударма түпнұсқаның жазбаша пішінінен жазбаша пішінде берілген. [8]

6) Аударма нұсқалары бойынша, Т.Абайұлының аудармасы – еркін аударма, ал С.Оспанов пен С.Нұғыман аудармалары – тікелей аударма.

Турағұл Абайұлының әдеби мұрасының бір саласы, оның орыс және Еуропа жазушылары шығармаларынан аудармалары екені белгілі. Бірақ Т.Абайұлының аударма еңбектері түгел жиналып зерттелінген жоқ. Бізге жеткендері максим Горькийдің «Челкаш» әңгімесі 1925 жылы «Таң» журналына басылып шықты, сонымен қатар, Прусұлы Болеславтың «Антеқ қыран» әңгімесі, Неверовтың «Я хочу жить» деген шығармасын «Мен өмірге жерікпін» деп аударған.

Джек Лондонның тамаш әңгімесін алғашқы аударушылардың бірі Т.Абайұлы екенін айттық. Бұл аудармасы жеке кітап болып 1928 жылы Мәскеу қаласында басылып шыққан. Т.Абайұлынан кейін, 1936 жылы, Д.Лондонның «Brown wolf» әңгімесін М.Әуезов «Қасқыр» деп аударғаны белгілі.

Джек Лондонның «The story of Keesh» әңгімесін Т.Абайұлы тақырыбын тікелей аудармай, әңгіме желісіне орай «Баланың ерлігі» деп атауды жөн көріпті. Аудармашы әңгіменің алдына шағын алғы сөз келтіреді: «Бұл кітапшаны оқушы алаштың баласы, жалпы Алаш баласына деген Эскимос елдің жайы мәлім емес шығар, қысқаша сезім бергенім артық болмас деп, мына төмендегі сөзді жаздым» деп, әрі қарай эскимос тайпасының өмірі мен поляр мен экватордың географиялық ерекшелігін негізге алып, әңгімеге беташар жазған [3]. Тұрағұл Абайұлының аудармасының тағы бір ерекшелігі – кейіпкерлердің бастан кешірген оқиғаларын жеке-жеке бөліп, әрбіреуіне тақырыпша қойып отырған. Мысалы, «Киштің долданғаны», «Киштің сыры», «Киштің аңшылығы», «Киштің абұйыры» [4]. Ал бұндай тақырыпшалар түпнұсқада жоқ.

Аудармадағы ең басты мән беретін жайт – кейіпкерлердің аттарының берілуі. Түпнұсқадағы кейіпкерлердің аттары: Keesh, Ikeega, Ugh-Gluk, Klash-Kwan, Massuk, Bim and Bawn.

Тұрағұл Абайұлы Екиге - Ұғұлқ, Бім - Бауын деп кейіпкерлер есімдерін де қазақшалауды жөн көрген. С.Оспанов Киштің анасын Айкига деп көрсеткен. Біздің оймызша, бұлай аталу ағылшын тіліндегі дыбысты нақты таңбаламаудан туған сыңайлы. Өйткені түп нұсқада оқылуы -Икига. Ағылшын әрпі –«I» екі түрлі жағдайда–[ай] және [и] дыбысталады. Орыс тіліндегі аудармаларында

да Айкига деп оқылады. С.Оспанов орыс тілінен аударушы болғандықтан, бұған мән бермеген болуы керек. “Keesh lived long ago on the rim of the polar sea” деген жолдағы «polar sea» Т.Абайұлы аудармасында «Темірқазық асты, жердің сол жақ тұмсығы» деп аударса [3], С.Нұғыман «Кіш – ертеде Солтүстік үйек теңізі жағасында өмір сүрген» деп десе, С. Оспановтың аудармасы: «Сонау бір ертеде мұзды мұхит жағасында Киш деген бала өмір сүріпті» [5]. Әр жазушы әр кезеңде әр түрлі аударса да, , яғни темірқазық асты, солтүстік үйек теңізі, Мұзды мұхит деп әртүрлі аударылса да, мағыналарынан алшақтамай шебер аударған.

Keesh lived long ago on the rim of the polar sea, was head man of his village through many and prosperous years, and died full of the honours with his name on the lips of men. So long ago did he live that only old men remember his name, his name and the tale, which they tell to their children and their children's children down to the end of time. And the winter darkness, when the north gales make their long sweep across the ice-pack, and the air is filled with flying white, and no man may venture forth, is the chosen time for the telling of how Keesh, from the poorest igloo in the village, rose to power and place over them all.

Бұл абзац Т.Абайұлының аудармасында мүлдем жоқ. Бұл абзацтың орнына «беташар» жазғанын көреміз. С.Оспанов пен С.Нұғыман аудармаларында тікелей аударылған. Ағылшын тіліндегі «And died full of the honours with his name on the lips of men» деген жолдардағы «on the lips of men» тіркесі қазақ тіліндегі «ел аузында» деген сөз тіркесіне өте жақсы балама. Аударма барысында осындай түпнұсқадағы сөз тіркестеріне сай келетін қазақ тіліндегі сөз тіркестерді қолданылып отырса, сөз тіркестерін жай сөзбен аударылған нұсқаларынан әсерлі шығып, тіліміздің байлығын көрсетер едік. Ал бұны тек С.Нұғыман ғана ескерген. С.Оспанов жәй сөзбен аударса, жоғарыда айтылғандай Т.Абайұлында бұл жолдар жоқ

Солтүстік полярда мәңгі мұз басып жатқандықтан, үйлері де мұздан салынған, оны «Igloo» деп атаған. Орыс тілінде баламасы «иглу», яғни орыс тілінің сөздігінде «Иглу – зимнее, с куполообразным сводом жилище канадских эскимосов, сложенное из снежных плит» деп көрсетілсе [7], қазақ тілінде оның баламасы жоқ. Т.Абайұлы «ійгіло» деп орыс тіліндегі баламасына ұқсастырып, ұлттық колоритін сақтаса, С.Оспанов бұл атауға мән бермей «үй» деп ала салған. С.Нұғыманның «мұз тошала» деп қолдануы оқырманға көбірек мәнді әрі түсінікті.

Бұл әңгімеде жазушы эскимос халқының кейбір салттарын және жылды қалай қайыратынынан оқырмандарға танымдық хабар береді. Мәселен, эскимос халқының жыл санау әдісі де өте ерекше, «He had seen thirteen suns, in their way of reckoning time. For each winter the sun leaves the land in darkness, and the next year a new sun returns so that may be warm again and look upon one another's faces». Поляр халқы болғандықтан, оларда алты ай күн, алты ай түн болып тұрады. Алты ал күн болып, келесі алты алты ай күн болатын уақытқа дейінгі аралықты олар жыл деп есептеген. Енді аудармашыларымыздың аудармаларына оралсақ:

Т.Абайұлы: «Киш күнді 13 рет көрген. Бұл сөздің мағынасы: ол эскимос жүрген жерде жылына бір рет күн шығып, алты ай батпастан жерді айналып жүреді де, алты ай түн болып болып тұрады. Темір қазық, жердің сол жақ тұмсығы– деп жоғары жаздық қой [беташарда,авт.]; алты ай күн, алты ай түн болмағы, жердің тұмсығы болғандығынан жазды күні күн төбеге таман келіп жоғары көрініп, түн қысқарып қысқа айналған сайын аласа көрінетінін елдің бәрі байқайтын шығар. Бізге жаз шығып, күн жоғарылаған кезде, эскимостың күні шығады да, екінтідегі күннің тұрған шамасындай болып жерді алты ай айналып жүріп, бізге күн қысқарып аласарған кезінде, олардың күні батып, түн болады» [3].

С.Оспанов: «...ол күнді бар болғаны он үш-ақ рет көріпті,– терістікте уақытты осылай есептейді екен. Өйткені, жыл сайын қысқа түн жылт тез жоғалып кетеді екен де жердің беті түнеріп, қараңғылық құшағына енеді екен. Сол жоғалғаннан күннің көзі келесі жылы жаңадан шығып, жер бетін жылытып, адамдар да бір-бірін сонда ғана көреді екен» [5].

С.Нұғыман: «Өздерінің уақыт есебі бойыншаалғанда, он үш рет күн көріпті. Әр жылы қыста күн даланы түнекке қалдырып ғайып боп келіп, келесі жылы қайта шыққанда кезекті рет келгенде, таңғы шұғылаға шомылған олар бір-бірлерінің жүздерін тағы көреді екен» [6].

Үш аудармашының аудармалары түпнұсқаға сәйкес аударылып отыр. Осының ішінде, Т.Абайұлының аудармасы ерекше болып отыр, өйткені ол тек қана аударып қоймай, қазақ оқырмандарына «Эскимос халқының жылды қалай санайды, неге олайды» деген сұрақтарға кеңінен жауап іздеп, қазақ оқырмандарына танымдық ақпарат беріп отыр.

Ал, салттарынан хабар беретін жолдары: «Ikeega tore her hair and put soot of the seal-oil on her face in token of her grief». Яғни бұл тайпаның қайғы жамылғанда беттеріне итбалық майының күйесін

жағып алатын салты бары көрінеді. Үш аудармашы бұл салтты өзінше жеткізген. Мысалы, Т. Абайұлы «Анасы Екиге: шашын жұлып зарлап, қатты күйгеннің белгісіне, ошағынан алып күлін басына төкті», деп мағынасынан алшақтаса, С.Оспановтың аудармасында «Айкига бір пәлеге ұрынбағай деп қайғырудың белгісі ретінде бетін теңіз мысығының майымен майлап тастады» [3] деп келтірген. Алайда бұл аудармашының аудармасы сәтті шықты деуге келмейді, өйткені, бұл Икига итбалықтың майын емес, оның күйесін жағып алады. Айта кетерлік жайт, Т.Абайұлы да, С.Оспанов та орыс тілінен аударғандықтан, кейбір жолдары өзгеріске ұшыраған. С.Нұғыман аудармасында «Икига шашын жайып, күл араласқан түлен майын бетіне жағып, қасірет- қайғысын бетіне шығарды» [6]. Серік Нұғыман, айтып өткеніміздей, ағылшын тілінен тікелей аударушы. Ол көбіне-көп дәлме-дәл аударған. Ол автордың айтайын дегенін дәлме-дәл жеткізумен қатар, ағылшынша сөздердің қазақ тіліндегі баламаларын дұрыс таба білген.

Қазақ халқының сөздік қоры өте бай. Осындай асыл мұраны ұрпақтан ұрпаққа жеткізу ақын-жазушылардың міндеті. С.Оспанов аудармада осы міндетті ұтымды жүзеге асырған. Мысалы, «His very next trip he killed a young bear, on the trip following, a large male bear and his mate». С.Оспанов аудармасында: «Осы жолғы сапарында бір жас аюды сұлатыпты, содан кейінгі сапарында – үлкен бір аюдың мақаты (қазақта тілінде еркегі осылай атайды) мен кірекейін жайластырған» [5].

Қазақ әдеби тілінің 15 томдығында «*Кірекей* (зат.зоол.) – аюдың ұрғашысы» деп анықтама берген [8]. С. Нұғыманның аудармасында «еркек аю мен сыңары» деп ағылшын тіліндегі атауын сол қалпында қазақшалап, Т.Абайұлы «кәрі еркек аюды ұрғашысымен бірге алды» деп береді. Бұл жерде С.Оспановтың қазақы терминдерді шебер қолданғанын көреміз.

«The anger boiled a white heat».

Ағылшын тілінде «white heat» деген сөз тіркесі–яръость– ашу, ыза болып аударылады. Т.Абайұлында «Үлкендердің ашуы шетіне шықты» [3], С.Нұғыман «бұрқ еткен ашу басына шапты» [6], С.Оспановта бұл жол аударылмаған.

«But in the council one night after long deliberation, it was determined to put spies on his track when he went forth to hunter, so that his methods might be leaned».

Т.Абайұлының аудармасында «Бірнеше күн өткен соң, тағы да жұрт жиналып, сиқыр деген сөзді арлы-берлі айтысып, ақырында Киш аңға кеткенде артынан екі кісіге аңдуға тапсырды., сол екі адам Киштің амалын біліп келсін десті» [3]. Бұл жердегі сиқыр деген сөзді арлы-берлі айтысып, екі кісі туралы түпнұсқада қозғалмаған. С.Оспановта: «Бір күні кешке қарай өтетін жиында мұны көп талқылағаннан кейін жұрт мынадай тоқтамға келді: Киш аңға шыққанда соңынан ізін аңдытып бір-екі адам жиберейік. Олар Киштің аңды қалай аулайтынын бақылап қайтсын десті» [5]. Түпнұсқада артынан қанша адам жіберу керектігі де көрсетілмеген. С.Нұғыман: «Тағы бір күнгі кеңесте жұрт ұзақ ойланыстан кейін, келесі рет аңға шыққанда, оның ізіне түсіп, әдісін үйреніп алу бекіміне келді» [6].

«He picked up a thin strip of whole and showed it to them the ends were sharp as needle points. The strip he coiled carefully till it disappeared in his hands. Then, suddenly releasing it sprang straight again. He picked up a piece of blubber». Т.Абайұлының аудармасында: « Қолына жайынның жіңішке мұртын алып, саусағына орап, жұртқа көрсетті. Сақинадай қолына оралып тұрған мұртты босатып еді, түзеліп кетті. Сонан соң жайынның азырақ майын алды да»,– деп сөйлемді әрі қарай жалғастырады. Түпнұсқадағы the ends were sharp as needle points, яғни таяқшаның ұштары иненің ұшындай өткір болды деген жолдар мүлде аударылмаған. Тағы айта кететіні «blubber» жайынның емес кит немесе итбалық майы. С.Нұғыманда бұл жолдар былай аударылған: «Ол кит сүйегінің кішкене бір сынығын қолына алды да отырғандарға көрсетті. Сүйектің екі ұшы инедей үшкір екен». Ал, С.Оспанов «Ол киттің жұқа қабыршағын алды да, отырғандардың барлығына жеке жеке көрсетіп шықты. Қабыршақтың ұшы инедей үшкірленген». Серік ағамыз да Сейфолла да кит майы деп дұрыс аударғанын көріп отырмыз.

Әңгіменің тәрбиелік эстетикалық тұрғыда қазақ оқырмандарына берері көп. Шебер, жақсы аударылған аударма– қайта түлеген рухани құндылық, ел мәдениетінің мәуелі жемісі. Сондықтан да В.Левик аудармада адалдық пен жауапкершілік басты қасиет деп айта келіп, «бәрібір дәлдік – аударманы қолға алған ақынның бірінші парызы» деп, оны ең құнды сипаты ретінде айтады [10]. Жалпы аудармаға қойлаты бірнеше талаптар бар:

– Аударма түпнұсқа сияқты оқылып, түпнұсқа сияқты оқылып түсінікті болуы тиіс. Бұл талаптар үш аудармашы: Т.Абайұлында, С.Оспановта, С.Нұғыманда да сақталған.

– Аудармада түпнұсқаның ұлттық колоритін сақтау-маңызды міндеттердің бірі. Мұндай талапты Т.Абайұлы көбірек ескерген.

– Аудару барысында түпнұсқадағы образдардың рухани-психологиялық әлеміне үңілу қажет, бұл талапты үш аудармашымыз толықтай орындаған.

– Аударма үдерісінде көркемдік-бейнелеу құралдарын барынша дәлме-дәл қол жеткізу керек, бұл талап үш аудармашыда да, әсіресе С.Нұғыман аудармасында жоғары деңгейде. Ол С.Нұғыманның ағылшын тілінен тікелей аударғандығынан болса керек.

– Түпнұсқаның басты идеясын сақтау керек. Үш аудармашымызда бұл міндеттерін қатаң сақтаған.

– Аудармада толықтырулар мен қысқартуларға жол бермеу керек, С.Оспанов пен С.Нұғыман мұндай жағдай орын алмаса, Т.Абайұлы аудармасында қажеттіліктен бе, бәлкім, бұл талаптан ауытқушылық байқалады.

Десек те, ең бастысы қазақ аудармашыларының автор ойын дәл жеткізе білгені қуантады. Алғаш аударушы–Тұрағұл Абайұлы. Орыс тілінен аударғанмен, дәл қай аудармашыдан аударғаны белгісіз. Алғаш аударушы болғандықтан да, оның аударма нұсқасында кейбір кем-кетік жерлері болуы заңды сияқты. Кейбір сөздер өзгертіліп аударылған. Түпнұсқадағы және орыс тіліндегі аударма нұсқаларындағы кейбір сөздер түсіп қалған. Серік Оспанов аудармасы танымдық жағынан сапалы, жоғары дәрежеде деуге негіз көп. Кейбір жерлерде автор қолданысынан өзге өз тарапынан да сөз қолданып, шығармаға өзінше бір көрік берген. Ал, Серік Нұғыман аудармасының ерекшелігі – ағылшын тілінен тікелей аударуында. Автордың ойын жеткізумен қатар әрбір сөзін дәлме-дәл қазақ тіліндегі эквиваленттерін сәтті тауып, оқырманға әсерлі әңгіме сыйлады. Жалпы, көркем аударма – оқырманның эстетикалық, танымдық, мәдени білімін ұлғайтуда таптырмас қазына. Көркем аударма әдеби байланыстардың ең маңыздысы екендігіне көзіміз жетіп отыр.

1 Талжанов С. Көркем мәтінді аудару мен талқылау үрдістері// Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы// 1962. -5-13б.

2 Лондон Джек. Теңіз қорқауы.// Роман// Повесть// Әңгімелер// Ауд.Д.Әшімханұлы// Аударма// Астана, 2006. -6-7б.

3 Абайұлы Т. Баланың ерлігі// «Абай» журналы// №3, 1996. -72-76б.

4 Жұмашева А. Джек Лондонның әңгімелерінің аударылу ерекшелігі // Әуезов оқулары(жас ғалымдардың 5- халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары)// Алматы, 2001. -169-180б.

5 Оспанов С. Киш туралы аңыз// Джек Лондон әңгімелері//Әңгімелер// Роман// Ауд.Оспанов С., Әшімханұлы Д.// Алматы, 2012. -42- 43б

6 Нұғыман С. Киш туралы аңыз// Таң-Шолпан // № 1, 2010. - 156-164б.

7 Словарь русского языка, том 1 (четвертое издание)// Москва:издательство «Русский язык» полиграфресурсы// 1999. 216б.

8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі// 15 томдық, 8-ші том// «Арыс» баспасы// Алматы, 2007.

9 Jack London. The story of Keesh// www.jacklondon.com.

10 Адаева С.Е. «Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің аударма ерекшеліктері»// Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінің хабаршысы// №1(43),2013. Алматы.

Резюме

Б.Д.Жұмақаева – *Казахский государственный женский педагогический университет, и.о. профессора, кандидат филологических наук*

З.Т.Аманғалиева - *КазГосЖенПУ, магистрант 2-курса*

Варианты переводов рассказа Джек Лондона «Сказание о Кише» на казахском языке

Художественный перевод является одним из особенных сложных направлений литературы. Художественный перевод объединяет культуру народа с народом, обогащает литературу по новому. Художественный перевод в казахской литературе не чужды. Многие произведения классических поэтов - писателей переводились на родной язык, построили мост между казахскими читателями и зарубежными классиками. Одним из частных переведенных на казахский язык, это - Джек Лондон. В его произведениях больше пахло жизнью степей чем городской. Наверно поэтому казахские читатели особенным интересом читали произведения Джек Лондона. Произведения Джек Лондона особое внимание обратили и проявили интерес ученики Абая Т.Абайұлы, М.Әуезов и перевели. Одним из интересных и чувствительных его произведения является «Сказание о Кише». В статье рассказа Джек

Лондона «Сказание о Кише» переводы на казахский язык рассматриваются сравнительно (с переводах Т.Абайұлы, С.Нугымана и С.Оспанова).

Ключевые слова: Художественный перевод, Джек Лондон, рассказ, варианты переводов, герой, медведь, медведица.

Summary

B.D.Zhumakaeva - Kazakh state women's teacher training university, professor, candidate of philological sciences,

Z.T. Amangaliyeva- Kazakh state women's teacher training university, Master student of 2-course

Translation of «The story of Keesh» by Jack London in the Kazakh language

Art translation is a main and unique branch of the literature. It communicates variety people, traditions and enriches the literature. There are many translated works of world classic writers and poets in Kazakh language. Translators have made a bridge between Kazakh readers and foreign writers. One of these writers, whose works have been liked by Kazakh readers is Jack London. He spent much time seeking gold, that is why his stories are about wild life. His stories are interesting, do not repeat each other. Even his works had been interested by M. Auezov and T.Abayuli. One of his stories is "The story of Keesh". This article is concerned with variety translated variants of the story "The story of Keesh" by Jack London in Kazakh language.

Key words: Literary translation, Jack London, story, variants of translation, heroes, male bear, female bear.

УДК 373.1.02:387.2

TRANSFER FEATURES CLICHÉD FORMULAS UNDER TRILINGUALISM

A.T. Ongarbaeva - *doctoral student of Kazakh National Pedagogical University named after Abai*

In the article the features of translation of clichéd formulas are examined in the conditions of trilingualism. An author accents attention on that in connection with changes in area of education and economy in Republic of Kazakhstan, an insistent requirement appeared in preparation of competitive specialists owning three languages (Kazakh, Russian and business English). Made an effort consider typical errors during translation of clichéd formulas. Analysing the clichéd formulas of professional communication, we distinguish three types of stereotype units that correspond to the next types of equivalence : tracing clichés-papers, semantic clichés and situational clichés. It is necessary to take into account that some lexico-grammatical transformations are needed during translation of clichés formulas on specialities "Finances", "Account and audit", "Economy". With development of science and technique the appropriate phenomenon appearance is considered all new and new clichés in professional speech of specialists.

Keywords: trilingualism, competitive specialist, clichéd formulas, professional language.

Currently, due to the significant changes that have occurred in the field of education and the economy in the Republic of Kazakhstan, there was an urgent need for training of competitive specialists with three languages (Kazakh, Russian and Business English). According to the standard program of the Ministry of Education and Science, in all specialties in the New Economic University. T.Ryskulov classes in the disciplines "Professional Kazakh / Russian language" and "Professionally-oriented English language." Therefore, by the expansion of foreign economic relations of our country, increase the number of people involved in the business, there is penetration of international standards, in particular the rules and regulations of professionally-oriented English, in Russian and Kazakh languages.

Special attention deserve particular translation clichéd formulas professional communication in three languages. Translation activities in the modern world is becoming a large scale and increasing social significance.

We will try to analyze the general principles of translation, • consider the characteristics of stereotyped formulas; • explore the features of translation clichéd formulas under three languages; • consider the typical mistakes when translating clichés.

The object of research is the use of stereotyped formulas professional communication in a trilingualism.

The methodological base of the research served as the theoretical work of Russian scientists in various fields of linguistics: M.R. Kondubaeva, A.E.Karlinsky, L.K. Zhanalina, M.Sh. Musataeva, D.D. Shaybakova, LS Barkhudarova, T.B. Nazarova, E.V. Ovsyannikov, M.A. Shanaeva, A.D. Schweitzer. [1, 2,3,4,5,6].

The general theory of translation reveals the concept of translation rules on the basis of which the evaluation of translation quality. As is known, linguistics transfer includes not only theoretical, but also regulatory sections.

It should be noted that to achieve adequacy in translating text from one language to another translator should use the equivalent of conformity in the language in which the translation is done. Particular attention among the available language resources should be paid at the equivalent of that would be adequate to the original. Therefore, the equivalent is equivalent matching usually independent of context. Also equivalents act as catalysts in the process of translation. Their value is very high, especially for interpretation.

In this paper we are interested in translating clichéd formulas at the level of the phrase. The phrase may be a semantic unity. The most striking example of this translation is the translation of idiomatic or collocations.

Academician V.V. Vinogradov pointed out: "In the system of modern literary language word for the most part operate as separate components of speech, that is, take a stable place in the traditional formulas. Most people speak and write with the help of ready-made formulas, clichés "[7, с. 59]. This provision applies not only Russian, but also in any other language.

According psycholinguists, if the implementation of the statements containing concrete idea causes some difficulty speaking, he prefers to sacrifice his idea, but keep the simplicity. Clarity of speech is achieved by using combinations of familiar words. When wanting to save time or most simply bring their message to the recipient's speaker has resorted to the use stereotyped formulas. Thus, one of the characteristic features is stereotyped formulas repeatability.

Constantly recurring clichéd formula can at best maintain positive or negative coloration. For example, the expression, carrying a positive coloration: the key to success; lend a hand; noble mission. Expressions with negative coloration: to take by the throat; take someone by surprise; bring damage.

Clichéd formulas, partially or completely lost their informative value, acquire new qualities as language tools. This occurs because the value clichéd formulas invariably, it carries the same information.

Analysis of stereotyped formulas professional dialogue allows you to select three types of stereotypes units that correspond to the following types of equivalence: the cliché-tracing paper, semantic and situational cliché.

Cliche-tracings ensure achievement of formal equivalence by using similar language forms in Kazakh, Russian and English, for example: Әрқашанда Сіздің иелігіңізде - Остаемся в Вашем полном распоряжении - Remain at your full disposal.

The main feature of situational clichéd formulas is their connection to any specific situation. Situational clichéd formulas called such stereotypical expressions which are reproduced mechanically and are required in the speech situation. [9, с. 90].

Besides the basic nominations in professional communication are the clichéd terms, "Finance", "Economy", etc. Typically, these nominations are deployed noun phrase: a contract for the supply of equipment, an agreement on economic cooperation, an agreement on the terms of the secondment of experts and others.

The professional dialogue observed rigid standardization of linguistic resources used.

Clichéd formula in Kazakh, Russian and English languages

Қазақштық тили	Русский тили	Английский тили
Маңызды мәселе	основная цель	the primary aim
шешуші мәні	решающее значение	decisive importance
Мүмкін, біз позициямызды баяндаудан бастауымыз керек	Возможно, нам следует начать с изложения нашей позиции	Perhaps we should begin by outlining our position
біз жалғастырамақ бұрын	Прежде чем мы продолжим	Before we go on...

According to statistical data such clichéd formula perceived many times faster.

The most common method of translation clichéd formulas - a selection of similar equivalents in the target language. They are a cliché, tracing paper. Here is a list of the most popular clichéd formulas consumed during business negotiations of experts in various fields of economy.

Clichéd formula in Kazakh, Russian and English languages

Казакхский язык	Русский язык	Английский язык
Осы жағдайлар қолайлы ма?	Являются ли эти условия приемлемыми?	Are these terms acceptable?
Мен қорқамын, біз бұл жағдайда қабылдай алармызба екен	Я боюсь, что мы могли бы принять это только при одном условии	Im afraid we could only accept this on one condition.
Маған ұсыныс жасауға болады ма?	Можно мне сделать предложение?	Can I make a suggestion?

The following semantic clichés are clichés, and require a more thorough analysis for their transfer. Need some lexical and grammatical transformations in their translation. To focus attention on the translation of the first are clichés in Russian. Italics indicate changes in grammatical forms and lexical means of expression.

Clichéd formula in Kazakh, Russian and English languages

Казакхский язык	Русский язык	Английский язык
Біз осы ережелерде негізделген келісім-шартты құрамыз	Мы составим контракт, основанный на этих положениях.	Well draw up a contract based on those points.
Мәжіліс үш негізгі тақырыпқа арналады	Заседание посвящено трем основным темам	The meeting is focused on three main topics
Шешім шығарудың ең басты уақыты	Самое время вынести решение	Its high time to deliver judgement.

We are interested clichés that can not be translated literally, and are often found in professional speech. This requires understanding of the value of the clichéd formulas convey meaning other language tools. Here are some of them:

Казакхский язык	Русский язык	Английский язык
барлық мүмкіндіктерді зерделеу	изучить все возможности	explore every avenue
басты принцип	руководящий принцип	guiding principle
сәтті шешім	удачное решение	happy solution

As can be seen from the examples, the establishment of relations of semantic equivalence cliché carried on the semantic level, and involves the lexical and grammatical transformations, such as generalization, concretization, semantic matching, adaptation, rearrangement.

Thus, in professional dialogue are widely used cliché, tracing paper and semantic clichés. They make it easier to understand speech in neskoleo times. It should be noted that it is necessary to take into account stylistic and semantic differences between words that arise because of the different scope of use of these words in different languages.

So now cliché phrases in total arsenal of language means of professional communication occupy a particularly important place.

Meanwhile, this period is characterized by the appearance of more and more new cliché - a natural phenomenon in the development of any language.

Consider the features of the use of stereotyped formulas in professional speech, we can draw the following conclusions.

Professional language used implies a rigid standardization of linguistic resources. Details of professional language or clichés are cliché proposals with which reaches a certain syntactic and semantic formalization of speech. This allows not only to reduce the time to transfer, but also to receive information and to perform relative unification and optimization of business language.

The translation process of professional language is closely associated with the use of stable structures, stereotyped formulas relating to the differentiated special phraseology, without which the transfer of business communication can not be of high quality. To an even greater extent, this provision applies to the translation of texts in the specialty, where the use of stereotyped patterns you can switch the mode to automated

operations and provides equivalent text in the target language. The clichéd sentences are saved only those elements that are necessary for the transmission of information and proper understanding of it. It should be noted that all syntax correspond to the basic requirements of the texts of the specialty: the brevity, clarity and certainty in any conditions.

The desire to save time and brevity causes widespread use in business documents nepolnosostavnyh clichéd nature of the proposals, which are becoming the norm, as they are convenient for quick and accurate transmission of information and perceived without distortion.

The main way to establish equivalence relations in professional language is the use of semantic stereotyped formulas, which fully complies with the communicative orientation of business texts. The establishment of relations of semantic equivalence clichéd formulas is carried out on the semantic level, and involves a wide range of lexical and grammatical transformations.

1 Kondubaeva M.R. *The book "Innovative technologies in trilingual education"* - Almaty, 2015.

2 Karlinsky A.E. *The methodology and paradigms of modern linguistics*. - Almaty, 2013.

3 Zhanalina L.K. *Comparative derivation Russian and Kazakh languages*. RIC, 1998.

4 Musataeva M.Sh. *Dictionaries in the educational process: Manual*. - Almaty: RIC them. Altynsarin, 2000. - 50 s.

5 Shaybakova D.D. *Formation of a unified system of concepts and symbols in a new era*. *Bulletin of the KNU. Series Philological. Number 1 (147)*. 2014.

6 Barkhudarov L.S. *Language and Translation: questions of general and special theory of translation - M. Intern. relationship*, 1975. - 240 p.

7 Vinogradov B.C. *Translation: general and lexical questions: studies, manual, 2nd ed. Revised*. - M.: KSU, 2004. - 240 p.

8 *Message from the President Message of the President - Leader of the Nation N.A. Nazarbayev to people of Kazakhstan on January 27, 2012 "Social economic modernization - main direction of development of Kazakhstan"*

9 Krongauz M.A. *Speech cliches: breaking energy / MA Krongauz // Faces language*. - M., 1998. - S. 185-195.

10 Remizov N.I. *The role of speech in the communicative act cliché / NI Remizov // semantic and pragmatic features of language units in comparative linguistics*. - Krasnodar, 1994. - P. 32-36.

11 Ongarbaeva A.T., Sebepova R.M. *The role of stereotyped formulas assessment in the development of reflective competence / Granada (Spain), 2015. P.316-318*.

Түйіндеме

Онгарбаева А.Т. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, aliyaong@mail.ru

Үштілділік шарттарында клише жасалған формулаларды аудару ерекшеліктері

Мақалада үштілділік шарттарында клише жасалған формулалар аудармасының ерекшеліктері қарастырылады. Автор Қазақстан Республикасы білім және экономика саласындағы өзгерістермен байланысты үш (қазақ, орыс және іскери ағылшын) тілдерін меңгерген бәсекеге қабілетті мамандарды әзірлеуде табанды қажеттіліктің пайда болуына зор көңіл бөліп отыр. Автор клише жасаған формулаларды аударудағы типтік қателерді қарастыруға тырысқан. Кәсіби қарым-қатынастардың клише жасаған формулаларын талдай отырып, келесі балама түрлерге сәйкес келген стереотиптік бірліктердің үш түрін бөліп аламыз: калька сөз орамы, мағыналық сөз орамдары және жағдаяттық сөз орамдары. «Қаржы», «Есеп және аудит», «Экономика» мамандықтары бойынша клише жасаған формулаларды аударуда кейбір лексикалық-грамматикалық өзгерістерді ескеру қажет. Ғылым және техниканы дамытумен байланысты мамандардың кәсіби сөйлеулерінде күннен күнге жаңа сөз орамдарының пайда болуы заңды құбылысқа айналып жатыр.

Түйін сөздер: үштілділік, бәсекеге қабілетті мамандар, клише жасаған формулалар, кәсіби тіл

Резюме

Онгарбаева А.Т. – докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, aliyaong@mail.ru

Особенности перевода клишированных формул в условиях трехъязычия

В статье рассматриваются особенности перевода клишированных формул в условиях трехъязычия. Автор акцентирует внимание на том, что в связи с изменениями в области образования и экономики в Республике Казахстан, появилась настоящая потребность в подготовке конкурентоспособных

специалистов, владеющих тремя языками (казахским, русским и деловым английским). Попытались рассмотреть типичные ошибки при переводе клишированных формул. Анализируя клишированные формулы профессионального общения, выделяем три вида стереотипных единиц, которые соответствуют следующим видам эквивалентности: клише-кальки, смысловые клише и ситуационные клише. Следует учесть, что необходимы некоторые лексико-грамматические трансформации при переводе клишированных формул по специальностям «Финансы», «Учет и аудит», «Экономика». С развитием науки и техники закономерным явлением считается появление все новых и новых клише в профессиональной речи специалистов.

Ключевые слова: трехязычие, конкурентоспособный специалист, клишированные формулы, профессиональный язык.

UDC 81'25(082)

TRANSLATION OF ELEMENTS OF THE EXPRESSIVITY IN THE LITERARY TEXT

S.D. Seidenova – *Al-Farabi Kazakh National University, candidate of philological sciences, associate professor, saule_dus@mail.ru,*

T.O. Konyrbekova – *Al-Farabi Kazakh National University, senior lecturer, tolkyn.79@mail.ru*

The article is devoted to the translation of expressivity which represents one of the most difficult categories of language. It is caused by the fact that the expressivity is at the same time accompanied by the subjective beginning in language and by knowledge of objective reality. The expressional fund of any language is extremely rich, various. Practically at any level of language expressional units exist. The expressivity is a language category which demands complex studying.

Besides, the concept of expressivity of classical representation, as we know, includes set of all signs of unit of language or the speech which provide its ability to act in the communicative act as means of subjective expression of the relation of the author to contents or the addressee of the message.

According to opinion of researchers of a problem of expressivity in the text of the last years, the main function of expressivity of the message of any type is strengthening of its impact on consciousness of the personality perceiving information in a text form for the purpose of provoking of certain feelings, experiences and acts. From the point of view of modern psychological scientists, all types of experiences are not only emotional, but also intellectual, cause effect of expressivity in the usage of any information. The problem of expressivity of language means drew attention of researchers of domestic and foreign linguistics throughout all 20th century.

It is known that Mark Twain's works steadily contain an expressive element. All his stories, regardless of their volume, are translated into many languages of the world, and into Russian as well. Transfer of the text to an source expression in translation – extremely important and interesting aspect of research of expressivity.

In this article language expressional means in Mark Twain's prose are considered, and also comparison of several options of expression of an source expression of texts of the author at their translation into Russian is carried out.

Keywords: expressivity, categories of language, translation problems, elements of expressivity, source text, concept of expressivity, research of expressive means.

The main difficulty in translation of the art text is connected with adequate transfer of stylistic and expressional characteristics of the original. The idea of effect of famous scientist Eugene A. Nida is considered the most acceptable interpretation of adequacy of the art text translation. At the base of an idea, so-called "theory of dynamic equivalence" there is a thought that the main objective of the translator is causing adequate impression while reading translated text. At the same time withdrawal from equivalence in literal sense is justified, and the translator can use various methods of transformations with the purpose to cause the appropriate impression of the reader. It is known an adequate translation can be only that translation which precisely conveys not only meaning, but also expressional and stylistic features of the source [1, 24].

According to the Kazakh writer, scientist-researcher, translator A.Zh. Zhaksylykov, "author's tendency of shading and showing the represented events by estimated intonation is the sufficient thought-over strategy, and it is confirmed additionally by the movement of language forms" [2, 80]. Along with semantic, structural and communicative complete unity of the literary work, the peculiar feature of fiction is made by an individual originality of works of the writer which finds the language expression in system of use of language categories, that is "language creativity" (according to R. K. Minyar-Beloruhev) [3, 176].

It is known that works of the outstanding American writer Mark Twain are differed by the diversity of genres and the various elements of expressivity. In his creativity it is possible to allocate genres such as satire, humour, realism, romanticism, publicism, a philosophical fantasy. Transferring of an source expression of the text of M. Twain's prose in translation is important and interesting aspect of research of expressivity in translation science.

It should be noted that the main stylistic technique of M. Twain is shown in dialogues, and in the construction of the plot, it may be called as the affecting collision of distant, disconnected from each other unexpected words, concepts, objects, feelings, situations [4, 11].

Translation of Mark Twain works into Russian had been started since 1896. At present, many translators, for example, A.M. Zverev, N. Daruzes, E. Golderness, N. Treneva, A. Stratseva and others were engaged in the translation of author's stories.

The article deals with the translation of two stories of Mark Twain, namely, the story "Speech on Weather" ("Погода в Ново Англии") and the story "To Raise Poultry" is investigated ("Как выводить кур"). Both stories are differed by the existence of the expressional moments. Expressivity is shown at all levels of language, on lexical, morphological, syntactic and stylistic levels.

The leading type of expressivity in M. Twain's texts which two variants of translation are stated above is the lexical expressivity. At the same time words with an estimated component in its meaning are used very often, and it is easy to keep original expressivity in translation. For example:

- *I reverently believe that the Maker who made us all makes everything in New England but the weather.* [5, 34].

Translation of N. Daruzes: *Я глубоко верю, что тот, кто сотворил нас, создает в Новой Англии все — за исключением погоды.* [6, 28]

Translation of the anonymous author: *Я благоговейно верю, что создатель, которому все мы обязаны жизнью, причастен ко всему в новой Англии, но только не к погоде.*

The words *reverently* and *Maker* are considered containing an estimated component. It is possible to see that in the first translation the expressivity of these words is reduced in comparison with a source text. Using descriptive translation method for transferring of sense of the word *Maker* it is impossible to call very successful within achievement of the purpose of creation of the expressional translation [7,178]. In the second translation the expressivity of lexical units of a source text and target text is identical on expressiveness degree. It is also important to note, in particular, that with the source considered proposal of the author of the text expressional technique of opposition (make severy thing in New England but the weather) which transfer in translation of the author of work it is possible to call more successful is realized stylistically (it is involved in everything in New England, but only not in weather), than in translation N. Daruzes (creates in New England everything — except for weather).

The example of the following morphological means of signify of expressivity is interesting.

- In the spring I have counted one hundred and thirty-six different kinds of weather inside of four-and-twenty hours. [5, 37].

Translation of N. Daruzes: *Весной за один день я насчитывал до ста тридцати шести ее видоизменений.* [6, 44]

Translation of the anonymous author: *По весне я насчитал 136 разных состояний погоды за сутки.*

M. Twain used the modified word for designation of days (*four-and-twenty hours*) for creation of comic effect, achievement of expressivity, and also, perhaps, for strengthening of expressivity because the first mentions number (four), smaller on value, because of what the hyperbole realized within this offer (*I have counte done hundred and thirty-six different kinds of weather*) becomes even more expressed for the addressee of the text. When translating of the described compound word as the morphological carrier of expressivity translators use a trial and error method of a translation equivalent (one day, days).

Syntactic means of signify of expressivity are rather often used by the author in the analyzed stories. Repetitions are most often used. For example:

- *It is because he must choked, and choked effectually, too.* [5, 35].

Translation of N. Daruzes: *Ведь он должен быть придушен, и придушен основательно.* [6, 39].

Translation of the anonymous author: *Такой петух должен быть придушен, причем процедура должна быть проведена с гарантированным результатом.*

In translation of the repeating original word *choked* N. Daruzes managed to construct the design which ideally reflects the repetition conceived by the author of the text. The translation of the anonymous author is

based by the descriptive method. At the same time instead of repetition of the word the art explanation of sense of part of the source syntactic design including repetition is used.

Apparently from the above-stated sentences, M. Twain often uses technique of creation of parallel syntactic constructions.

The stylistic means of saying expressivity used in the source analyzed texts are rather fully expressed in tests of the translations. We will review other interesting examples.

- *Old Probabilities* has a mighty reputation for accurate prophecy, and thoroughly well deserves it. You take up the paper and observe how crisply and confidently he checks off what to-day's weather is going to be on the Pacific, down South, in the Middle States, in the Wisconsin region. See him sail along in the joy and pride of his power till he gets to New England, and then see his tail drop. He doesn't know what the weather is going to be in New England. [5, 54]

Translation of N. Daruzes: *Почтенная старушка Теория вероятностей* за свои правильные предсказания пользуется хорошей и вполне заслуженной репутацией. Вы берете газету и смотрите, как решительно и уверенно она рассчитывает, какая погода будет на Тихом океане, на юге, в центральных штатах, с каким горделивым сознанием своей правоты она шествует дальше, пока очередь не доходит до Новой Англии. Здесь хвост сразу опускается. Она не в силах предугадать, какая здесь будет погода. [6, 65].

Translation of the anonymous author: *Старая добрая теория вероятности* завоевала хорошую репутацию за точность своих предсказаний, причем справедливо завоевала. Достаточно взять газету, чтобы убедиться, как решительно и уверенно она расписывает, какая сегодня погода будет в Тихом океане, в южных и центральных штатах, в районе Висконсина. Теория вероятности весело и горделиво купается в осознании своей силы, пока дело не коснется Новой Англии. Уж тут ей приходится поджечь хвост. Даже она не знает, какой будет сегодня погода в Новой Англии.

In the original sentence M. Twain uses technique of an embodiment (personification), author's probability theory is associated with the man, unlike Russian-speaking translators who in the translations have also included an embodiment element, identifying probability theory with the woman. Such discrepancy can be explained with distinction of cultural basis at the author of the story and translators. In English-speaking culture any science is associated with a masculine gender while in Russian-speaking culture with female.

It may be concluded that in texts with short comic of M. Twain's story most various means of saying expressivity have been used. It is impossible to allocate the leading means allowing to do texts of the author expressive however it should be noted some more mild usage of morphological means with active use of expressional lexical, syntactic and stylistic means.

In general, the expressivity of comic texts of M. Twain which have been translated within this part of work can be characterized as positive, figurative, magnifying, speech, semantic. In texts of the translations the source expressivity keeps the properties.

1 Toper P.M. *Translation in system of comparative literary criticism* / P. M. Toper. - M.: Heritage, 2000. - 253 p.

2 Zhaksylykov A.Zh. *Literary translation and literary process (selected lectures, researches and methodical recommendations): manual*. – Almaty: "Табала", 2013. – 312 p.

3 Minyar-Beloruhev R. K. *Theory and methods of the translation* / R. K. Minyar-Beloruhev. - M.: Moscow lyceum, 1996. - 208 p.

4 Maslova V.A. *Linguistic analysis of expressivity of the literary text*. – Minsk: The higher school, 2007. – 167 p.

5 Mark Twain. *The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County.Stories*. – USA, Florida, 1867. – 435 p.

6 Mark Twain. *The well-known jumping frog. Collection stories/translation N. Daruzes*. – M.: Education, 1963. – 432 p.

7 *Longman Dictionary of Contemporary English*.-Harlow: Longman Ltd Group, London,1995.–775 p.

Түйіндеме

С.Д. Сейденова - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы., 71, ф.ғ.к., доцент, saule_dus@mail.ru

Т.О. Қоңырбекова - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы., 71, аға оқытушы, tolkyn.79@mail.ru

Экспрессивтік элементтерді көркем әдебиетте аудару жолдары

Мақала аудармадағы экспрессивтілік мәселесіне арналған. Экспрессивтілік тілдегі субъективті категорияға қатысты болғанымен, объективті органы тануда да көп қызмет атқарады. Әр тілдің экспрессивтілік қоры өте бай, әрі әртүрлі екені айқын нәрсе. Тілдің әр деңгейінде экспрессивті бірліктер өз рқлін атқарады. Одан басқа классикалық тұрғыда экспрессивтілік ұғымы тілдің барлық ерекшеліктерін жинап, коммуникацияда автордың мазмұнға қатысты немесе адресатқа арналған ақпаратға байланысты субъективті ойын білдіруге қатысатыны айқындалады..

Соңғы кезде мәтіндегі экспрессивтілік мәселесін зерттеушілердің пікірлеріне сүйенсек, экспрессивтіліктің басты қызметі ретінде жеке адамның санасы арқылы белгілі сезімдер мен көңіл-күйлерді беру мақсаты деп санайды. Заманауи психологиялық ғылымға жүгінсек, тек қана эмоциональдық кңіл-күймен шектелмей, интеллектуалды ақпараттарды тұтынушыға жеткізе алады деген концептіге арқа сүйейді. Бұл кейінгі 20 жылдың ішіндегі шетел және отандас ғалымдардың зерттеулер жүргізіп келе жатқанынан хабардар етеді.

Бәрімізге белгілі жайт, Марк Твен шығармалары экспрессивтілік элементтеріне бай. Оның көптеген әңгімелері әлемнің барлақ тілдеріне аударылған. Аудармада мәтін экспрессиясын бере білу аударматанудағы ең қиын да қызықты құбылысқа жатады.

Аталған мақалада Марк Твен прозасындағы тілдік экспрессивтілік құралдары қарастырылып, аудармаларының түрлі нұсқалары салыстырылады. Мәтіннің түпкі нұсқасындағы экспрессивтік элементтердің орыс тілінде берілу жолдары анықталады.

Түйін сөздер: экспрессивтілік, тілдік категория, аударма мәселелері, экспрессивтілік элементтері, түпкі нұсқа, экспрессивтілік концептісі, экспрессивтілік құралдарын зерттеу.

Резюме

С.Д. Сейденова - Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, к.ф.н., доцент, saule_dus@mail.ru

Т.О. Коңырбекова - Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, старший преподаватель, tolkyn.79@mail.ru

Способы перевода элементов экспрессивности в художественном тексте

Статья посвящена проблеме перевода экспрессивности, которая представляет собой одну из сложнейших категорий языка. Обусловлено это тем, что экспрессивность одновременно сопряжена с субъективным началом в языке и с познанием объективной действительности. Экспрессивный фонд любого языка чрезвычайно богат, разнообразен. Практически на любом уровне языка функционируют экспрессивные единицы. Кроме того, понятие экспрессивности в классическом представлении, как известно, включает в себя совокупность всех признаков единицы языка или речи, которые обеспечивают ее способность выступать в коммуникативном акте в качестве средства субъективного выражения отношения автора к содержанию или адресату сообщения.

Согласно мнению исследователей проблемы экспрессивности в тексте последних лет, основной функцией экспрессивности сообщения любого типа является усиление его воздействия на сознание личности, воспринимающей информацию в текстовой форме, с целью провоцирования определенных чувств, переживаний и поступков. С точки зрения современной психологической науки, все виды переживаний, не только эмоциональные, но и интеллектуальные, вызывают эффект экспрессивности у потребителя информации разного рода. Проблема экспрессивности языковых средств привлекала внимание исследователей отечественного и зарубежного языкознания на протяжении всего 20-го столетия.

Как известно, произведения Марка Твена неизменно содержат элемент экспрессивности. Все его рассказы, вне зависимости от их объема, переведены на многие языки мира, и на русский язык в том числе. Передача исходной экспрессии текста в переводе – крайне важный и интересный аспект исследования экспрессивности.

В данной статье рассматриваются языковые экспрессивные средства в прозе Марка Твена, а также проводится сопоставление нескольких вариантов выражения исходной экспрессии текстов автора при их переводе на русский язык.

Ключевые слова: экспрессивность, категория языка, переводческие проблемы, элементы экспрессивности, исходный текст, концепт экспрессивности, исследование средств экспрессивности.

ҚАЛАМҒЕР ҚҰПИЯСЫНАН СЫР

ТАБЫСТЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ

(Қазақ жазушысы Қуандық Түменбаевпен шығармашылығы жайында сұқбат)

– Қуандық аға! Өткенде Алматыдағы Ұлттық кітапханада 6 томдық шығармалар жинағыңыздың тұсаукесері болғанын бұқаралық ақпарат құралдарынан көрген едім. Алты том деген, әрине, аз жұмыс емес. Әйтсе де, Сіздің бұрын да бірнеше кітаптарыңыз жарық көрді емес пе? Жалпы, өзіңіз әдеби шығармашылықпен қашаннан бастап айналыстыңыз?

Қ.Түменбай: – Ең алғашқы жарық көрген шығармам «Қайың сапты кетпен» атты әңгіме болатын. Ол Қызылорда облысы, Шиелі аудандық «Өскен өңір» газетінде 1970 жылы жарияланған еді. Ол кезде мектептің 8-сыныбында оқимын. Әлгі әңгімем өзімнің өмірдегі кейіпкерім, әрі әкем Ыбырай Жақаев жайында еді. Әйгілі диқан, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері – сол кісінің бейнесін сомдауға тырыстым.

Кейінірек жарық көрген тұңғыш кітабым әңгімелер жинағы болды. Жинақты әлгі әңгіменің атымен атадым. Одан соң әр жылдары «Жүрдек пойыз», «Каникулды күткен қыз», «Жасыл жанып тұрғанда», «Жігіттің көктөбесі», «Қой мен қойшы», т.б. кітаптарым шыққан. Осы кітаптарда жарияланған бірталай шығармаларымды бұл 6 томдыққа қайталап енгізбедім.

– Шығармаларыңызда қандай тақырыптар қамтылды, негізгі кейіпкерлеріңіз кімдер?

Қ.Түменбай: – Өзім Сыр бойындағы диқаншылар ауылында туып-өскендіктен кейіпкерлерім көбіне күрішші қара кетпен иелері. Ал «Қазақ әдебиеті» газетінің лауреаты болған «Қоңырау» аталатын әңгімемде қала мен дала арасындағы айырма, адамдар психологиясы сөз болады. «Ар мен дар», «Өлілер мен тірілер» деген публицистикалар жинағында экология, Сыр бойының проблемалары, Байқоңыр космодромының мәселелері айтылды. Құдам жапон ғой. Сол жаққа екі барғанымда «Хибек суя» және «Жапон құданың қалауы» деген екі әңгіме жаздым. Олар осы 6 томдыққа енді. Жан-дүниесі бізге ұқсас халық екен. Соны ашуға тырыстым. Жұрт жаман қабылдаған жоқ.

– Шығармаларыңызды жазуда әдебиеттегі қандай жанрларды қолдандыңыз?

Қ.Түменбай: – Алғашында әңгіме мен публицистикадан бастап, одан соң очерк, повесть жанрларында да қалам тарттым. Оқшау ой - афоризмге жақын эсселерден тұратын «Көзбояуы жоқ көріністер» деген де жинағым шыққан. Роман жанрында да шамамды байқап көрдім. Әлгі 6 томдықтың ішінде «Бекеттегі бейкүнәлер» деген сол романым да бар.

– Жазушының барша шығармалары да өзіне ішінен шыққан перзентіндей ыстық болады дейді ғой. Дегенмен жарық көргеніне біршама жыл уақыт өте келе «Осы шығармам өзгелерінен ерекшелу»,– деп өзіңіз риза боларлықтай қайсысын атар едіңіз?

Қ. Түменбай: – Өзің айтқандай, шығармашылық адамы әр туындысын да толғаныспен шығарады ғой. «Нашар шығарма жазайыншы» деп ешкім қолына қалам алмайтын болар! Әрине, жасыңа жас, шығармашылықта тәжірибе қосыла келе бұрындары жазылған шығармаларыңа сын көзбен қарап сараптар кездерім де болып тұрады. «Адам өз балаларын алаламайды»,– дегенмен, жазған жалғыз романым «Бекеттегі бейкүнәлер» атты туындымды өзгелерінен жанрының ірілігі, күрделілігімен ғана емес, мазмұны да, құрылымы да ерекше – әрі көркем, әрі деректі шығарма деп санаймын.

Романдағы бас кейіпкер Халел Мұңайтпас – бүгінде көзі тірі Хасен Қожа-Ахмет деген кісі. 1980 жылдардың басында оның радио, теледидардан берілген әндерін тындап, газет-журналдардағы сатиралық әңгімелерін оқитынбыз. 1985 жылы «Қазақ әдебиеті» газетіндегі мақаласынан оның қазақтың ұлы әншісі Әміре Қашаубайұлының туысы екенін білдім. Ұлы әншіге өзімнің де жақындығым болғандықтан елең етіп, Хасенмен ұшырасқанымда пікірлескен кездерім болған. 1986 жылы әлемді сілкінткен Желтоқсан көтерілісі болып өткеннен соң елде саяси қуғын-сүргін басталды ғой. «Қазақ теледидарының редакторы Хасен Қожа-Ахмет те сотталыпты» деген суық хабар қазақ

каламгерлері ортасында дүр етті. Мәскеудің пәрменіне қазақта шара жоқ, артын күттік. Тек бірпартиялық тоталитарлық жүйенің ызғары жіпсі бастағанда ғана желтоқсандық батырларымызды іздеуге мүмкін туды ғой.

Түрмеден аман оралып «Желтоқсан» ұйымын басқарып жүрген Хасекеңе 1991 жылы жолығып, өзім бас редактордың орынбасары болып істейтін «Алматы ақшамы» газеті үшін сұқбат алмақ болдым. Әңгіме барысында Хасеннің Желтоқсан көтерілісіне дейін де – 1970 және 1977 жылдарда ұлттың дискриминацияға, отаршылдыққа қарсы мақалалар жазып таратқаны, «Жас қазақ» ұйымын құрмақ әрекеті үшін екі рет саяси тұтқында болғанын білдім. Сұқбатымыздың нәтижесінде «Қанаты күйген қызғыш құс» деген деректі хикаят жазылды.

Алайда 1970 жылдан басталған еліміздің тәуелсіздігі жолындағы Хасеннің күресі бір романға жүк боларын сонда-ақ бағамдап, бірнеше жыл өте «Бекеттегі бейкүнелар» романын жазуға отырғанмын. Бұл тақырыптың мені қызықтырған себебі, тарих ғылымдарының докторы Қамбар Атабаев өзінің «Туын жықпай алаштың» атты мақаласында: «Хасен Қожа-Ахмет күресі – қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресінің айрықша бір беті», – дегеніндей, еліміздің тарихына қатыстылығы. Сондай-ақ, Хасеннің сталиндік жазалау науқандары аяқталған 1953 жыл мен 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне дейінгі кезеңде қазақ тарихында жаламен емес, шынымен нақты саяси іс-әрекеті үшін сотталған Орта Азия аймағы бойынша жалғыз адам болуы, 1977 жылы Хельсинкидегі «Әлемдегі саяси тұтқындар тізіміне» ілігуі.

Қаһарымен әлемді тітіретіп тұрған КСРО империясына 1970 жылдары қарсы шыққан адамның қазақ екендігін мақтан тұтып насихаттау өзімнің қазақ қаламгері ретіндегі парызым деп білдім. Романды оқыған адам 1970-1980 жылдардағы КСРО билігінің ұлтаралық қатынас саясатында жіберген келеңсіздіктер мен елімізде азаттық жолында астыртын да болса жүргізілген күрес тарихынан хабардар болады. Қазірде жұрт кітаптан гөрі теледидарға әуес қой. Өкініштісі – бүгінде киномыз саласында нетүрлі арзан дүниелер қаптап кетіп, ал ғасырлар бойы қаншама ұрпақ қанын төккен тәуелсіздігімізге жетуге үлес қосып сан мәрте азап көрген азаматымыз жайындағы осы романымызды кино етіп шығарар бір режиссер қазақтан табылмай келеді.

– Жазушы өз қиялына ерік берер көркем шығармадай емес, өмірде шынайы орын алған деректі шығарма жазу үшін нақты құжаттар, дәлелдер қажет қой. Сіз ондай айғақтарды қалай жинастырдыңыз?

Қ.Түменбай: – Иә, халқымыз үш ғасырға жуық отарда болғандықтан тарихымызды бөтен елдің өкілдері жазып, өз тарихымызды өзіміз жазу мәселесі бас кетер қауіпті болғаны рас. Отаршылдық мекемелердегі, мұрағаттардағы тарихымызға қатысты құжаттарға қолымыз жете алмаған кезең әлі есімде. Бірақ менің жазуға кіріскен кезім КСРО империясының ыдырауы басталып, билікті жеке-дара уысында 74 жыл уақыт ұстап келген коммунистік партия ертеңгі күні не боларын білмей абдырап қалған «жылымық» кез еді. Хасен Қожа-Ахметті 1970, 1977 жылдары тергеген әскери трибунал, КГБ атымен белгілі Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті мекемелерінің, сот мұрағаттарының есіктері сәл де болса ашылғанды. Хасеннің өзі де қаламгер болғандықтан үйіндегі жеке мұрағатында бір емес, бірнеше роман жазуға жетерліктей материалдар сақтаулы екен.

– Романыңызда дерек пен авторлық көркемдеуді қалайша үйлестірдіңіз?

Қ.Түменбай: – Көркем шығармалармен қоса публицистиканы да жазып жүргендігімнен бұл мәселе маған қиын бола қойған жоқ. Шындығында мен романға түпнұсқасын өзгеріссіз енгізгенім Хасеннің 1973 жылы жазған «Оян, қазақ! Оян, елім!» деген үнпарағы. Ал оның 1970-1975 жылдарда жазған «Одақ па, әлде отар ма?», «Орыстардың дүниедүзілік жандарм болуға тырысуы», «Ұлттардың ассимиляциялануы кімдерге тиімді», т.б. мақалаларынан аз мөлшерде ғана үзінділер келтірдім. Өйткені, еліміздің тәуелсіздігі жарияланар тұста Хасеннің КГБ 1977 жылы тәркілеген мақалалары мұрағаттан алынып, бірнешеуі газеттерде жарық көрген, оқырмандарға таныс болатын. Ал саяси құжаттарды мол енгізу роман жанрын көркем шығарма кейпінен алшақтатып, публицистикаға айналдырып жіберген болар еді. Сондықтан романды «деректі» дегенімде түпнұсқа дерек-құжаттың я одан үзінді енгендігін ғана емес, романда баяндалған оқиғаларды кейіпкерлердің шын мәнінде басынан кешкендігінде. Өйткені мен романдағы оқиғаларды ортамызда жүрген Хасеннің өз аузынан

естіп, жазғанда соны негізге алдым. Әрине, романда кейіпкерлердің аттарын өзгертіп жаздым, бірталай тұсында көркемдік үшін қиялыма да ерік бердім. Мысалы, Желтоқсанда сотталған бір әйел кейіпкерді бұрыннан, 1986 жылға дейін Хасенмен таныс етіп көрсеттім. Қатерге басын тіге беретін Хасеннің көпшілік түсіне бермейтін мінезі оқырманды тосыратпасын деген мақсатпен романда оның отбасылық жағдайын суреттейтін тұстар қосып отырдым. Бұл тұстардан оқырман өзіне де етене жағын өмір тірлігін байқайды.

– Алпыс жаста алты томдық шыққанымен шығармашылық жұмысты тоқтатпағын боларсыз? Алдағы уақытта оқырмандарыңызға қандай туындыларыңызды ұсыну ойыңызда бар?

Қ.Түменбай: – Өңгіме жанрында бірнеше тақырыпты жоспарлап, кейбірін аяқтап та қалдым. «Көзбояуы жоқ көріністер» деген циклымды да жалғастырудамын. Өзгесін уақыт, өмір көрсете жатар.

– Уақытыңызды бөліп әдеби шығармашылығыңыз жайында мағлұмат бергеніңізге сізге көптен-көп рахмет! Оқырмандарыңыз атынан «Қаламыңыз мұқалмасын!» деген тілек айтамын!

Сұқбат алған **Айжан Қожа-Ахмет**,
Абай атындағы ҚазҰПУ филология бөлімінің 1-курс магистранты.

Жоба жетекшісі: ф.ғ.к. ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы Ибраева А.Д.

